JEL, HANG, ÍRÁS

Benczik Vilmos

JEL, HANG, ÍRÁS

Adalékok
a nyelv medialitásának kérdéséhez

TREZOR KIADÓ
Budapest, 2006

ISBN 963 8144 08 4

Kiadja a Trezor Könyv- és Lapkiadó, Terjesztő Bt.
1149 Budapest, Egressy köz 6.
Telefon: 363-0276, fax: 221-6337, e-mail: trezorkiado@trezor.axelero.net
Internet: http://emil.alarmix.org/trezorbt
Felelős kiadó: a Trezor Kiadó igazgatója

Nyomdai munkák: Text-Print Kft., Győr
Felelős vezető: Bozsoki Rudolf

TARTALOM

Előszó 7

Kommunikáció

A szóbeliség–írásbeliség paradigma 11
A hang mágiájától a hang forradalmáig 25
A kommunikáció mint a nyelvi változások forrása 43
A jelek színeváltozásai a másodlagos szóbeliségben 63
Másodlagos szóbeliség és mobil telefónia 83

Nyelv

Nyelv és írásbeliség 95
Írásbeliség és nyelvfejlődés 105
A betűejtésről 127
A nyelvek természetességéről és mesterségességéről 139

Stílus

A metafora mint az inopia korrekciója 147
Metafora, metonímia: szélesebb összefüggésben 159
A szabad függő beszéd, a szabad egyenes beszéd
és a szóbeliség–írásbeliség paradigma 181

Irodalom

Irodalom és írásbeliség 201
Akusztikum és irodalmi szöveg 213
Irodalom, olvasás, világháló 229

Olvasás

A néma olvasásról 235
Házi olvasmányok és olvasóvá nevelés az általános iskolában 243

Irodalomjegyzék 271
Névmutató 283

ELŐSZÓ

Ebben a kötetben egy közel évtizedes kutatómunka eredményeinek másodszori összefoglalását veheti kézbe az olvasó: az elsőre 2001 végén, a *Nyelv, írás, irodalom — kommunikációelméleti megközelítésben* című kötetben került sor. A kutatómunka tárgya annak feltárása, hogy a kommunikációs technológiák — elsősorban az írás — milyen hatással vannak az emberi nyelvre*, áttételesen pedig az emberi gondolkodásra. Az öt éve megjelent kötet a téma összefoglaló áttekintését próbálta nyújtani, a jelen kötetben pedig egyes részterületek elmélyültebb, alaposabb feldolgozására tettem kísérletet.

Ebből adódóan a kötetet alkotó tizenhét írás első pillantásra tematikáját tekintve meglehetősen eklektikusnak tűnhet, pedig minden írás ugyanannak a törekvésnek az eredményeként született: ez a törekvés arra irányult, hogy feltárjuk, miként van jelen a szóbeliség–írásbeliség paradigma az egyes kommunikációs, nyelvi, stilisztikai és irodalmi jelenségekben. Ebben az értelemben a kötet ténylegesen *mono-gráfia,* azaz egy témáról szóló írás — de legalábbis *monotematikus gráfia,* ha játszunk egy kicsit a szóval. Valamennyi írás középpontjában a nyelvi működés medialitásának a vizsgálata áll: ez a medialitás a kommunikációs technológiák terméke, s jelentős hatással van az emberi nyelvre, ezáltal pedig az emberi gondolkodásra is.

A nyelv kommunikációbeli működése elsősorban *kommunikációelméleti* kérdés; ennek a működésnek bizonyos vonatkozásai azonban a *szemiotika* eszköztárával ragadhatók meg a legbiztosabban és leginkább „pártatlanul”

* Egy alkalommal ezt megpróbáltam „kihegyezettebben” is összefoglalni: 2000 nyarán a 85. Eszperantó Világkongresszus (Tel-Aviv, Izrael) mellett rendezett tudományos ülésszakon előadást tartottam „Rilatoj inter la komunikadaj teknologioj kaj la homa lingvo” címmel. Az előadás írott változata nyomtatásban is megjelent in: LIPARI, Michela (szerk.): *Internacia Kongresa Universitato 2000.* Rotterdam–Tel-Aviv: Universala Esperanto-Asocio.

(lévén hogy a nyelv maga is jelrendszer)[1]; a *nyelvtudományi* megközelítés nem igényel különösebb indoklást, mivel a nyelvi működés „árnyalatait" mégiscsak a „saját" tudomány fogalomkészletével lehet a legjobban megragadni; az *irodalomtudományi* megközelítés pedig a nyelv e különleges — és nagy presztízsű — működési területének az adekvát leírását szolgálja. Az egyes tanulmányokban a fenti négy diszciplína megközelítési módjai — a konkrét témától függően — különböző súllyal vannak jelen, azonban minden írást alapvetően *szemiotikai* szemlélet hat át; még az irodalmi tárgyú írásokat is, noha a modern irodalomtudomány az irodalmi szövegben működő nyelvet hangsúlyosan *nem-jelrendszerként* definiálja — paradox módon e definíció is szemiotikai annyiban, hogy gerincét a *jeltermészet tagadása* adja.

A kötetben megpróbáltuk a tanulmányokat tematikai szempont szerint csoportosítani: ennek az oka azonban sokkal inkább praktikus — egy közel háromszáz oldalas könyvet illendő és célszerű valamiképpen tagolni —, mint elvi. Az egyes témakörökhöz sorolt tanulmányok ugyanis nem adják az adott témakör valamiféle rendszerezett áttekintését, csupán azt illusztrálják, miként van jelen a szóbeliség–írásbeliség paradigma s ezáltal a kommunikációs technológiai hatás a szóban forgó részterületen.

Az ilyen célzott vizsgálódást igencsak fontosnak és szükségesnek találjuk. Meggyőződésünk, hogy a kommunikációs technológiák — kitüntetetten a szóbeliség–írásbeliség paradigma — sokkal erőteljesebben befolyásolják életünket, mint gondolnánk. Az ez irányú kutatások gyakorlati hasznát próbálja példázni a kötet legutolsó tanulmánya (az általános iskolai házi olvasmányok vizsgálata), amikor az elméleti kutatási eredményeket egy akut pedagógiai-közművelődési probléma — a könyvolvasás visszaszorulása — mélységben való feltárására alkalmazza.

* * *

[1] A szemiotika, a kommunikációkutatás, a nyelvtudomány, az írás, a nyomtatás, a számítógép és a multimédia összefüggésrendszerének mintaszerűen világos és meggyőző modelljét vázolja fel egyik munkájában SZÉPE György (SZÉPE 2001: 86–87).

A kötet írásainak szerves összetartozását egyébként jól illusztrálja az a probléma is, amellyel a kötet összeállításakor kellett szembesülnünk. Az egyes tanulmányokban gyakorta ismétlődik egy-egy rész-gondolatsor, illetve azonos szakirodalmi helyekre történő hivatkozás. Az ilyen ismétlődések teljes kiiktatása és az első előfordulásra való hivatkozással történő felcserélése nem mutatkozott célszerűnek, mivel megtörte volna az adott gondolatmenet ívét, és a visszakeresési kényszer kényelmetlenséget okozott volna az olvasónak. Úgy tűnt, hogy az ismétlődés talán kevesebb bosszúságot okoz, mint a hiány; s különben is, valószínűleg csak kevesen fogják e kötet olvasását a legelső tanulmánnyal kezdeni.

A lábjegyzetben jelzett korábbi megjelenésekhez képest minden tanulmányban jelentős változtatások történtek: törlések, kiegészítések, adatok frissítése.

* * *

Az egyes tanulmányok megírásához nagyon sok támogatást kaptam szerkesztőktől, lektoroktól, kollégáktól — valamennyiük felsorolására itt nincs mód. A kötet összeállítása során a legnagyobb segítséget feleségem nyújtotta, amikor fáradhatatlanul gyomlálta szövegemből az elírásokat és a suta vagy homályos megfogalmazásokat. Nagy köszönettel tartozom továbbá *Hangay Zoltán* kollégámnak, aki a nyomdába adás előtt vállalkozott a kötet elolvasására, és sok nagyon hasznos észrevételt tett, amelyeket természetesen szinte kivétel nélkül elfogadtam.

A SZÓBELISÉG–ÍRÁSBELISÉG PARADIGMA*

Kommunikációelméleti adalékok a szóbeli és írásbeli közlésformák természetéhez

A posztliteralitás korában élünk, abban a korban, amikor az írás elveszíteni látszik korábbi hegemóniáját az emberi kommunikációban. Az írás — és az olvasás — visszaszorulásáról tanúskodnak TERESTYÉNI Tamásnak a nyolcvanas években végzett, majd a kilencvenes évek derekán megismételt felmérései (TERESTYÉNI 1987, 1996), ugyanerről tudósít az oly nagy vihart kiváltó PISA-jelentés (l. Iskolakultúra 2001/5. sz.), ebbe a sorba illeszkedik a funkcionális analfabetizmusnak — vagy finomabban illiterációnak — nevezett jelenség gyanítható terjedése is. A jelenség azonban sokkal fontosabb annál, hogy beérjük a helyzetképek feltérképezésével: az okokat feltáró, mélyégekbe hatoló kutatásokra lenne szükség, mint erre SZÉPE György hívja fel a figyelmet (SZÉPE 2001: 150–151).

A diszlexia mára megszűnt különleges jelenség lenni, egyfajta kulturális mintázattá vált — írja NYÍRI Kristóf akadémikus, a szóbeliség–írásbeliség kérdéskör legnevesebb hazai kutatója (NYÍRI 2001c). Ugyanő hívja fel a figyelmet arra is, hogy a szóbeliség–írásbeliség paradigma története lényegében a témával szembeni emberi közömbösség története. Az alábbi írás a szóbeli és az írásbeli közlésformák természetének vázlatos áttekintésével ahhoz szeretne hozzájárulni, hogy a szóbeliség–írásbeliség paradigma a téma fontosságának megfelelő figyelmet kapjon az oktatási gyakorlatban is.

1. A szóbeli nyelvhasználat jellemzői

A kommunikációtörténet a szóbeliség két korszakát különbözteti meg: az *elsődleges szóbeliséget*, illetve a *másodlagos szóbeliséget.* Elsődleges szóbeliségen az írás megjelenése előtti nyelvhasználatot, másodlagos szóbeliségen pedig azt az új, a korábbitól számos fontos jegyben különböző, ugyanakkor az elsődleges szóbeliség lényegi vonásait megőrző s ezáltal sokszínűbb, rétegzettebb szóbeliséget értve, amely a hangrögzítő és -továbbító eszközök (fonográf, telefon) feltalálását követően bontakozott ki.

Az *elsődleges szóbeliség* terminusnak tulajdonképpen csupán korunkból nézve van elkülönítő értelme, a szóbeliség ugyanis az írás megjelenése előtt a nyelvhasználat egyetlen lehetséges formája volt. Keretét kizárólagosan a közvetlen emberi kommunikáció adta, amely három dimenzióban zajlott:

---

* Az írás első megjelenése: B. NAGY Ágnes – SZÉPE György (szerk.): *Anyanyelvi nevelési tanulmányok I.* Pécs: Iskolakultúra, 2005. 70–84.

1. a szegmentális nyelvi jelek (beszédhangok-szavak),
2. a szupraszegmentális nyelvi jelek (hangterjedelem, hangerő, időtartam),
3. az extralingvális jelek (mimika, gesztusok, testbeszéd stb.) szintjén.

Szemiotikai szempontból a szegmentális nyelvi jelek digitális kódban kifejezhető *diszkrét jelek*, amelyek önmagukban is egyértelműen definiálhatók; a szupraszegmentális jelek viszont analóg kódban kifejezhető *folytonos jelek*, amelyek csak egy hierarchiába rendeződve nyerik el értelmüket. Az extralingvális jelek zömükben folytonos jelek (pl. egy mosoly az arcon), de vannak közöttük diszkrétek is (pl. a bólintás).

Mivel az elsődleges szóbeliség több tízezer évnyi időt ölel fel, nem írható le statikusan, hanem csupán a fenti három dimenzió relatív súlyának a kommunikáción belüli változásával. E változások valószínű iránya a következő volt: extralingvális jelek → szupraszegmentális nyelvi jelek → szegmentális nyelvi jelek. Látható, hogy a változások a nyelvi jelek súlyának a növekedésével, ezen belül pedig a szegmentált (tagolt, artikulált, diszkrét) jelek szerepének az erősödésével jártak, ugyanis csak az egyre finomabb tagolás biztosíthatta a jeleknek azt a magas fokú variabilitását, amely elengedhetetlen volt a kommunikáció folytonosan növekvő jeligényének a kielégítéséhez.

A mai nyelvállapothoz viszonyítva azonban voltak az elsődleges szóbeliség nyelvének a változásokon átívelően is tartósan meglevőknek tekinthető jegyei. (Közülük egyik-másik bizonyos fokig a mai szóbeli nyelvhasználatra is jellemző.) A *hangzás* szintjén az elsődleges szóbeliség nyelve a mainál minden bizonnyal sokkal gazdagabb akusztikus moduláltsággal bírt: az elsődleges szóbeliség nyelve mai fogalmaink szerint éneklő, kántáló lehetett (NYÍRI 1998: 13). A fontos szövegeknek (törvények, imádságok stb.) akusztikusan szervezett formát adtak — mai szóval: versbe szedték őket —, hogy könnyebben megjegyezhetők legyenek. Az akusztikus szervezettség nélküli szöveg — a próza — a születő írásbeliség terméke, mivelhogy az írásban rögzített szöveget már nem volt szükséges az emlékezetben tárolni.

A *szavak* tekintetében az elsődleges szóbeliség nyelve mindenekelőtt két vonatkozásban tér el a mai nyelvtől: a *szójelentések*, illetve *a jel és a jelölt viszonya* tekintetében.

Mai fogalmaink szerint az elsődleges szóbeliségben egy-egy szóalak végtelenül sok jelentéssel bírt[1]: mondhatni, szinte nem is volt jelentése. A

[1] Erről könnyen bizonyságot szerezhetünk, ha felütünk egy ógörög–magyar szótárt. Az írás megjelenése előtti időhöz közel álló nyelv egy-egy szavának meghökkentően sok magyar jelentése van. Egy ha-

kimondott szó egy adott hanghordozásba ágyazottan, egy meghatározott szövegösszefüggésben, egy konkrét kommunikációs szituáció viszonyrendszerébe illeszkedve ún. *közvetlen szemantikai megerősítés*[2] (GOODY–WATT 1968: 29) révén nyerte el aktuális jelentését. Nem volt — nem is lehetett — viszont olyan rögzített, közmegegyezéses jelentése, amely pl. hivatkozási alapként szolgálhatott volna.

Az elsődleges szóbeliségben „a szavak nem jelek”[3] — írja ONG (ONG 1982: 75). Valóban, mivel a szavak az emberek tudatában nem válnak el attól, amit jelölnek, így annak lehetősége, hogy jelnek tekintsék őket, fel sem merül. A jelet a jeltárgytól el nem választó gondolkodás termékei a tabuszavak: ezek nagy száma képes dezintegrálni egy nyelvet[4]. Azt, hogy a mai ember sem mentes az ilyesfajta gondolkodástól, az újabb és újabb eufemizmusok bizonyítják. Az elsődleges szóbeliségben a szavak egyébként nemcsak jeltárgyuktól, hanem kimondójuktól — ahogy PLATÓN mondja: „atyjuktól” (Phaidrosz 275e) — sem válnak el: a szó mögött minden esetben emberi jelenlét van.

Az elsődleges szóbeliség nyelve *szintaktikai* szempontból is eltér a későbbi nyelvállapotoktól: mintegy a hangzó nyelv egydimenziós — időbeli — linearitását leképezve az alapvető szövegszervező eszköz a *kapcsolatos mellérendelés*. Ennek oka mindenekelőtt az, hogy a szövegét az annak kimondásával azonos idő alatt létrehozó ember nem képes bonyolultabb relációknak a nyelvi megjelenítésére. Erre egyébként nincs is szükség, mivel a „közvetlen szemantikai megerősítés” szintaktikai vonatkozásban is működik: a kapcsolatos mellérendelési viszony mélyén rejtező esetleges bonyolultabb relációkat felszínre hozza a hanglejtés, a kontextus, a szituáció és a beszédet kísérő extralingvális jelarzenál (gesztusok, mimika stb.).

Szemiotikai — jelelméleti — szempontból az elsődleges szóbeliség kommunikációját a folytonos jeleknek a diszkrét jelekkel szembeni relatív túlsúlya jellemzi, ez a túlsúly viszont az idő múlásával fokozatosan csökken, amíg a (hangzó) nyelv jeldiszkretizációja elér egy olyan szintet, amelyen már létrejöhet hangrögzítő írásrendszer.

A közvetlen emberi kommunikáció azáltal, hogy három szinten zajlik, olyan gazdag jelentéstartalmakat közvetíteni képes többszólamúságot és

sonló terjedelmű angol, német vagy orosz szótárban nyomát sem látjuk ennek a tobzódó poliszémiának.

[2] ‘direct semantic ratification’

[3] ‘words are not signs’

[4] Vilém FLUSSER ír olyan észak-amerikai indián nyelvekről, amelyeknek szinte évtizedenként kicserélődik az egész szókincse (FLUSSER 1997: 58)

mélységet nyer, amelyet egyetlen kommunikációs technológia sem képes újrateremteni, sőt megközelíteni sem. Ez a többszólamúság tompítja és palástolja a hangzó beszéd egyébként könyörtelen egydimenziós (időbeli) linearitását is.

2. Az írásbeli közlés jellemzői

Elsőként mindazonáltal ún. *jelentésrögzítő*[5] írásmódok jöttek létre, amelyek a nyelven mintegy átnyúlva közvetlen kapcsolatot hoztak létre a reprezentált dolgok és az írásjegyek között — ilyenek voltak az egyiptomi hieroglifák, a sumer írás, s ilyen a ma is használatos kínai írás.

Az írás és a nyelv találkozása — amelyre a *hangrögzítő* írásmódok megjelenésével került sor — tulajdonképpen már az írásfejlődés második foka. A hangrögzítő írásoknak három fajtáját különböztetjük meg: 1. a szótagírásokat, 2. a mássalhangzóírásokat, 3. a fonetikus (más szóval: teljes) ábécéket. A mai latin és cirill betűs ábécék alapjául szolgáló görög írás a Kr. e. 8. században jött létre, amikor a görögök a föníciaiaktól átvett mássalhangzóírást magánhangzójelekkel egészítették ki.

Az írás megjelenése forradalmi változást jelentett: felszámolta a kommunikáció addig áthághatatlannak tekintett térbeli és időbeli korlátait, s az emberi közösségek társadalmi szerveződése előtt végtelen távlatokat nyitott meg.

Az írást kezdetben[6] a hangzó beszéd egyszerű reprezentációjának tekintik, a beszédtől való különbözősége csak lassan tudatosul. Pedig a különbségek számosak, amelyek részben az írás *tökéletlenségéből* adódnak, részben pedig abból a szóbeliségbelitől *eltérő kommunikációs helyzetből*, amelyben az írás tipikusan működik.

Az írás *tökéletlenségén* azt értjük, hogy az írás csak a nyelv szegmentális jeleinek a hozzávetőleges rögzítésére képes, a szuperszegmentális eszköztárból csupán néhány elemet képes halványan megragadni az írásjelek (kérdőjel, felkiáltójel stb.) segítségével. Ez a körülmény arra kényszeríti az író embert, hogy azokat a jelentéstartalmakat is a szegmentális nyelvi eszközökbe kódolja bele, amelyeknek a kifejezésére a szóbeli közlésben általában

[5] *Jelentésrögzítő* ('pleremic', a görög πλήρης — 'teli' — szóból), *hangrögzítő* ('cenemic', a görög κενός — 'üres' — szóból): William HAAS felosztása és terminusai (HAAS 1983).

[6] Valójában ez a felfogás nagyon sokáig uralkodó. SAUSSURE azt mondja, hogy az írás egyetlen értelme az, hogy a beszédet ábrázolja (SAUSSURE 1997: 53); BLOOMFIELD szerint „az írás [...] pusztán a nyelv rögzítése látható jelekkel" ('Writing is [...] merely a way of recording language by means of visible marks.'), s lényegében hasonlóan vélekedik Max BLANC is: „... az írott szó [...] csupán az élőbeszéd helyettesítője marad" (BLANC 1998: 12–13).

a szupraszegmentális eszköztár segítségével kerül sor. Ily módon szükségessé válik a szegmentális nyelvi eszközök jelentős bővítése, amely a nyelvi eszközök további diszkretizációját eredményezi: ez mindenekelőtt a korábbi komplex szójelentések tagolódásában nyilvánul meg, ami persze a szóalakok megszaporodásával jár, hiszen az elkülönült szójelentések mindegyikéhez más és más szóalakot kell rendelni.

A szójelentések tagolódásához és pontos körvonalazódásához hozzájárult a szóbeliségétől *eltérő kommunikációs helyzet* egyik fontos eleme, az *interaktivitás hiánya* is: az írott szöveg olvasójának általában nincs módja kérdést intézni a szöveg írójához, az írott szöveg szavainak önmagukért kell jótállniuk (vö. Phaidrosz 275e). Az írásbeliségre jellemző kommunikációs helyzet — amely a szóbeliségtől eltérően sem térben, sem időben nem kényszeríti egymás mellé a kommunikációs partnereket — további nyelvhasználati sajátosságok forrása is lehet. A szóbeliségben a szöveg alkotójának nagyjából annyi ideje van mondandójának nyelvi formába öntésére, amennyi ideig tart a szöveg kimondása, a szöveg befogadójának pedig ugyanennyi a szöveg megértésére. Az írásbeliség ezzel szemben független az időtől: mind a szövegalkotó, mind a szövegbefogadó lényegében tetszés szerinti időt fordíthat az írásra, illetve olvasásra. Könnyen belátható, hogy ennek révén az írásbeli közlésben lényegesen komplexebb jelentéstartalmak továbbítására — és egyáltalán: *létrehozására!* — nyílik mód. Ezek a komplexebb, bonyolultabb jelentéstartalmak persze nemcsak nagyobb számú szóalakot, hanem újfajta szintaxist is igényelnek: a szóbeli közlésre jellemző kapcsolatos mellérendelés nem nyújt megfelelő keretet az összetettebb tartalmak nyelvi megformálásához. Létrejönnek tehát a mellérendelés további válfajai, továbbá az alárendelések gazdag viszonyrendszerei is. A gazdag eszköztár azután korábban elképzelhetetlen mélységű és kiterjedésű gondolatrendszerek létrehozását eredményezi. HAJNAL István írja: „... az írás időt enged az író számára, hogy homályosan mozgó képzeteit következetesen, ésszerűen, energikus belső művelettel fejezze ki. Az író gondolatait radikálisan fegyelmezi, a közösséggel azonos alapra igyekszik formáit, kifejezéseit hozni" (HAJNAL 1998: 199).

Az írásbeliség kommunikátumai ugyanakkor a szójelentések aggályoskodóan precíz elkülönítése, illetve a bonyolult szintaktikai viszonyhálók következtében nélkülözik a szóbeli közlésre jellemző spontaneitást és természetességet. Ez mindenekelőtt abból következik, hogy míg a szóbeli közléshez az ember kizárólag veleszületett eszközöket használ fel, az írás *(mester-*

séges) technológia[7]. VIGOTSZKIJ a „beszéd algebrájának" nevezi az írást, s arra hívja fel a figyelmet, hogy „az írott beszéd olyan szituáció, amely [...] kettős absztrakciót kíván: elvonatkoztatást a beszéd hangzó oldalától és a beszédtárstól" (VIGOTSZKIJ 2000: 261). Fontos körülmény az is, hogy az írás a nyelvet az ember számára csak nehezen kezelhető idődimenzióból a tapintás és a látás segítségével sokkal inkább birtokba vehető térdimenzióba helyezi át[8]. Mivel az írás a közvetlen emberi kommunikáció csupán egyetlen szintjének — a szegmentális nyelvi jeleknek — a rögzítésére képes, nincs meg benne eleve adottan a közvetlen emberi kommunikáció többszólamúsága, s könyörtelenül, palástolatlanul érvényesül a linearitás is, melyet csupán az írás hordozójának (pl. a papírlapnak) kétdimenziós természete enyhít valamelyest; ez *fizikailag* lehetővé teszi, hogy a szöveg befogadója egyszerre több szót (akár egy egész bekezdést) fogjon át, ám az ilyen művelet hosszadalmas előzetes kognitív-mentális tréninget feltételez.

A fenti különbségek fényében természetes, hogy idővel az írás megszűnt pusztán a hangzó beszéd grafikus rögzítése lenni, és *autonóm kifejezési formává* vált. Ez igazából akkor következett be, amikor a könyvnyomtatás feltalálásának (1447) köszönhetően az írás szélesebb körben elterjedt, s eltűnt a sokáig az írást és az olvasást egyaránt kísérő hangzó beszéd, azaz mind az írás, mind az olvasás *némává* vált — erre pedig csak a 17–18. században[9] került sor.

Szemiotikai szempontból az írás eleve is döntő mértékben diszkrét jellegű. Az oppozíciók eredményeként körvonalazódott fonémákat jelző betűk az általuk jelölt fonémákhoz hasonlatosan oppozitív viszonyban állnak egymással; az autonóm közlésformává válás eredményeképpen ez a diszkrét jelleg a szemantika és a szintaxis területén is jelentős mértékben teret nyer, miközben a nyelv folytonosjel-készletének a szerepe csökken.

[7] „Writing is a technology. [...] By contrast with natural, oral speech, writing is completely artificial. There is no way to write 'naturally'." (Az írás technológia... Szemben a természetes, szóbeli nyelvhasználattal, az írás teljességgel mesterséges. Nem lehetséges 'természetesen' írni.) (ONG 1982: 81–82)

[8] MCLUHAN írja *A Gutenberg-galaxisban* ONGra hivatkozva: „miként szakította el a nyomtatás használata a szót a hanggal való eredeti kapcsolatától, és inkább úgy kezelte, mint egy dolgot a térben" (MCLUHAN 2001: 122–123).

[9] Kezdetben az ember önmagának is hangosan olvasott, mintegy „kiolvasztva" a hangzó beszédet a betűk dermedtségéből. Bár a néma olvasásra már az ókorban is akadtak szórványos példák, az olvasás domináns formája a Kr. u. 8. századig a hangos olvasás volt. A 8–12. század között a néma olvasás példái már számosabbak, a 12. századtól kezdve pedig gyakorikká váltak. Az olvasás teljes elnémulása azonban csak a 17–18. században következik be. (DEMETER 1998: 49–50)

3. Az írott és a beszélt nyelv interferenciája

Amint az írás autonóm közlési formává vált, a beszédtől már nem csupán mediálisan, a *médium* (ennek szerepét a beszéd esetében *hanghullámok*, az írás esetében *grafikus jelek* töltik be) tekintetében különbözött, hanem a *koncipialitás* (megformálás, szövegstruktúra stb.) tekintetében is. Az írott és a beszélt nyelv azonban — szélsőséges kivételektől eltekintve — nem elszigetelten létezett, így a két nyelvhasználati forma folyamatos megtermékenyítő hatással volt egymásra: a beszélt nyelv nem engedte az írott nyelvet túlságosan elvonttá és bonyolulttá válni, az explicitebb írott nyelv pedig pontosabbá és árnyaltabbá tette a beszélt nyelvet is[10]. A beszélt nyelvnek az írott nyelvre gyakorolt hatása a szóbeliség mennyiségi túlsúlyából fakadt — amely az írásbeliség évszázadai alatt is megőrződött —, az írott nyelvnek a beszélt nyelvre gyakorolt hatását pedig az írásbeliség magas fokú társadalmi presztízse táplálta.

Az írás autonóm közlésmóddá válása (a koncipiális írásbeliség létrejötte) a lehetséges szövegformák gazdag változatosságának a forrásává vált. Az alábbi ábra jól szemlélteti ezt[11]:

[10] Sajátos — negatív — hatással járhat a szóbeli szövegalkotásra az, ha a szövegalkotó az írásbeliségből a szóbeliségbe „átszüremlett" bonyolultabb szintaktikai struktúrákat nem tudja szuverén módon kezelni a szóbeli közlemények megalkotására rendelkezésre álló rövid idő alatt. Ilyenkor a közlendő gondolatok verbalizációja nem lesz optimális, azaz a közlendő gondolatokat hordozó szöveg nyelvileg bonyolultabbra (gyakorta hibásra is) sikeredik, mint amit a gondolatok összetettsége indokolna.

[11] A kérdésről bővebben l. BENCZIK 2001: 136–141.

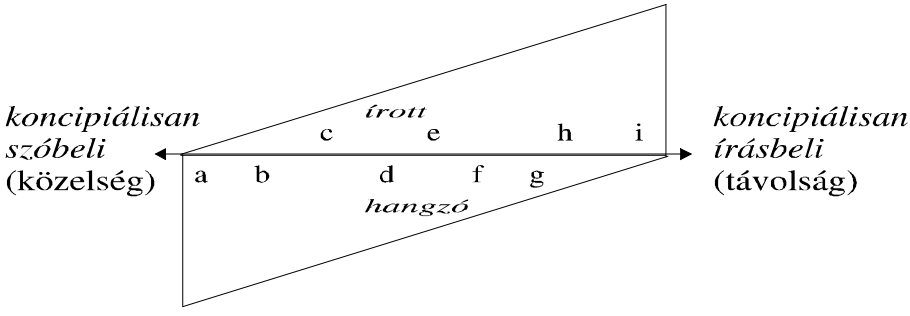

a = familiáris beszélgetés ***b*** = telefonbeszélgetés ***c*** = magánlevél
d = „prezentáció” szövege ***e*** = sajtóinterjú ***f*** = prédikáció
g = tudományos előadás ***h*** = vezércikk ***i*** = jogszabályszöveg

(KOCH–OESTERREICHER 1994: 588)

A vízszintes tengely mediális szempontból osztja fel a közlési formákat írottakra és hangzókra. Ez a felosztás oppozíciós jellegű, egymást kizáró: ami a tengely fölött van, az írott, ami alatta, az hangzó, átmeneti formák nem lehetségesek. Balról jobbra haladva a tengelyen az egyes szövegformák koncipiális különbségeit tekinthetjük át: a tengely (csak elméletileg létező) bal oldali végpontján az „abszolút” szóbeli szövegsajátosságokat találjuk (ez a kommunikációs partnerek konkrét és átvitt értelemben értett *közelségét* feltételezi), a jobb oldali végponton (amely szintén csak elméletileg létezik) pedig az „abszolút” írásbeli szövegsajátosságokat (amelyek a kommunikációs partnerek *távolságával* hozhatók összefüggésbe). Itt — a mediális felosztástól eltérően — nem egymást kizáró ellentéttel van dolgunk. Az egyes szövegformák úgy helyezkednek el a bal oldali és jobb oldali elméleti végpontot összekötő egyenesen, mint egy skálán: egy-egy szövegformát oly módon jellemezhetünk, hogy az koncipiális szempontból „erősen szóbeli”, „inkább szóbeli” vagy „inkább írásbeli”, „erősen írásbeli” (vö. LENGYEL 1999: 8). Figyelemreméltó, hogy a medialitás és a koncipialitás egymástól lényegében független kritériumokként működnek: miközben a magánlevél mediális szempontból *írott*, koncipiális szempontból viszont inkább a *szóbeli* közlés jegyeit mutatja; ezzel szemben a tudományos előadás mediális szempontból *szóbeli* (hangzó), koncipiális szempontból viszont az *írott* nyelvhasználat sajátosságai dominálnak benne.

A szóbeli és írásbeli nyelvhasználat folyamatos interferenciája biztosíthatja azt, hogy az emberi nyelv a fenti ábra tengelyén mind bal felé (a

konnotáció irányában), mind jobb felé (a denotáció irányában) terebélyesedjék. A denotatív jegyek a megkülönböztetés és a világosság képességével ruházzák fel a nyelvet, a konnotatív jegyek pedig jelentésgazdagsággal és sokrétű értelmezési lehetőséggel. A nyelvnek a szóbeliség–írásbeliség paradigmában gyökerező kettős természete lehetővé teszi, hogy mindkét horizontot kitágítsuk. Beszélhetünk éppúgy pontosan és szabatosan (denotatívan), mint gazdagon és árnyaltan (konnotatívan) — mi több, akár egy időben is tehetjük mindkettőt. Ez mindenekelőtt annak köszönhető, hogy „nyelveink évezredeken át az ábécé szűrő és maró raszterén mentek keresztül, s ezáltal nagyszerű és szép, finom és pontos eszközzé váltak" (FLUSSER: 1997: 56–58).

Ily módon az írás megjelenése után a beszéd sem marad ugyanaz[12] (ONG 1977: 87), ráadásul az írás hatása nem kizárólagosan koncipiális jellegű, hanem megváltoztatja a nyelv mediális megjelenési formáját, azaz a hangzását is. Ugyanis az történik, hogy az írás nagy társadalmi presztízse következtében az ember egyre inkább törekszik rá, hogy úgy beszéljen, hogy az leírható legyen. Mivel pedig az írás nem képes a szupraszegmentális nyelvi eszköztár rögzítésére, ez a törekvés a hangzó beszéd akusztikus moduláltságának a csökkenésével, a nyelv hangzásbeli színtelenedésével jár együtt: ennek kapcsán ONG egyenesen a „világegyetem devokalizációjáról" ír (ONG 1967: 72). Jól illusztrálja a betűírásnak ezt a hatását, ha összevetjük néhány nyelv hangzásvilágát.

A kínai nyelvben — amely nem betűíró írásrendszert használ — a szupraszegmentális eszköztár egyik eleme, a *hangszín* mind a mai napig jelentésmegkülönböztető szereppel bírhat: a beszédhangoknak ugyanaz a sora mást és mást jelenthet annak függvényében, hogy az adott hangsort milyen hangmagasságon ejtjük ki. Az európai nyelvek közül színtelen hangzásúaknak számítanak azok (pl. angol, német), amelyeknek a beszélői között viszonylag korán terjedt el az írásbeliség; ezzel szemben azok a nyelvek, amelyeknek beszélői később ismerkedtek meg széles körben az írással, mind a mai napig gazdagabb hangzásvilágúak (orosz, spanyol, olasz). Az írásbeliség elterjedtsége és a beszélt nyelv akusztikus moduláltsága közötti összefüggés néha még egyetlen nyelvterületen belül is kimutatható: a dél-itáliai Calabriában ma is dallamosabb olasz nyelvet beszélnek, mint az északi Piemontban — s például míg 1911-ben Piemontban a lakosság 11%-a volt írástudatlan, addig Calabriában 70%-a (CIPOLLA 1969: 19). Az interiorizált írásbeliség terjedé-

[12] 'after writing [...] oral speech was never the same'

se és a beszéd akusztikus modulációjának a csökkenése közötti korreláció időben is kimutatható: a 70-80 esztendős hangfelvételeken a mainál sokkal gazdagabban intonált nyelvvel találkozunk.

Az írásnak a beszédhangzásra gyakorolt hatásai közül a másik leginkább szembetűnő az ún. *betűejtés*. Betűejtés két módon jöhet létre: egyfelől akkor, ha egyes fonémaváltozatok (allofónok) helyett a fonéma alapformáját ejtjük (pl. 'i**ŋ**g' helyett 'i**n**g'-et, 'sze**ṇ**ved' helyett 'sze**n**ved'-et), másfelől pedig akkor, ha a helyesírás a kiejtés szerinti elv helyett pl. szóelemző elvet követve ír valamely szót — pl. 'kabá**tty**a' helyett 'kabá**tj**a' —, s az ejtésben a szokásos hangzással szemben az írásképet követjük híven. A betűejtés a magyarban közel 200 éve hódító tendencia: számos — ma normatívnak tekintett — ejtésmód korábban betűejtésnek számított, pl. a köznyelvi ejtésben még alig hat évtizeddel ezelőtt is a *főd*, *fót*, *hód* ejtésmód járta a *föld*, *folt*, *hold* ejtéssel szemben, mint erről *A magyar helyesírás szabályai* 1943-ben megjelent nyolcadik kiadása harmadik lenyomatának a 12. oldalán olvashatunk. A jelenség más nyelvekben is jelen van: a francia beszélt nyelvre a 17. században volt nagy hatással az írás (BUBEN 1935), a 19. század második felében pedig a politikailag egységessé vált Olaszországban játszott meghatározó szerepet az írás az egységes kiejtési norma kialakításában (DE MAURO 1963)[13]. Az bizonyos, hogy az írásképhez igazodó kiejtést nem célszerű mindenképpen hibának tekinteni: valójában a nyelvi változások egy markáns és állandó elemének — a diszkretizációs, tagolódási folyamatnak — a működésével állunk szemben.

4. A szépirodalom és a szóbeliség–írásbeliség paradigma

Az irodalmi fejlődés élő vonala nem ismeri az írásbeliség jegye szerinti elválasztást — írja MARÓT Károlyra hivatkozva SZILI József (SZILI 1993: 57). Ez valószínűleg mindenekelőtt azért van így, mert a szóbeli és az írásbeli irodalmi hagyomány közötti azonosságok, egyezőségek mindenképpen számosabbak, mint a különbözőségek, eltérések. Az irodalmi tudat írás iránti közönyében feltehetően része van még annak is, hogy az alaposan leegyszerűsített, szabványosított, „technologikus" betűíró ábécé egyszerűsége, mechanikussága, „típusszerűsége" (INGARDEN 1977: 375) folytán mintegy „kizárta magát" a műalkotásból (szemben pl. a sokkal gazdagabb vizuális formavilágot és variabilitást hordozó kínai írásjegyekkel), s működése puszta eszközszerepre korlátozódott. Az írás eme eszközszerepének — mely esz-

[13] A betűejtésről l. bővebben e kötet 127–138. oldalán!

közszerepet egyes elméletek a nyelvre is kiterjesztettek — a következménye az európai gondolkodásban a tartalom és a forma elkülönülése. MCLUHAN így ír erről *A Gutenberg-galaxis*ban: „Ez a hiba jellemző a fonetikus írásbeliségre, amelyben a vizuális jelnek mindig van »tartalma«, amely az a beszéd, amit újra létrehoz az olvasó személy. A kínai írnok vagy olvasó nem eshetett abba a tévedésbe, hogy ne vegye figyelembe magának az írásnak a formáját, mert a kínai írott karakter nem választja el a beszédet és vizuális jelet úgy, ahogyan a mi betűnk teszi. De a fonetikus írásbeliség világában egyetemes a forma és a tartalom szétválasztásának kényszere, és éppannyira hatással van az írástudatlanra, mint a tudósra." (MCLUHAN 2001: 94)

Mindazonáltal már csak az irodalomnak az íráshoz, betűkhöz kötődő elnevezése[14] miatt is időről időre felmerülnek olyan vélemények, amelyek kizárnák az irodalom fogalomköréből a folklórt[15], ezek a vélemények azonban elvéreznek a szóbeli és az írott irodalmat egységes egésznek látó többség ellenállásán.

Pedig a szóbeli és az írott irodalom között fontos különbségek is vannak. Közülük az egyik ugyanaz, ami bármely szóbeli és írott szöveg között fennáll: a szóbeli irodalom komplexitását lényegesen korlátozzák a szóbeli alkotás, megőrzés és elbeszélés lehetőségei, bonyolultabb struktúrák csak az írás létrejöttét követően válnak lehetségesekké (vö. BENCE–KIS 1970: 39). A másik különbségre — amely mai irodalomfogalmaink szerint is igen fontos — JAKOBSON mutat rá. Eszerint a szóbeli irodalom mind a tartalom, mind a nyelvi kifejezőeszközök tekintetében a közösség szigorú preventív *cenzúrája* alatt áll, a közösségtől független egyéni tartalmak megjelenítésére és az általánostól eltérő kifejezési formák alkalmazására csak az írásbeli megjelenítés nyújt lehetőséget. JAKOBSON saussure-i terminussal a szóbeli irodalmat — a folklórt — *langue*-jelenségnek, az írott irodalmat pedig *parole*-jelenségnek nevezi, lévén hogy a közösség a folklórt ugyanúgy az ellenőrzése alatt tartja, mint a *langue*-ot (JAKOBSON 1969: 336).

A kirografikus (kéziratos) korban — az antikvitásban és a középkorban — az irodalom akkor is dominánsan szóbeli jelenség volt, ha leírták. SPENGLER írja: „... az antik próza egész művészetét a fül számára hozták létre. Úgy olvasták fel, mintha beszéltek volna..." (Idézi NYÍRI 1998: 9). A fogalmi tartalom felé orientálódó néma olvasással befogadva ezek a hangos

[14] A magyar *irodalom* szót az *ír* igéből a nyelvújítás idején alkották; az indoeurópai nyelvekben használt elnevezések (literature, littérature, Literatur stb.) a latin *littera* ('betű') szóra vezethetők vissza.

[15] MCLUHAN idézi *A Gutenberg-galaxis* elején Harry LEVINt, aki szerint „... az »irodalom« kifejezés feltételezi a betűk használatát, azt, hogy a képzelet szóbeli alkotásait az írás és az olvasás eszközével közvetítjük. Az »orális irodalom« nyilvánvalóan önellentmondás" (MCLUHAN 2001: 14).

megszólaltatásra készült szövegek retorikusnak tűnnek: ZUMTHOR éppenséggel teátrálisnak nevezi a középkori költészetet (ZUMTHOR 1984: 48). Az ókorban és a középkorban azonban nem némán olvasták az irodalmi szövegeket: helyénvaló volt tehát, hogy ezek a szövegek minden tekintetben a hangzó megjelenés szempontjai szerint szerveződtek, és a hangos befogadás igényeihez igazodtak.

Az írásbeliségnek a könyvnyomtatás feltalálását követő széles körű elterjedése mindinkább odavezetett, hogy az irodalmi szövegek a koncipiális írásbeliség elvei szerint épültek fel: a szókincs folyamatosan terebélyesedett, a mondatok hossza nőtt, szerkezetük pedig egyre bonyolultabbá vált. A 18 század derekára érte el ez a folyamat a tetőpontját a klasszicizmus nyelvhasználatában, amelynek „fentebb stílje nemcsak a mai olvasó számára tűnik keresettnek, mesterkéltnek, körülményesnek, hanem a korabeli olvasók is kezdték ilyennek érezni. Ez váltotta ki azt a jelenséget, amelyet a kommunikációtörténet az „oralitás reneszánszának" nevez, s amely a kifejezőeszközök terén megszülte a romantikát.

Az ekkor kialakuló — s a szélesebb köztudatban mind a mai napig érvényesnek tekintett — irodalomfogalom tudatosan emeli be az irodalmi értékjegyek közé az elsődleges szóbeliség számos nyelvi jellemzőjét. Melyek ezek a nyelvi jellemzők? Elsősorban a szójelentések komplexitása és parttalansága. A különbség csak annyi az elsődleges szóbeliségre jellemző szemantikai komplexitáshoz képest, hogy az — mondhatni — „eredendő" komplexitás, a romantikától kezdődően kibontakozó újfajta irodalmi nyelv komplexitása viszont inkább egyfajta „újraépített", tudatosan létrehozott és vállalt összetettség, amelynek alapja a szavak metonimikus s főként korlátokat nem ismerő metaforikus használata[16]. Az irodalmi szövegek szemantikai komplexitás tekintetében vállalják a szóbeliség mintáinak a követését, ám a tudatos jelentésépítés gyümölcseként jóval felül is múlják ezeket a mintákat. Egy-egy irodalmi szöveg szavai — főként a lírai szövegeké — a jelentésbeli komplexitás olyan fokát érik el, hogy elemzők az önismétlés veszélye nélkül oldalakon át képesek boncolgatni a mű valamely szavának a jelentésrétegeit. Paradox módon éppenséggel az írás mint médium biztosítja, hogy az írott irodalmi szövegekben a koncipiális szóbeliség sajátosságai maradéktalanabbul bontakozhassanak ki, mint magában a tényleges szóbeliségben — mind a szövegalkotó (író/költő), mind a szövegbefogadó (olvasó) oldaláról tekintve.

[16] A metonimikus és metaforikus szóhasználatból eredő képszerűség biztosítja az írott irodalmi szövegen belül az ember érzékszervi alapú tudattartalmaihoz való folyamatos visszacsatolást, létrehozva ezáltal a természeténél fogva absztrakt hajlamú írásban az érzékletes és az elvont dimenzió harmóniáját.

A SZÓBELISÉG–ÍRÁSBELISÉG PARADIGMA

A koncipiálás szóbeliség másik nyelvi jellemzője, amely a romantikától kezdődően mintegy kötelező irodalmi értékjeggyé vált, az az ONGtól már idézett sajátosság, miszerint a szóbeliségben „a szavak nem jelek", azaz a nyelv eszközjellegének kategorikus tagadása. Ezt a tézis a posztstrukturalista irodalom és irodalomtudomány is hangsúlyosan vallja. KULCSÁR SZABÓ Ernő egy ismeretterjesztő írásában is arra hívja fel a figyelmet, hogy „.. a jelként értett nyelvi közlemény esztétikai koncepciója magának az esztétikai tapasztalat nyelviségének mond ellent" (KULCSÁR SZABÓ é. n., 186). Maguk az írók is így gondolják: a paraguayi Roa Bastos *Yo el Supremo* ('Én, a Legfőbb') című 1974-ben megjelent regényében a címszereplő diktátor azt mondja Patiñónak, a titkárának, hogy „írni nem azt jelenti, hogy a valóságot szavakba öntjük, hanem annak az elérését, hogy a szavak maguk legyenek a valóság"[17] (idézi MARCONE 1996: 23).

A koncipiális szóbeliség további jegye, amely újraéledt az írott irodalmi szövegben, a nyelv *formalizáltságának és linearizáltságának a csökkenése*. A formalizálás és linearizálás a köznapi nyelvi kommunikáció nélkülözhetetlen kísérője, ám ez mindig a közlendő tudattartalom egyediségének a rovására történik. A romantika óta érvényes irodalomfelfogás szerint viszont az írói üzenet nem veszíthet eredetiségéből, a kommunikáció alappaktumaként tekintett — s az írás médiuma által különösen megkívánt — linearitás tehát visszaszorítandó. A formalizáció és a linearizáció háttérbe szorítása persze azt eredményezi, hogy az olvasónak meg kell küzdenie a szöveggel, amely nem egykönnyen adja meg magát, s ez egyszersmind erősíti annak érzetét is, hogy az irodalmi szöveg szavai nem jelek, hanem autonóm tényezők, ebből adódóan pedig hiába keressük a hagyományos értelemben vett, pontosan körülhatárolt jelentésüket. A koncipiális szóbeliségnek az írott irodalomban újraéledt jegyei tehát egymás hatását erősítik, s ha jól belegondolunk, egy írott irodalmi szöveg irodalmiságának ismérvei nagyobbrészt a szóbeliségből eredeztethetők.

A *koncipiális* szóbeliség irodalmi szövegbeli újjászületésénél meglepőbb, hogy a romantikával kezdődően a *mediális* szóbeliség is újjászületik ezekben a szövegekben, bárha csak virtuálisan is. Mit is jelent ez? Azt, hogy az irodalmi köztudat annak ellenére az irodalmi mű releváns jegyének tekinti egy mű hangzásvilágát, hogy az adott mű a valóságban esetleg soha nem nyer akusztikusan létező formát, azaz írója némán írta meg, soha nem olvassa fel senki hangosan.

[17] 'escribir no significa convertir lo real en palabras sino hacer que la palabra sea real'

Különösnek tetsző, de talán nem meglepő módon ez éppen akkor történik, amikor az olvasás végképp elnémul: az emberek önmaguknak már nem hangosan olvasnak, a mediális szóbeliség — azaz a hang — tehát teljesen kiszorul az irodalmi szöveggel való emberi találkozásból. Ez pedig, úgy tűnik, teljességgel elfogadhatatlan volt. Balzac 1829-ben, *Huhogók* című regénye előszavában így ír: „... általános igény, hogy az orális olvasás érzete újra kifejezést kapjon...” (Idézi BUTOR é. n., 247). S ha az orális olvasás nem is, az orális olvasás érzete, a *virtuális hangzás* folyamatos kísérője lesz az irodalmi szövegnek hosszú időn át. A hangzáshoz való írói-olvasói ragaszkodás valószínűleg a hang kivételes szinesztéziás erejével magyarázható; egyes vélemények szerint a hang képes egymaga működésbe hozni az egész szenzóriumot (vö. MILLER 1971: 103). Ha ez így van a tényleges hang vonatkozásában, akkor talán a virtuális hang is jelentős mértékben növelheti egy szövegnek az olvasóra gyakorolt hatását.

Az irodalmi szöveg virtuális akusztikumát csak az írás autonómiáját hangsúlyozó Jacques DERRIDA gondolataira épülő posztstrukturalista irodalomelmélet veti el programszerűen, az írástól idegen *fonocentrizmusnak* tekintve a hangzás bármiféle szerepét az írott szövegben. DERRIDÁnak persze abban igaza van, hogy nem igazán természetes dolog a hangzását vizsgálni olyan szövegeknek, amelyeket jó kétszáz esztendeje némán írnak és némán olvasnak — ennek ellenére az irodalmi szövegek virtuális hangzása iránti igény egyelőre nem látszik lankadni.

Összegzés

Az elmondottak tanulságaként azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a szóbeliség–írásbeliség paradigma sokoldalú ismerete és mély vizsgálata nélkül nemcsak helyes nyelvszemlélet nem alakítható ki, hanem a nyelvvel kapcsolatos ismereteink is felettébb hiányosak maradnak. A nyelv működésének kereteit ugyanis a két lehetséges médium — a hangzó beszéd, illetve az írás — határozza meg, s e keretek megkerülhetetlen kulcsszerepet játszanak a nyelvműködés minden momentumában. Ez akkor is így van, ha a szóbeliség és az írásbeliség egyes esetekben elválaszthatatlannak látszóan egymásba fonódik: a szóbeliség–írásbeliség paradigma szerinti mélyreható elemzés ilyenkor a szokásosnál is nagyobb mértékben segíthet bennünket abban, hogy közelebb kerüljünk a nyelv működésének a megértéséhez, s ezáltal ahhoz, hogy a nyelv által eredményesebben bontakoztathassuk ki emberi lényegünket.

A HANG MÁGIÁJÁTÓL A HANG FORRADALMÁIG*

„Amint a Gutenberg-féle tipográfia betöltötte a világot, az emberi hang megszűnt.”
(Marshall MCLUHAN: A Gutenberg-galaxis. A tipográfiai ember létrejötte)

1. A hang helye a szenzóriumban

Az ember kapcsolattartása a környezetével öt érzékszerve — tapintás, ízlelés, szaglás, hallás, látás — révén történik. Tudjuk, hogy az érzékszervek elkülönülése csak a törzsfejlődés magasabb szintjén következik be, s ez az elkülönülés nem is minden tekintetben vált teljessé. A szaglás és ízlelés közti szoros kapcsolat közismert: a szaglásérzékét átmenetileg elvesztő náthás ember képtelen az ízek érzékelésére is.

Az érzékelés leginkább alapvető formájának a tapintást szokás tekinteni, feltehetően azért, mert itt fizikai kontaktus jön létre az érzékelő és az érzékelt között. ONG az érzékelő és az érzékelt közelsége-távolsága szerint alakítja ki a fenti felsorolással azonos skálát (ONG 1998b: 182), amelynek a túlsó végén a többi érzékszervtől elkülönülőnek tetsző *látás* áll. Az ízlelés, a szaglás és a hallás azonban viszonylag könnyen összekapcsolható a tapintással, ugyanis mindhárom esetben létrejön az érzékelő és az érzékelt bizonyos fajta különleges kontaktusa. A különlegesség abban áll, hogy az *ízlelésnél* az érzékelt anyagnak cseppfolyós, a *szaglásnál* pedig légnemű halmazállapotúnak kell lennie. Amikor egy szilárd halmazállapotú anyagot megnyalunk, a nyál old fel bizonyos mennyiségű felszíni anyagrészecskét, s ennek köszönhetően érezzük az ízt — száraz nyelvvel nem tudunk ízlelni; egy szilárd anyag szagát pedig a felszínéről szublimálódó részecskéknek köszönhetően érezzük. *Ily módon mind az ízlelés, mind a szaglás lényegében felfogható a tapintás egy különleges és kifinomult fajtájának*, amely természetesen csak annak köszönhetően válik tényleges íz- és szagérzékeléssé, hogy az agy interpretálja az ízlelőbimbók és a szagreceptorok által felfogott ingereket. Az ongi skála első három érzékszerve tehát az érzékelt anyag csökkenő koncentrációjú jelenléteként is felfogható: *tapintás* (szilárd anyag

---

* Az írás első megjelenési helye: NYÍRI Kristóf (szerk.): *Mobilközösség, mobilmegismerés.* Tanulmányok. Budapest: MTA Filozófiai Kutatóintézete. 2002. 91–107. A témából 2002 nyarán előadást tartottam a 87. Eszperantó Világkongresszus (Fortaleza, Brazília) keretében rendezett tudományos ülésszakon. Az ottani előadás előadás írott változata: Ĉapitro el la historio de la komunikado: „La revolucio de voĉo”. In: MCCOY, Roy (szerk.): *Internacia Kongresa Universitato.* Fortaleza–Rotterdam: Universala Esperanto-Asocio. 2002. 35–45.

— nagy koncentráció), *ízlelés* (cseppfolyós közeg [oldat] — kisebb koncentráció), *szaglás* (légnemű közeg — igen kis koncentráció).

A hang reálisabbnak és létezőbbnek tűnik a többi érzékelés tárgyánál, miközben valójában igencsak illékony jelenség[1]. A hallásérzékelés tárgya, a *hang* (szemben a tapintás, továbbá az íz- és a szagérzékelés tárgyával) azonban *nem anyag*, hanem a rugalmas anyagnak egy olyan rezgési állapota, amely mechanikus hatásra jön létre, s mechanikai energiát hordozó — nyomásingadozásokat felmutató — hullámmozgásban terjed. Ezeket a nyomásingadozásokat szokásosan a levegő közvetíti a hangforrástól az érzékelő hallószervig, amely felfogja a hangingert. (A *hanginger érzékelése* természetesen csak kiindulópontja a *hallásnak*, amely egy bonyolult agyi folyamat eredményeként jön létre.) A hanginger appercipiálása mindazonáltal felfogható a tapintás egyik fajtája — a nyomásérzékelés — egy különleges esetének, lévén hogy a rezgéseket továbbító levegő változó erősségű nyomást gyakorol az érzékelő dobhártyára[2]. Bár az ízleléssel és a szaglással ellentétben a hallás esetében az érzékelő és az érzékelt nem közvetlen, hanem csak közvetett kontaktusba kerül, a hallás mégis nagyobb hasonlóságot mutat a tapintással, mint a szaglás és az ízlelés, mivel míg az utóbbi kettőben a közvetlen fizikai kontaktus ellenére a tapintásérzék egyik alapvető válfaja (nyomásérzékelés, hőérzékelés) sem fedezhető fel, addig a hallás ténylegesen a *nyomásérzékelés egy különleges esete*. Megerősíti ezt a tényt az a tapasztalat is, hogy túlságosan erős vagy éles (nagy rezgésszámú) hangok ütéshez vagy szúráshoz (tehát agresszív *nyomáshoz*) hasonlatos fájdalomérzetet válthatnak ki az érzékelőből.

A tapintás és hallás fenti rokon vonásai összecsengenek azzal, amikor MCLUHAN arról ír (MCLUHAN 2001: 53), hogy az ember a könyvnyomtatást megelőző korszakokban *hallási-tapintási térben* élt, hogy azután a könyvnyomtatás megjelenésének következtében átlépjen a szenzórium szerves

[1] „Sound is more real or existential than other sense objects, despite the fact that it is also more evanescent" (ONG 1967: 111).; VIGOTSZKIJ egyenesen „anyagszerűnek" nevezi a hangot (VIGOTSZKIJ: 2000: 259). — A „reálisabb", „létezőbb", „anyagszerű" minősítést a hang valószínűleg azzal a tulajdonságával vívta ki, hogy a hanginger igencsak „agresszív" dolog: nem várja, hogy elébe menjünk, hanem mintegy „megkeres" bennünket, s csak meglehetősen körülményesen menekülhetünk előle.

[2] Ezt *A lélek* című művében (420a 3 skk.) már ARISZTOTELÉSZ is konstatálja: „Nos, hangot (pszophétikon) az ad, ami a hallószervig hatóan mozgatja a folyamatosságával egységes levegőt" (idézi: GRASSI, 1997).

egységéből kiragadott *vizualitás terébe*, élvezve ennek előnyeit és elszenvedve hátrányait[3].

A hang tehát, úgy látszik, az egyértelműen leginkább alapvetőnek tekintett tapintási érzékkel való rokonsága révén intenzívebb és közvetlenebb élménye az embernek, mint ez az ongi skálán elfoglalt helyéből következnék. Ezt az intenzitást és közvetlen jelleget csak felerősíti az a körülmény, hogy — a szaginger mellett — éppenséggel a hangingernek vagyunk leginkább kiszolgáltatva. Tapintási és ízlelési inger csak célirányos tevékenység következtében ér bennünket — meg kell fognunk vagy meg kell nyalnunk valamit, a látásingereket a szemünk lehunyásával könnyedén távol tarthatjuk magunktól, a hangingerektől viszont csak körülményes eljárással szigetelhetjük el magunkat maradéktalanul, ugyanis — miként már említettük — a hanginger meglehetősen erőszakos természetű.

A hangingerek alapvető szerepéről tanúskodik az a vizsgálat is, amelyet Joseph W. WILLIAMS végzett a melléknevek szinesztéziás jelentésváltozásai tekintetében. Bár ilyen jelentésváltozások minden irányban előfordulhatnak (tapintás › ízlelés, látás, hallás; ízlelés › szaglás, hallás; látás › hallás; hallás › látás), érzékelhetően többségben vannak azok a szavak, amelyeknek alapjelentése a tapintáshoz vagy a halláshoz kötődik. Például a *soft* melléknév a vizsgált írásos forrásokban tapintás jelentéssel 1205-ben, hang jelentéssel 1250-ben, íz jelentéssel 1398-ban, szag jelentéssel 1400-ban, színre vonatkoztatva pedig csak 1845-ben fordul elő először; a *quiet* szót is először hangra alkalmazták, s csak később színre (WILLIAMS 1976). Általában azt tartják, hogy a hang nemhogy nem szorítja háttérbe a komplex érzékelést, hanem kivételes szinesztéziás sajátosságokkal rendelkezvén kifejezetten elősegíti azt (vö. MILLER 1971: 103)[4].

[3] MCLUHANnel szemben ONG a tapintást és a látást kapcsolja össze, amikor a kopernikuszi teret semleges látási-tapintási ('neutral, visual-tactile') térnek nevezi, s szembeállítja ezt a személyes jellegű akusztikus térrel (ONG 1967: 164). Az érzékelés mechanizmusának a szintjén ugyan nehéz hasonlóságot felfedezni a tapintás és a látás között, funkcionálisan azonban van ilyen rokonság, mert, miként Berkeley rámutat, „...az előbbieknek [tapintásingerek] az utóbbiak [vizuális ingerek] a jelei vagy előrejelzői", illetve „...a látási ideák alkotják azt a nyelvet, amelyen a Kormányzó Szellem, akitől függünk, tájékoztat bennünket arról, milyen tapintási ideákat készül belénk pecsételni abban az esetben, ha ilyen vagy olyan mozgást keltünk saját testünkben" (BERKELEY 1985: 199).

[4] Felvethető persze a kérdés, hogy érvényes-e ez az állítás a közvetlen emberi kommunikáció komplex helyzetéből kiszakított hangra, például a telefonhangra is. FÓNAGY Iván kutatásai alapján az viszont bizonyosnak látszik, hogy igencsak különböző kulturális háttérrel bíró vizsgálati személyekben egyes beszédhangok kb. 80 százalékos arányban azonos szinesztéziás asszociációkat ébresztenek: az *u*-t a sötét színnel, az *i*-t a világossal, a palatális mássalhangzókat a nedvességgel, az *r*-t a pergéssel, az *l*-t a folyással kapcsolják össze (FÓNAGY 1989. 27–31).

2. A hang és emberi hang

Az indoeurópai nyelvek az egyéb hangok megnevezésétől elhatárolva külön névvel illetik az emberi hangot, a két fogalomnak általában nincs is összefoglaló hiperonimája, míg a magyar nyelvből a hiponimák hiányoznak. A *sonus–vox* (latin), *son–voix* (francia), *sound–voice* (angol) *звук–голос* (orosz) stb. szópárok (az emberi hang megnevezése áll a második helyen) azt sugallják, hogy az ember a saját hangját — a fizikai és az érzékelési hasonlóság ellenére — az egyéb hangokétól minőségileg eltérő jelenségnek tekintette. (Szemantikai áthajlások azért vannak: latinul a kellemes zenei hang is illethető a *vox* szóval, az orosz nyelvészeti terminológia pedig *звук*-nak nevezi a beszédhangot.)

3. A hang mágiája

Az ember nélküli természet sem néma: *In principio erat sonus.* „A kezdet kezdetén a teremtés első hangjai a vizek nyelvén, a szél hangjában szólaltak meg" — írja Rabindranath TAGORE (idézi: MENUHIN–DAVIS 1981: 54). A hömpölygő víz morajában és a széltől hajladozó fák nyögésében az ember, ha Isten jelenlétét látta is, ismervén a hang forrását, félelmet nem érzett. Másként állt a helyzet a mennydörgéssel, amelynek félelmetes hangjában a haragvó Isten megnyilvánulását vélte felfedezni.

A természetet utánozva majd meghaladva az ember már igen régtől fogva kedvét lelte hangok — mindenekelőtt periódusos, ismétlődő szakaszokból álló, tehát ritmusos — hangfolyamok létrehozásában: e célra eszközöket is alkotott. Mágikus erőt tulajdonított a hangoknak[5], erről számos mítosz tanúskodik. A görög mitológiában például Amphión — Zeusz és Antiopé fia — ikertestvérével, a nagy erejű Zéthosszal falat emelt Théba védelmére. Az erős Zéthosz könnyűszerrel hordta a legnehezebb építőköveket is, Amphión viszont csak a lantján játszott, s a zeneszó hatására a kövek maguktól felkerekedtek és fallá rendeződtek. Csodás dolgokat váltott ki Vejnemöjnen is: amikor hangszerének — az óriáscsuka csontjából készült *kantelé*nek — húrja pengett, nemcsak Kaleva asszonyai és férfiai hallgatták mind megbűvölten, hanem a hegyek is belerengtek, a madarak, vadak pedig megültek. Az állatok hanggal — zenével — való szelídítésének is számos példája van: a kígyóbűvölés is zenével történik.

Amphión lantjának zenéjével falat emelt, Jerikónak viszont éppenséggel leomlottak a falai a hangok hatására. A honfoglaló zsidóknak az Úr ezt az

[5] „Sound of itself generates a sense of mystery..." (ONG 1967: 163)

útmutatást adta: „Ha a kürt felharsan [ha halljátok a harsona hangját], az egész nép törjön ki egyetlen hatalmas csatakiáltásban. S a város falai leomlanak." (Józs 6,5) És így is lőn: „Amikor a nép meghallotta a harsonazengést, hatalmas csatakiáltásban tört ki, s a falak leomlottak." (Józs 6,16) Figyelemreméltó, hogy a közvélekedéssel szemben Jerikó falainak a leomlását nem a harsonaszó, hanem a csatakiáltás — azaz *emberi* hang — váltotta ki, a harsonaszó csak szignál volt a csatakiáltásra.

4. Az emberi hang mágiája

Az ember számára a hang alapvető paradigmája az emberi hang, amely egyszersmind egy emberi lény jelenlétét is sugallja. A hang nem az ember jelenléte által jön létre, hanem maga a jelenlét, az élet[6]. A hang hiánya, a csönd *síri*; éppenséggel persze *beszédes* is lehet, akkor azonban nem annyira a hang, a beszéd *hiányaként*, hanem inkább *ellentettjeként* — mintegy a beszéd különleges eseteként — fogjuk fel[7].

Ha a hang — mint fentebb ONGra hivatkozva rámutattunk — önmagában is mágikus erővel bír, még inkább érvényes ez az emberi hangra, amely jellemzően jelentést és értelmet hordozó beszédben nyilvánul meg[8]. A hang használatát — mint SAUSSURE írta — „a természet kényszerítette ránk" (SAUSSURE 1997: 41), elvben akár a taglejtések vagy a vizuális képek is válhattak volna az emberi kommunikáció alapvető eszközévé. A hang azonban testünk terméke[9], mintegy „belőlünk válik ki", hogy azután egy másik ember testében érjen célba[10], mintegy magában hordja az élet szakralitását, így viszonyunk hozzá sokkal közvetlenebb, meghittebb, sőt mágikusabb, mint például a gesztusainkhoz. Természetszerű, hogy a hangunkhoz való meghitt viszony átterjedjen a hangban testet öltő szóra is, s ezáltal a kimondott szó is bizonyos szakrális jelleget kapott.

---

[6] „...voice, [...] being the paradigm of all sound for man, sound itself of itself suggets presence. Voice is not inhabited by presence as by something added: it simply conveys presence as nothing else does." „Voice is not peopled with presence. It itself is the manifestation of presence..." (Uo. 114., 168.)

[7] Vö. uo. 2–3.

[8] „Amennyiben az élőlény a hangot az élet szolgálatába állítja — amitől az jelentést (szémeion) kap —, akkor a hangból *hangjel (phoné)* lesz... (ARISZTOTELÉSZ: A lélek. 420b)

[9] Ennek megfelelően sok mindent elárul rólunk: nemünket, életkorunkat stb., továbbá hangunk révén sokkal nagyobb biztonsággal vagyunk azonosíthatók, mint az írásunk alapján; továbbá a hangunkat sokkal kevésbé „hagyjuk ott" valahol, mint az írásunkat. Azok is könnyedén bedobnak egy kézzel írott cédulát egy levélszekrénybe, akik viszolyognak tőle, hogy üzenetrögzítőre beszéljenek.

[10] „My voice really goes out of me. But it calls not to something outside, but to the inwardness of another. It is a call of one interior through an exterior to another interior" (ONG 1967: 309).

A hang és a szó szakralitása felerősödik, ha nem látjuk a „hangforrást”, az embert. A hangforrás látásának hiánya már a mennydörgés köré is szakrális, mágikus aurát vont, s ez fokozottabban érvényesült az emberi hang esetében: az ismeretlen eredetű hangzó beszédet az ember valamilyen transzcendentális erőnek tulajdonította. Ilyen hang szólalt meg a delphoi jósdában, s Mózeshez is test nélküli hang szólt az égő csipkebokorból: „És szóla az Úr néktek a tűz közepéből. A szavak hangját ti is halljátok vala, de csak a hangot; alakot azonban nem láttok vala.” „Őrizzétek meg azért jól a ti lelketeket, mert semmi alakot nem láttatok akkor, amikor a tűznek közepéből szólott hozzátok az Úr a Hóreben.” (5Móz 4,12; 4,15) A test, alak nélküli hang a legtöbb kultúrában a transzcendentális erők megnyilvánulásának egyik alapvető paradigmája lett. (Például Madách Tragédiájában is test és alak nélkül szólal meg az Úr.) A hang mágiája korunkban is jelen van, éppenséggel abban a művészetben — a szobrászatban — is, amelynek látszatra semmi köze sem lehet a hanghoz. MCLUHAN idézi ezzel kapcsolatban LE CORBUSIER szavait, miszerint az épületek körül, az épületen belül vannak bizonyos matematikai pontok, amelyek az egészet integrálják, és innen a beszéd hangja minden irányban visszaverődik: e helyek vannak a szobrok számára predesztinálva. Az effajta hely olyan, mint egy parabola vagy ellipszis fókusza, s innen szólal meg a hang, a szó, az ilyen helyek lesznek a gyújtópontok a szobrok számára. Itt foglald el a helyed, szobrász — folytatja LE CORBUSIER —, ha hangod méltó a meghallgatásra (MCLUHAN 2001: 275–276)!

A testtől elváló emberi hang igen egyszerű, bizonyos természeti feltételek között létrejövő formája a *visszhang*, amely az emberi hang végzetszerű illékonyságát, kőkemény időbeli korlátját lazítja fel valamelyest. Bár az ember a legkorábbi időktől kezdve lényegében tisztában volt a visszhang működési mechanizmusával (ezt tükrözi, hogy latinul például ’vocis imago’-nak, a *hang képének* is nevezték), az emberi testtől bárha csak néhány másodpercre is elváló — s késleltetetten újra felhangzó — hang a mai napig lenyűgöző hatással van az emberre. Az emberi testtől — ténylegesen vagy legalább látszatra — elváló emberi hang létrehozásának vágyát fedezhetjük fel még a madarak beszédre tanításában, továbbá a hasbeszélésben is.

E vágy frappáns megvalósítása lehetett volna az emberi beszéd mesterséges létrehozása. A számos erre irányuló kísérlet közül az egyik legnevezetesebb KEMPELEN Farkasé, aki mechanikus beszélőgépet szerkesztett, amely ugyan „nem beszédhangokat, hanem hasonló hangzású akusztikai

jeleket állított elő, de azok egymásutánjával a hallgatóban szavak, illetve beszéd érzetét volt képes kiváltani" (TARNÓCZY 1984).

Bár KEMPELEN tudományos alapokra támaszkodva hozta létre szerkezetét, az természetesen messze volt a tökéletességtől, mégpedig azért, mert nem tudott megfelelni az alkotója által is fontosnak tartott „képzési folyamatosság elvének", melynek lényege az, hogy pl. a *papa* szó nem azonos *a p+a+p+a* hangok sorával[11].

A hang köznapi és szakrális manifesztálódása között helyezkedik el a *hang mint a hatalom hordozója*[12]. Lélektani szempontból a hangnak ez a szerepe mind a mai napig valóságos: egy írásbeli felszólítást adott esetben könnyen figyelmen kívül hagyunk, ha viszont határozott hangú szóbeli utasítást kapunk — netán ismételten többször —, igen nagy akaraterő szükségeltetik hozzá, hogy ne engedelmeskedjünk. Mindazonáltal a hatalom letéteményesévé az írás válik: a 12. századtól fogva a hatalmi döntések már többnyire írásban manifesztálódnak[13].

5. Az univerzum devokalizációja

A világ devokalizációja a 18. században ért el egy kritikus pontot, amelyen „a régi akusztikus szintézis elveszítette korábbi vonzerejét", s — MCLUHAN kifejezésével — az ember a korábbi idők hallási-tapintási teréből végképp átlépett az új korszak egyoldalúan vizuális terébe. Ez a devokalizáció kiterjedt az egész világegyetemre: a szférák harmóniája — a szóbeliség hagyományos gondolkodásmódja által megrajzolt kozmosz szerves része — teljesen elveszítette jelentőségét a newtoni világban (ONG 1967: 71–72).

A „devokalizáció" folyamata persze már régen megkezdődött, legkésőbb a fonetikus betűírás Kr. e. 8. századbeli megjelenésével, hogy azután 23 évszázaddal később mindent elsöprő lendületet kapjon a könyvnyomtatás feltalálásakor.

A betűírás, majd a nyomtatás megjelenése több szempontból is csapást mért a hang világára. Mindenekelőtt azzal, hogy kiszakította az emberi nyelvet természetes és kizárólagos hangba ágyazottságából, alternatív grafikus

[11] Kempelen ugyan elméletileg fontosnak találta a „képzési folyamatosság elvét", a gyakorlatban viszont (nyilván a munkáját egyszerűsítendő) még a mássalhangzó-hasonulásról sem vesz tudomást, miként erről „fonetikusnak" szánt német szóátiratai (pl. *láschd*) tanúskodnak (TARNÓCZY 1984: 25.).

[12] „Voice [...] manifests the actual use of power by the most interior of interiors, a person" (ONG 1967: 131).

[13] „Jusque vers le XIIe siècle, la vocalité s'oppose ainsi à l'écriture comme le discours du pouvoir à celui du savoir. A partir des XIIe–XIIe, le rapport s'inverse: à l'écrit le pouvoir; à la voix, la transmission vive de savoir" (ZUMTHOR1984: 60–61).

létformát teremtve a számára. Ezáltal a nyelv — ha nehézkesen és féloldalasan is — hang nélkül is tudott működni. A másik csapás az volt, hogy az írás a hangzó nyelvnek csupán a diszkrét jelekből álló szegmentális eszköztárát tudta megragadni; a szupraszegmentális nyelvi eszköztár mély, kiterjedt, gazdag és teljes hangzásvilágához alig-alig fért hozzá[14]. A hangzásvilágra mért harmadik csapásnak az tekinthető, hogy az írott nyelv beszűkült — a szupraszegmentális eszköztár folytonosjel-készletét csaknem teljes egészében nélkülöző — világa idővel visszahatott a hangzó nyelvre is. Az írás feltalálását követően a nyelv már soha többé nem lehetett ugyanaz[15], ami korábban volt — s ez a hangzó nyelvre is érvényes. A nyelv folytonosjel-természetű akusztikus moduláltsága jelentős mértékben csökkent — azaz a nyelv hangzásilag elszürkült —, a diszkrét jelek javára változott meg a folytonos és a diszkrét nyelvi jelek aránya, a szegmentális nyelvi eszköztáron belül pedig a mind markánsabban diszkrét elveket valló írás hatására felgyorsult a mindig is létezett nyelvi diszkretizációs folyamat.

A 18. századra válik teljessé az olvasás elnémulásának folyamata is. Ily módon az ekkorra szinte kizárólag írásbeli nagy presztízsű nyelvhasználatnak még a holdudvarából is kiszorul a hangzás: az értékesnek, minőséginek tekintett szövegeket írásban, hangadás nélkül hozzák létre, és némán, hangadás nélkül olvassák őket. Ennek eredményeként egyes szövegek már felolvashatatlanná válnak: nem azért, mert túlságosan bonyolultak, összetettek, hanem mert mondataik oly mértékben az írásbeliség jegyében fogantak, hogy nem lévén előképük a szóbeli nyelvhasználatban, a felolvasó nem rendelkezik a megszólaltatásukhoz szükséges intonációs sémákkal. A némán olvasó ember azonban mindezt már nagyobb megrázkódtatás nélkül el tudja fogadni: az ember kulturális világának devokalizációja visszavonhatatlannak tűnően teljessé vált[16].

[14] A csapás mértékét megvilágítja Albert MEHRABIAN — nyilvánvalóan oldott köznapi társalgásra vonatkozó — becslése, mely szerint a közvetlen emberi kommunikációban a szegmentális (tehát az írás által rögzíthető) nyelvi eszközök részesedése 7%-os, a szupraszegmentális nyelvi eszköztáré 38%-os, az extralingvális eszköztáré pedig 55%-os (idézi: PEASE 1989: 9).

[15] „After writing [...] oral speech was never the same" (ONG 1977: 87).

[16] „... MILTON volt az első, aki vizuális perspektívát alkalmazott a költészetben, és az ő művének is egészen a 18. századig kellett várnia rá, hogy elfogadják..." (MCLUHAN 2001: 147).

6. A hang virtuális újjászületése

A nyelv és a vizualitás közötti inkongruenciára utal az a mcluhani megjegyzés, miszerint „... a nyelv volt az utolsó, amely elfogadta a Gutenberg-technológia vizuális logikáját, és az első, amely az elektromosság korában eltávolodott ettől a logikától" (MCLUHAN 2001: 147).

Talán ez az összeférhetetlenség eredményezi, hogy szinte egy időben az olvasás teljes elnémulásával bekövetkezik a herderi fordulat, az oralitás reneszánsza. A 18. század végének embere érdeklődéssel, kíváncsisággal és vonzódással fordul a hang felé: úgy érzi, hogy a hang világa a mélység és teljesség olyan élményét nyújthatja neki, amilyet a vizuális világ sohasem[17].

Ám valóságosan az ember nem képes rabul ejteni a hangot: az továbbra is ugyanolyan illékony marad, mint ezt megelőzően volt. A hang iránti vágy oly módon talált kielégülést, hogy az egyéb írásbeliségtől ekkortájt elkülönülő szépirodalom alapvető kellékévé tette a virtuális hangot[18].

A hang iránti vonzódásban nehéz lenne nem látnunk annak a kötődésnek a megnyilvánulását, amelyet az ember általában az analóg kódok iránt érez a digitálisokkal szemben. Valószínűleg nincs még két olyan kategória, az emberi tapasztalásnak két olyan fajtája, amelyek alapvetőbbek lennének az emberi életben, mint az analóg kódot jellemző kontinuitás és a digitális kód alapját képező diszkontinuitás (vö. WILDEN 1987: 222; CHANDLER 2001: 45). Hajlamosak vagyunk rá, hogy a digitális reprezentációkat kevésbé reálisaknak, kevésbé hiteleseknek és eredetieknek tekintsük. Az analóg–digitális oppozíció gyakorta „természetes–mesterséges" oppozícióként tűnik fel. Az analóg kód preferálása ahhoz a dachoz köthető, amellyel az önmeghatározásunkban mind a mai napig jelenlevő romantikus gondolkodás tekint a racionalizmusra (CHANDLER 2001: 46). Ennek jegyében az ember mintegy automatikusan kiemeli az önmagához közel érzett dolgokat — köztük a vallást és a művészetet — „a gondolkodás mennyiségileg meghatározott, egynemű és homogén rendszeréből" (MCLUHAN 2001: 181–182): az irodalmi szövegek virtuális akusztikuma egyebek között hangsúlyozni hivatott ezt az elkülönülést.

---

[17] „... the sound world has depth, dimension, fullness such as the visual, despite its own distinctive beauties, can never achieve" (ONG 1967: 130).

[18] Tévednénk azonban, ha azt hinnénk, hogy ezzel az irodalmi szöveg egyfajta (vizuális–auditív) *bimedialitása* valósult meg, ugyanis az elmúlt kétszáz esztendő irodalomszemlélete — kevés, kivételnek minősülő esettől (pl. a verssorok hossza és strófaszerveződése) eltekintve — irrelevánsnak vagy marginálisnak tartotta egy irodalmi szöveg *tényleges* grafikus megjelenését, miközben megkülönböztetetten nagy figyelmet szentelt a szöveg *virtuális* (tehát *ténylegesen nem létező*) hangzásvilágának. Paradox módon az *írott* szöveget inkább *monomediálisan auditívnak* tekintették.

A 19–20. századi irodalom bőséggel kínálja a példákat a virtuális hang expanziójára. BALZAC *A huhogók* című regényének előszavában az orális olvasás érzetének feltámasztásáról beszél (idézi BUTOR 1971: 247); GOGOL aprólékos műgonddal formálja meg műveinek akusztikus világát[19], RIMBAUD szonettet ír a magánhangzókról, VERLAINE pedig úgy gondolja, hogy a költészetben mindenekelőtt zenére van szükség.

A 19–20. század fordulója után Marcel PROUST úgy látja, hogy „ha egy író rátalál a dallamra, a szavak már maguktól adódnak" (PROUST 1996), BABITS pedig szinte hitvallásszerűen mondja, hogy „én hangosan írok" (vö. ÉDER 1996); úgy tűnik, „hangosan" ír korunk egyik nagy posztmodern írója, a portugál José SARAMAGO is, mivel spanyol fordítója, Basilio LOSADA arra a következtetésre jut, hogy a SARAMAGO komplikált szintaxisából fakadó megértési nehézségek egy csapásra eltűnnek, ha a szöveget hangosan olvassuk (LOSADA 2006).

Mondhatnánk persze, hogy a virtuális hang nem valódi hang, tehát meddő dolog összefüggést keresni az irodalmi szövegek virtuális akusztikumának a 19. század első kétharmadában bejárt diadalútja és a valódi hangnak e század hetvenes éveitől elinduló, az emberi kommunikációt gyökeresen átalakító forradalma között. Másfelől tudjuk, hogy az ember az élet számos területén tanúbizonyságát adta annak, hogy minden nehézség nélkül képes virtuális dolgokat valóságosaknak tekinteni, s nincs okunk feltételezni, hogy ez alól a hang bármi módon kivételt képezne.

7. A hang forradalma — a másodlagos szóbeliség

Walter J. ONG technológiai alapú kommunikációtörténeti felosztása szerint a másodlagos szóbeliség korszakát a hangtovábbító és -rögzítő eszközök feltalálásától számíthatjuk[20]. A mára már ugyancsak kiterjedt eszköztár — magnetofon, rádió, hanglemez, mobiltelefon stb. — alapját két eszköz jelenti: az egyik a telefon, a másik a fonográf. A telefont 1875 nyarán találta fel Bostonban Graham BELL (egy évvel később szabadalmaztatta), a fonográfot pedig két és fél évvel később, 1877 decemberében EDISON, aki már három hónap múltán 1878 februárjában szabadalmaztatja is találmányát.

A telefon volt az, amely gyorsabban nyert gyakorlati alkalmazást: 1877-ben már kereskedelmi jellegű szolgáltatásként működik helyi viszonylatban,

[19] Erről EICHENBAUM számol be igen részletesen (EICHENBAUM 1974).

[20] ONG az írás megjelenése előtti korszakot nevezi elsődleges szóbeliségnek ('primary orality') (ONG 1982: 136).

négy évvel később pedig létrejön az első távolsági telefonvonal Boston és Providence között. A fonográfnak hosszabb időre volt szüksége az elterjedéshez: ez azzal is magyarázható, hogy EDISON technikai megoldását rövid idő múltán két másik hasonló célú találmány is követi[21].

Mind a telefon, mind a fonográf olyan találmány volt, amely váratlanul robbant be a világba, senki nem jósolta meg, nem látta előre a feltalálását[22]. A *hang forradalma*[23] kifejezés tehát teljesen jogosnak látszik: valóban forradalom történt, amelynek ugyancsak nagy horderejű következményei lettek.

Az első és legalapvetőbb következmény az volt, hogy a két találmány — és későbbi derivátumaik — megszabadította a hangot térbeli és időbeli béklyóitól. Arisztotelész még arra mutatott rá, hogy a görög polisz határait az emberi hang hatóköre vonta meg: a polisz határa ott volt, ameddig a hírnök hangja elért (THIENEMANN: 1931: 63), ennél nagyobb társadalmi szerveződések a későbbiekben már csak a közvetlenséget nélkülöző, kommunikációs szempontból ugyancsak féloldalas írásra alapulva tudtak létrejönni; a hang térbeli korlátai egészen lehetetlen helyzeteket hoztak létre, ha valamely tevékenység — például a politikai kampányolás bizonyos formája — okvetlenül megkövetelte a szóbeliséget[24]. A hang ezen túl időbelileg is gúzsba volt kötve, hiszen létrehozásának pillanatában el is enyészett: egyszeri, megfoghatatlan valami volt, még akkor is, ha — miként már volt róla szó — gyakran hajlamosak vagyunk *anyag*szerűnek tekinteni a hangot.

A telefon és a fonográf feltalálása megszabadította a hangot ezektől a béklyóktól, hatókörét korábban elképzelhetetlen módon kiterjesztette, ugyanakkor azonban jórészt meg is fosztotta korábbi mágiájától és szakralitásától, amely egyszeriségéből, továbbá az ember testéhez és jelenlétéhez való kötöttségéből fakadt.

A kiterjedt hatókörű hang fokozatosan visszaszerzett számosat azok közül a kommunikációs funkciók közül, amelyekből az elmúlt évezredek során korlátai miatt az írás kiszorította. Mi több, dominánssá tudott válni olyan területen is, amelyet az írás hozott létre: pl. a tömegkommunikációban — a rádió itt hatásában sokszorosan felül tudta múlni azt a hatást, amelyet a

[21] 1885-ben Chichester BELL és Charles TAINTER, 1887-ben pedig Emile BERLINER (ő éppenséggel „gramofon" néven) szabadalmaztatott hangrögzítő eljárást (SCHOENHERR 2006).

[22] Még a technikai találmányok tekintetében oly gazdag fantáziával rendelkező VERNE sem. Úgy látszik, még ő sem tudta elképzelni, hogy az ember úrrá lehet a hangon.

[23] NYÍRI Kristóf szíves személyes közlése szerint a kifejezést az általunk alkalmazott értelemben először Wolfgang COY, a berlini Humboldt Egyetem professzora használta.

[24] ONG számol be róla, hogy 1858-ban Douglas és Lincoln elnökjelöltek vitájukat 12-15 ezres érdeklődő tömeg előtt tartották több órán át, s a vita végére természetszerűleg teljesen rekedtek és kimerültek lettek (ONG 1998a: 266).

nyomtatott sajtó valaha is elérhetett. Ugyanez következett be a személyes távközlésben is: a telefon jelentős mértékben visszaszorította a levélírás szokását.

A helyzet újszerűségét két kommunikációelméleti körülmény illusztrálja leginkább. Az első ezek közül az, hogy *a hang önálló kommunikációs csatornává vált*. Ezt megelőzően ilyen szerepe a hangnak soha nem volt, legfeljebb csupán transzcendentális helyzetekben, amikor egy földöntúli lény szólt az emberhez.

Ez egyszersmind azt is jelentette, hogy a hangcsatornán belül *a nyelv is autonóm kommunikációs eszközként jelent meg*[25]. Első hallásra hihetetlennek tűnik, pedig ténylegesen így van: a nyelv több tízezer éves léte során csupán alig másfélszáz évvel ezelőtt vált önálló kommunikációs eszközzé, mivel a közvetlen emberi kommunikációban extralingvális eszközök gazdag tárházába beágyazottan működött, az írásbeli közlésben pedig éppenséggel csupán részlegesen, mivel az írás csak a nyelv egyik dimenzióját (a szegmentális jeleket) volt képes megjeleníteni. A telefonba mondott, illetve a hangfelvétellel rögzített szöveg esetében fordult elő először, hogy a kommunikáció *teljes terhe* a nyelvre hárult, s a kommunikációs feladat teljesítése érdekében a nyelv egész eszköztára (mind a szegmentális, mind a szupraszegmentális) mozgósítható volt.

Ezek a körülmények nagymértékben megkönnyítették a nyelv vizsgálatát is. Korábban csak írott szövegek vizsgálatára nyílt lehetőség, a hangzó szöveg megismételhetetlenül és visszavonhatatlanul elenyészett; az akusztikus sajátosságok megragadására kidolgozott különleges grafikus jelrendszerek közül még a legárnyaltabbak is csupán ezen sajátosságok kis töredékének a pontatlan rögzítésére voltak képesek. A hangzó szöveg — s az írott szöveggel szemben csupán ezt tekinthetjük *komplex* nyelvi produkciónak — kizárólag a hangrögzítésnek köszönhetően vált *állandóvá*, változatlanul *megismételhetővé*, *elemezhetővé* és *reflektálhatóvá*: nehéz lenne eltúlozni ennek jelentőségét.

Érdekes, de nem meglepő módon a hangrögzítés (mindenekelőtt a vágás) technikájának finomodása az írásbeliség történelmi funkcióváltozásaihoz hasonlatos vagy legalábbis hozzájuk mérhető fejleményeket is eredményezett. Kezdetben mind az írást, mind a hangrögzítést a valóságban ténylegesen elhangzott szövegek rögzítésének az igénye hívta életre. Idővel azonban

[25] A hangcsatorna továbbítani képes a szegmentális és szupraszegmentális nyelvi jeleket, továbbá az extralingvális jelek közül a hangjeleket; ez utóbbiaknak (köhintés, csettintés stb.) a száma és kommunikációs súlya azonban igen kicsi.

az író ember rájött arra, hogy hosszas töprengéssel, javítgatással írásban létrehozhat olyan szövegeket is, amelyek úgy, ahogy le vannak írva, *soha nem hangzottak el*, s ezek a szövegek — a létrehozásukra fordított hosszabb idő eredményeként — sok tekintetben szebbek, jobbak, pontosabbak a szóbeli genezisű szövegeknél.

Ugyanez bekövetkezett a rögzített hangzó szövegek (és persze más hangrögzítések) esetében is. Pl. egy hanglemezen megjelenő vers szövege manapság gyakorta 10-12 különálló hangzó produkció legjobb elemeinek az összemontírozásával jön létre; a zenei felvételek esetében a rögzített anyagba való technikai beavatkozás általában még mélyrehatóbb és gyakoribb[26]. Tehát ebben a tekintetben — az íráshoz hasonlóan — a hangrögzítés is túllépett eredeti funkcióján, egy akusztikus produkció megragadásán és rögzítésén: olyan „hangfelvételek" jöttek létre, amelyek úgy, ahogy halljuk őket a lemezről, *soha nem hangzottak el*[27].

A hang eredendő tulajdonságai közül már többször utaltunk illékonyságára, tiszavirág életű voltára, arra, hogy mire érzékeljük, konstatáljuk, már el is enyészik. ONG ír róla, hogy a hangbenyomások által uralt világban az egyén életét bizonyos kiszámíthatatlanság övezi[28]. A hangrögzítés ezzel szemben a hangot is felruházza valamelyest az állandóság, a kiszámíthatóság tulajdonságával.

A hang forradalmának eredményeként létrejött más eszközök — mint a rádió, a telefon, s különösen a mobiltelefon — azonban éppenséggel újratermelik s a végletekig fokozzák a kiszámíthatatlanságot, hiszen a telefon bármikor megszólalhat[29]. E kiszámíthatatlanság diktálta készenlétért ugyanakkor azt kapjuk cserébe, hogy bárhol is vagyunk, nem vagyunk egyedül, folyamatosan közösségek egész sorának maradunk a tagjai. NYÍRI kiterjeszti ONG gondolatát, amikor azt írja, hogy „a telefon és a rádió újrateremti a

[26] Olyannyira, hogy a stúdiókban ily módon létrehozott s a desztillált vízhez hasonlatosan tiszta és tökéletes produkciók kezdik elveszíteni népszerűségüket: sokan jobban kedvelik a számos hibát, sutaságot tartalmazó koncertfelvételeket, amelyek jobban képesek a hang eredeti sajátosságai (egyszeriség, illékonyság) érzetének az előidézésére.

[27] Külön fejezetet érdemelnének itt a trükkszerű technikai manipulációk, amelyek szolgálhatják a szórakozást is, ám csalásra is alkalmasak, s a technikai tökéletesedése miatt az ilyen csalások egyre nehezebben leplezhetők le. Ez a fejlemény már eddig is kikezdte azt a szoros kapcsolatot, amely korábban a tapasztalatok alapján gondolkodásunkban a *hang* és a *hitelesség* fogalma között fennállt, s a közeljövőben valószínűleg teljesen meg is szünteti azt.

[28] „In a world dominated by sound impressions, the individual is enveloped in a certain unpredictability" (ONG 1967: 131).

[29] A közvetlen emberi kommunikációban többnyire kapunk valamilyen (többnyire vizuális) előzetes jelzést arról, hogy szólni fognak hozzánk.

mondott és a hallott megnyilatkozásoktól, a pillanat üzenetétől való kognitív függőséget" (NYÍRI 1994: 34).

Ez pedig olyan tényező, amely mindenképpen életünk harmóniája ellen hat. MCLUHAN a hangzó szót — érzelemmel telített volta miatt — a „sátán virágjának" (MCLUHAN 1964: 84) nevezi, s eljátszik a gondolattal, hogy az indulatteli beszéd eltűnése az emberi társadalom életéből a kollektív harmónia és béke korszakát hozhatná el. A telefon kapcsán hasonló gondolatokat fogalmaz meg Joshua Graham BALDNER, mikor arra mutat rá, hogy az egyéb kommunikáció félreértéseit eloszlatva a telefon háborúkat akadályozhat meg (gondoljunk a hajdani Szovjetunió és az USA közötti „forró drótokra"!), másrészt az irracionális személyes indulatokat nagy hatékonysággal közvetítő hangzó szó továbbításával akár elő is idézhet háborút[30].

Miként már többször leszögeztük, a hang forradalma gyökeresen átalakította az emberi kommunikációt, s ezáltal minden más tényezőnél nagyobb hatással volt az emberi társadalom szerveződési és működési mintáira is[31], ám a tudástárolás tekintetében eddig kevés szerephez jutott csupán. Ennek oka mindenekelőtt abban keresendő, hogy a részben folytonos, részben diszkrét jelekből álló hangzó anyag rögzítése a legutóbbi időkig szinte kizárólag analóg kódban történt, ebben a hierarchikus szerveződésű kódban pedig nem lehetséges az egyes jelelemeknek a hatékony és gyors kereséshez szükséges pontos meghatározása[32]. E tekintetben a másodlagos szóbeliségben is a sok szempontból meghaladottnak tekintett írás mutatkozik hatékonyabbnak, ezért a parlamenti ülésekről, a bírósági tárgyalásokról stb. készített hangfelvételekről rendszerint írásos anyagok készülnek, s a későbbiekben ez utóbbiakat tekintik hivatkozási alapnak, pedig természetszerűleg ke-

[30] Joshua Graham BALDNER egy internetes írásában írta a fentieket — az írás időközben lekerült a hálóról.

[31] Tudatában vagyunk annak, hogy ezt a megállapítást szokták elítélőleg „technológiai determinizmusnak" nevezni, ám mit tehetünk, ha a kommunikációs technológiák tényleg nagymértékben determinálják az emberi életet.

[32] Megoszlanak a vélemények arról, várható-e gyökeres változás ebben a tekintetben. Wolfgang COY például úgy gondolja, hogy egy ilyen változás bekövetkezte kevéssé valószínű (COY 2002). E sorok írója is osztja COY professzor szkeptikus véleményét, mindenekelőtt azért, mert a hangrögzítés és tárolás mind a mai napig — mondhatni — „kirografikus" kiindulópontú, a hangzó beszéd tekintetében ugyanis nem jött létre az egyéni beszédprodukcióknak olyan formalizált-uniformizált-absztrahált „közös nevezője", mint amilyen formalizált-uniformizált-absztrahált közös nevezője az egyéni sajátosságok garmadáját tartalmazó kézírásoknak a gépelt vagy szedőgéppel előállított szöveg. Ha viszont meghaladván a „kirografikus" szintet sikerülne valami olyasmit ténylegesen, konkrét formában is létrehozni, mint aminek a virtuális létezésére INGARDEN (INGARDEN 1977: 42–69) mutat rá, s amit a „hangalak interszubjektív azonosságának" nevez, akkor bekövetkezhet előrehaladás ezen a téren is; ugyanis egy ilyen leegyszerűsített-uniformizált — „tipografizált" — hangzó szövegben lényegesen egyszerűbb lenne a keresendő jel definiálása.

vésbé hitelesek, ám digitális jellegüknél fogva jobban kezelhetők a hangfelvételeknél. Egyelőre dominánsan tipografikus mintákat követ — azaz írott szöveg formájában realizálódik — a hálózati kommunikáció is, bár a közeljövőben egészen bizonyosan növekszik majd a hang (s mellette természetesen a képek) részesedési aránya.

Mindazonáltal a hang forradalma „revokalizálta" a világot. Hangok áradnak felénk rádióból, lemezjátszóból, magnetofonból, telefonból, sőt a számítógépből, nem is beszélve a televízióról, amelyből — FLUSSER szavaival szólva — elárasztanak bennünket a „beszélő képek" (FLUSSER 1997: 55).

8. A digitalizáció ellentmondásai

Amennyiben a digitális jelek jobban kezelhetők az analóg jeleknél — s jól tudjuk, hogy ez az igazság — akkor az elmúlt évtizedekben kibontakozott digitális forradalomnak lehetővé kellett volna tennie, hogy a hang is a tudástárolás fontos eszközévé váljék. Mivel közismert, hogy ez nincs így, érdemes a kérdés áttekintését kicsit korábbról kezdenünk.

A beszéd első digitalizációjának a betűírást szokás tekinteni. Van olyan vélemény is, amely szerint a nyelv digitális kódolása tiszta formában csak a nyomtatott betűkben jelenik meg, a kézzel írott szövegben már átmenetek vannak a digitális és analóg kódolás között, a hangzó beszélt nyelv pedig információelméleti szempontból inkább analóg kódolásúnak számít.

A fentiekből legfeljebb csak a nyomtatott betűkre vonatkozó megállapítás fogadható el maradéktalanul. Ami a beszélt nyelvet illeti, bizony az sokkal nagyobb részben digitális, mint analóg[33], legalábbis a funkciója felől tekintve; a kézírásban pedig a betűket egymáshoz kapcsoló vonalakat semmiképpen sem tekinthetjük a hangzó beszédbeli folytonosjel-állomány grafikus reprezentációjának — ezek a vonalak a látszat ellenére autonóm grafikus képződmények, amelyek csupán az író kéz mozgásának a tempólassító megszakításait hivatottak kiküszöbölni, semmi közük a hangzó beszéd folytonos/analóg jeleihez.

A betűírás mindössze néhány tucat grafikus jel alkalmazásával képes a jórészt már digitális hangzó nyelv gyakorlati szempontból megfelelő rögzí-

[33] PÉTER Mihály mutat rá helyesen, hogy „a nyelv heterogén jelek rendszere", amikor HUNYADI László-val vitázik, aki éppenséggel az analóg jeleket kívánta mintegy kizárni a nyelvből (PÉTER 1991: 148). A hangzó beszéd digitális jeleinek nagyobb súlya egyébként könnyen belátható. Elegendő hozzá képzeletben kivonni egy beszédközleményből az analóg jeleket (tehát lényegében az intonációt): gépies, kellemetlenül egyhangú fahangon kopogó szavakat kapunk, azonban a közlemény jelentését megértjük. Ha viszont a digitális jeleket lúgozzuk ki a közleményből, csak az önmagában nagyrészt areferenciális beszéddallam marad.

tésére. Ez egy meglehetősen durva, elnagyolt digitalizáció, amely a fonéma fogalmának a hallgatólagos bevezetésével nagyvonalúan azonosnak tekint olyan hangjeleket, amelyek messze nem azonosak egymással: mindezt annak érdekében tette, hogy a létrejövő jelelemtípusok száma semmiképpen ne nőjön nagyobbra, mint amennyit az ember még ökonomikusan kezelni tud.

A digitalizációnak ezt a korlátját a számítógépek sebességének fejlődése (és természetesen a számítógép elterjedése) döntötte le. Lehetővé vált a folytonos jelek diszkretizációjának a végletes finomítása, egészen a tovább már nem bontható igen–nem oppozíciókig, mivel a másodpercenként több millió művelet elvégzésére képes számítógép megkímélte az embert a digitalizált anyaggal való közvetlen találkozástól. Egészen pontosan: az ember találkozik a digitális jelekkel, éppen csak a számítógép perifériája (pl. a hangszóró) olyan sebességgel löki elébe őket, hogy érzékszerveinek tökéletlensége miatt folytonos (analóg) jelekként érzékeli őket, tehát a digitális forradalom paradox módon éppenséggel kiküszöböli az ember életéből a digitális jeleket, legalábbis szemiotikai szempontból nézve[34]. Jelenleg még nem tudható, hogy az analóg jelek részarányának növekedése a környezetünkhöz fűződő kapcsolatunkban milyen következményekkel jár majd, de nem zárható ki annak lehetősége, hogy e változásnak tagoló, elemző és reflektív képességeink látják majd kárát.

A számítástechnika a leginkább digitális számok kezelését követően a szöveg digitalizációjával birkózott meg, majd pedig a hangéval: az első digitális hanglemez huszonnégy éve, 1982-ben készült el. A feladatok nehézségi skálájának megfelelően ezután az állóképek, majd pedig a mozgóképek digitalizációja következett[35].

A digitalizáció persze minden hiányosságával és ellentmondásával együtt valóságos jótétemény, a kommunikáció és az adatmegőrzés számára. Egyfelől azért, mert a különböző adattípusok (szám, szöveg, hang, kép) közös nevezőre hozása lényegesen könnyebbé teszi az emberi kommunikáció protoformájához, a közvetlen emberi kommunikációhoz leginkább közelítő multimediális telekommunikáció gyakorlati eszköztárának a kialakítását; másfelől pedig azért, mert — jelenleg legalábbis — úgy tűnik, hogy a digitális-elektronikus forma az adatmegőrzésnek minden korábbinál biztonságosabb és

[34] „Auf diesem Niveau ist die Digitalisierung jedoch semiotisch völlig irrelevant, da sie im Rezeptionsprozeß für den Hörer nicht erkennbar ist" (NÖTH 2000: 202).

[35] A digitalizáció problémaköreinek sokoldalú és alapos áttekintését nyújtja GOLDEN–TÓTH–TURI 1998. A dokumentum 1998-ban készült, ezért értelemszerűen számos megállapítása — különösen a mozgókép tekintetében — nem tekinthető érvényesnek, a digitalizáció alapvető kérdéseiről azonban jó eligazítást ad.

maradandóbb módját nyújtja. Nem lehet kétségünk afelől, hogy előbb vagy utóbb a megőrzött adatállományokban való keresés tekintetében is körvonalazódnak majd megoldások. Ez ígérheti a hang forradalmának teljes körű kibontakozását, amikor a hangdokumentumok nem csupán az írott szövegként felhalmozott tudásanyag egy-egy elemének a színesítésére vagy hitelesítésére szolgáló kiegészítőkként jönnek számításba, hanem az írott szöveges formával szemben teljes értékű és valóságos alternatívát jelentenek majd.

BENCZIK VILMOS: JEL, HANG, ÍRÁS

A KOMMUNIKÁCIÓ MINT A NYELVI VÁLTOZÁSOK FORRÁSA*

1. Az elsődleges szóbeliségtől az írásbeliségig

1. 1. A kommunikáció mint a nyelvi változások forrása

Ebben az írásban a nyelvre mint elsődlegesen kommunikációs célú jelenségre tekintünk, amelyet, MARTINET szavaival szólva, „kizárólag a kommunikáció alakít" [„la communication seul façonne la langue"] (MARTINET 1967: 178). Természetesen tudatában vagyunk annak, hogy a nyelv a kommunikációs szerep betöltése mellett más funkciókat is ellát — mindenekelőtt a fogalomalkotás alapját alkotja —, ám ezek az egyéb funkciók, bármennyire is fontosak, a kommunikációs szerep melléktermékei. Az emberi gondolkodás kialakulásáról ontogenetikusan is elfogadjuk VIGOTSZKIJ kísérletekkel alátámasztott hipotézisét, amelyet — PIAGET tézisével vitatkozva — Gondolkodás és beszéd című könyvében fejt ki (VIGOTSZKIJ 2000). VIGOTSZKIJ szerint a fejlődés a következő módon írható le: szociális (azaz: kommunikációs célú) beszéd → egocentrikus beszéd → belső beszéd, mely utóbbi azután (nyelvi és nem nyelvi) gondolkodássá fejlődik tovább. Az egocentrikus beszéd különleges átmeneti szakasz a kommunikáció és a gondolkodás között: *pszichikailag* belső beszéd, míg *fiziológiailag* külső beszéd (mivel hallható).

A fenti kiindulópontból következik, hogy a kommunikáció sajátosságai — a kommunikációs technológiák, célok, működési formák — nemcsak az emberi nyelvnek, hanem az emberi gondolkodásnak is a legfontosabb formálói.

1. 2. A közvetlen emberi kommunikáció dimenziói

Az emberi kommunikáció nem kizárólag nyelvi úton megy végbe. A kommunikáció protoformájában, a közvetlen emberi kommunikációban, az azonos helyen tartózkodó emberek beszélgetésében — mint már korábban kifejtettük — valójában három dimenzió van jelen: 1. a szegmentális nyelvi jelek dimenziója (t. a hangsorokból álló szavak); 2. a szupraszegmentális

---

* Ez az írás a Language Problems & Language Planning című folyóirat 2003/3. számában (249–268. o.) *Communication as source and motivator of language evolution* címmel megjelent tanulmány kissé kibővített szövegű változata. Az első magyar nyelvű közlés helye: DONÁTH Péter – FARKAS Mária (szerk.): *Filozófia–művelődés–történet 2004.* Budapest: Trezor Kiadó. 33–54. o. A magyar változat lektora BALÁZS Géza volt. Előkészületben van a tanulmány eszperantó nyelvű megjelenése is.

jelek dimenziója (intonáció, beszédsebesség, hangszín stb.); 3. az extralingvális jelek dimenziója (mimika, gesztusok, testtartás stb.). Szükséges itt leszögeznünk, hogy az ember által feltalált valamennyi kommunikációs technológiát *kettős törekvés* vezérli. *Egyfelől*, ezek a technológiák megpróbálják növelni a kommunikáció hatékonyságát valamelyik dimenzióban, *másfelől* egyszersmind igyekeznek minimalizálni a többi dimenzióban az ennek nyomán elkerülhetetlenül fellépő beszűkülést. Egyébként minden kommunikációs technológia alapvető célja a közvetlen emberi kommunikáció újrateremtése, az ember ugyanis — bár viszonylag könnyen alkalmazkodik az újabb és újabb technológiákhoz — tudat alatt a közvetlen emberi kommunikációt tekinti a kommunikáció egyetlen *természetes* formájának.

1. 3. A kommunikációs folyamat anatómiája

Ily módon minden új kommunikációs technológia egyszerre jár nyereséggel és veszteséggel. Persze a kommunikáció már önmagában is veszteséggel jár; amikor kommunikálunk, mindig kompromisszumra kényszerülünk. A kommunikáció nem egyéb, mint a tudatunknak a testünkön kívülre helyezése. Ez a folyamat nagyjából a következő fázisokra bontható: 1. a tudattartalom bizonyos részének fokuszálása; 2. a kommunikálandó tartalomelem kiválasztása; 3. a tudatelem diszkretizációja; 4. a tudatelem formalizációja (közösségi evidenciával való felruházása); 5. linearizáció (a már diszkretizált és formalizált tudatelemek egydimenziós sorba rendezése); 6. nyelvi kódolás. Teljesen nyilvánvaló, hogy a kommunikált tudatelem a folyamat minden fázisában módosul valamelyest — de hát ez a kommunikáció ára.

1. 4. A nyelv is technológia?

A nyelvet általában nem szokás technológiának tekinteni, mivel elsődleges formája, a hangzó beszéd „testünk terméke”, ám POLÁNYI Mihály alábbi szavai elgondolkodtathatnak bennünket ennek a helyességéről: „... amikor egy formális szabályrendszert a tapasztalatra alkalmazunk, mindig fennáll bizonyos meghatározatlanság, amelyet a megfigyelőnek fel kell oldania, közelebbről meg nem határozható kritériumok alapján. Hozzátehetjük [...] ehhez, hogy a nyelv alkalmazása a dolgokra szintén nem formalizált, vagyis nem artikulált folyamat. Következésképp a megnevezés mesterség, s a dolgokról való beszélés mindig feltételezi, hogy elismerjük saját jártasságunkat e mesterség gyakorlásában.” (POLÁNYI 1994: 144–145)

A KOMMUNIKÁCIÓ MINT A NYELVI VÁLTOZÁSOK FORRÁSA

POLÁNYI arra utal, hogy a létező emberi tapasztalat *folytonos* jellegű, nem *diszkretizált*, s így a formális (nyelvi) szabályoknak a tapasztalatra való alkalmazása ugyanolyan mesterségbeli tudást követel meg az alkalmazótól, mint bármely más technológia alkalmazása. Ebben az értelemben a nyelv még elsődleges (beszélt) formájában is technológiának tekinthető, amelynek használata — mint bármely más kommunikációs technológiáé — veszteséggel is jár.

1. 5. Az írás: az első igazi kommunikációs technológia

Az első egyöntetűen technológiának tekintett kommunikációs mód az *írás*. Az írástechnikák két egymástól jól elkülöníthető kategóriába sorolhatók, amelyeket görög eredetű terminussal HAAS *'pleremic'* (jelentésrögzítő), illetve *'cenemic'*[1] (hangrögzítő) rendszernek nevez.

A *pleremic* típusú írásoknak valójában kevés közük van a nyelvhez: valójában átnyúlnak a nyelven, s közvetlen kapcsolatot hoznak létre az írás és az ábrázolandó dolgok között, teljesen figyelmen kívül hagyva az akusztikus nyelvet; a pleremic típusú írások ily módon a hangzó nyelvtől független, önálló grafikus *nyelveknek tekinthetők.* (Ez alól bizonyos értelemben a *logogramok* képeznek kivételt, amelyek egyetlen írásjeggyel egy teljes szót — tehát *nyelvi* egységet — rögzítenek, tükrözve annak teljes szemantikai komplexitását, viszont akusztikai formájára nem utalnak.)

A *cenemic* írások ezzel szemben csak fonetikai információkat rögzítenek, szemantikaiakat nem. Ebbe a kategóriába tartoznak a szótagírások, a mássalhangzóírások és a teljes/fonetikus ábécék. A fonetikus ábécé a Kr. e. 8. században született meg, amikor a görögök a föníciaiaktól átvett mássalhangzóírást magánhangzójelekkel egészítették ki. A fonetikus ábécé bizonyos értelemben az akusztikai nyelvanalízis csúcsteljesítménye: csak akkor jelenhetett meg, amikor az akusztikus nyelvben a nyelv keletkezésével beindult diszkretizációs folyamat viszonylag magas szintre jutott. (A továbbiakban, amikor írásról lesz szó, mindig a fonetikus ábécét értjük rajta.)

Az írás nem tökéletes kommunikációs technológia, mivel a közvetlen emberi kommunikáció három dimenziójából kettőnek — az extralingvális

[1] *pleremic:* a πλήρης ('teli') görög szóból származik, s az olyan írásrendszereket jelöli, amelyek a szavak jelentését rögzítik ('jelentéssel teli'), a hangképét viszont nem. Pl. a logografikus vagy morfemikus alapú régi egyiptomi, a sumer vagy a kínai írást tekintjük *pleremic*-rendszerűeknek.
cenemic: a κενός ('üres') görög szóból származik, s az olyan írásrendszereket jelöli, amelyek a szavak hangképet rögzítik, a jelentését viszont nem ('jelentés tekintetében üres') (HAAS 1983: 15–29).

jeleknek és a szupraszegmentális nyelvi jeleknek — a rögzítésére elvben sem képes. A szegmentális nyelvi jeleket *elvileg* rögzíteni tudja, valójában azonban sok minden az olvasó akusztikus emlékezetére van bízva. Eric HAVELOCK így ír erről: „Némi bizonytalanság mindig marad. S ezt csak a beszélt nyelv felidézése oszlathatja el. [...] Az ábécé csak a hangzó nyelv felidézésére képes. Az ábécé eredeti célja nem az volt, hogy a beszédbe foglalt elsődleges tudás a helyébe lépjen, hanem az, hogy előhívja ezt a tudást. Az ábécé hatékony használatához elengedhetetlen, hogy a nyelvhasználó szókincse már a szóbeli használatban gördülékenyen és kimunkáltan működjék. Az ábécé mindig csak az akusztikus emlékek felidézésének az eszköze volt, semmi több" (HAVELOCK 1982: 318)[2].

Az írás másik tökéletlensége az interaktivitás hiánya. Ezt már PLATÓN is észrevette, amikor a Phaidroszban (275d) azt írja, hogy az írott szöveg „méltóságteljesen hallgat", „ha megkérdezed valamelyik szavukat, hogy jobban megértsd: egy és ugyanaz mindig, amit jelezni tudnak".

1. 6. Az írás tökéletlensége fejleszti a nyelvet

Az írásnak a fentebbi két tökéletlensége számottevően befolyásolta az írásbeli nyelvhasználatot s a kommunikációt általában. Az a körülmény, hogy az írás nem képes a közvetlen emberi kommunikáció extralingvális jeleinek és szupraszegmentális nyelvi jeleinek a rögzítésére, arra késztette az író embert, hogy minden mondandóját a szegmentális nyelvi jelekbe kódolja bele. Ily módon az írás széles körű alkalmazása jelentősen elszegényítette az extralingvális kommunikációs eszköztárat (pl. a gesztusokat), miként a szupraszegmentális nyelvi eszköztárat is, amelynek eredményeként a beszéd akusztikus moduláltsága csökkent; másfelől viszont gazdagította a szegmentális nyelvi eszköztárat, mivel ennek kellett hordoznia az üzenet egészét.

A szegmentális eszköztárnak ez a terhelése, valamint az interaktivitás hiánya szemantikai tekintetben is mélyreható diszkretizációs folyamatot indított el az emberi nyelvben. Írásban nem tud működni az a — szituációra, extralingvális jelekre és szupraszegmentális nyelvi jelekre épülő — mechanizmus, amelyet GOODY és WATT közvetlen szemantikai megerősítésnek ('direct semantic ratification') (GOODY–WATT 1968: 29) nevez, s amely az

[2] „Some ambiguity will remain. They can be supplied only by the memory of the spoken tongue [...]. But to revive this memory is all that any alphabet is expected to do, any way. The function of the original model was not to replace a prior knowledge of spoken speech but to trigger a recall of that knowledge. Its effective use depended upon the requirement that the oral vocabulary of the reader first be fluent and educated. The alphabet was and is an instrument of acoustic recognition, and only that."

elsődleges szóbeliségben[3] aktualizálta egy-egy sokjelentésű szó konkrét jelentését egy adott szituációban. Elkerülhetetlen volt, hogy az elsődleges szóbeliség komplex szójelentései diszkretizálódjanak, s minden jelentésréteghez külön nyelvi jel rendelődjék hozzá. Az így elkülönült jelentés(elem)ek világosan körvonalazottak, a lényegre összpontosítottak, s ezáltal elvontabbak lettek: beteljesült a *clare et distincte* elve; pontosabban szólva a híres elv és követelmény éppenséggel ennek a nyelvi változásnak a talaján fogalmazódott meg mint a gondolkodás és a közlés alapkövetelménye. (Az írás elvontságát jól példázza VIGOTSZKIJ metaforája, miszerint az írás a „beszéd algebrája".) A szemantikai diszkretizációs folyamat természetesen a szóalakok számának a növekedését eredményezte.

1. 7. A szóbeliség–írásbeliség dichotómia két dimenziója

Az elvontabbá válás nem csupán az írott nyelvet érintette, hanem a beszélt nyelvet is, mindenekelőtt azért, mert az írás igen magas presztízsre tett szert az emberi társadalomban. Egy beszélt szöveg számára mintegy a megdicsőülést jelentette, ha leírták, ezért az emberek kezdtek törekedni rá, hogy úgy beszéljenek, hogy azt könnyen le lehessen írni; kommunikációjukban csökkentették a le nem írható jelek (az extralingvális jelek és a szupraszegmentális nyelvi jelek) relatív súlyát. A beszélt nyelv másfelől persze továbbra is megőrizte az írott nyelvre való hatását, legfőképpen azért, mert az emberi kommunikációt minden korban a szóbeli nyelvhasználat mennyiségi túlsúlya jellemezte. A szóbeli és írásbeli nyelvhasználat bonyolult kölcsönhatásainak következményeként a nyelvhasználat szóbeli vagy írásbeli jellege két szempontból is meghatározható volt: *mediális* és *koncipiális* szempontból (vö. RAIBLE 1994: 4; KOCH–OSTERREICHER 1994: 587). A mediális dimenzióban a hangzó beszéd és az írás grafikus jelei egymást kizáró oppozícióban állnak egymással. A koncipiális dimenzióban viszont a hangzó formában létrejött, kontextusba és szituációba ágyazott szöveg áll szemben az írásban generálódó, absztraktabb szöveggel, a „beszéd algebrájával". A két dimenzió változatos kombinálódása a szövegváltozatok igen gazdag variációs lehetőségét teremti meg, az oldott, familiáris beszélgetéstől az elvont és maximálisan explicit jogszabályszövegig (l. bővebben a jelen kötet 15. oldalán!).

[3] W. J. ONG terminusa (ONG 1982). Az írás feltalálása előtti nyelvet és nyelvhasználatot jelöli.

1. 8. Érzékelés–nyelvhasználat–gondolkodás

Ha a gazdagon árnyalt emberi nyelvhasználatot az érzékelés–nyelvhasználat–gondolkodás triptichon szélesebb összefüggésrendszerében helyezzük el, az alábbi ábrához jutunk, amely megpróbálja felrajzolni azt a kognitív ívet, amelynek kezdete az érzékszervi alapú tudattartalmak „nyelv előtti" vagy „nyelv alatti" szektorában van („a" szektor), a nyelvi szektorban („e" szektor) folytatódik, s a „nyelvi fölötti" vagy „nyelven túli" szektorban ér véget.

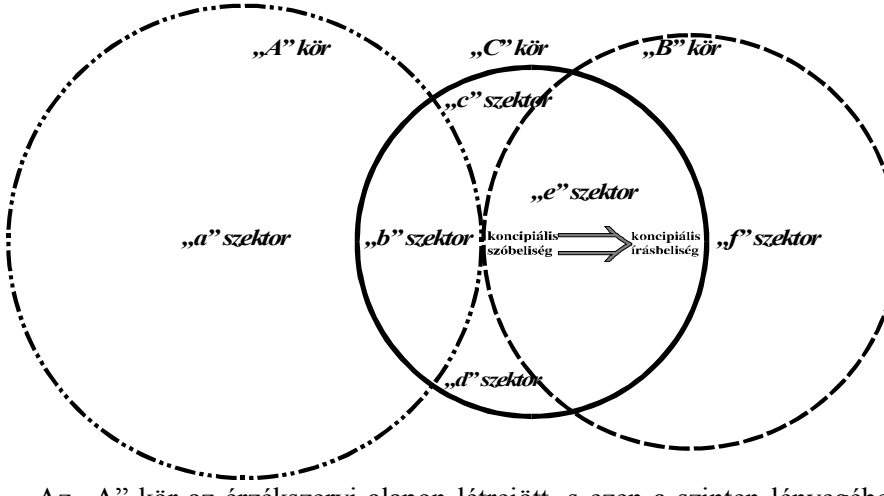

Az „A" kör az érzékszervi alapon létrejött, s ezen a szinten lényegében megmaradó tudattartalmak összességét jelképezi. Ezekkel a tudattartalmakkal is végezhetők gondolkodási műveletek, anélkül, hogy nyelvileg megragadnánk őket. Ilyen gondolkodást végzünk pl. akkor, amikor megpróbáljuk felidézni azt az útvonalat, amelyen autóval a munkahelyünkről hazautazunk (CRYSTAL 1998: 25). Az „A" kör létezett már a „C" és a „B" kör létrejötte előtt is.

Másodikként a „C" kör jött létre, létrejöttekor azonban nem a jelenlegi helyét foglalja el, hanem érinti az „A" kört. A „C" kör a beszédprodukciók és a beszédtevékenység összességét jelképezi (az írott formákat is beleértve), függetlenül attól, hogy ez a tevékenység párosul-e gondolkodással, vagy sem. Természetesen a „C" kör minden elemének a gyökere az „A" körben található meg, a „C" kör az „A" kör nélkül nem létezhetne. A „C" kör főként a művészi célú nyelvhasználat létrejöttével „növekedik bele" valamelyest az „A" körbe, s jön létre a „b" szektor. Fontos leszögeznünk, hogy a „C" kör bal felé nem csúszik, hanem inkább mintegy „kitüremkedik": jobb oldali

határvonala normális nyelvfejlődés esetén lassan, de folyamatosan araszol jobb felé. A széles körű interiorizált írásbeliség ezt az araszolást jelentősen gyorsíthatja. Normális esetben a „C" kör mind jobbra, mind balra növekszik, esetleges zsugorodása a nyelvi és fogalmi elszegényedést reprezentálná.

A „B" kör a kognitív ökonómia által kikényszerített fogalomalkotás révén létrejött tudattartalmak összességét jelképezi. A „B" kör kezdetben teljesen egybeesik a „C" körrel (lényegében vele egyidejűleg jön létre), így erről a tartományról is elmondható, hogy minden elemének a gyökere az „A" körben található meg, az érzékszervi alapú tudattartalmakkal való összefüggés azonban jobb felé haladva egyre inkább elhomályosul. Egy idő után azután a „B" kör — a fogalmi gondolkodás tartománya — jobbra mintegy „kinő" a „C" kör alól. Ez akkor következik be, amikor a nyelv és a gondolkodás fejlődése elér egy olyan kritikus pontot, ahol a nyelvhasználat által létrehozott absztrakciós piramis annyira magasra nő, hogy nyelv többé nem tudja ökonomikusan kezelni az egyre bonyolultabbá váló fogalmi viszonyokat. Ennek a „kinövésnek" az eredményeként jön létre az „f" szektor. Az „f" szektor jobb szélén helyezkednek el az ún. „tiszta fogalmak", amelyek közvetlen nyelvi megragadása nem lehetséges. Fejlett nyelvi és gondolkodási kultúrákban a „B" kör mindig szükségképpen nagyobb a „C" körnél[4].

[4] A köröknek az ábrán látható mérete nem jelent feltétlenül terjedelmi arányosságot az ábrázolni kívánt tudattartalom-komplexumok között, de az egymáshoz való terjedelmi viszonyokat jelezni próbálja. Valószínűleg az „A" kör tartalma a legnagyobb, s különösen nagy lehet ez ún. „jobb féltekés" gondolkodók esetében. A „C" kör terjedelme természetesen nem függetleníthető egy adott egyén nyelvi kompetenciájától, de valószínűleg minden esetben tényleg kisebb mind az „A" körnél, mind a „B" körnél; a „C" kör egyéntől függően csúszhat némiképp jobbra vagy balra: balra csúszás esetén valószínűsíthető a „B" kör méretének a zsugorodása is, jobbra csúszásnál viszont az „A" kör zsugorodása feltételezhető. A kisbetűvel jelölt szektorok méretarányai is utalnak valamelyest e szektorok általunk vélt valóságos méretviszonyaira — természetesen a véletlenszerűen kialakuló „c" és „d" szektor kivételével.

Az előbbieket is összefoglalva a fenti folyamat a következő ábrasorral mutatható be:

1. fázis

Csak az „A” kör létezik, az érzékszervi alapon létrejött s ezen a szinten lényegében megmaradó tudattartalom-elemek halmaza. Ez a tudattartalom-halmaz az állatoknál is megvan.

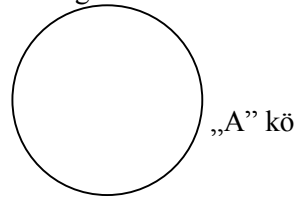

2. fázis

Létrejön a „C” kör, a nyelv tartománya: az „A” körrel érintkezik, nem metszi. A „C” kör létrejöttével egy időben, vele egybevágóan létrejön a „B” kör is, a fogalmak köre; ebben a pillanatban a fogalmak mindegyike nyelvileg is kifejezhető.

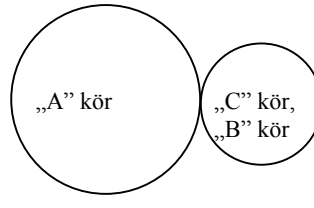

3. fázis

Éppen a nyelv fogalomgeneráló működésének köszönhetően egyre bonyolultabb fogalmak jönnek létre; olyanok is, amelyek már nem ragadhatók meg a nyelvvel. A „B” kör jobb felé mintegy „kitüremkedik” a „C” kör alól. Ez a „kitüremkedés” mindaddig folytatódik, amíg gyarapodik a nyelvvel már nem kezelhető, ún. tiszta fogalmak mennyisége.

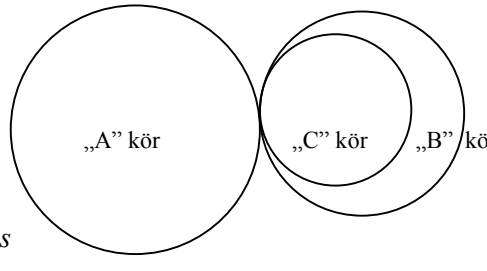

4. fázis

A „C” kör a művészi célú nyelvhasználat kibontakozását követően behatol az „A” körbe, s a két kör metszetéből létrejövő „b” szektor tipikusan az ilyen nyelvhasználat tartománya.

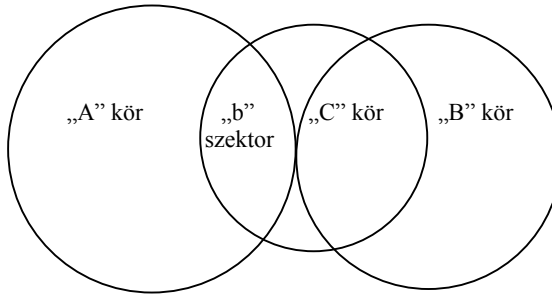

A 48. oldalon látható ábra „a” szektorában a nyelvileg meg nem ragadható, csak alig tagolt vagy egyáltalán nem tagolt tudatelemek találhatók. Ilyen lehet például egy valaha érzett szag vagy íz, amelyre emlékszünk, de nyelvileg nem tudjuk reprezentálni; ha azonban ismét érezzük ezt a szagot vagy ízt, biztonsággal azonosítjuk. Hasonló jelenség az ún. *„déjà-vu”*-érzés is.

A „b” szektorban azok a nyelvileg megragadott tudatelemek találhatók, amelyeket a nyelvhasználó szándékosan kivont a kognitív ökonómia redukáló hatása alól annak érdekében, hogy megőrizze a szóban forgó tudatelem eredetiségét, egyediségét. Ily módon kiküszöbölődik a tudatelemnek a szokásos verbalizációnál szükségképpen végbemenő sematizációja, fogalmivá válása. A „b” szektor tipikusan a művészi célú nyelvhasználat szektora. A „b” szektor éppen egyedi tartalma miatt nem létezhetett a szóbeli irodalomban, mert, mint JAKOBSON mondja[5] (JAKOBSON 1966: 7), a folklór teljes mértékben alá van vetve a „közösség cenzúrájának”. Ez a cenzúra mindenekelőtt azt követeli meg, hogy a műnek mind tartalmi, mind nyelvi szempontból maximális közösségi evidenciával kell rendelkeznie, azaz szorosan kötődnie kell a közösségi tapasztalatokhoz és normákhoz. Az egyéni, egyedi tartalmak viszont csak eredeti, korábban még nem vagy csak kevéssé használt szavakkal, szókapcsolatokkal ragadhatók meg — persze azért ezek sem lehetnek gyökértelenül újak. (Az ilyen verbalizációs folyamatok a metaforák és a szinesztéziák keletkezésének a leggyakoribb forrásai.)

[5] „Die Rolle der von der Gemeinschaft ausgeübten Zensur ist [...] in der Literatur und in der Folklore verschieden. In der letzteren ist die Zensur imperativ und bildet eine unumgängliche Voraussetzung für die Entstehung von Kunstwerken.”

Megjegyzés. A „b” szektor növekedése párhuzamosan megy végbe az irodalmi nyelv fejlődésével: a nyelv ennek során a végtelenül gazdag tartalmú „A” kör egyre nagyobb részét hódítja meg. Az „A” kör teljes meghódítására azonban semmiképpen sem kerülhet sor, már csak azért sem, mert az „A” kör méretét még egy adott egyén vonatkozásában sem tekinthetjük állandónak. Az „A” kör éppen a „b” szektor növekedésének a hatására maga is napról napra növekszik: az egyre több egyedi érzékszervi alapú tudatelem nyelvi megragadása az egyént mind érzékenyebbé teszi az ember külső és belső világában végbemenő jelenségek iránt, egyre többet érzékel ezekből, s ennek következtében folyamatosan növekszik az „A” kör tartalma. Valószínűsíthető, hogy ebben a folyamatban az „A” kör — ezen belül az „a” szektor — tartalma a „b” szektorénál nagyobb mértékben növekszik, azaz minél több érzékszervi alapú tudattartalmat tudunk nyelvileg megragadni, annál több olyan érzékszervi alapú tudatelemmel rendelkezünk, amelyet nem tudunk verbalizálni.

A „c” és „d” reprezentálja az olyasféle nyelvhasználatot, amely nem kapcsolódik mentális aktivitáshoz, s nem kötődik semmiféle tudattartalomhoz. Ilyen jelenség az, amikor magunkban énekelünk vagy verset mondunk úgy, hogy közben valami máson gondolkodunk. Hangos felolvasás közben is előfordulhat, hogy a figyelmünk teljesen elkalandozik, s nem is tudjuk, mit olvasunk fel. Gyakorlott gépírók, szedők képesek hibátlanul lemásolni egy szöveget úgy, hogy fogalmuk sincs a szöveg tartalmáról; sőt, szinkrontolmácsok is beszámoltak már róla, hogy úgy fordítottak le egy szöveget, hogy közben teljesen másutt jártak a gondolataik. Fontos megjegyezni, hogy a „c” és „d” szektor a lényeget tekintve egy szektor, csupán a modell grafikus sajátosságai miatt látjuk két szektornak őket.

Az „e” szektor a szokásos nyelvhasználat és a közönséges vagy tudományos fogalmakkal történő nyelvi gondolkodás szektora: ez a szektor a nyelv alapvető funkciójának a szektora. Ezek a fogalmak igen széles skálán mozoghatnak, a legegyszerűbbektől a legbonyolultabbakig. a bonyolultság tekintetében az szabhat határt, hogy az adott fogalmi tartalom még ökonomikusan kezelhető legyen a nyelv eszközével. A szektor bal szélén helyezkednek el a legegyszerűbb fogalmak, s jobbra haladva egyre összetettebb, elvontabb fogalmakkal találkozunk. A balról jobbra haladás egyben a szóbeli nyelvhasználattól az írásbeli nyelvhasználat felé — mindenekelőtt a koncipiális szóbeliségtől a koncipiális írásbeliség felé — való haladást is reprezentálja. *„Nagyon szép idő van ma”* — ez olyan egyszerű fogalmakat használó közlemény, amelyeket a nyelv minden gond nélkül tud kezelni. *„A társadalom közérzete egyaránt függ az elérhető anyagi javak mennyiségétől és az egyén szabadságának a fokától”* — ez a mondat már bonyolultabb fogalmakkal operál, ám még mindig a nyelv a legcélszerűbb eszköz a tartalom megjelenítésére; ha képlettel akarnánk kifejezni ugyanezt, mindenképpen nehezebben érthető közleményt kapnánk. Mindazonáltal az utóbbi mondat

már a koncipiális írásbeliség terméke; hallás után csak annak köszönhetően értjük meg, hogy az elmúlt évszázadok során az írott nyelv igen nagy hatással volt a beszélt nyelvre.

„Az összeadás összege független attól, hogy az első mennyiséghez adjuk-e hozzá a második mennyiséget, vagy a második mennyiséghez az elsőt” — ebben az esetben már magasabb szintű, elvontabb fogalmakkal van dolgunk, a nyelv mégis jól működik ebben a helyzetben is, bár már kissé nehézkesebben. Ez a mondat algebrai képlettel ökonomikusabban jeleníthető meg: $a + b = b + a$.

Az „e” szektorbeli nyelvhasználat mediális szempontból lehet mind szóbeli, mind írásbeli, a szektor bármely pontján. Koncipiális szempontból viszont, mint már szó volt róla, másként áll a helyzet: balról jobbra haladva a koncipiális szóbeliségtől a koncipiális írásbeliség irányába haladunk. Nyilvánvaló, hogy az olyan mondatok, mint a fenti *„Az összeadás összege független attól, hogy az első mennyiséghez adjuk-e hozzá a második mennyiséget, vagy a második mennyiséghez az elsőt”* az „e” szektor jobb szélén helyezkednek el, s a koncipiális írásbeliség tipikus termékei; főszabályként az ilyen kommunikátumok mediálisan is elkerülik a szóbeliséget — azaz nem szoktunk ilyesmit *mondani,* legfeljebb csak *írni*.

Az „f” szektor tartalmazza azokat a leginkább elvont tudatelemeket, amelyek nyelvileg már nem kezelhetők. Ezek a tartalmak tipikusan a matematikai gondolkodás gyümölcsei: a matematika külön szimbólumrendszert teremtett rájuk azzal a céllal, hogy további műveleteket tudjon végezni ezekkel a már önmagukban is többrétegűen elvont fogalmakkal. Érdemes megállapítanunk, hogy a nyelvtől való elszakadás még itt sem teljes, mert a matematika ezeknek a szimbólumoknak a zömét az írott nyelv nyersanyagából, a betűkből meríti. (A matematikai képletekben a betűk persze *nem* nyelvi jelekként jelennek meg, formájukkal mégis az ismert dolgok familiaritását nyújtják a használóknak.)

1. 9. A koncipiális írásbeliség alapozza meg az árnyalt fogalmi gondolkodást

Fontos leszögeznünk, hogy az „f” szektor egyáltalán nem létezhetne az „e” szektor nélkül, különösen nem az „e” szektor jobb széle nélkül, amely a koncipiális írásbeliség tartománya. A fogalmak születése az „e” szektorban kezdődik, s a fogalomfejlődés kezdeti szakaszai is ebben a szektorban, a

nyelvvel összefonódva zajlanak le: ekkor a keletkezett fogalmak még jól kezelhetők a nyelvvel.

Az „f" szektor akkor jön létre, amikor egyre bonyolultabb új fogalmak születnek, amelyek mintegy „túlcsordulnak" az „e" szektor jobb szélén — amely egyszersmind a nyelvi kifejezhetőség határa is —, s ezáltal a „B" kör kinyúlik a „C" kör alól, amellyel eddig teljesen egybevágó volt.

Megjegyzendő itt, hogy DESCARTES mutatott rá elsőként: a matematikai gondolkodás a nyelvi gondolkodásból ered, de egyszersmind meg is haladja a nyelvi gondolkodást. Figyelemreméltó, de nem meglepő, hogy éppen DESCARTES korában ível fel a matematika fejlődése — éppen akkor, amikor a nyomtatás széles körűvé válásának köszönhetően az írás használata is a társadalom újabb és újabb rétegeit hódítja meg.

A tapasztalatok azt mutatják, hogy az „e" szektor jobb oldali határa nem rögzült, hanem folyamatosan jobbra tolódik, mivel a nyelv egyre több olyan fogalom verbalizációjára válik képessé, amelyek ugyan a nyelvi gondolkodásból erednek, de meghaladták azt. (Az „e" szektornak ez a jobbra növekedése vélhetőleg nem kisebbíti az „f" szektort, hanem éppenséggel növelheti azt, mivel egy nagyobb „e" szektor egy nagyobb „f" szektor táplálására képes.) Az „e" szektor jobb szélének a folyamatos jobbra tolódása a koncipiális írásbeliség izmosodásának az eredménye.

2. Az írásbeliségtől a másodlagos szóbeliségig és a posztliteralitásig

2. 1. Repedések az írásbeliség monopóliumán

Körülbelül a 20. század közepéig az írásbeliség az egyetlen széleskörűen és hatékonyan működő kommunikációs technológia volt. Az egymást követően megjelenő telefon, gramofon, rádió — amelyek képesek voltak az emberi hangot a maga akusztikus természetességében és teljességében rögzíteni, tárolni és továbbítani — alapjaiban rendítették meg az írás pozícióit, bár ez hosszú időn át mintegy észrevétlen maradt. BLOOMFIELD már 1933-ban megjövendöli az írás lehetséges eltűnését, mondván, hogy „a beszéd reprodukálásának mechanikus eszközei kiszorítják az írás és nyomtatás mostani szokását" (BLOOMFIELD 1933: 503)[6]. A továbbiakban azonban nem foglalkozik a kérdéssel, mert a korabeli vélekedés szerint az írásnak semmi köze nem volt a nyelvhez, ő pedig a nyelvről írt könyvet.

[6] „We may expect that at some time in the future our social organism will reach a degree of co-ordination and flexibility where a concerted change becomes possible, or else that mechanical devices for reproducing speech will supersede our present habits of writing and printing."

A KOMMUNIKÁCIÓ MINT A NYELVI VÁLTOZÁSOK FORRÁSA

A fordulópontot a kommunikációs technológiák fejlődésében a televízió megjelenése, majd fokozatos elterjedése jelenti. A televízió a maga multimedialitásával képes szinte hiánytalanul reprodukálni a közvetlen emberi kommunikáció körülményeit: egyebek között képes mindhárom (extralingvális jelek, szupraszegmentális nyelvi jelek, szegmentális nyelvi jelek) kommunikációs dimenzió megjelenítésére. Ennek következtében a szegmentális nyelvi jelek — s velük a diszkrét jelek — kezdik elveszíteni monopolisztikus súlyukat a kommunikációban, amelyet az írásnak köszönhetően szereztek meg.

2. 2. Másodlagos szóbeliség

A kommunikációnak ezt az új korszakát ONG másodlagos szóbeliségnek nevezi ('secondary orality'). 1982-ben még úgy látja, hogy ez az új szóbeliség hasonlóságot mutat az elsődleges szóbeliséggel abban a tekintetben, hogy mindkettő az aktuális beszédpillanathoz kötődik, továbbá azzal is, hogy mindkettő szövegépítését a formulák, a panelek jellemzik. Hozzáteszi ugyanakkor, hogy a másodlagos szóbeliség egy sokkal szándékoltabb és tudatos szóbeliség, amelynek hátterében folyamatosan ott áll az alapvető szereppel bíró írás és a nyomtatás (ONG 1982: 136)[7]. Két évtized múltán túl optimistának érezhetjük az ongi megjegyzést az írás alapvető szerepéről, ugyanis a funkcionális illiteráció terjedése arra mutat, hogy az emberek zöme az iskola befejeztével lényegében a betűkkel való kapcsolatát is megszakítja, s igen jól el tud lenni írás-olvasás nélkül.

2. 3. Ikonikus fordulat

A 20. századi kommunikációs technológiai forradalom nem kizárólag az emberi beszéd — s vele együtt a szupraszegmentális nyelvi eszköztár — rögzítésének és továbbításának a lehetőségét nyújtja, amire az írás nem volt képes. Ilyen értelemben egyébként a gramofon (magnetofon), a telefon és a rádió mintegy korrigálta az írás hiányosságait. A kommunikációs forradalomnak azonban legalább ilyen fontos eseménye volt az, amit „ikonikus for-

[7] „This new orality has striking resemblances of a communal sense, its concentration on the present moment, and even its use of formulas. But it is essentially a more deliberate and self-conscious orality, based permanently on the use of writing and print, which are essential for operation of the equipment and for its use as well." (ONG művének ez a részlete magyarul is olvasható NYÍRI–SZÉCSI 1998: 245–267; ez a hivatkozás a 265. oldalon található.)

dulatnak" ('ikonisch Turn') (BOEHM 1995: 13) vagy „képi fordulatnak" ('pictorial turn') (MITCHELL 1994: 11) nevezünk — e fordulat révén lehetővé vált a kommunikáció extralingvális jeleinek a rögzítése és továbbítása, s ezáltal az írás további hiányosságai küszöbölődtek ki.

A fordulat gyökerei még a 19. században, a fényképezés feltalálásához nyúlnak vissza. JOYCE nagyon szemléletesen *automatikus írásnak* ('automatic writing') nevezi a fényképezést, s úgy találja, hogy a fényképezés riválisa, mi több, bitorlója az írott és a hangzó szónak egyaránt. A kép tehát nem csupán az írással, hanem a nyelvvel magával is versenyre kel, mivel — mint a fentebbi 2. ábra háromkörös modelljének „a" szektora mutatja — az elsődleges gondolkodás érzékszervi alapú tudattartalmakkal történik, amelyek között kitüntetett helyet foglalnak el a vizuális jellegű érzékszervi alapú tudattartalmak, azaz a képek.

(Gondoljunk csak az elvont fogalmak megnevezésére választott platóni szavak — *idea, eidósz* — etimológiájára: az 'idein' igével állnak rokonságban, s ennek a jelentése 'látni' vö. NYÍRI 2001b: 243). Azt is mondhatjuk, hogy ha a gramofon és a telefon az írás hiányosságát, tökéletlenségét korrigálja, akkor a fényképezés (és általában a képcsinálás) magáét a nyelvét, hiszen a nyelv eszközével, verbalizációval sosem vagyunk képesek egy vizuális érzetet teljes egészében, kimerítően megragadni. Az ember igen hosszú időn át csak roppant alacsony hatékonysággal volt képes képeket készíteni: egy kép elkészítése kivételes tehetségű emberek heteken, hónapokon át történő munkálkodásával történt. Ráadásul az így készült képeknek volt egy igen súlyos hibájuk: nem lehetett őket változatlanul sokszorosítani. William IVINS figyelmeztet rá *„Prints and Visual Communication"* (1953) című könyvében, hogy LESSING, amikor a Laokoon-szoborcsoportról írt, nemcsak hogy nem látta magát a szoborcsoportot, hanem a korabeli Európában ismert képek alapján nem is lehetett reális elképzelése arról, hogyan is néz ki valójában a szoborcsoport. Az emberi lét hajnalán tulajdonképpen a képkészítésre való képtelenségünk folytán — mintegy jobb híján — választottuk kommunikációs eszközül az akusztikus szimbolikus jelrendszert (a hangzó beszédet) — „a természet erőltette ránk", mondja SAUSSURE (SAUSSURE 1997: 41), s ezt követi később az erre épülő grafikus jelrendszer, az írás.

Az ikonikus fordulat további fázisai a fényképezést követően a film, a televízió és az utóbbi időben a számítógépes képfeldolgozás[8]: a képkészítés rohamos könnyebbé válásának és elterjedésének vagyunk a tanúi. Ez azzal a

[8] A számítógépes képfeldolgozás alapjául szolgáló digitális képről többek között LEHMANN Miklós tollából olvashatunk érdekes és figyelemreméltó gondolatokat (LEHMANN 2001: 111–118).

következménnyel jár, hogy a vizuális természetű tények eredeti formájukat megőrizve kommunikálódhatnak, tehát nem kell átmenniük a tagolás, az absztrakció, a formalizálás, a kódolás és a linearizálás deformáló és leegyszerűsítő procedúráján, mely procedúra a verbális kommunikáció esetében megkerülhetetlen. A deformációk és leegyszerűsítések elkerülésének révén a kommunikáció nemcsak tökéletesebbé, hanem egyszersmind kényelmesebbé is válik, ugyanakkor kiesik a folyamatból az analízis, amely a nyelvi kommunikációval mindig együtt jár. A képi kommunikáció ugyanis lehetővé teszi olyan kommunikátumok továbbítását is, amelyet a feladó nem tagolt — valójában meg sem értett.

POLÁNYI Mihály figyelmeztet az artikulálatlan intelligencia és az artikulált gondolkodási képesség különbségeire. Ő úgy találja, artikulálatlan intelligenciával az állatok is rendelkeznek, s e tekintetben az emberek csak alig múlják felül őket. Például az állatok is megtaníthatók a mennyiségek érzékelésére, s ennek a felső határa 7-8 — nem kevesebb annál, mint amennyire az ember képes a tagolás, a *megszámlálás* alkalmazása nélkül. POLÁNYI úgy találja, hogy az emberi tudás szédítő fejlődése kizárólag annak köszönhető, hogy az ember képes tagolni, diszkretizálni a dolgokat (POLÁNYI 1994: 125–204).

A digitalizált kép azonban csak „műszaki" szempontból áll diszkrét jelekből, a digitális kép szemiotikailag egy *folytonos (analóg) ikon*. S az ember eredendő s erős vonzást érez az analóg kódok iránt: reálisabbaknak, hitelesebbeknek, és mindenekelőtt természetesebbnek érzi őket a digitális kódoknál (vö. CHANDLER 2002: 46).

Az ikonikus/képi fordulat viszont éppenséggel a tagolási kényszert szünteti meg, s ha POLÁNYI fenti állítása igaz, akkor e kényszer megszűnte szükségképpen az ember gondolkodási képességének a sorvadásához fog vezetni.

2. 4. Posztliteralitás

A „másodlagos szóbeliség" terminusnál találóbban jellemzi korunk kommunikációját a „posztliteralitás" szó, mivel a szóbeliség csakugyan új életre kel, a lényeg azonban nem a hangzó szó reneszánsza, hanem az írás drasztikus térvesztése. A posztliteralitás fő jellemzője az, hogy „az új elektromos és elektronikus médiumok versenyre kelnek a nyomtatott könyvvel mint a kommunikáció domináns eszközével" (NYÍRI 2001c). Ez a helyzet jellemzi a 20. század egészét. A filozófia azonban már korábban fellázad az írás ellen.

NIETZSCHE 1874/75-ös, a görög irodalomról tartott baseli előadásaiban nehezményezi, hogy az irodalomtörténet az „írásokkal” *(„Schriftenthum”)* foglalkozik, ahelyett hogy a „mondottaknak” *(„Sprachthum”)* szentelné a figyelmét. HEIDEGGER műveiben igen gyakori szó a *Rede* és a *Sage*: mindkettő világosan az orális nyelvhasználathoz kötődik. Az írás elleni lázadás legnagyobb alakja persze WITTGENSTEIN. Az ő lázadása nem annyira filozófiai megfontolásokban gyökerezik, mint inkább abban a tényben, hogy WITTGENSTEINnak olvasási zavarai voltak, diszlexiás volt, mint azt Jaakko HINTIKKA kimutatta[9]. NYÍRI Kristóf arra hívja fel a figyelmet, hogy WITTGENSTEIN képtelen volt a gondolatait lineáris sorba rendezni, amely forma a nyomtatott könyv alapformája. WITTGENSTEIN műveiben a gondolatok inkább viszonylatok bonyolult és komplex hálójaként jelennek meg. NYÍRI mindehhez hozzáteszi, hogy korunkban az olvasási zavar — a diszlexia — megszűnik különleges esemény lenni. Az olvasási zavar kulturális mintázattá válik (NYÍRI 2001c).

2. 5. Az írás nélküli nyelv

A posztliteralitás — mint fentebb már volt róla szó — nem eredményezi az írás teljes eltűnését: az olyan emberi találmányok, amelyek hosszú időn át működtek, sose tűnnek el teljesen. A lovas fogatok és a lovaglás az autók korában sportként élnek tovább.

Az írástól elszabadult beszéd „mindent eláraszt”, az emberek fülébe „hanglemezek, magnetofonszalagok és beszélő képek” harsognak és suttognak — mondja FLUSSER (1997: 55–56). Ő úgy gondolja, ha kiesik az a kontroll, amit az írás jelent, a nyelv barbarizálódni fog.

FLUSSERnek valószínűleg igaza van, hiszen az írás nélküli nyelv minden valószínűség szerint elveszíti azokat a tulajdonságait, amelyeket az írástól kapott, pontosabban szólva azokat, amelyeket az írás *kényszerített rá*.

Ezek a tulajdonságok az akusztikai és szemantikai tagoltság, amelyet mindenekelőtt az írás használata kényszerített ki. MCLUHAN írja, hogy a „nyomtatás” — azaz a széles körben használt írás — „nemcsak a helyesírást és a nyelvtant változtatta meg, hanem a kiejtést és a ragozásokat is: a nyomtatás szülte meg a nyelvtani hiba lehetőségét” (MCLUHAN 2001: 267). A posztliteralitásban a nyelvtani hibák lehetősége ismét eltűnőben van: e fo-

[9] Jaakko HINTIKKA, „Ludwig Wittgenstein — A Case Study in Dyslexia” — a kéziratos tanulmányra NYÍRI 2001b hivatkozik.

lyamat kezdetét jelzi a nyelvi szabályok rugalmasabbá válása, s általában a nyelvi türelem növekedése (vö. SÁNDOR 2003).

Az írás rögzíti és anyagilag tárgyiasítja a nyelvet, a nyomtatás pedig nyomatékosítja ezt a rögzítettséget és tárgyiasságot. Ez magyarázza, hogy a rögzített írott szöveg vált a bölcsészettudományok alapjává. A számítógépes szövegszerkesztő használata révén megszűnik a szöveg tárgyiassága, s jelentősen sérül a rögzítettsége is (vö. NYÍRI 1996). A nyomtatásban közzétett szöveg állandó, amelyre évszázadok távlatából is lehet hivatkozni, míg a weben közzétett szöveg akár naponta is változhat: a szerző nap mint nap javítgathatja vagy akár újra is írhatja a szövegét. Ez a körülmény egyfelől nyereség a tudomány számára, másfelől az állandóság eltűnése alapjaiban rendíti meg a tudományos élet mára kialakult rendszerét. A dilemmára igazán jó megoldás valószínűleg nincs. A világhálón való közzététel előnyei olyannyira számosak — minimális költség, technikai egyszerűség, könnyű, állandó és gyakorlatilag ingyenes hozzáférés a szöveg valamennyi potenciális olvasója számára —, hogy nehéz más megoldást elképzelni, mint a tudományos élet működésének az új technológiához való igazodását. A hagyományos keretekhez való kötődés szép bizonyítéka egyébként a *pdf* formátum látványos térhódítása a legutóbbi néhány évben: ez a formátum őrzi a nyomtatott könyv tagolását, sőt grafikai képét, egyszersmind úgy lehet rá hivatkozni (oldalszámokkal stb.), mint egy nyomtatott kiadványra. Azaz: csak majdnem úgy, mert semmi sem garantálja, hogy a hivatkozott forrás holnap is megtalálható lesz a hálón.

2. 6. A monomedialitástól a multimedialitásig: hipertext

Az elektronikus szöveg alapvető létformája — a hipertext — lehetővé teszi az írott szöveg közeledését a közvetlen emberi kommunikáció multimedialitásához. Mindenekelőtt azáltal, hogy a hipertextben kapcsolók ('linkek') vannak más szövegekhez, s ezáltal csökken az írott szöveg szigorú egydimenziós linearitása. De talán még ennél is fontosabb, hogy a kapcsolók nemcsak szövegekre, hanem álló- és mozgóképekre, sőt hangokra is mutathatnak, ily módon valódi multimedialitást teremtve. Az írott szöveg ugyanis *virtuálisan* mindig multimediális volt: például a jó irodalmi szöveg mindig arra törekedett, hogy érzetek illúzióját keltse az olvasó valamennyi érzékszervében. A jelen pillanatban úgy tűnik, hogy a szöveg domináns formája a

jövőben a hipertext lesz, miközben természetesen egyre nagyobb teret nyer a szöveg nélküli (képek, zene) kommunikáció.

Ha a hipertext lesz a szöveg túlélésének a formája, akkor azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy ehhez a túléléshez engedményekre és kompromisszumokra van szükség. A szövegnek — amely a nyomtatási kultúra korában — az ikonikus fordulat kibontakozásáig — a kommunikátumok lényegében egyedüli hordozója volt, le kell mondania kizárólagosságáról, s be kell érnie a kommunikátumok felének-harmadának a közvetítésével. Valószínű, hogy a képek és hangok elektronikus kezelésének felettébb valószínű rohamos technikai fejlődésével párhuzamosan még ez az arány is csökkenni fog.

2. 7. Az írás és a nyelv sorvadása sorvasztja a gondolkodást

Úgy tűnik, hogy az írás — és ezáltal a nyelv — pozícióvesztése elkerülhetetlen. Felmerül a kérdés, hogy ez jár-e, járhat-e valamilyen hatással az emberi gondolkodásra és az ember gondolkodási képességére? Pontosabban: az emberi gondolkodás túlélné-e, ha a nyelv mintegy „kicsúszna" alóla?

Igenlő válaszok is léteznek erre a kérdésre. FLUSSER például így ír: „... az írásból való kilábalás két irányban lehetséges: vissza a képekhez, vagy el*őre* a számokhoz" (FLUSSER 1997: 135). Másutt ezt kicsit bővebben is kifejti: „Minek utána meghaladtuk az ábécét, a gondolkodás függetlenné válik a beszédtől, s más, nem nyelvi gondolkodásmódok (matematikai, képi s valami teljességgel új) kezd majd rohamos fejlődésnek indulni." (FLUSSER 1997: 55)

Ez az optimizmus azonban kétes alapokon áll, mert az 1. ábra elemei szerint végigvezetve a folyamatot ez azt jelentené, hogy a nyelvet reprezentáló „C" kör teljesen eltűnne, s csak az „A" kör maradna (az érzékszervi alapú tudattartalmakkal), valamint a „B" kör (amely az elvont fogalmakat reprezentálja). Ebben a helyzetben az „A" kör tudatelemei ikonikus jelekkel kommunikálódhatnának, a „B" kör tartalma pedig számjegyes kódokkal. Ma is gyakran így teszünk: egy adott kommunikátumon (például egy tudományos cikken) belül bizonyos tartalmakat képekkel, másokat meg (esetleg táblázatba, képletekbe foglalt) számokkal kommunikálunk. Igen, de jelenleg a két — egymással egyébként antagonisztikus ellentéteket mutató — gondolkodásmód és kód között hangsúlyosan jelen van a nyelv, amely integrálni tudja az egymással ellentétes alapú kódokat, biztosítva az interferenciájukat is, s ezzel egyszersmind az emberi lét teljességét és komplexitását. A „hibrid természetű" nyelv eltűnése (feltételezve az érzékszervi alapú és a fogalmi

jellegű gondolkodás [„a” és „f” szektor] párhuzamos továbbélését) szükségképpen vezetne el valamiféle kognitív, érzékelési és kommunikációs szkizofréniához. Ez az ember radikális lelki-szellemi átalakulásával járna.

Felettébb kétséges azonban, hogy a „B” kör egyáltalán létezhetne-e a nyelvet reprezentáló „C” kör eltűnése után? Mai ismereteink szerint nem, mivel a fogalmak formálását — azaz az érzékszervi alapú tudattartalmak redukcióját — éppenséggel a nyelv (gyakran tökéletlenségnek nevezett) ökonómiája kényszerítette ki. Mint fentebb már volt róla szó, a „B” kör a „C” körrel egyidejűleg jött létre, s az utóbbi kizárólag a „C” kör létrejöttének köszönheti a saját létét. Kezdetben ez a két kör teljesen egybevágó, s teljesen azonos ritmusban és mértékben növekszik: lévén hogy ami nyelvi, az egyben fogalmi is, s ami fogalmi, az egyben nyelvi is. Csak a koncipiális írásbeliség megjelenése és térhódítása gyorsítja fel a „B” körnek a „C” körtől függetlenedő növekedését, s ennek következtében a „B” kör mintegy „túlnyújtózik” a „C” körön, „előbuggyan” alóla. Metaforikusan azt is mondhatnánk, hogy a fogalmi gondolkodás — a „B” kör — „a nyelv virága”.

Természetesen nehéz lenne elképzelni a „C” kör, a nyelv hirtelen eltűnését. A nyelvekkel nem hirtelen szoktak történni a dolgok. De a nyelvek fokozatos szegényedése, erodálódása nem ismeretlen jelenség. A „C” kör zsugorodása megkezdődött, ezt valamennyien tapasztaljuk. S nincs okunk feltételezni, hogy az érzékszervi alapú tudattartalmakkal történő, nem tagolt gondolkodás, a nyelvi gondolkodás és a fogalmi gondolkodás felépült modelljének dekonstrukciója nem ugyanazon az úton megtett lépésekkel történik meg, mint a felépülése történt. Ha pedig így van, akkor a nyelvi „C” kör zsugorodása a fogalmi gondolkodás „B” körének ugyanolyan mértékű zsugorodását fogja eredményezni; a „C” kör (FLUSSER szerint valószínűen bekövetkező, szerintünk viszont valószínűtlen) *teljes* eltűnése szükségszerűen váltja ki a „B” kör eltűnését.

A képek alkalmasabb és kényelmesebben használható kommunikációs eszközök, mint a szegmentális nyelvi elemek: a szavak. Mint ennek számos példáját láttuk már a történelem során, a kényelmesebb és alkalmatosabb kommunikációs eszközök könnyen kiszoríthatják a használatból a kevésbé kényelmeseket és kevésbé praktikusakat. Ez történt például az írás megjelenésekor: az írásban nem rögzíthető, ezért az adott helyzetben nem praktikus szupraszegmentális nyelvi eszközök jelentős teret veszítettek a kommunikációs folyamatban. A képi kommunikáció technikai lehetőségeinek bővülése

révén ugyanilyen másodrendű vagy harmadrendű szerepre kárhoztatódhatnak a szegmentális nyelvi eszközök, a szavak is.

2. 8. Kommunikációs technológiai stratégiák

Mindennek az elkerüléséhez gondosan megtervezett kommunikációs stratégiára[10] lenne szükség, amelyben megkülönböztetett figyelmet kell fordítani a kommunikációs technológiákra, s közülük mindenekelőtt azokra, amelyeknek használata pozitív hatással lehet a nyelvre. Az ilyen kommunikációs technológiák használatát jól átgondolt pozitív diszkriminációs eljárásokkal kellene elősegíteni. Ehhez persze széles körben tudatosulnia kellene annak a ténynek, hogy az írás–olvasás adja az emberi gondolkodás táptalaját, s ezért a *szöveg* értékét nem csupán kommunikációs hatékonysága alapján kell megítélnünk

A jelen pillanatban támogatandó kommunikációs technológiának mindenekelőtt az írás tekinthető. Az elmúlt évtizedekben az emberek mind rövidebb és rövidebb időre találkoznak csak szemantikailag tagolt és körülhatárolt elemekből álló írott szövegekkel — egyszerűbben szólva az emberek kevesebbet olvasnak, mint régebben. A könyvolvasás például *szórakozási formaként* szinte teljesen eltűnt az életünkből. Mindazonáltal ez a körülmény nem fenyegeti látványosan a műveltségünket: ma már lehet műveltséget szerezni olvasás nélkül is. A nem-olvasás — az írott szövegekkel való naponta visszatérő találkozás s az ezzel együtt járó kognitív tréning hiánya — alattomosan, észrevétlenül az árnyalt gondolkodásra való képességünket kezdi ki. Ezért valószínűleg a könyvolvasásnak a szórakozási formák közé való „visszacsempészése” lehetne egy megalkotandó kommunikációs stratégia egyik első célkitűzése.

[10] A stratégiai megközelítés igényét a magyar nyelvre vonatkoztatva fogalmazza meg BALÁZS Géza (BALÁZS 2001).

A JELEK SZÍNEVÁLTOZÁSAI A MÁSODLAGOS SZÓBELISÉGBEN*

1. Kommunikációtörténeti korszakolás a domináns kommunikációs technológiák szerint

A ma leginkább szokásos korszakolást Walter J. ONG teremtette meg 1971-ben, gondolatait bővebben azonban csupán 1982-ben megjelent munkájában (ONG 1982) fejti ki, amelyet azóta a kérdéskör alapművének tekintenek. ONG három korszakot különít el a kommunikációtörténetben: az elsődleges szóbeliség *(primary orality)*, az írásbeliség *(literacy)* és a másodlagos szóbeliség *(secondary orality)* korszakát (ONG 1982: 136). ONG kiindulópontja egyértelműen a nyelv működési módja, a nem verbális kommunikációs eszközöket csak mint a nyelv működési módját befolyásoló tényezőket vizsgálja.

Elsődleges szóbeliségen ONG az írás megjelenése előtti kort érti. Ez értelemszerűen igen hosszú időszak, amely a nyelv megjelenésétől egészen a *hangrögzítő* betűírás elterjedéséig tart. (A korábbi *jelentésrögzítő* írások [képírás stb.] nem hatnak a nyelvre, mivel ezeknek nincs közük a nyelvhez, autonóm jelrendszerként működve közvetlen kapcsolatban állnak a jelölendő dolgokkal: mintegy „átnyúlnak" a nyelven.) Az elsődleges szóbeliséggel kapcsolatban három körülményre célszerű rámutatnunk. Az első az, hogy a *szóbeliség* fogalmat itt nem egy oppozíció (szóbeliség ↔ írásbeliség) egyik elemeként kezeljük, ugyanis ekkor *ez a kommunikáció egyetlen formája*, amelyben a három jeldimenzió (szegmentális nyelvi jelek, szupraszegmentális nyelvi jelek és extralingvális jelek) szerves egységben jelenik meg: ezek a dimenziók nemcsak elválaszthatatlanok egymástól, hanem elkülöníthetőségük fel sem ismerhető a kommunikáló ember számára.

Hasonlóképpen figyelemreméltó körülmény az is, hogy ebben a kommunikációban a ma szokásoshoz képest sokkal nagyobb szerep jutott az extra-

---

* Az írás első megjelenésének helye: BALÁZS GÉZA – BÓDI ZOLTÁN (szerk.): *Az internetkorszak kommunikációja.* Budapest: Gondolat / Infonia. 161–194.

lingvális jeleknek[1] és a szupraszegmentális nyelvi jeleknek[2]. Harmadik fontos körülményként azt kell leszögeznünk, hogy a nyelvi változások alapvető trendje ebben a korszakban egyfelől az extralingvális jelek folyamatos szerepvesztése, másfelől a szegmentális nyelvi eszközöknek a szupraszegmentális nyelvi eszközök kárára történő térhódítása volt. Ez az utóbbi folyamat a nyelvi jelrendszer folyamatos diszkretizációjának eredményeként valósult meg[3].

ONG felosztásában a második kommunikációtörténeti korszak az *írásbeliség* korszaka, amely hangsúlyosan csupán a könyvnyomtatás feltalálását követően bontakozott ki. Az egymástól elkülönülő nyomdai betűk megjelenése felerősítette a fentebb említett diszkretizációs folyamatot. A 16. század elejétől a 20. század derekáig tartó folyamatban a nyomtatás által megsokszorozott erejű és hatókörű írás a „minőségi" kommunikáció szinte kizárólagos technológiája volt.

A harmadik kommunikációtörténeti korszakot ONG *másodlagos szóbeliségnek* ('secondary orality') nevezi. Ezt a korszakot a hangrögzítés és -átvitel feltalálásától számítja, mely találmányok mind térben, mind időben jelentősen kitágították a szóbeli kommunikáció működési lehetőségeit. A telefont 1875-ben találta fel Graham BELL, a fonográfot pedig két esztendővel később, 1877-ben EDISON. Ezeknek az alapvető eszközöknek a továbbfejlesztett változatai (rádió, magnetofon stb.) döntő mértékben átalakították az emberi kommunikációt. ONG a másodlagos szóbeliséget könyve megírásának idejéig (1982-ig) tartónak tekinti, tetőpontja valójában azonban inkább az 1950-es évekre tehető, amikor a rádió és a hanglemez a technológiailag leginkább fejlett USA-ban a mindennapi életet alapvető módon meghatározó tényezővé vált. A televízió ezt követő széles körű megjelenése már nem a *szó*beliség, hanem a *kép*beliség terminusával írható le adekvát módon: a „hang forradalmát"[4] háttérbe szorítja a másik nagy kommunikációtörténeti esemény, amelyet Gottfried BOEHM az „ikonikus fordulat", W. J. T. MITCHELL pedig a „képi fordulat" elnevezéssel illet. A szavak művésze, az író

[1] Feltehető, hogy az írásbeliség előtti ember számára a kifejező mozgás olyan állandó eleme lehetett a szóképzetnek, mint a modern embernél az íráskép. Számos szokás, frazéma őrzi a szó és a gesztus összeolvadását: a germánok például gesztussal és szóval — *„mit Hand und Mund"* — kötötték a szerződéseket (THIENEMANN 1931: 53).

[2] NYÍRI Kristóf úgy gondolja, hogy az elsődleges szóbeliség nyelve énekszerű, kántáló lehetett (NYÍRI 1998).

[3] Az elsődleges szóbeliség nyelvének teljesebb jellemzését egy korábbi munkámban próbáltam elvégezni (BENCZIK 2001: 17–54).

[4] A hang kommunikációbeli szerepéről bővebben írtam „A hang mágiájától a hang forradalmáig" című tanulmányomban; l. e kötet 77–93. oldalán!

A JELEK SZÍNEVÁLTOZÁSAI A MÁSODLAGOS SZÓBELISÉGBEN

James JOYCE — „automatikus írásnak" nevezve a fényképezést — korán felismeri, hogy a kép veszélyes vetélytársa a szónak, pontosabban bitorlója mindannak, ami eddig az írott vagy hangzó szóé volt[5].

A másodlagos szóbeliséget értékelő szakirodalom teljes egybehangzó abban a tekintetben, hogy ezt az új szóbeliséget markánsan megkülönbözteti az elsődleges szóbeliségtől az a körülmény, hogy a másodlagos szóbeliség mögött folyamatosan ott áll az írásbeliség a maga tekintélyes hatásával[6]. Ám mégis megkerülhetetlen annak a kérdésnek a feltétele, hogy a szóbeliség visszatérése az élet számos területén nem vezet-e „a hagyományos viszonyok és minták újjáéledéséhez", mivel a másodlagos szóbeliségben alkalmazott „technológiáknak vannak olyan aspektusai, amelyek az írásbeliség által táplált reflektív struktúrák gyöngítése irányában hatnak" (NYÍRI 1994: 36–37). A mindennapos tapasztalatok azt sugallják, hogy az írásbeliség háttérbe szorulása bizony gyöngíti ezeket a reflektív struktúrákat; ilyesmire gondolhat DEME László is, amikor a „fogalmazás és a fogalmazás (esetleges) elfelületiesedéséről" beszél (DEME 1999: 54).

ONGgal szemben a svájci Paul ZUMTHOR a szóbeliség szemszögéből nézve készíti el felosztását, mintegy ezzel is hangsúlyt adva annak, hogy az írásbeliség elterjedése és tekintélye ellenére a szóbeliség mennyiségi túlsúlya a kommunikáció egész története során fennmaradt. Ő a szóbeliség három fajtáját különbözteti meg: az elsődleges szóbeliségét (*oralité primaire*), a kevert szóbeliségét (*oralité mixte*) és a másodlagos szóbeliségét (*oralité seconde*). Az elsődleges szóbeliség nála is az írásbeliség előtti szóbeliséget jelenti; a kevert szóbeliség az írással rendelkező, de nem az írás által meghatározott kultúrák szóbelisége; a másodlagos szóbeliség pedig az írásbeliség által alapvetően meghatározott szóbeliség (ZUMTHOR 1984: 48–49). ZUMTHOR felosztása azért is figyelemreméltó, mert ONGgal szemben nála hangsúlyt kap az írásbeliségnek a szóbeli nyelvhasználatra gyakorolt hatása.

ONG és ZUMTHOR fogalmai a hasonló elnevezések ellenére csak részben „csereszabatosak". A *primary orality* és az *oralité primaire* esetében lényegében ugyanarról van szó; ám míg ONGnál a *secondary orality* egyértelműen a szóbeliségnek a hangrögzítés és -továbbítás megszületése, majd fejlődése

[5] "His verdict on the »automatic writing« that is photography was the *abnihilization of the etym*. He saw the photo as at least a rival, and perhaps a usurper, of the word, whether written or spoken." (Idézi MCLUHAN 1964: 173).

[6] „... lényegét tekintve ez akartabb és tudatosabb szóbeliség, mely állandó jelleggel az írás és nyomtatás használatára alapozódik" — idézi ONGtól NYÍRI Kristóf (NYÍRI 1998: 15).

révén kibontakozott kommunikációs változáshoz kötődik, ZUMTHORnál az *oralité mixte* és az *oralité seconde* csupán az írásbeliségnek a nyelvhasználói körön belüli súlya által determinálódik. Így például az ongi felosztás szerint a 18. századi szóbeli nyelvhasználat semmiképpen nem illethető a *secondary orality* terminussal, a zumthori terminológia rendszerében e kor értelmiségének a szóbeli nyelvhasználatára az *oralité seconde*, a zömében írástudatlan jobbágyságéra pedig az *oralité mixte* címke illik. Széles körű elfogadottsága miatt a továbbiakban mindazonáltal az ongi terminológiát használjuk.

HERNÁD István „forradalmakkal" tagolja a kommunikációtörténetet, s ily módon négy korszakot különböztet meg: a hangzó nyelvét, az írásét, a nyomtatásét és „a Gutenberg-utáni galaxis" elektronikus kommunikációjáét (HERNÁD 1995). HERNÁD korszakolása annyiban szerencsés, hogy külön korszaknak tekinti a „poszt-tipografikus" elektronikus kommunikációt (amely persze ma még zömében éppenséggel tipografikus mintákra támaszkodva történik[7]), abból a szempontból viszont hiányos — miként ZUMTHORé is —, hogy nem tükrözi a szóbeliségnek a telefon és a fonográf feltalálása nyomán kibontakozó reneszánszát.

A korszakolások az alábbi táblázatban foglalhatók össze:

W. J. Ong 1971/1982	**primary orality** az írásbeliség előtti kor	**literacy** az írás (kiemelten a könyvnyomtatás) megjelenését követő kor		**secondary orality** a hangrögzítő és -továbbító eszközök megjelenését követő kor
P. Zumthor 1984	**oralité primaire** az írásbeliség előtti kor	**oralité mixte** az írás jelen van a társadalomban, de nincs meghatározó szerepe	**oralité seconde** az írás jelentős hatással van a szóbeli nyelvhasználatra	
Hernád István	**hangzó nyelv** az írásbeliség előtti kor	**írásbeliség** az írás megjelenését követő kor	**nyomtatás** a nyomtatás feltalálását követő kor	**elektronikus kommunikáció** a világháló kora

A különböző korszakolások értékeit elismerve széles körű elterjedtsége okán a továbbiakban az ONG-féle terminológiát használjuk.

[7] A tipográfiai mintákhoz való vonzódásunkat mi sem illusztrálja szebben, mint a nyomtatott anyagok tulajdonságait pontosan, megbízhatóan és tartósan közvetíteni képes *.pdf* fájlformátum szédületes karrierje a világhálón az elmúlt néhány évben. A *.pdf* mostani pozícióit egyértelműen a világháló lényegéhez jobban illő *.htm(l)* formátum rovására szerezte.

2. A jelek természetéről és felosztásukról

„A jel olyan jelentéssel bíró elem, amelyet valami *más helyett állónak* tekintünk. A jelek szavak, képek, hangok, cselekedetek vagy tárgyak fizikai formáját ölthetik fel (ezeket a fizikai formákat olykor 'jeltestnek' vagy a jel 'vehikulumának' nevezik). A jelek jelentése nem önmagukból fakad, csupáncsak akkor válnak jellé, ha a jelhasználó jelentéssel ruházza fel őket oly módon, amely utal az értelmezés kódjára is" — írja Daniel CHANDLER (CHANDLER 2002: 241)[8], rámutatva a jel legfontosabb tulajdonságára.

Nem kevésbé fontos tulajdonsága a jelnek az, amelyre VOIGT Vilmos hívja fel a figyelmet, ugyanis ennek a jeltulajdonságnak a hiánya értelmetlenné tenné a jelhasználatot: „Még a legrészletezőbb, leginkább naturalista festmény sem adja vissza az eredeti minden apró mozzanatát... a jel (szemiotikai értelemben!) egyszerűbb, általánosabb, mint a jelölt... a jel csak néhány vonást, néhány szempontból kiemelt tulajdonságot tartalmaz, ezért egyszerűbb, mint az a jelenség, amelyre vonatkozik (VOIGT 1977: 10–11)." Ha nem így lenne — azaz a jel nem lenne egyszerűbb jelöltjénél —, akkor semmit nem nyernénk a jelhasználattal. Persze az egyszerűségnek a funkciótól függően ésszerű határai vannak, ugyanis nehezen találnánk meg egy budapesti utcát egy olyan tenyérnyi térkép alapján, amelyen csak a kerületek határai vannak feltüntetve. Használhatatlannak bizonyulna azonban egy olyan térkép is — POLÁNYI Mihály mutat rá erre —, amely a maximális részletesség érdekében azonos méretű lenne a jelölttel, esetünkben Budapesttel (POLÁNYI 1994: 145).

A jeleknek különböző szempontok szerint igen sokféle felosztásuk lehetséges: közülük a következőkben csak a két legalapvetőbb szempontú felosztásra térünk ki — a jel és a jelölt viszonya szerinti, illetve a jelek konzisztenciája szerinti felosztásra.

A jeleket *a jelölő és a jelölt viszonya szerint* PEIRCE nyomán három csoportra szokás osztani:

— *ikon* (a jel és a jelölt hasonlósága jellemzi, s ez a hasonlóság valamely érzékszervvel — látással, hallással, tapintással, ízleléssel vagy szaglással — érzékelhető; ikonikus jel pl. az arckép, a karikatúra, a makett, a hangutánzó

[8] „A sign is a meaningful unit which is interpreted as 'sanding for' something other than itself. Signs are found in the physical form of words, images, sounds, acts or objects (this physical form is sometimes known as the sign vehicle). Signs have no *intrinsic* meaning and becomes signs only when signusers invest them with meaning with reference to a recognized code."

szó, a metafora, a realisztikus hang [pl. mozdonyfütty] a programzenében, a hangeffektusok a rádiójátékban, az utánzó mozdulatok stb.). PEIRCE az ikont tekinti a jel alapvető, legprimitívebb, legegyszerűbb és leginkább eredeti formájának. Ikonok természetszerűleg az ősember barlangrajzai is;

— *index* (valamilyen — nem önkényes, hanem fizikai vagy oksági — megfigyelhető vagy kikövetkeztethető reláció van a jel és a jelölt között; indexikus jel pl. a füst, a mennydörgés, a lábnyomok, a visszhang, a természetes szagok stb.; ilyenek továbbá az orvosi szimptómák: a fájdalom, a kiütések, a pulzusszám stb.; ilyenek még a nyelvi jelek közül a névmások és a névmási határozószók [ez, az, itt, ott stb.], amelyeket indexikus szavaknak is szoktak nevezni; emellett indexikus jellegű az ikonikus metaforával szemben a metonímia);

— *szimbólum* (önkényes, társadalmilag hozzárendelt kapcsolat a jel és a jelölt között, így ezt a kapcsolatot meg kell tanulni; ilyen a nyelv maga is, szimbolikus jelek a betűk, a központozási jelek, a számok, a forgalmi jelzőlámpák színei, a nemzeti lobogók stb. — CHANDLER 2002: 36–43).

PEIRCE figyelmeztet rá, hogy a fenti típusok a valóságban „vegytiszta" formában nem fordulnak elő: nincs olyan szimbólum, amelyben ne lehetne felfedezni halovány ikonikus és indexikus vonásokat, s olyan index és ikon sem létezik, amely teljesen mentes lenne a másik két jeltípus vonásaitól. Ehhez még hozzátehetjük azt, hogy az ikon és a szimbólum sokkal közelebb áll egymáshoz, mint első pillantásra látszik: az ikon alapjául szolgáló *hasonlóságnak* ugyanis nincsenek objektív kritériumai, ily módon a *hasonlóság* és az *önkényesség* a jelek dimenziójában bizony könnyen „áttűnhetnek" egymásba.

Mint fentebb már rámutattunk, a jelek nem magukban hordozzák a jelentésüket, hanem a jelhasználó ember rendeli azt hozzájuk, ily módon egy jel típusa csak a használat kontextusában definiálódik. Így egy Rolls-Royce képe

— önmagában *ikon*, amely egy valóságos autónak a jele;

— egy konkrét személy kontextusában az illető személy gazdagságának az *indexe;*

— társadalmi kontextusban a gazdagság *szimbóluma* (CULLER 1975: 17; idézi CHANDLER 2002: 43).

Nagyon sok jel, amelyet a köznyelv *ikon*nak nevez, valójában *index* vagy *szimbólum*. Így *index* pl. a Word nevű szövegszerkesztő program stilizált nyomtatót ábrázoló *Nyomtatás* ikonja, a *Másolás* és *Beillesztés* ikon viszont

szimbólum, hiszen míg az előbbinek a jelentése kikövetkeztethető, az utóbbiakét meg kell tanulni.

A jelkódok az általuk *alkalmazott jelek önnön természete szerint* lehetnek **analóg** vagy **digitális** kódok. Az *analóg kód* **folytonos** jelekkel, a *digitális kód* **diszkrét** jelekkel operál.

Az embert körülvevő valóság dominánsan folytonos természetű, s ennek a jelölése a folytonos jeleket alkalmazó *analóg* kóddal kézenfekvő. (Vannak azonban a természeti környezetben is *diszkrét*, egymástól elkülönülő természetű jelenségelemek, mint például az éjszaka és a nappal, vagy éppen az évszakok váltakozása — ezek jelölésére többnyire a *diszkrét* jeleket alkalmazó *digitális* kód az alkalmasabb. Mindazonáltal ezeknek a jelenségelemeknek az elkülönülése sem éles, pl. az éjszaka és a nappal legfeljebb csak az egyenlítő környékén határolódik el élesen egymástól.)

Fontos leszögezni, hogy az analóg kódrendszernek semmi köze sincs az analógiához, ahogy a digitálisnak sincs köze az ujjakhoz (bár a *digitus* latinul ujjat jelent MITCHELL 1986: 68). Egy jelrendszer akkor *analóg*, ha szemantikailag sűrű; az analóg rendszerek szintaktikailag és szemantikailag is végletesen differenciálatlanok, legfőbb jellemzőjük a határpontok nélküli gradualitás. Az analóg kódok éppen eme graduális minőségük révén gazdagabb jelentésűek lehetnek, ugyanez a graduális minőség azonban szintaktikai komplexitás vagy a szemantikai pontosság tekintetében szegényítheti őket. Ezzel ellentétben a *digitális* kódok diszkrét elemei a jelentés tekintetében lehetnek szegényebbek, viszont sokkal nagyobb szintaktikai komplexitás vagy szemantikai pontosság kifejezésére képesek (CHANDLER 2002: 47). Eme körülmény folytán szokásos a *digitális kódot* a *denotációval*, a *konnotációt* pedig az *analóg kóddal* rokonítani, ugyanis a jelek konnotációikban kevésbé egyértelműek, poliszemikusabbak, nyitottabbak az értelmezésre, mint denotációikban (uo. 140)[9]. Ez abból is következik, hogy a kommunikáció analóg jelei többnyire rögzítetlen vagy részben rögzített kódok, miközben a digitális jelek csaknem mindig rögzítettek; a rögzítetlenség eleve a konnotativitásnak, a rögzítettség pedig a denotativitásnak kedvez.

*Folytonos jel*nek az olyan jeleket nevezzük, amelyeknek pontjai egy rendezett hierarchia elemeiként jelennek meg, így már észlelésük is állandó vi-

[9] „Signs are more 'polysemic' — more open to interpretation — in their connotations than their denotations. Denotation is sometimes regarded as a *digital* code and connotation as an *analogue* code."

szonyítást igényel, s értelmüket egy egymással alkotott hierarchikus rendszer „koordinátáiban”[10] nyerik el.

*Diszkrét jel*nek tekintjük ezzel szemben az olyan jeleket, amelyek csak a tér vagy az idő egy kitüntetett pontját határozzák meg és jellemzik; értelmük önmagában — a többi jeltől függetlenül — adva van[11].

Mivel — miként fentebb már volt szó róla — a jel mindig egyszerűbb, redukáltabb annál, amit jelöl, a redukálás nélkül elképzelhetetlen diszkrét (digitális) jel mondhatni „jelebb” a folytonos (analóg) jelnél.

A digitális kód inkább kizáró oppozíciókkal, az analóg antonímákkal jellemezhető. Az oppozíciók elemei *logikailag kizárják egymást*, míg az antonímák elemei csupán *ellentétesek egymással*, de ugyanabban a dimenzióban skálán elhelyezkedő, egymással összemérhető fogalmak. Az *élő* ↔ *holt* oppozíció digitális jellegű, mert ami „nem élő”, az szükségképpen holt: átmeneti állapotok nincsenek. A *jó* ↔ *rossz* viszont analóg jellegű antoníma, mert a „nem jó” nem szükségképpen rossz, ráadásul a „jó” és a „rossz” mint két végpont között átmeneti állapotok sokasága lehetséges. Az eltérés lényege az a digitális és analóg különbségek között, hogy a digitális oppozíciók *vagy* típusúak, az analóg antonímák pedig *többé-vagy-kevésbé* jellegűek, megengedve ily módon az átmeneti pozíciókat. Az első látásra kizáró oppozíciónak tűnő *fekete* ↔ *fehér* is analóg antoníma, mivel leírható a szürke árnyalataként. (A fekete olyan szürke, amely nulla hányad fehér komponenst tartalmaz — CHANDLER 2002: 104).

Természetesen bármilyen természetű jelölt jelölhető mind analóg, mind digitális kóddal. Közismert dolog, hogy a folytonosként, kontinuumként megtapasztalt időt egyaránt reprezentálhatjuk analóg vagy digitális kódban. Az analóg órán felmérhetjük az eltelt vagy hátralévő idő mennyiségét (számolás nélkül érzékeljük, mennyi idő van még hátra egy előadás végéig); a digitális óráról ezzel szemben leolvashatjuk az adott pillanatban érvényes pontos időt, majd számolást követően elképzeljük a hátralévő idő hosszát.

[10] A „koordináta” szó azért kívánkozik itt idézőjelbe, mivel az koordináták éppenséggel a folytonos jelek diszkrét jelekké történő átalakításának — azaz számjegyes értékekkel való ellátásának az eszközei. Az ember azonban ahhoz szokott, hogy a folytonos dolgokat tagolja, és digitális módon fejezze ki.

[11] Gyakori, hogy a diszkrét jelleget magának a jelnek a sajátosságaként tüntetik fel. „The very definition of something as a sign involves reducing the continuous to the discrete.” („Valaminek a jelként történő meghatározása együtt jár a folytonosnak diszkrétté történő redukálásával.” — CHANDLER 2002: 46). SZTYEPANOV jelmeghatározása is a jel szükséges tulajdonságának látja a diszkrét jelleget: „...a jel egy jelrendszer adott pillanatban megnyilvánuló diszkrét állapota. A »diszkrét« szó itt azt jelöli, hogy a jelrendszer egyik és másik állapota között szünet van, amelyet a megfigyelő kívülről megfigyelhet, és ennek következtében az egyik állapotot el tudja különíteni a másiktól” (SZTYEPANOV 1976: 161).

A JELEK SZÍNEVÁLTOZÁSAI A MÁSODLAGOS SZÓBELISÉGBEN

A gyakorlatban használt egyes jelfajtákban gyakran elegyedik a kétfajta kód: pl. digitális működésű elektronikus órákra gyakran tesznek analóg kijelzőt. A diagrammot a maga idejében PEIRCE *tisztán analóg* kódnak tekintette, MITCHELL ezzel szemben rámutat, hogy *részben analóg, részben digitális; megjelenésében* tényleg analóg, de tudjuk, hogy szemantikai sűrűsége ellenére az alapja digitális (számértékekből szerkesztették meg őket); ha egy diagram oszlopaira csak rápillantok, s magasságukat egymáshoz viszonyítom, akkor analóg kódnak tekintem; ha értéket olvasok le róla, akkor a digitális elem is megjelenik. Még a legtisztábban digitálisnak tekintett kódokban is felfedezhetők analóg elemek. Pl. a Morse-jelek az elektronikus bithez hasonló módon rövid–hosszú oppozíciókra redukálják a nyelv elemeit, ám ennek az oppozíciónak is van analóg vonása: a rövid és hosszú értékek csak egymáshoz viszonyítva definiálhatók; továbbá az egyes betűk jeleit alkotó jelelemcsoportok között tartandó szünet is csak a betűket alkotó rövid-hosszú jelek közötti időhöz képest értelmezhető. Ezzel szemben a szemantikailag sűrű, telített *kép* tisztán analóg jel (MITCHELL 1986: 69). Az ikon többnyire analóg természetű jel, ezzel szemben az index és a szimbólum általában lehet analóg is, digitális is.

A látszattal ellentétben az analóg és a digitális kód közötti választás nem egyszerűen kommunikációtechnológiai döntés. Nincs két másik olyan kategória, az emberi tapasztalásnak két olyan másik formája, amelyek alapvetőbbek lennének az emberi életben és gondolkodásban, mint az analóg kódot meghatározó *kontinuitás* és a digitális kód lényegét adó *diszkontinuitás* (WILDEN 1987: 222; idézi CHANDLER 2002: 45).

Az ember „mélyen kötődik az analóg eljárásokhoz, s hajlamos rá, hogy a digitális reprezentációkat kevésbé reálisaknak vagy kevésbé hiteleseknek, s éppenséggel a legkevésbé eredetieknek tekintsük. [...] Az analóg–digitális oppozíció gyakorta mint természetes–mesterséges ellentét jelenik meg előttünk. Az analóg jelleg preferálása ahhoz a dachoz köthető, amellyel a racionalizmusra a romantikus ideológia néz (mely egyébként mind a mai napig dominánsan meghatározza az önmagunkról mint individuumról alkotott fogalmunkat — CHANDLER 2002: 47)." Persze ennek a dacnak mély gyökerei vannak az ember gondolkodási és tudástárolási technikáiban: tudásunk jó része — az, amit POLÁNYI Mihály *hallgatólagos tudás*nak ('tacit knowledge' — POLÁNYI 1994: 12–138) nevez — analóg kódban raktározódik, s ezt csak jelentős erőráfordítással tudjuk diszkretizálni és digitális formába önteni.

A diszkrét/digitális jelek viszont az analóg jeleknél ökonomikusabban kezelhetők; pontos definiáltságuknak köszönhetően állandóbbak, összehasonlíthatóbbak, reflektálhatóbbak. Ez a *praktikus és preferált között feszülő ellentmondás* az emberi élet egyik legnagyobb ellentmondása, amely meghatározó módon befolyásolja mind világképünk egészét, mind az egyes konkrét dolgokhoz való viszonyunkat. Az emberi kultúra és gondolkodás története leírható úgy is, mint az e két pólus közötti mozgások története. A tapasztalat azt mutatja, hogy tartósan egyik irányban sem távolodhatunk el a két gondolkodási és kommunikációs mód közötti középponttól — az inga ilyen értelmű kilengéseit eddig mindig határozott korrekciós mozgás követte.

3. A nyelvi jelek kettős természete

Mint részben már szóltunk róla, a kommunikáció protoformája, a közvetlen emberi kommunikáció *(face to face communication)* három dimenzióban zajlik: 1. a szegmentális nyelvi jelek; 2. a szupraszegmentális nyelvi jelek; 3. az extralingvális jelek dimenziójában. Az elsődleges szóbeliségben ez a három dimenzió egyetlen egységben jelenik meg: az egyes dimenziók nemcsak nem válnak el egymástól, hanem a kommunikáló emberben még szétválaszthatóságuk lehetősége sem merül fel.

1. A szegmentális nyelvi jelek (a jelölő–jelölt viszonyát tekintve *szimbólum*ok) diszkrét jelek, amelyek digitális kódként működnek, bár inkább csak a fonémák, nem pedig a beszédhangok szintjén;[12] 2. A szupraszegmentális nyelvi jelek (*index*ek vagy *szimbólum*ok): folytonos jelek, analóg kódban működnek (a megemelt hang pl. talán inkább indexikus jellegű, míg a kérlelő emelkedő hanglejtés pedig inkább szimbolikus); 3. Az extralingvális jelek (*index*ek vagy *szimbólum*ok): folytonos vagy diszkrét jelek, amelyek analóg vagy digitális kódban működnek (pl. a testünktől távolodóan mozgatott függőleges nyitott tenyér diszkrét típusú index, míg a megvetést kifejező fintor inkább folytonos típusú szimbólum).

A nyelvet igazából az írás megjelenése objektiválja, midőn a kommunikáció három dimenziójából egyet — a szegmentális nyelvi jelek dimenzióját — kiszakítja a szerves egységből: ám csak ezzel és ekkor tudatosul a nyelv

[12] A beszédhangok tekintetében igen nagy különbségek lehetnek az egyes — pláne különböző nyelvjáráshoz tartozó — beszélők között; egy adott beszélő egyes beszédhangjait jórészt az adott beszélő többi beszédhangjának hierarchiájában elfoglalt helye szerint (tehát az analóg kódra jellemző módon) appercipiáljuk. (Pl. egy veszprémi tájszólásban ejtett ***e*** hangot elszigetelten könnyen ***á***-nak hallhatunk — lévén hogy *fonetikailag* tényleg közel áll a köznyelvi ***á***-hoz —, ha vele együtt halljuk a tájszólási ***á***-t is, az egymáshoz való viszonyuk alapján mindkét hangot könnyen fogjuk azonosítani.)

léte. Illetve: felemás módon tudatosul, mivel éppenséggel az írás megjelenése alapozza meg azt a nyíltan vagy rejtetten mindmáig felbukkanó téves nézetet, amely szerint az intonáció nem része a nyelvi rendszernek. HUNYADI László a nyelv és zene viszonyát vizsgálva úgy találja, hogy „a beszéd is rendelkezik zenei struktúrákkal, amelyek saját rendszerükből kilépve nyilvánulnak meg" (HUNYADI 1981: 370). Nyilvánvalóan helytelen dolog az intonációt a nyelvi rendszeren kívül állónak tekinteni, hiszen a nyelvi működés protoformája, a hangzó beszéd intonáció nélkül nem is valósulhatna meg. Erre mutat rá PÉTER Mihály, amikor vitatja HUNYADI megállapítását: „Az intonáció [...] nem »lép ki« a nyelvi rendszerből, hanem elidegeníthetetlen alkotórésze annak. Az a megállapítás sem helytálló, hogy »ezek a szavakba nem önthető gondolatok [ti. intonációs jelentések — P. M.] megkerülik az élő beszéd szintjét.« Ellenkezőleg: az élő beszéd éppen általuk nyeri el teljes értelmét. Az intonáció nem »idegen test« a nyelvben. Sokkal inkább arról van szó, hogy a *nyelv heterogén jelek rendszere*, s e jelek egyik típusa lényeges hasonlóságot, ha nem is teljes azonosságot, mutat a zenei jelekkel (PÉTER 1991: 148)." (Kiemelés tőlem — B. V.)

A lényeg az, hogy *a nyelv heterogén — folytonos és diszkrét — jelek rendszere*, a nyelv határai ugyanis nem érnek véget az írás határainál, amely kizárólag a szegmentális nyelvi jelek rögzítésére képes. Az más kérdés, hogy az ember mind a mai napig nem tudott ökonomikus eljárást kidolgozni az analóg kód folytonos jeleinek a leírására, s ebből adódóan a nyelv szupraszegmentális eszköztárának nagy része mind a mai napig nagyrészt rögzítetlen, mindazonáltal a parttalanul areferenciális zenénél azért sokkal referenciálisabb jellegű[13].

Valójában a nyelv már a szegmentális jelek dimenziójában is kettős természetű. A szavak beszédhangokra *bonthatók*, de maguktól nem bomlanak (fonémákra pedig még kevésbé; a fonéma fogalma lényegében az írás ökonómiára való törekvésének a terméke, s mint ilyen: absztrakció). SAUSSURE ábrája jól szemlélteti a szegmentális nyelvi jelek kettős természetét (SAUSSURE 1997: 67):

[13] PÉTER Mihály David CRYSTALt idézi, aki az intonáció bizonyos szempontból nyelven kívülinek tekinthető „prozodikus" és „paralingvális" funkciója mellett megkülönbözteti a nyelvi közlésben közvetlenül résztvevő „grammatikai" és „attitudinális" funkciókat is (PÉTER 1991. 137). Uő. idézi Dwight BOLLINGERt, aki szép metaforával „a nyelv félig szelídített szolgálójának" ('half-tamed servant of language') nevezi az intonációt. BOLLINGER metaforája ugyan szép, de azt a gondolatot implikálja, hogy az intonáció nem része a nyelvnek.

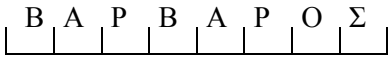

Az ábra vízszintes vonala a szójel folytonosságát és analóg természetét fejezi ki, a betűk feléig fölérő függőleges vonalkák pedig a részleges diszkrét jelleget.

Valószínűsíthető, hogy a nyelv mindig heterogén rendszerű volt, ám az is, hogy kezdetben valószínűleg nagyobb súlyuk volt a folytonos jeleknek, a nyelvi változások sok évezredes folyamata pedig — miként utaltunk már rá — egy jeldiszkretizációs folyamatként is leírható. A nyelvi jelek diszkretizációját kezdetben az emberi kommunikáció növekvő jeligénye ösztönözte, hiszen a kommunikálandó tartalmak mennyisége folyamatosan gyarapodott. Később a döntően digitális betűírás serkenti a nyelvi diszkretizációt, hiszen az írás nagy tekintélyre tesz szert, s az emberek törekednek rá, hogy úgy beszéljenek, hogy azt minél hívebben le lehessen írni: ehhez pedig növekednie kell a nyelvi jeleken belül a digitális kóddal jól megragadható diszkrét jelek arányának[14]. E folyamatnak egy különleges jelensége a betűejtés, amely annak az eredménye, hogy a morfológiai vagy etimológiai funkciók betöltésére is vállalkozó írás igen markánsan visszahat a hangzó nyelvre[15].

Egyébként mind a mai napig ellentmondásos jelenségnek tekinthető, hogy az analóg és digitális elemeket egyaránt tartalmazó hangzó nyelv grafikus rögzítésére egy dominánsan digitális típusú jelrendszerrel rendelkezünk. Az írás ilyen jellegű hiányosságainak a kiküszöbölésére az ún. „intonációs párt” képviselői még 1953-ban is tettek javaslatot: tucatnyi írásjelet akartak bevezetni a harag, gúny, bizonytalanság stb. kifejezésére (GÓSY 1999: 55), természetesen sikertelenül, hiszen ez jelentős mértékben csökkentette volna az írás ökonómiáját. Elvileg az ötlet persze nem volt képtelen, a grafikus rendszerekben is van példa az analóg és a digitális kód elegyedésére, pl. a kotta is diszkretizálja a szinte kizárólagosan folytonos természetű zenét; ám teljesen nem digitalizálja, az öt vonalon elhelyezkedő kottafejek az analóg és a digitális kód igen sajátos egyvelegét adják.

Szembetűnő állomása az írott nyelv diszkretizációjának a szóközözés megjelenése a 8. században, amely az addig szinte általános *scriptio continuát*, a folyamatos írást váltotta fel[16]. Ez az írásszokás — amely először a brit szigetek latinul gyengébben tudó papjai között jelent meg, s számukra

[14] ONG írja: „After writing [...] oral speech was never the same.” (’Az írás megjelenését követően a hangzó beszéd többé már nem volt ugyanaz.’) (ONG 1977: 87)
[15] Erről e kötet 149–160. oldalán írok bővebben.
[16] L. bővebben SAENGER 1997.

volt hivatva segíteni az olvasást — lényegében ellentétes a fonetikus elvvel, hiszen szóban nem tartunk szünetet az egyes szavak között; a szóközözés hatása az olvasás segítésén túl az volt, hogy szemmel látható módon tagolta a folyamatos szöveget, s mintegy belesulykolta az olvasóba a szavaknak mint diszkrét szövegegységeknek a tudatát.

A diszkretizáció a nyelvi akusztikumon és az íráson kívül a szemantika területén is végbement. Az elsődleges szóbeliséget az elmosódottságukkal, körülhatárolatlanságukkal az analóg kódra emlékeztető komplex szójelentések jellemezték[17], amelyek konkrét kommunikációs helyzetekben a szupraszegmentális nyelvi jelek és az extralingvális jelek gazdag hálózatába ágyazottan nyertek „közvetlen szemantikai megerősítést"[18], azaz kaptak konkrét jelentést. A szokásos írásbeli kommunikációs helyzetben azonban hiányoznak a szupraszegmentális nyelvi jelek és az extralingvális jelek, s hiányzik továbbá az értelmezési támaszt nyújtó interaktivitás is. Elengedhetetlenné vált a korábbi komplex szójelentések alapos diszkretizációja — a nyelvi diszkretizáció tehát szükségképpen szemantikai területen is végbement.

A nyelvi jelek heterogén volta nemcsak a nyelv alapvető megjelenési formáiban (hangzó beszéd és írás[19]) figyelhető meg jól, hanem a ráépülő másodlagos kódokban is. Korábban már utaltunk rá, hogy a nyelvi jelentés két alapvető típusa világosan köthető egy-egy jelkódhoz: a poliszemikusabb s ezáltal az értelmezésre nyitottabb *konnotáció* az analóg kódhoz, míg a szemantikailag pontosabb, de szegényesebb tartalmú denotáció a digitális kódhoz. Ugyanígy az asszociatív alapú *hasonlóságon* nyugvó — s a konnotációk létrehozásában fontos szereppel bíró — *metafora* az analóg kódhoz köthető, ezzel szemben a *logikailag megragadható genezisű* — s ily módon körvonalazottabb járulékos jelentéseket generáló — *metonímia* inkább a digitális kóddal mutat rokonságot.

[17] L. bővebben BENCZIK 2001: 43–46.

[18] 'direct semantic ratification' — GOODY–WATT 1968: 29.

[19] A kétféle kód a legegyszerűbb közleményekben is alaposan összefonódhat. Pl. egy távolságot igyekszünk méterben, kilométerben, tehát digitálisan kifejezni; egyes esetekben azonban érdekes módon a relevánsan diszkrét számjel precizitását pragmatikus okokból szándékosan tompítjuk, amikor *hozzávetőlegesen* „10-15 kilométeres" távolságról beszélünk, az analóg kód irányába tolva el a megnyilatkozást, hiszen e kifejezés értelmezésébe beleférhet a *8* vagy éppenséggel a *17* kilométer is. A szóban hasonlóan hangzó, de írásban nagykötőjellel írt „10–15 kilométeres" távolság viszont szigorúan minimum 10, maximum 15 kilométer lehet; a helyesírási szabályozása itt a kötőjel-használati eltéréssel azt kívánja tükröztetni, hogy az adott kifejezés dekódolása során a kifejezést inkább folytonos vagy diszkrét jelként kezeljük.

4. A másodlagos szóbeliség

Miként e tanulmány elején már volt szó róla, az ongi *másodlagos szóbeliség* a „hang forradalmán" alapul, amelynek a kiindulópontját a telefon és a fonográf feltalálása jelenti. A hang a telefon révén térben, a fonográf révén pedig mind térben, mind időben elszakad létrehozójától.

Ha a másodlagos szóbeliség terminust szigorúan szó szerint értelmezzük, az írott szöveg felolvasása már önmagában is *másodlagos szóbeliségnek* tűnhet, mivelhogy *szóbeliség* is és *másodlagos* is. Paul ZUMTHOR „oralité seconde" fogalma éppenséggel valami effélét jelent. A valóságban azonban az írásban fogant szövegek hangosítása nem hoz döntő fordulatot a kommunikációban: csupán a koncipiális[20] írásbeliség nyelvi eszközeit (az írásbeli közlésre jellemző eszköztárat) helyezi át a mediális szóbeliségbe.

A hang forradalmát — amelyet a telefon 1875-ös és a fonográf 1877-es feltalálása indítja el — megelőzi közel száz évvel a *virtuális hang forradalma*. A virtuális hang forradalma a herderi fordulattal indul, amely az oralitás újrafelfedezését[21] és reneszánszát hozza, s a romantikát készíti elő. A romantikával létrejövő új irodalomfogalomban a szóbeli nyelvhasználatra jellemző konnotativitás mellett az írott szövegben virtuálisan jelenlevő akusztikum meghatározó értékkritériummá válik. Ekkor a korábbi tendenciákkal — amikor is az írás tekintélye a koncipiális írásbeliségre jellemző jegyeket honosított meg a mediális szóbeliségben — ellentétes változás megy végbe: a koncipiális szóbeliség eszköztára nyer polgárjogot a mediális írásbeliségben. A hang virtuális forradalmában felismerhetjük azt a jelenséget, amelyet fentebb „korrekciós mozgásnak" neveztünk. Az történt ugyanis, hogy a 18. század végére beteljesedett az olvasás teljes elnémulása (addig ugyanis az emberek önmaguknak is hangosan olvastak), s ily módon a nyelv eredeti közege, a hang teljes mértékben kiszorult az ekkortájt a nyelvi teljesítmény csúcsának tartott irodalmi szövegből. Az analóg kódhoz különös vonzalmat (l. fentebb!) érző ember nem tudta elviselni a hang teljes eltűnését, s az irodalmi szövegekben legalább virtuálisan újjáteremtette, sőt a virtuális hangot hosszú időre szólóan az irodalmi szöveg nélkülözhetetlen kellékévé tette[22].

[20] A terminusok magyarázatát l. e kötet 17–18. oldalán, továbbá BENCZIK 2001: 39–55!

[21] Az elsődlegesen szóbeli kultúrák iránt megnyilvánuló újkori érdeklődésnek ONG külön fejezetet szentel már idézett *Orality and Literacy* című könyvében. E fejezet magyarul is olvasható *Az elsődlegesen szóbeli kultúrák legújabb kori felfedezése* címmel — NYÍRI – SZÉCSI 1998: 39–55.

[22] Michel BUTOR írja: „A franciák és a nyugati világ emberei általában úgy vélik, hogy az irodalom alapvetően orális, hallható valami, hogy az olvasás — fennhangon vagy pedig belsőleg — eredeti hangzását adja vissza az írott szónak..." (BUTOR 1971: 243)

A JELEK SZÍNEVÁLTOZÁSAI A MÁSODLAGOS SZÓBELISÉGBEN

A romantika a megragadhatatlan s ezáltal megbéklyózhatatlan analóg hangot a „szűkkorlátú" digitális szóval szemben a kellem és a szabad szárnyalás jelképének tekinti, miként ezt Éva Ádámhoz intézett szavai példázzák *Az ember tragédiája* hatodik színében:

„Nem hallgatom a szűkkorlátu szót,
De a hang árja ringat, mint hajó,
S úgy érzem, mintha álomban feküdném."

A hang virtuális jelenléte a nagy presztízsű irodalmi szövegekben[23] kifejezte s egyszersmind erősítette is a hang tényleges megragadására irányuló vágyat, s áttételesen minden bizonnyal ösztönző hatással volt a hangtovábbító és -rögzítő találmányok megszületésére.

A telefon és a fonográf — amelyeket még a nagy fantáziájú VERNE sem álmodott meg regényeiben — mind térben, mind időben elszakítja a hangot a létrehozó embertől. Ez az elszakadás kettős következménnyel jár: egyfelől profanizálja, eddigi szakralitásától és autentikus voltától megfosztja a hangot, amely többé nem közvetlenül egy emberi test terméke; másfelől korábban elképzelhetetlen mértékben kiterjeszti hatókörét. Ezzel létrejön egy új kommunikációs korszak — a másodlagos szóbeliség — kibontakozásának lehetősége. A szóbeliség alkalmazása nem korlátja többé az emberi társadalom szerveződésének — mint amikor a görög polisz határait alapvetően a hírnök szavának a hatóköre vonta meg (THIENEMANN 1931: 63) —, másfelől a szóbeliség alkalmazását sem gátolja többé sem tér, sem idő.

Természetesen nincs szó róla, hogy az elsődleges szóbeliség térne vissza, s a szóbeliség felváltaná az írásbeliség, a könyvnyomtatás kultúráját — sokkal inkább kiegészíti azt. „Az új szóbeliség [...] lényegét tekintve akartabb és tudatosabb szóbeliség, mely állandó jelleggel az írás és nyomtatás használatára alapozódik" (ONGtól idézi NYÍRI 1998: 15). Mindazonáltal a szóbeliség visszahódítja az írásbeliségtől a kommunikáció számos korábban elveszített területét. S arra is akad példa, hogy az írásbeliség által létrehozott

Az irodalmi szövegben sok egyéb szempontból is új életre kelnek az elsődleges szóbeliség nyelvének jellemzői. ONG arra mutat rá, hogy az elsődleges szóbeliségben „a szavak nem jelek" ('words are not signs' — ONG 1982: 75); KULCSÁR SZABÓ Ernő pedig egy ismeretterjesztő írásában is arra figyelmeztet, hogy „... a jelként értett nyelvi közlemény esztétikai koncepciója magának az esztétikai tapasztalat nyelviségének mond ellent" — (KULCSÁR SZABÓ é. n. 186).

[23] Az irodalmi szövegek virtuális „hangosodása" talán összefüggésbe hozható azzal is, hogy egyes vélemények szerint a hang kivételes szinesztéziás tulajdonságokkal rendelkezik, s képes egymaga működésbe hozni az egész szenzóriumot. Ha ez így van, akkor akár a virtuális hang is jelentős mértékben növelheti egy szövegnek az olvasóra gyakorolt hatását (vö. MILLER 1971: 103).

kommunikációs területen a másodlagos szóbeliség hatékonyabbnak bizonyul az írásbeliségnél. Ilyen pl. a tömegkommunikáció: a nyomtatott sajtó soha nem érte el a lakosság akkora hányadát, mint a rádió.

A hangtovábbító és -rögzítő eszközök feltalálása azonban nem csupán a magán- és közösségi kommunikáció szerkezetét alakították át gyökeresen, hanem komoly megfontolást igénylő elméleti következményekkel is jártak.

Ezek közül az egyik az, hogy a *hang önálló kommunikációs csatornává vált* — ami korábban soha nem volt. A telefon és a fonográf, illetve a belőlük kifejlődött tökéletesebb eszközök egyesítik a közvetlen emberi kommunikáció hangjeleit. Ez a szegmentális és szupraszegmentális nyelvi jelek szintjének az egészét jelenti, kiegészítve az extralingvális szint — viszonylag szűk számú — hangjeleivel (köhintés, csettintés stb.). E hangcsatornán belül *először jön létre egy autonóm nyelvi csatorna*, amelyben a nyelvi eszköztár egésze működik. A nyelv egésze eddig még soha nem volt önálló kommunikációs csatorna, a szóbeli kommunikációban ugyanis a nyelv extralingvális jelek gazdag hálózatába ágyazódva, azzal elválaszthatatlanul összefonódva jelent meg; írásban viszont csupán részlegesen, féloldalasan, ugyanis a szupraszegmentális nyelvi eszköztár megragadására az írás képtelen. Az emberi kommunikáció történetében a telefon és a fonográf teremt először olyan helyzetet, amikor a *nyelvre hárul a kommunikáció minden terhe*, s a nyelv ezt a terhet segítség nélkül, de teljes eszköztárát bevetve viszi. Ily módon a hangtovábbító és -rögzítő eszközök megjelenése nagy próbatételt is jelent a nyelv számára.

A szóban forgó — mindenekelőtt a hangrögzítő — eszközök megjelenése egyszersmind új fejezetet is nyitott a nyelv tanulmányozásának a történetében. A hangrögzítésnek köszönhetően ugyanis állandóvá, megismételhetővé s ezáltal összehasonlíthatóvá, elemezhetővé és reflektálhatóvá válik a nyelv csonkítatlan, hangzó működése is. Ez a lehetőség hosszabb távon a szupraszegmentális nyelvi eszköztár ugyanolyan mértékű gazdagodását idézi elő, mint az írás tette a szegmentális nyelvi eszköztár vonatkozásában. Az ismételhetőség és a reflektálhatóság mellett a hangosíthatóság is nagymértékben járult hozzá a szupraszegmentális eszköztár árnyalódásához s ezáltal variabilitásának a növeléséhez. A hang forradalma előtt egy százméteres távolságra „feladott" szóbeli közlemény kizárólag kiabálás lehetett[24]: a hangerő kényszere kizárta a finomabb intonálás lehetőségét. A technikai eszközök

[24] ONG számol be róla, hogy a 19. század ötvenes éveiben az amerikai elnökjelöltek 12-15 ezer fős hallgatóságnak tartottak órákon át szabadtéri gyűléseket (ONG 1998a: 266).

lehetővé teszik akár a korábban elképzelhetetlen *hangos suttogást* vagy *halk kiabálást* is.

A hang megragadása és hatókörének kiterjesztése a megelőző időszakban visszaszorult analóg kódok térnyerését eredményezte a kommunikációban és általában az emberi életben. Ezt a folyamatot erősítette fel az ugyancsak analóg kódot alkalmazó képrögzítés (fényképezés) feltalálása is. Elméletileg ez utóbbi ugyan nem hozott olyan gyökeresen újat a kommunikációba, mint a telefon és a fonográf, mivel képet az ember már korábban is tudott készíteni (rajzolás, festés): a fényképezés csupán mechanizálta és nagyságrendekkel hatékonyabbá tette ezt a meglevő emberi képességet. Gyakorlati szempontból persze a hatás óriási, hiszen — főként a televízió révén — az életünk telítődött képekkel[25]. A technikai fejlesztések révén már most is „hanglemezek, hangszalagok és beszélő képek" kiabálnak és suttognak körülöttünk, ahogy FLUSSER jövendölte (FLUSSER 1997: 55–56). A képek további térhódítását eredményezte a digitális fényképezőgép, amely jelentős mértékben csökkentette a képkészítés költségeit. Ez az eszköz a mobiltelefonokba is „befészkelte magát", s a telefonkamerákkal készített képek telefonnal is továbbíthatók, a számítógépre is átjátszhatók, s egy 100 Ft-os CD-n száz- sőt ezerszámra tárolhatók.

Figyelemreméltó, hogy az interaktív elektronikus hálózati kommunikáció (e-mail, chat) egyelőre dominánsan szövegalapú, bár képekkel a szöveg könnyen kiegészíthető. A hangok továbbítása azonban egyelőre nehézkes, holott a szembeszökően szimultán kommunikációs módot a felhasználók többsége *szóbelinek* érzi. Az e-mailek és a chat-csatornák nyelvezetének vizsgálata arról tanúskodik, hogy ezekben a szövegekben az egyébiránt tipografikus mintákat követő mediális írásbeliség egy igen markáns koncipiális szóbeliséggel párosul; a virtuális akusztikumot gyakorta a normatív helyesírástól való szándékos eltéréssel próbálják felidézni: „azthiszem azt nemláttammég", „szerinted meglehetszerezni", „jóéccakát" stb. (HALMI 2002: 189). (Ilyesfajta helyesírást hasonló — akusztikumfelidéző — céllal gyakran használt több író, mindenekelőtt Móricz Zsigmond is.)

Az analóg kódok uralta elsődleges szóbeliség és a digitális kódolás által meghatározott tipografikus kor után a másodlagos szóbeliségben ismét az analóg kódok látszanak előtérbe kerülni. Megújuló térnyerésüknek egy ke-

[25] A képek kognitív szerepéről és kommunikációs felhasználásáról NYÍRI Kristóf adott közre több tanulmányt (NYÍRI 2000; NYÍRI 2001c).

vésbé látványos, de éppenséggel a folyamat mélyreható jellegéről tanúskodó példája az irodalmi próza nyelvében az utóbbi évtizedek során bekövetkezett változás, amelynek során a művek korábbi, jellemzően metonimikus jellegű szerveződését felváltja a metaforikus alapú szerveződés[26], amely kétségtelenül „szemantikailag sűrűbb" műszövetet és -szöveget eredményez. (Az irodalomkritika ezt a jelenséget a próza „lirizálódásaként" szokta jellemezni.)

Talán különösnek tűnhet az analóg kódok megújuló dominanciájáról beszélni egy olyan korban, amelynek az egyik divatszava éppenséggel a „digitalizáció". A továbbiakban megpróbálunk röviden rámutatni a digitalizáció elmúlt évtizedekbeli diadalútja kapcsán felmerülő problémákra.

5. A digitális forradalom

1971-ben a hadiipari kutatások „polgári melléktermékeként" megszületik a kvarcóra, s ezzel útjára indul a digitális forradalom. A folyamat motorja a számítástechnika szédületes fejlődése, amelynek eredményeként a számítógép által egy időegység alatt elvégezhető műveletek száma évről évre megtöbbszöröződik, s hasonló arányban nő a háttértárolók kapacitása is.

Korábban a folytonos jelek diszkretizációjának az szabott korlátot, hogy a diszkretizáció eredményeként ne szülessen több jeltípus annál, mint amennyit az emberi elme ökonomikusan kezelni tud. A beszédet diszkretizáló betűírás jeltípusainak száma ezért nem haladja meg a néhány tucatot, s az emberi tudattartalom egy részének diszkretizációjaként is felfogható nyelv szavainak a száma is többek között ezért sokszorosan kisebb annál, mint amennyi kognitív szempontból talán indokolt lehetne.

A másodpercenként műveletek millióinak elvégzésére képes számítógép ezt a korlátot néhány évtized alatt teljesen megszüntette. Lehetővé vált a diszkretizáció végletes finomítása, a folytonos anyag tovább már nem osztható igen–nem oppozíciókra tagolása, bármilyen nagyszámú jelelem is lett ennek az eredménye. Ezen a szinten azonban pl. egy hang-CD esetében a folytonos hanganyag diszkretizációja, digitalizációja szemiotikai szempontból teljesen irreleváns, mivel a befogadási folyamatban a hallgató előtt rejtve marad (NÖTH 2000: 202). Az ilyen „rejtett digitalizációnak" talán első példája a mozgókép, amikor egy másodpercnyi folytonos mozgást a felvevőgép legalább 24 álló képkockára diszkretizál, a vetítőgép pedig a digitalizált anyagot folytonos mozgássá alakítja vissza. A példa azért érdekes, mert

[26] L. erről még: KULCSÁR SZABÓ 1984; THOMKA 1980; CSÍKVÁRI 1998. A magyar források előzménye David LODGE 1977; LODGE pedig JAKOBSON 1956-ban írt tanulmányából meríti az inspirációt (JAKOBSON 1980).

a 24 álló képkocka egyfelől még kezelhető mennyiség számunkra, másfelől egy-egy álló képkocka önállóan is értelmezhető *analóg ikon*. Ily módon, ha kedvünk tartja, betekinthetünk a mozgókép „boszorkánykonyhájába". Az elektronikus digitalizáció esetében nem nyílik mód ilyesfajta megfigyelésekre.

A digitalizáció egyaránt kiterjed a szövegekre, a képekre és a hangokra, s az eljárás legnagyobb haszna éppen az, hogy létrehozza e három adatforma közös nevezőjét, ezzel roppant mértékben megkönnyítve a multimediális kommunikációt[27]. A három adatfajta kódolhatósága természetesen lényeges eltéréseket mutat. A legkönnyebb az írott szövegé, amely egyszer már kódolva (s ezáltal redukálva) van pár tucatnyi betűre, a legnehezebb pedig a képeké, amelyekben elvileg is végtelen lehet az információelemek száma: ez a különbség a szöveg- és képfájlok méretén is jól látszik — egy apróbb kép jó minőségű kódolása több információt tartalmaz, mint egy könyvespolcnyi szövegé. A hangok és képek nagyméretű adatállományaiból fakadó problémák egy része megoldódni látszik az egyre gyorsabb processzorok és mind nagyobb háttértárolók révén, azonban az egyes információelemek kikeresése a hatalmas adathalmazokból egyelőre csak szövegek esetében működik megbízhatóan és ökonomikusan. Bár történnek próbálkozások olyan művészettörténeti adatbázisok létrehozására, amelyekben meghatározott képelemeket is kereshetünk (GOLDEN–TÓTH–TURI é. n.), a legtöbben — hasonlatosan Wolfgang COYhoz, a Humboldt Egyetem professzorához[28] — szkeptikusak e próbálkozások sikerét illetően[29].

Mint a fentiekből világosan kitűnik, paradox módon a digitális forradalom is az analóg kódok térhódítását eredményezi. Ez azzal jár, hogy nem-

[27] Amivel pedig az ember évezredes vágya válik valóra, még akkor is, ha tudjuk, hogy „multi"-mediálisnak nevezett kommunikációs mód az ötből csak két érzékszervünknek — a szemünknek és a fülünknek — kínál ingereket. A további három érzékszerv mostoha sorsát általában nem szokás észrevenni; üdítő kivétel e tekintetben KIBÉDI VARGA Áron egy hallgatója, aki a barokk multimediális ünnepség megrendezéséhez szükségesnek tartott négy művész-mesterember (építész, zeneszerző, festőművész, költő) mellé ötödikként odasorolja a *főszakácsot* is. (KIBÉDI VARGA 1996: 18. lj.)

[28] A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai Kutatóintézete és a Westel Mobil Távközlési Rt. által rendezett „A 21. századi kommunikáció új útjai" című konferencián 2002. május 25-én „Szöveg és hang. A számítástechnika változó szerepe a kommunikációban" című előadásában fejtette ki, hogy az írott szöveg strukturáltságát (fejezetek, bekezdések stb.) nélkülöző rögzített hangzó beszéd nem kínál olyan támpontokat, amelyek reményt nyújthatnának egy hatékony és ökonomikus keresőrendszer kidolgozására. Az előadás írott változata: COY 2002.

[29] Tág teret nyújt viszont a digitalizáció az adatállományok megmásítása és manipulációja tekintetében; ez különösen a képek vonatkozásában vethet fel számos fontos kérdést. L. erről bővebben LEHMANN 2001!

csak a természeti, hanem a társadalmi környezetünkből is egyre nagyobb hányadban analóg kódba ágyazott folytonos jelek áramlanak érzékszerveinken át felénk. A változás akár kedvezőnek is felfogható lenne, hiszen e jeleket humanizáltaknak, emberléptékűeknek érezzük. Ám ez csak a látszat, mert ezek a jelek épphogy komplexitásuk miatt a legtöbbünk számára áttekinthetetlenek és reflektálhatatlanok, s így nem gazdagítják tudásunkat, hanem csupán kontúr nélküli rokonszenveket vagy ellenszenveket generálnak bennünk. A pszichológusok erre a jelenségre utalnak, amikor „fel nem dolgozott" ingerekről beszélnek. De hát ezek az ingerek valójában feldolgozhatatlanok, hiszen az analóg kódok egyoldalú térhódítása megkímélt bennünket a folytonos jelenségek állandó tagolásának a kényszerétől, valamint attól a folyamatos kemény konstrukciós és dekonstrukciós tréningtől, amely a digitális kódok tényleges alkalmazásával együtt jár. Lehet, hogy az analóg és digitális kódoknak az életünkben elfoglalt helye tekintetében megint kilengett az inga, s eljött az ideje egy újabb korrekciónak?

Összegzés

1. Az embert körülvevő valóság és az emberi életet kísérő jelenségek dominánsan folytonos jellegűek, s ennek reprezentációjára az analóg kód az adekvátabb. 2. A kommunikáció, a tudástárolás és a felhalmozott tudásanyag kezelése azonban ökonomikusabban történhet digitális kód alkalmazásával. 3. A jelalkalmazó ember ezért évezredeken át a folytonos természetű dolgok diszkretizációjára törekedett. 4. Ezt azonban praktikus kényszerből tette: vonzalma tartósan fennmaradt a dolgok folytonos jellegének megőrzése és analóg reprezentációja iránt. 5. A hang- és képrögzítés és -továbbítás feltalálása a 19. század második felében először tette lehetővé az analóg kódnak a kommunikációba és a tudástárolásba történő bevonását. 6. A számítástechnikai fejlődés talaján az 1970-es évektől kibontakozó digitális forradalom a digitalizáció tényét elrejti az ember elől, s paradox módon éppenséggel az analóg kódok diadalának a benyomását kelti. 7. Ezzel sok évezredes álom válik valóra, kérdés azonban, hogy a tagolási kényszer kiszorulása az életünkből nem hat-e negatívan gondolkodásunkra, pl. elemző készségünkre.

MÁSODLAGOS SZÓBELISÉG ÉS MOBIL TELEFÓNIA*

1. A közvetlen emberi kommunikáció

Mint már több helyütt is szó volt róla, a kommunikáció alapvető formája, etalonja valamennyiünk számára a közvetlen emberi kommunikáció. Ez három dimenzióban megy végbe: 1. az extralingvális jelek, 2. a szupraszegmentális nyelvi jelek, 3. a szegmentális nyelvi jelek síkján.

> Természetesen ez a kommunikációs forma is magán hordozza a tökéletlenség jegyeit, legalábbis abban a tekintetben, hogy a kommunikált tudattartalom-elemek eredeti formájukhoz képest jelentős mértékben torzulhatnak. A sikeres kommunikáció kedvéért az üzenet feladója kénytelen a kommunikálandó tudattartalom-tartományt mintegy kiszakítani a gondolatoknak abból a szerves hálózatából, amelyben létrejött — s ez a kontextusból való kiszakítás már önmagában is jelentéstorzulást idéz elő. Ezt követően a még egynemű kontinuumként leírható tartományt artikulálni, tagolni kell: világos, hogy egy egységes, kompakt dolognak a felszabdalása torzít. Majd az artikulációval, tagolással nyert elemeket formalizálnia kell, azaz közösségi evidenciával kell felruháznia őket. Természetszerűleg ez a művelet is a közlendő tudattartalom-elemek eredetiségének a rovására megy. Ezt követően a formalizált elemeket lineáris sorba kell rendeznie — lévén hogy az egydimenziós linearitás a legfőbb kommunikációs eszköznek, a szóbeli nyelvnek a természetes tulajdonsága; ám a tudattartalom-elemek egymáshoz való genetikus viszonya soha nem korlátozódik egyetlen dimenzióra, így a linearizálás is jókora torzulást eredményez. A kommunikáció utolsó fázisa pedig a kiválasztott, formalizált és linearizált tudattartalom-elemek jelekbe — elsősorban, de nem kizárólag nyelvi jelekbe — történő kódolása. Ez a fázis is jelentős torzulást eredményezhet: a torzulás fakadhat abból, hogy a közösségi evidenciával bíró jelek szemantikailag nem fedik le a közlendőket, de következhet a kódoló gyakorlatlanságából is. A kódoló kompetenciájának a fontosságát hangsúlyozza POLÁNYI Mihály, amikor a következőket írja: „... amikor egy formális szabályrendszert a tapasztalatra alkalmazunk, mindig fennáll bizonyos meghatározatlanság, amelyet a megfigyelőnek fel kell oldania, közelebbről meg nem határozható kritériumok alapján. Hozzátehetjük [...] ehhez, hogy a nyelv alkalmazása a dolgokra szintén nem formalizált, vagyis nem artikulált folyamat. Következésképp a megnevezés mesterség...” (POLÁNYI 1994: 144–145)

Annak ellenére, hogy a közvetlen emberi kommunikáció messze nem tekinthető tökéletesnek, mégis mintaként, viszonyítási pontként szolgál minden ember alkotta kommunikációs technológia számára.

Az ember azzal a szándékkal hozott létre újabb és újabb kommunikációs technológiákat, hogy meghaladja ennek az alapvető kommunikációs formá-

---

* Jelen írás első közlési helye: NYÍRI Kristóf (szerk.): *A 21. századi kommunikáció új útjai.* Tanulmányok. Budapest: MTA Filozófiai Kutatóintézete. 11–23. o.

nak — a közvetlen emberi kommunikációnak — a korlátait. Az új technológiák azonban ezeket a korlátokat csupán egy-két vonatkozásban tudták tágítani, s még ezért is azzal kellett fizetniük, hogy le kellett mondaniuk a közvetlen emberi kommunikáció egyes működő elemeiről. Az *írás* például mind térben, mind időben elvileg végtelenre tágította a kommunikáció hatókörét, ám a közvetlen emberi kommunikáció három dimenziója közül csupán egynek — a szegmentális nyelvi jelek síkjának — a tekintetében, s ennek fejében a másik két dimenzióról teljes mértékben le kellett mondania, miként a közvetlen emberi kommunikáció lényegi elemének tekinthető interaktivitásról is.

Nemcsak az írással ez a helyzet: az ember alkotta kommunikációs technológiák közös sajátossága, hogy mindegyikük a kommunikáció egy részterületét veszi célba, azt tökéletesíti kisebb-nagyobb mértékben. Az egyes technológiák közötti különbségek mindenekelőtt azzal ragadhatók meg, hogy a különböző érzékelési területeknek eltérő mértékű szerep jut bennük. Az írás hatókörét megsokszorozó könyvnyomtatás — mint MCLUHAN mondja — a hallási-tapintási tér világából a vizuális tér világába emelte át az embert, ezzel szemben a rádió éppenséggel a hallási-tapintási tér reneszánszát tette lehetővé (MCLUHAN 2001: 40).

Bár az egyes technológiák kitüntetett szerepet adnak valamelyik érzékszervünknek, működésükre jellemző a közvetlen emberi kommunikáció multimedialitásának a virtuális jelenléte. Amikor olvasunk, hanggal egészítjük ki a leírt szót, amikor pedig rádiót hallgatunk, vizualizáljuk a hallottakat[1] (vö. MCLUHAN 1964: 234).

> Érdekes módon McLuhan úgy gondolja, hogy telefonálás közben — szemben a rádióhallgatással — nem vizualizálunk. Mégpedig azért nem, mert osztályozásában a telefon — rossz hangminősége[2] folytán — „hideg" médiumnak minősül, amely intenzív részvételt követel meg használójától, így annak mintegy nem marad rá energiája, hogy vizualizáljon. McLuhan állításának ellentmond az a meglehetősen általános tapasztalat, hogy a telefonkapcsolat olyan emberek között szokott megtartó és gyümölcsöző lenni, akik már találkoztak személyesen is: tehát a telefonkapcsolatban a hallás mellett a találkozás emlékképeire épülve virtuálisan részt vesz a többi érzék is.

[1] „Since all media are fragments of ourselves extended into public domain, the action upon us of any one medium tends to bring the other senses into play in a new relation. As we read, we provide a sound track for the printed word; as we listen to the radio, we provide a visual accompaniment."

[2] „a very poor auditory image" (MCLUHAN 1964: 235)

2. Kommunikációs technológiák és kommunikációs eszközök

Az alábbiakban megpróbáljuk röviden áttekinteni a kommunikációs technológiákat, illetve az ezek szolgálatában álló / ezeket létrehozó eszközöket.

A kommunikátum lehet *kép, hang, írás*, illetve ezek bi- vagy multimediális kombinációja.

A technológia célozhatja a kommunikátum *rögzítését, sokszorozását, továbbítását*, illetve ezen műveletek valamilyen kombinációját.

A technológia működésének alapja lehet *mechanikus, elektromos, elektronikus*, illetve ezek kombinációja, amelyben azonban valamely elem általában dominanciával bír.

Egy technológia teljes mértékben nélkülözheti az interaktivitást, lehet szekvenciálisan interaktív, illetve lehet teljesen interaktív.

A kommunikátum rögzítése és továbbítása történhet a hordozó anyaggal együtt, illetve anélkül.

Technológia	***Jellemző kommunikátum***	***A kommunikátum...***	***A technológia célja***	***Működési alapelv***	***Interaktivitás***
kézirat	írás / kép	anyaghoz kötött	rögzítés	mechanikus	nem interaktív
nyomtatás	írás / kép	anyaghoz kötött	sokszorozás	mechanikus	nem interaktív
távíró	írás	anyagtól független	továbbítás	elektromos	szekvenciálisan interaktív
fényképezőgép	kép	anyaghoz kötött	rögzítés, sokszorozás	kémiai	nem interaktív
képtávíró	kép	anyagtól független	továbbítás	elektromos	szekvenciálisan interaktív
írógép	írás	anyaghoz kötött	rögzítés	mechanikus / elektromos	nem interaktív
telex	írás	anyagtól független	továbbítás	elektromos	szekvenciálisan interaktív
távbeszélő	hang	anyagtól független	továbbítás	elektromos	interaktív
gramofon / magnetofon	hang	anyaghoz kötött	rögzítés	elektromos	nem interaktív
rádió	hang	anyagtól független	továbbítás, sokszorozás	elektromos	nem interaktív
némafilm	kép	anyaghoz kötött	rögzítés, sokszorozás	kémiai	nem interaktív
hangosfilm	kép + hang	anyaghoz kötött	rögzítés / sokszorozás	kémiai / elektromos	nem interaktív

Technológia	*Jellemző kommunikátum*	*A kommunikátum...*	*A technológia célja*	*Működési alapelv*	*Interaktivitás*
televízió	kép + hang	anyagtól független	továbbítás / sokszorozás	elektromos / elektronikus	nem interaktív
képmagnó	kép + hang	anyaghoz kötött	rögzítés	elektromos / elektronikus	nem interaktív
szöveg-szerkesztő	írás	anyagtól független	rögzítés (továbbítás, sokszorozás)	elektronikus	nem interaktív
e-mail	írás	anyagtól független	továbbítás (sokszorozás)	elektronikus	szekvenciálisan interaktív
fénymásoló	írás / kép	anyaghoz kötött	sokszorozás	elektromos / elektronikus	nem interaktív
fax	írás / kép	anyagtól független	továbbítás	elektromos / elektronikus	szekvenciálisan interaktív
szkenner	kép (szöveg)	anyagtól független	sokszorozás / továbbítás	elektronikus	nem interaktív
rádiótelefon (alapfunkció)	hang	anyagtól független	továbbítás	elektronikus	interaktív
hálózati kommunikáció	szöveg, kép, hang	anyagtól független	továbbítás / rögzítés / sokszorozás	elektronikus	szekvenciálisan interaktív / interaktív

A *rögzítés* mint elsődleges cél tulajdonképpen nem a kommunikáció, hanem a tudástárolás kategóriájába tartozik, ám — ritka kivételtől eltekintve — a rögzítés egy később realizálandó kommunikációs aktus érdekében történik. A *sokszorozásról* ugyanez mondható el: azért sokszorozunk valamit, hogy a sokszorozott termékeket majd továbbítsuk; a sokszorozás és a továbbítás az anyagtól független kommunikátumok (pl. rádiós, televíziós) esetében el sem választható egymástól. Érdemes felfigyelnünk rá, hogy a technológia igénybevételével végbemenő kommunikáció rendszerint *tele*kommunikáció, *táv*közlés, ugyanis a nem *táv*-közléshez nincs szükség semmiféle különleges kommunikációs technológiára: az ilyen közlést tökéletesen ellátja a közvetlen emberi kommunikáció, a maga verbális, vokális és extralingvális dimenzióiban. Az ember tehát mindenekelőtt annak érdekében hozta létre a kommunikációs technológiákat, hogy kommunikátumokat *továbbítson*.

Egyes eszközök lényegében más eszközök kombinációjából születtek. A telex az írógép és a távbeszélő, a hangosfilm a némafilm és a gramofon „ötvözésének” az eredménye. Az írógép ugyanakkor egy régóta létező techno-

lógia — a nyomtatás — „megfelezése”: az írógép lényegében nem más, mint a sokszorozási funkciótól megfosztott könyvnyomtatás.

Szekvenciálisan interaktívaknak azokat a médiumokat nevezzük, amelyek ugyan mindkét irányban továbbítják a kommunikátumot, azonban egyszerre csak egy irányban működőképesek. A távíró, a telex, a telefax mellett a korai rádiótelefonok interaktivitása is szekvenciális volt: a beszélő a *„Vétel!”* szóval jelezte partnerének, hogy befejezte a mondandóját, s válaszra vár.

Megfigyelhető, hogy a korai kommunikációs technológiák a távíróval bezárólag az *írás* rögzítésére, illetve továbbítására vállalkoztak. Egyszerűen azért, mert a rendelkezésre álló technikai eszköztárral a gazdag, sokrétű közvetlen emberi kommunikációnak csupán ez az erőteljesen redukált szegmense volt megragadható, ráadásul eredeti létformájától elszakítva: a folytonos hangjelek a rögzíthetőség/továbbíthatóság érdekében diszkrét grafikus jelekké konvertálódtak. (A távíró esetében a diszkrét grafikus jelekkel további konverzió történik: diszkrét elektromos jelek válnak belőlük.)

3. A telefon

Ebben az értelemben a telefon megjelenése valódi áttörést jelent: a közvetlen emberi kommunikáció két nyelvi dimenzióját — a szegmentális és a szupraszegmentális nyelvi jeleket — *konverzió* és *redukció* nélkül képes a címzetthez juttatni. Ily módon a telefon minden eddigi kommunikációs technológia közül a legközelebb áll az emberi érintkezés alapformájának tekintett közvetlen emberi kommunikációhoz.

> Ez természetesen csupán a látszat, de a kommunikátum feladója és címzettje számára mindenekelőtt ez a látszat a fontos. Konverzió ugyanis van, méghozzá kétszeres, mivel a hanghullámok először elektromos impulzusokká alakulnak át, majd visszaváltoznak hanghullámokká. Miként redukció is van, mivel a telefonhang erőteljesen redukált mása a tényleges emberi hangnak: csupán annyi információt tartalmaz, amennyi a beszélők közötti megértéshez — és egymás sikeres azonosításához — okvetlenül szükséges. Mindazonáltal a telefonhang sokkal biztonságosabban azonosítható, mint például a kézírás, s ez szintén hozzájárul a közvetlen emberi kommunikáció legalább részleges virtuális megteremtéséhez.

Ez a nyitánya annak a kommunikációtörténeti korszaknak, amelyet ONG másodlagos szóbeliségnek nevez, ugyanis a szóbeliség ekkor tör ki először a partnerek egyidejű és egy helyen való jelenlétét feltétlenül megkövetelő közvetlen emberi kommunikáció színfalai közül, miközben átment a kitágított kommunikációs térbe a közvetlen emberi kommunikáció három dimenziója közül kettőt.

Ezekkel a kvalitásokkal magyarázható a telefon szédületes karrierje: a feltalálását követő néhány évtizeden belül a telefonkábelek behálózzák az egész civilizált világot. Hosszú időn át a civilizált világ határait éppenséggel az jelentette, ameddig a telefonkábelek elértek. A telefon — az írógéppel együtt — a civilizáció talaján kibontakozó, s a civilizáció egyik megteremtőjének is tekinthető hatékony hatalmi bürokrácia legfontosabb kellékévé, mintegy szimbólumává vált. MCLUHAN írja ironikusan, hogy egy csatahajón a legegyszerűbb művelet végrehajtásához is írógépek tucatjaira van szükség, s hogy egy hadseregnek általában több írógépe van, mint ahány tüzérségi lövege. (MCLUHAN 1964: 228) Ugyanez a telefonról még inkább elmondható lenne.

A telefon ugyanakkor potenciálisan demokratizálja a távközlést. Működtetése ugyanis — az írással és pláne a távíróval ellentétben — alig követel meg tanulást igénylő ismereteket: beszélni és beszédet megérteni mindenki tud. Ez a demokratizáció természetesen nem érvényesül automatikusan: a demokratizáló hatásnak határt szab a szóban forgó emberi közösségben domináns társadalomszervező filozófia. A diktatórikus társadalmak arra törekszenek, hogy ez a hatékony kommunikációs eszköz minél inkább a hatalmi gépezet privilégiuma maradjon. A magánhasználatú telefonok száma például a kommunista diktatúrákban nem elsősorban azért volt roppant alacsony, mert hiányzott a pénz a hálózat kiépítéséhez, hanem sokkal inkább azért, mert egy széleskörű magántelefon-hálózat folyamatosan potenciális veszélyt jelentett a diktatórikus hatalomgyakorlás számára.

Az elmúlt évtizedek információs és kommunikációs forradalmának a kezdetén elterjedt volt az a hipotézis, mely szerint e forradalom eredményeként a roppant mozgékonnyá váló információ mintegy helyhez fogja kötni az embert, azaz nem fogunk jönni-menni, mert az információ a helyünkbe jön. Ezzel szemben azt tapasztaljuk, hogy sokkal többet utazunk, mint korábban (vö. NYÍRI 2001a). A látszólagos ellentmondás valószínűleg szintén a közvetlen emberi tapasztalat és kommunikáció etalon-jellegével magyarázható. Igaz, hogy televíziós híradások, filmek és szakkönyvek segítségével szinte mindent megtudhatunk a kínai nagy falról, egy olimpiáról vagy éppen egy pápai miséről, sokan mégis készek nem kevés időt és pénzt áldozni rá, hogy mindezt gyakorlatilag is megtapasztalják, pedig a százezres tömegben állva esetleg nem is látják a pápa arcát, amelyet a televíziós kép premier plánban mutat. Paradox módon valószínűleg a képen/filmen látott nagy fal, illetve a televíziós híradásokban látott olimpia vagy pápai mise váltotta ki a vágyat a közvetlen megtapasztalásra. Tehát a mozgó információ nem helyhez köti, hanem éppenséggel megmozgatja az embert, mivel tudatunk mélyén úgy érezzük, hogy a közvetlen tapasztalat az *igazi* információ, s a közvetlen emberi kommunikáció az *igazi* kommunikáció.

4. Kábelkényszer

A telefonnak a közvetlen emberi kommunikáció leképezésében szegényítő korlátja volt a „kábelkényszer” és az ebből következő helyhez kötöttség. A kábelezés költséges, anyag- és időigényes művelet, ráadásul a lefektetett kábeleket karban kell tartani, sőt a biztonságukról is gondoskodni kell. A kommunikáció létrejöttéhez tehát mindkét partnernek egy meghatározott helyhez kellett járulnia, ami nagy mértékben csökkentette a telefonos kommunikáció természetességét, s szinte teljesen megszüntette spontaneitását. A telefonterminálok számának növelése és egy adott térségen belüli sűrítésük természetesen javíthatta a kommunikáció létrehozhatóságának a valószínűségét. Ennek nagyon komoly gyakorlati kényszer diktálta megvalósulása például az autópályák segélykérő telefonokkal való ellátása; kevésbé komoly példája pedig az volt, amikor három évtizeddel ezelőtt Nixon amerikai elnök — feldühödvén azon, hogy egyes munkatársait nem találta a helyükön — a Fehér Ház illemhelyeire is telefont szereltetett fel.

5. Kábel helyett rádióhullámok

A vezetékes telefonok reklámszlogenjével ellentétben („elég, hogyha Ön mobil”), az ember a legkorábbi időktől kezdve törekedett mobil telefonterminálok létrehozására, ugyanis ennek az igénye éppen abból fakadt, hogy az ember maga „mobil”. A mobiltelefonálás eszközeként a rádióhullámok kínálkoztak, amelyeket a 20. század elejétől fogva egyre szélesebb körben használtak műsorszórásra.

Az első telefonos mobilterminálok az autókban jöttek létre, amelyek az ember mobilitását a sokszorosára növelték. Autóval az ember korábban elképzelhetetlenül nagy távolságokat járhatott be, gyakorta lakatlan területeken, ahol természetesen nem volt kiépített vezetékes telefonhálózat, s ezért a civilizált világgal való kapcsolatlétesítésre csakis mobilterminálról nyílhatott lehetőség. (Ez főként Amerikában volt mindennapos dolog.) Az autót nemcsak a szükség, hanem az adottságok is arra predesztinálták, hogy az első mobilterminálok színhelye legyen, hiszen itt a telefonáláshoz szükséges folyamatos energiaellátás adva volt.

Érdekes analógia figyelhető meg a rögzített megállóhelyekre/állomásokra épülő tömegközlekedés és a szintén rögzített terminálokkal működő vezetékes telefonhálózat, illetve a személyi használatú autó és a mobiltelefon között. Ahogyan a személyautó a térbeli *fizikai mozgás* tekintetében nyújt szinte teljes autonómiát használójának, úgy teszi ezt a mobiltelefon a kommunikáció tekintetében.

Ezzel egyidejűleg folyamatosan erősödött a korlátozás nélküli személyközi kommunikáció igénye. Ezt az igényt jelezte a személyhívók megjelenése, amely a szabadon mozgó személyt figyelmeztette arra, hogy a hozzá legközelebb eső vezetékestelefon-állomásról hívjon fel valakit. A személyhívó fokozta ugyan használója szabadságát, de a helyhez kötöttség elemét nem tudta teljesen kiküszöbölni: erre csak a mobiltelefon lett képes, s ez is csak akkor, amikor használójának már nem kellett többkilós akkumulátorokat cipelnie.

6. A kommunikációs képlet újraírása

A közvetlen emberi kommunikáció térben és időben egyaránt stabil. Csak akkor tudunk beszélni valakivel, ha ugyanott vagyunk, ahol ő, s ráadásul ugyanabban az időben. Telefonon viszont a tőlünk akár több ezer kilométerre tartózkodó személlyel is beszélhetünk. A telefon tehát mintegy relativizálja a teret; a közvetlen emberi kommunikációban mindig tudjuk, hogy valaki milyen távolságból szól hozzánk — a telefonhang (színvonalas technika esetén) nem ad semmilyen támpontot arról, hogy a szomszéd utcából vagy tízezer kilométer távolságból beszélnek-e hozzánk. A telefon relativizálhatja az időt is: ha egy napfényes nyári reggelen felhívom japán barátomat, ő álmából felriadva sötétben tapogatva keresi a telefonkagylót.

A telefonos kommunikáció paradox sajátossága, hogy a térben távoli kommunikációs partner a jelenlevőhöz képest még előnyhöz is juthat: ha éppen beszélgetünk valakivel, s megcsörren a telefon, akkor általában a telefonálót illeti az elsőbbség. A mindig velünk levő mobiltelefon ezt az elvileg meglehetősen képtelen helyzetet meglehetősen gyakorivá teszi.

7. Telefon és szabadság

A mobiltelefon egyébként kettős hatással van a személyes szabadságra. Egyfelől erősíti azt, mivel a folyamatos elérhetőség kedvéért nem kell térbeli mozgásunkat korlátoznunk; másfelől csökkenti is szabadságunkat, mivel mindig, mindenhol „on-line” helyzetben vagyunk, akkor is, amikor ezt nem szeretnénk. A telefon kikapcsolásának, elnémításának lehetősége csak technikai szempontból áll korlátlanul a rendelkezésünkre, társadalmilag ez a lehetőség meglehetősen korlátozott, hiszen az ilyen esetekkel kapcsolatban a bennünket sikertelenül hívónak általában magyarázattal tartozunk. Elmondható, hogy a mobiltelefon jelentős mértékben megnöveli az egyén fölötti társadalmi ellenőrzést: kérdés, hogy ez hosszabb távon milyen szociálpszichológiai változásokhoz vezet az individualizmuson alapuló nyugati társadal-

makban. Bizonyos értelemben a mobiltelefon a néma olvasás megjelenésével ellentétes hatást generál, ugyanis míg a néma olvasás széles körűvé válása egy új privát szférát teremtett, amelybe az egyén — társadalmilag elfogadott módon — visszavonulhatott pihenni a közösség elől[3] (CHARTIER 1987: 111), addig az állandó elérhetőség a közösségi kontrollt mintegy automatikusan számos új élethelyzetre terjeszti ki.

8. Funkcionális disszonancia

A technológiai fejlődés — mindenekelőtt az elektronikus miniatürizálás — lehetővé tette, hogy a telefon valóban könnyedén *hordozható* legyen. A miniatürizálás egyszersmind lehetőséget nyújt rá, hogy a készüléket a telefonálás mellett még sok minden egyébre is használjuk. E tekintetben azonban egyre erőteljesebb disszonancia érezhető egyfelől a funkciók széles skáláját méretnövekedés nélkül befogadni képes elektronika, másfelől az e funkciók működtetéséhez szükséges perifériáknak (kijelző, adatbeviteli billentyűzet stb.) csak a használhatóság rovására csökkenthető optimális mérete között. Ez a disszonancia a jelen pillanatban feloldhatatlannak látszik, s a kényszerűen lekicsinyített perifériák az elektronikus szempontból hiánytalanul működő funkciók használatát körülményessé, nehézkessé teszik. Ez a körülmény váltja ki a „svájcibicska-effektust", azaz azt a jelenséget, hogy a multifunkciós mobiltelefonnal ugyan elvileg sok mindent lehet csinálni, akárcsak a svájcibicskával, azonban külön-külön minden funkciójára létezik speciális készülék, amellyel az adott funkció kényelmesebben és hatékonyabban végezhető, mint a mobiltelefonnal (vö. FERENCZ 2001: 55).

9. Hogyan tovább?

A mobiltelefon szédületes fejlődési pályát járt be az elmúlt évtized során, s a következő évek fejlődése várhatóan még ennél is lendületesebb lesz. E fejlődésnek persze több lehetséges iránya van.

Közülük az egyik az eredeti funkció kiteljesítése, azaz a közvetlen emberi kommunikáció még teljesebb leképezése lenne. Ennek érdekében mindenekelőtt a hangminőség javítására van szükség, az embernek ugyanis viszonylag rossz a hallása, a jelenlegi telefonhangot azonban még ezzel a nem túl finom hallással is erősen redukáltnak érzi. A közvetlen emberi kommunikáció teljesebb leképezése felé vezető úton az igazán nagy lépés természetesen a hanggal egyidejű képátvitel *megfelelő minőségű* biztosítása lenne. (E

[3] „Between 1500 and 1800 man's altered relation to the written word helped to create a new private sphere into which the individual could retreat, seeking refuge from the community."

tekintetben a minőség igencsak fontos, mivel az emberi látás sokkal kifinomultabb a hallásnál.) A nehézségek igen nagyok, mivel a hang- és képfelvevő, illetve -lejátszó eszközök (legalábbis a technika mai szintjéről szemlélve) csak olyan viszonylag nagyobb méret esetén biztosítanak megfelelő minőséget, amely méret már a mobilitást veszélyezteti. Mindazonáltal ennek az iránynak a jövőbeni fejlesztési sikerei számíthatnak a leginkább széles körű pozitív visszaigazolásra a társadalom részéről.

A fejlődés másik iránya a multifunkcionális jelleg további erősítése és tökéletesítése lehet, amelybe egyaránt beleértendő a funkciók számának a szaporítása, illetve az egyes funkciók hozzáférhetőségének az egyszerűsítése, humanizálása is. A fejlesztők számára valószínűleg az első lehetőség tűnik csábítóbbnak, mivel az elektronikus miniatürizáció szédítő távlatokat nyit, ám érdemes elgondolkodni azon, hogy az elektronikus árucikkek (például a közhasználatú számítógépes programok) csupán a műszaki lehetségesség okán olyan funkciók tömkelegét tartalmazzák, amelyet felhasználóiknak még egy ezreléke sem vesz igénybe. A funkciók számának növelésénél fontosabbnak tűnik a meglévők használatának lehetőség szerinti humanizálása. Ezzel csökkenthető lenne a „svájcibicska-jelleg".

Már nemcsak a szakemberek, hanem a nagyközönség is úgy tudja, hogy a szórakoztatást, illetve a távközlést szolgáló elektronikus eszközök az igen közeli jövőben integrálódnak. Ez a ténylegesen valószínű prognózis jelentheti a mobiltelefon számára a harmadik fejlődési irányt. A mobiltelefon itt — NYÍRI Kristóf szavával — valóban az ember „mobil társává" válna, amely koncentrálná magában mindazokkal az elektronikus területekkel kapcsolatos információkat, amellyel az embernek dolga van, s valamennyi ilyen területhez ennek az elektronikus társnak a segítségével férhetnénk hozzá. Ez akár oly módon is elképzelhető lenne, hogy az ember által bejárt térben nagy számban helyeznének el optimális méretű perifériákat, amelyekhez a maroktelefonba — elektronikus társba — beágyazott vezérlőrendszer segítségével férhetnénk hozzá akkor, amikor szükségünk lenne rájuk. Igaz ugyanakkor, hogy ez ismét létrehozná a személyhívók kapcsán már említett részleges helyhez kötöttséget, más megoldás viszont nem kínálkozik a tökéletes elektronika és a nehézkes használatú miniatürizált perifériák zavaró disszonanciájának a feloldására.

10. Vissza a gyökerekhez?

Van olyan vélemény, amely szerint a modern technológiák révén az emberi kommunikáció visszatér a maga eredeti formáihoz, gyökereihez (vö. NYÍRI

2001a; NYÍRI 2001e: 6). Ha a *visszatérés* szót talán kissé túlzónak érezzük is, annyi bizonyos, hogy a modern technológiák egyre sikeresebben szimulálják az ember által egyedül természetesnek tartott közvetlen emberi kommunikációt. Ennek köszönhetően azután a közvetlen emberi kommunikációnak *virtuális módon* bármilyen technológiájú kommunikációban jelenlevő elemei *ténylegesen is* mind inkább megjelennek.

A kommunikációs technológiák fejlődését illetően más út — legalábbis hosszabb időtávon — elképzelhetetlennek látszik, ugyanis az emberi természet nem viseli el tartósan a kommunikáció természetes formájának tartott közvetlen emberi kommunikációtól való eltávolodást. Szépen példázza ezt az oralitásnak az a reneszánsza, amely a 18. század végén megtöri az egyoldalú könyvkultúrát.

Nem lehet kétséges számunkra, hogy ugyanilyen lázadást váltana ki, ha valóra válna a flusseri vízió, és a „komputerkódok" uralnák el a kommunikációt (vö. FLUSSER 1997: 55). Mert ha a gyökerekhez vissza nem is térünk, tartósan nem távolodhatunk el tőlük.

BENCZIK VILMOS: JEL, HANG, ÍRÁS

NYELV ÉS ÍRÁSBELISÉG*

Mint közismert, az írás nem feltétlen kelléke a nyelvnek. A világon ma beszélt nyelvek jó része nem rendelkezik írásbeliséggel — persze ha nem a nyelvek, hanem a beszélők száma szerint súlyozunk, akkor már az derül ki, hogy a mai emberiség döntő hányadának az életében meghatározó módon van jelen az írás. Közvetett módon igaz ez az analfabéták milliárdos tömegére is, hiszen az ő életüket meghatározó társadalmi elitek tevékenysége mindenütt az írásbeliségen nyugszik.

Valamennyien érzékeljük, hogy az írásbeliség évszázadokon át szilárdnak hitt bástyáin már jókora repedések tátongnak. Felmerül a kérdés, hogy miként tekintsünk erre a jelenségre? Vajon csupán a kommunikációs technika egy újabb változásáról van szó, amilyet néhányszor megélt már az emberiség, s amelyek révén mindig a fejlődésének egy felsőbb lépcsőfokára lépett? Vagy pedig ennél szélesebb horderejű dologról, amelynek következményei magukba foglalhatják bizonyos már elért eredmények, megszerzett értékek elveszítésének, s ezáltal emberi létminőségünk romlásának a lehetőségét is?

Az alábbiakban erre a kérdésre keressük a választ, nem tagadva, hogy a második feltételezést érezzük valószínűbbnek.

1. Az írásbeliség előtti nyelv: az elsődleges szóbeliség

Az írásbeliség előtti nyelvről bizonyítékaink nem lévén, csak deduktív módon tudjuk e nyelvállapotnak legalább a legfőbb jellemzőit körvonalazni. A mai ember számára — aki egy olyan kultúrában nőtt fel, amelynek már két és fél évezrede meghatározó eleme az írásbeliség — ez egyáltalán nem könnyű feladat. E hosszú idő során ugyanis csupán pislákolt a szóbeliség és írásbeliség eltérő jellegének tudata (NYÍRI 1998: 12). 1971-ben Walter J. ONG megalkotja az „elsődleges szóbeliség” és a „másodlagos szóbeliség” fogalmát: az előbbin az írásbeliség által még nem érintett kultúrák szóbeliségét, az utóbbin pedig az elektronikus médiumok révén kibontakozó új szóbeliséget érti.

* Megjelent a *Kritika* 1999/10. számában.

Az elsődleges szóbeliségben a nyelv akusztikus jellege kizárólagosan érvényesül. Ebből következően valószínűsíthető, hogy a nyelvet használó ember a rendelkezésére álló akusztikai eszköztárat a mainál lényegesen sokrétűbben használta fel: nagyobb szerep jutott a hangszínnek, hangmagasságnak, hanglejtésnek. Az elsődleges szóbeliség beszéde erőteljesen kántáló, énekszerű lehetett (NYÍRI 1998: 13). E szövegeknek minden bizonnyal állandó eleme volt egy olyan típusú akusztikus szervezettség, amely mai fogalmaink szerint leginkább a versre emlékeztet.

Más a szavak szerepe is. Az elsődleges szóbeliségben a szavaknak nincs szótárilag rögzített, pontos jelentésük, s nem is rakódhatnak rájuk olyan történeti jelentésrétegek, amilyenekkel az írásbeliség korszakában gazdagodhatnak. A szójelentéseket hanglejtéssel, mimikával, gesztusokkal kísért konkrét szituációk erősítik meg, és e szituációk együttese határozza meg a szó sajátos denotációját és elfogadott konnotatív használatát is (GOODY–WATT 1998: 113). Az elsődleges szóbeliségben a mainál jóval nagyobb szerep jut a kommunikáció extralingvális — nyelven kívüli: gesztusok, mimika stb. — elemeinek, illetve a nyelvi elemek közül a szupraszegmentális (hanglejtés, hangszín, hangerő, szünetek stb.) elemeknek. Jogosan tételezzük fel, hogy egy-egy szóalak a mainál jóval tágabb jelentésmezővel rendelkezett, s egy adott beszédhelyzetben mindenekelőtt maga a helyzet, a szóba táplált emotív töltés, valamint a szupraszegmentális és extralingvális elemek gazdag eszköztára konkretizálta a szójelentést.

A mondatok és a szöveg szintjén is markáns sajátosságokat mutat fel az elsődleges szóbeliség nyelvhasználata, s ez arra utal, hogy a beszédet létrehozó gondolkodás is más az elsődleges szóbeliségben: mindenekelőtt operacionális, nem alkalmaz általánosító szillogizmusokat, nem érzékel logikai azonosságot vagy ellentmondást; konkrét célokhoz, többnyire fizikai műveletekhez kötődik (NYÍRI 1998: 13–14). ONG szerint az elsődlegesen szóbeli kultúrákban a gondolatok megőrzése és felidézése csak úgy lehetséges, ha az ember beszéddé könnyen összeálló mnemonikus mintákban gondolkozik. A gondolatoknak erősen ritmizált, kiegyensúlyozott alakzatokban: ismétlésekben vagy ellentétekben, alliterációkban és asszonáncokban, visszatérő jelzős szerkezetekben kell megjelenniük. Az elsődleges szóbeliségben a rögzített kifejezések adják a gondolkodás szubsztanciáját (idézi NYÍRI 1998: 13). HAVELOCK úgy véli, hogy e mögött a formulaszerű nyelvhasználat mögött egy sajátos gondolkodásmód, szellemi állapot húzódott meg (HAVELOCK 1998: 91).

FLUSSER — bár nem használja az ONG által megalkotott fogalmat — lényegében az elsődleges szóbeliséget jellemző gondolkodásmódról beszél, amikor a következőket írja: *„... leíratlanul és magukra hagyottan a gondolatok körbejárnak. E keringést, mely alatt minden gondolat visszatérhet az őt megelőzőhöz, specifikus szövegösszefüggésben »mitikus gondolkodásnak«*[1] *nevezzük”* (FLUSSER 1997: 10).

Az elsődleges szóbeliséget tehát a mai emberi nyelvtől sok tekintetben igencsak különböző nyelvállapot jellemezte. A betűírás megjelenésekor ezt a szituációhoz szorosan kötődő, a muzikális elemekben szinte tobzódó, az extralingvális és szupraszegmentális eszközöknek meghatározó szerepet juttató nyelvet próbálta megragadni és rögzíteni az író ember maroknyi grafikus jel segítségével.

2. Az írás tökéletlensége

Az írást a beszéd rögzítésének az igénye szülte meg. A betűírás mai formájában igazán hatékonyan működő és ökonomikus rendszer: mindössze néhány tucat grafikus jel segítségével képes bármilyen szöveg rögzítésére. Ennek köszönhető, hogy három és fél évezrede a lényeget tekintve változatlan formában szolgálja az emberiség céljait. A részletek tekintetében persze hatalmas fejlődés ment végbe, hisz a kezdetekben a betűírás a szó szoros értelmében a beszéd rögzítése volt: a szöveget folyamatosan írták, szóközök és többnyire tagoló írásjelek nélkül, ahogy a beszédben sem tartunk szünetet az egyes szavak között. A szóközözés Paul SAENGER kutatásai szerint a brit szigeteken alakult ki a 8. század körül annak következtében, hogy a szász és a kelta papok nem tudtak jól latinul, s szóközök nélkül nem igazodtak el a folyamatosan írt latin szövegben (idézi DEMETER 1998: 51).

Az ökonómiának azonban ára volt. A 17–18. századtól kezdve sokan felismerték, hogy az alfabetikus írás túl tökéletlen eszköz arra, hogy visszaadja a sokrétűen modulált nyelvet. Ám néha még jeles tudósok figyelmét is elkerüli az a nyilvánvaló tény, hogy az írás a beszédnek igen fontos összetevőit nem tudja megragadni[2]. Még részlegesen sem képes a beszéd extralingvális (nyelven kívüli) elemeinek a rögzítésére, pedig ezek igen fontos szerepet ját-

[1] Itt a KLIX által „archaikus gondolkodásnak” nevezett gondolkodásmódról van szó (KLIX 1985: 281). Ugyanez a gondolkodásmód érhető tetten az antik kultúrának az írásbeliség által éppen csak megérintett „szemelgető tudományosságában”, de még a posztmodern irodalom látásmódjában is (vö. SZABÓ Z. 1998: 48).

[2] F. KLIX írja egyébként kitűnő munkájában: „Egy-egy jel egyértelmű hozzárendelése minden — a beszélt nyelvben megkülönböztetett — hangalakhoz, az írást a beszéd kifejezőképességének a szintjére emeli. Mindazt, ami az utóbbiban kifejezhető, az írás is képes kifejezni” (KLIX 1998, 214).

szanak a szóbeli kommunikációban, arányuk a teljes közlésben egyes esetekben a 65%-ot is elérheti (BALÁZS 1998: 24).

Csak roppant töredékesen és halványan tudja rögzíteni az írás a nyelv szupraszegmentális elemeit is. A szupraszegmentális elemeknek még az extralingvális elemeknél is nagyobb súlyuk van a beszédben, ezért az írást alkalmazó ember folyamatosan törekedett rá, hogy valamit mégis megragadjon belőlük: ez a törekvés szülte meg a minuszkulát, a folyóírást, a központozási jeleket. Ez utóbbiak használatának a stabilizálódása csak a nyomtatás megjelenését követően, a 15. század végén kezdődött meg.

Az írás a beszéd ún. szegmentális („testes") elemeinek — a hangsoroknak, azaz a szavaknak — a rögzítését végzi el a legsikeresebben. Ez a körülmény az író embert arra ösztönözte, hogy a rögzítendő beszédnek azokat a jelentéstartalmait, amelyeket extralingvális és szupraszegmentális elemek hordoztak, szegmentális elemekkel fejezze ki.

3. Az írásbeliség hatása a nyelvre

Az írásbeliség hatása minden nyelvi szinten érvényesül: az *akusztikus szinten*, a *morfémák szintjén*, a *szintagmák*, a *mondatok*, sőt — a gondolkodásra gyakorolt befolyás következtében — a *szöveg* szintjén is. Ennek a hatásnak a közvetlen forrása lehet az *írás tökéletlensége*, az *emlékezet tehermentesítése*, s lehet az írásbeliségben megteremtődő *új kommunikációs helyzet* is.

Az írás tökéletlensége mindenekelőtt a nyelv *akusztikai* regiszterére gyakorolt jelentős — elszegényítő — hatást. Ez a hatás természetesen csak akkor bontakozott ki, amikor az írásbeliség már széles körben elterjedt, s az élőszóval szemben a kommunikáció lényeges területein dominanciára tett szert. Az író ember igyekezett beszédét az íráshoz idomítani, s ennek során az elsődleges szóbeliség beszédét jellemző sokrétű akusztikus regiszter folyamatosan összezsugorodott[3]. Valószínű, hogy az írás tökéletlensége okán

[3] Érdekes megfigyelni, hogy azok a nyelvek, amelyekben az írásbeliséget a populáció egésze csak későn — vagy esetleg mind a mai napig nem — interiorizálta, az akusztikus eszköztár jóval nagyobb részét alkalmazzák. Pl. kínai nyelv bonyolult írásrendszere szinte kizárta egy európai típusú általános alfabetizáció lehetőségét, s a kínaiban a hangszín (tonalitás) igen fontos szerepet játszik. De még Európán belül is megfigyelhetők bizonyos különbségek: az írásbeliség által csak későn meghódított spanyol, (dél-)olasz, orosz nyelv gazdagabb intonációjú, mint az e tekintetben színtelennek mondható angol vagy német, amelyeknél az írásbeliség jóval korábban vált általánossá.

történt meg a *beszéd* és az *ének* határozott szétválása, s különült el mintegy köztes formaként a bizonyos akusztikai szervezettséget megőrző *vers*[4].

Az elmúlt mintegy háromnegyed évszázad — korábbi időszakokból ilyen dokumentumok nem állnak a rendelkezésünkre — hangdokumentumainak a vizsgálata arra utal, hogy a beszélt nyelv akusztikai moduláltságának a csökkenése folytatódik. WACHA Imre *Az ember tragédiája* 1937 és 1983 között színre vitt hét előadásának a hangfelvételeit vetette össze, s arra a következtetésre jutott, hogy az 1972-es, 1977-es és 1983-as rendezésekből a beszéddallamnak a korábbi színrevitelekben még egyértelműen meglevő uralkodó jellege teljesen eltűnt; a beszéddallam már nem az értelmezés helyettesítője, hanem az értelmezés (a logikai hangsúlyozás) kísérője. Nem a dallam és a ritmus viszi a szöveget, hanem az értelmezést kíséri a beszéddallam.

Az írás jelentős mértékben konzerválja is a nyelvet, fékezi a nyelvi változásokat, ám természetesen csupán az általa rögzített szegmentális elemek vonatkozásában.

Az írásbeliség következménye a *szavak szintjén* mindenekelőtt a szójelentések rögzülése lett. Mint fentebb szó volt róla, az elsődleges szóbeliség körülményei között ugyanaz a szöveg lényegében sohasem hangzott el teljesen változatlan formában többször; s ha az elmondott szöveg netán még változatlan is maradt volna, a szituáció nem volt ugyanaz. A leírt szavak azonban állandók maradtak, így a szavaknak az adott szövegen belül érvényesülő jelentése pontosan körülírható volt, s hivatkozási forrássá válhatott. Ez a fejlemény minden bizonnyal a szavak számának gyarapodása irányába hathatott, hisz az egy adott jelentésre „bizonyíthatóan" lefoglalt szót nem lehetett többé szabadon más jelentéssel felruházva használni, ezért az újabb jelentéshez újabb szót kellett alkotni.

Ezzel persze a poliszémia jelensége nem tűnt el a nyelvből, hanem megváltozott. Egy-egy szó jelentései között a korábbival ellentétben fogalmilag megragadható viszonyok vannak, szemben a jelentésmezőknek az elsődleges szóbeliség állapotára jellemző szétáramló bizonytalan parttalanságával. Az író embernek mindazt, amit az elsődleges szóbeliség a szituáció, valamint az extralingvális és szupraszegmentális eszközök arzenáljával fejezett ki, a nyelv szegmentális elemeibe kellett belekódolnia. Ez a hatalmas kihívás óri-

[4] A verses műformák az epika területén tovább tartották magukat az olyan kultúrákban, amelyekben az írásbeliség csak a lakosság szűkebb körére terjedt ki, mint azokban, amelyekben korán a mindennapi élet része lett.

ási fejlődési lehetőséget biztosított a nyelv szegmentális eszköztára számára[5]. Ennek az eszköztárnak természetesen csak egy részét képezik a szavak.

A szupraszegmentális nyelvi elemek szegmentális kódolásában fontos szerep jut a *szórendnek* is. A beszélt nyelvben az érzelmi vagy a logikai szóhangsúly biztos eligazítást nyújt egy-egy mondat meghatározó „pillérszavait" illetően, s a beszélő a nyelvtan biztosította — a magyar nyelv esetében viszonylag tág — keretek között többé-kevésbé szabadon alakíthatja a szórendet. Írás közben viszont lehetőleg azt kell elérnie, hogy a szavaknak a mondatban elfoglalt helyéből mintegy automatikusan következzék mind logikai-érzelmi súlyuk, mind pedig a mondaton belüli szerkezeti relációik. Ez természetesen túlmutat a szoros értelemben vett szórenden, s elvezet a szintaktikai elaborációs szint kérdéséhez.

Fontos hozadéka még az írásbeliségnek, hogy a szóbeli kultúrákban nélkülözhetetlen kényszerű emlékezés kötelezettségének megszűnte felszabadítóan hatott a tudatra, lehetővé téve ezáltal egy eredetibb, absztraktabb gondolkodásmód megjelenését (ONG 1998c: 47). Ez az absztraktabb gondolkodás természetesen egy árnyaltabb, összetettebb, szervezettebb nyelvhasználatot előfeltételez. Egy ilyen nyelvhasználat pedig csupán hosszú nyelvi aprómunka gyümölcseként jöhetett létre. Az emlékezet tehermentesítése ugyanis mikroszinten is érvényesült. Amikor az elsődleges szóbeliség körülményei között valaki egy szöveget állított össze, folyamatosan emlékezetében kellett tartania a teljes gondolatmenetet, valamint a kifejtés céljára már megalkotott mondatokat. Ez nyilvánvalóan szellemi energiát kötött le, s az adott személy adott nagyságú szellemi energiájából óhatatlanul kevesebb jutott az éppen soron következő mondat tartalmi és formai architektúrájának a kialakítására. Az író ember átmenetileg törölheti emlékezetéből a gondolatmenet egészét, ugyanezt teheti a már megalkotott mondatokkal is, s teljes szellemi energiáját az éppen soron következő mondat adekvát tartalmi és formai megalkotásának szentelheti. Könnyen belátható, hogy a birtokolt szellemi energiák ilyen összpontosítása mellett könnyebb túllépni a konkrét elemeken, hogy rejtettebb kapcsolatokat, azonosságokat és ellentéteket fedezzünk fel.

HAVELOCK az emlékezet tehermentesítése vonatkozásában első olvasásra meghökkentő következtetésre jut. Úgy találja, hogy a görög analitikus gon-

[5] „Írásnál nem áll módunkban olyan nagy mértékben támaszkodni a beszédhelyzetre, mondanivalónkat nem kíséri gesztus, mimika. Ezért részletesebben és pontosabban kell megfogalmaznunk mindazt, amit közölni akarunk. Az írásos közlés ezért általában sokkal kidolgozottabb, gondosabb, mint a hangos beszéd" (KENESEI 1995: 52).

dolkodás a magánhangzóknak a görög ábécébe való bevezetésével hozható összefüggésbe; ugyanis ezzel a görögök a nehezen megfogható hang-világ absztrakt, analitikus, vizuális kódolásának egy új szintjével gazdagodtak. Ez megelőlegezte és megalapozta a későbbi absztrakt gondolkodás teljesítményeit (idézi ONG 1998c: 52). (A fóniciaiaktól átvett sémi ábécé nem tartalmazott magánhangzókat.)

Az írásbeliséggel létrejött újfajta kommunikációs helyzet is segíti a magasabb szintű nyelvhasználatot. Az író ember — a beszélővel ellentétben — ugyanis elvileg tetszőleges időt fordíthat szövege létrehozására, s ugyanebben a kellemes helyzetben van — a hallgatóval szemben — a szöveg olvasója is. Nyilvánvaló, hogy az egységnyi szöveg létrehozására fordítható hosszabb idő gazdagabb, pontosabb, árnyaltabb nyelvezetet eredményezhet.

Az írás megjelenésével elindult nyelvi gazdagodás természetszerűleg visszahatott a beszélt nyelvre[6] is: közismert dolog, hogy aki sokat olvas, az árnyaltabban, választékosabban beszél. És persze még árnyaltabban, választékosabban ír. Így jött létre az írás megjelenése óta a nyelvhasználat — és gondolkodás — színvonalának felfelé tartó spirálja.

4. A másodlagos szóbeliség

ONG a rádió, a telefon, a televízió nyomán módosuló szóbeliséget nevezi *másodlagos szóbeliség*nek. Ez a szóbeliség is óriási nyelvi változásokat eredményez: a nyelv szupraszegmentális elemeinek a tekintetében is érvényre jutnak azok a konzerváló és egységesítő hatások, amelyek a szegmentális elemek vonatkozásában már az írás elterjedésének következtében érvényre jutottak.

ONG úgy látja, hogy a könyvnyomtatás — azaz az írás — kultúráját nem felváltja, hanem kiegészíti, teljesebbé teszi a másodlagos szóbeliség kultúrája. *„Az új szóbeliség [...] lényegét tekintve akartabb és tudatosabb szóbeliség, mely állandó jelleggel* az írás és nyomtatás használatára alapozódik.*”* (idézi NYÍRI 1998). ONG ezt jó két évtizede írta, de manapság is többen gondolkodnak ilyen derűlátóan (vö. CZEIZER 1998: 221–222), bár a kereskedelmi rádióadók műsorvezetőinek pongyola szerkesztésű és fülsértően éneklő beszédét[7] hallva egyáltalán nem lehetünk ebben bizonyosak. Inkább

[6] BENKŐ így folytatja a gondolatot: *„... az írásbeliség széles körű elterjedését követően az írás nagyobb mértékben hat a beszédre, mint fordítva. Ennek ellenére, a beszéd és írás soha nem fog teljesen egybeesni* (BENKŐ 1961, 37).

[7] Valószínűnek látszik, hogy az elmúlt egy–két évtizedben széleskörűen elterjedt éneklő beszéd kiváltó oka az, hogy a nyelvhasználók mind nagyobb hányada bizonytalan a szegmentális eszköztár haszná-

arra hajlanánk, hogy BLOOMFIELDnak higgyünk, aki már 1933-ban — MCLUHAN előtt három évtizeddel! — felveti annak lehetőségét, hogy *„... a beszéd reprodukálásának mechanikus eszközei ki fogják szorítani az írás és a nyomtatás jelenlegi szokását”* (Idézi NYÍRI 1989: 17). Az írás fokozatos visszaszorulását már évtizedek óta jelzi nemcsak a csökkenő könyvtermés szerte a világon, hanem sokkal inkább a nyomtatott sajtó nagy ütemű visszaszorulása is. Az írásbeliség fokozatosan tűnik el a lakosság nagy részének az életéből: már nem írunk levelet, helyette telefonálunk (a postai levélforgalom zömét sablonok alapján készült hivatalos és reklámlevelek teszik ki), a könyvolvasás a szabadidőt kitöltő szórakozási formák között a sokadik helyre szorult. Ez utóbbi különösen sajnálatos, hiszen a szépirodalom nyelvezete jellegéből adódóan a többi írott szöveghez képest is jóval gazdagabb, mivel az irodalmi szöveg az ember külső és belső valóságának a teljességét próbálja megragadni a tökéletlen — ám éppen az íróknak, költőknek a lehetetlent kihívó munkálkodása révén egyre gazdagodó, árnyalódó — nyelv eszköztárával.

Magyarországon a tankönyveket, valamint az ifjúsági és gyermekirodalmi kiadványokat nem számítva 1980-ban 52 millió, 1990-ben 81 millió, 1997-ben 27 millió, 2003-ban pedig 19 millió könyvpéldány jelent meg. Még meghökkentőbb a zsugorodás mértéke, ha az írásbeliség jövője szempontjából prognózisértékű ifjúsági és gyermekirodalmi statisztikára tekintünk. 1980-ban 17 millió, 1990-ben 11,6 millió, 1997-ben 2,9 millió, 2003-ban pedig csak 2,02(!) millió ilyen könyv jelent meg. A megcsappanás mértéke 88,12%, miközben a szóban forgó korosztály létszáma időközben csak 17,8%-kal csökkent.

Úgy gondoljuk, hogy az írásbeliség visszaszorulása fölött érzett aggodalmat szűklátókörűség lenne egyszerűen konzervativizmusnak, a megszokott kommunikációs technikához való oktalan érzelmi ragaszkodásnak minősíteni. Az aggodalomnak igen reális alapjai vannak, ugyanis az írás olyan mértékben megváltoztatta, gazdagította az emberi nyelvet — a beszélt nyelvet is! — hogy „kicsúszása” a nyelv mögül végzetes következményekkel járhat. Az emberi nyelv — és a (verbális) gondolkodás — színvonala könnyen visszasüllyedhet a ma fossziliaként kutatott elsődleges szóbeliség állapotába. S egy ilyen elszegényedett nyelvvel szemben a konkurens ismeretközlési technológiák — a könnyen emészthető analóg képi jelek s a nyelven „átnyúló” programozási kódok — már játszva diadalmaskodhatnak. S ebben az esetben könnyen valósággá válhat Vilém FLUSSERnek az a víziója, hogy

latában (egyszerűbben: nem képes azt mondani, amit akar), s emiatt kétségei vannak a nyelv szegmentális elemeinek a gondolatközvetítő képességét illetően. Ezért folyamodik ösztönösen a szupraszegmentális kelléktárhoz, természetesen hiába, mivel az ily módon „bevetett” elemeknek általában nincs közmegegyezéses jelentésük.

egykor majd az emberi kommunikációban legfeljebb olyan — színes, érdekes, de mégiscsak alárendelt — szerep jut a beszédnek, mint manapság a nápolyiak közlésfolyamatában a gesztikulációnak (FLUSSER 1997: 60).

BENCZIK VILMOS: JEL, HANG, ÍRÁS

ÍRÁSBELISÉG ÉS NYELVFEJLŐDÉS*

„Aki tehát azt hiszi, hogy művészetét írásban hátrahagyhatja, nemkülönben az, aki átveszi, abban a hiszemben, hogy az írás alapján világos és szilárd lesz a tudása, együgyűséggel van telítve [...] ha azt hiszi, hogy nagyobb jelentősége van az írásnak, mint az, hogy emlékeztesse azt, aki már úgyis tudta, arra, amiről az írás szól."

PLATÓN

„[A nyelv] ha meg is marad az írás segítségével, mindig csupán tökéletlen, múmiaszerű megőrzéséről lehet szó, melynek megint csak arra van szüksége, hogy e megőrzés mellett megkíséreljük érzékeltetni az élő előadást."

WILHELM HUMBOLDT

„[...] az ábécétől függetlenedett beszéd eldurvul. A nyelveink évezredeken át az ábécé szűrő és maró raszterén mentek keresztül, s ezáltal nagyszerű és szép, finom és pontos eszközzé váltak."

VILÉM FLUSSER

1. Fogalommeghatározások

1. 1. Írásbeliség

Az írásbeliség kezdetének általában a Kr. e. 9000–5000 között a barlangrajzok folyamatos stilizálódásának eredményeként létrejött képírást tartjuk, s az írásbeliséget napjainkig tartó egységes folyamatnak tekintjük. A jelen dolgozat tárgya azonban kizárja az írásbeliség fogalomköréből a képírást, mivel ennek az írásmódnak valójában nincs köze a nyelvhez. A nem betűíró rendszerek mindegyike mintegy „átnyúlik" a nyelv fölött, s a fogalom és az írás közvetlen kapcsolatát teremti meg. Igaz ugyan, hogy a stilizáció révén a képjelek a nyelv által már alkalmazott absztrakciókhoz igazodnak (vö. KÉKY 1975: 20), közvetlen közük azonban még sincs a nyelvvel. Ez az írásmód továbbá még azért is „nyelvidegen", mert a stilizációk ellenére lényegében ikonikus (az ábrázolt tárgyra, fogalomra hasonlító) jeleket használ, szemben a nyelv szimbolikus hangjeleivel. (Az ikonogrammák — képírásjelek — valaminek a formáját vagy rendeltetését fejezik ki, de nehezen tudnak cselekvést, igeidőt, határozó- vagy viszonyszavakat kifejezni. Sol Worth „Pictures Can't Say »Ain't«" [A képek nem tudnak nemet mondani] címmel 1975-ben tanulmányt írt arról, hogy a képek nem állíthatják az ábrázolt dolog nemlétét (ECO 1998: 169).

---

* Az írás első megjelenési helye: DONÁTH Péter – HANGAY Zoltán (szerk.) (1999): *Filozófia–művelődés–történet.* A Budapesti Tanítóképző Főiskola Tudományos Közleményei XVIII. 9–37.

Persze az egyiptomi írás köréből sem volt teljesen kizárva a nyelv: amire nem volt ideogrammájuk, azt egy olyan tárgy ideogrammájával jelölték, amelynek a kezdőhangja ugyanaz volt. Ezt *fonogrammának* nevezzük. Mégis, a szótagírás az első írásmód, amely nem a fogalmakat rögzíti, hanem a fogalmak jelölésére létrehozott akusztikus szimbolikus jeleket, azaz a nyelvet, bár még elevenen él benne a nyelvet kikapcsoló képírás emléke, ráadásul a hangzó beszéd rögzítésének e módja még meglehetősen elnagyolt volt.

Számunkra a valódi írásbeliség csupán a betűírással kezdődik, s nem is igazán a Kr. e. II. évezred derekán, amikor a föníciaiak megalkották a betűírást, hanem bő fél évezreddel később, amikor a görögök az átvett föníciai ábécét magánhangzó-jelekkel egészítették ki[1]. Csak ekkor vált ugyanis az írás a nyelv rögzítésének valóban pontos eszközévé. (A „pontos" jelzőt itt nyelvi, s nem akusztikai szempontból kell értenünk: a gazdaságosságra törekvő betűírás csak azokra a beszédhangokra tartalmaz grafikus jelet, amelyeknek jelentésmegkülönböztető szerepük van: ezeket fonémáknak nevezzük. Ily módon a nyelv rögzítéséhez szükséges jelek száma ötödére-harmadára redukálódik.)

Az írásbeliség csak akkor lehet kimutatható hatással a nyelvre, ha a nyelvhasználók számottevően széles körére terjed ki. A több ezer jel ismeretét igénylő képírás, illetve a jelek százaival operáló szótagírás alkalmatlan volt rá, hogy sokan megtanulják. A szélesebb körű elterjedés a betűírásnak is csak mintegy két évezrednyi fejlődés, tökéletesedés után jutott osztályrészül. Ennek a folyamatnak fontos állomása volt 780 körül a karoling minuszkula megszületése[2] (ez az olvasást könnyítette meg), majd néhány évszázad múlva a gótikus folyóírás létrejötte (ez viszont az írás tempóját növelte). Az írásbeliség hatókörét természetesen a nyomtatás megjelenése tágította ki igazán: ezt megelőzően a létrehozás nehézségeiből következően igen kevés volt az „olvasnivaló", ami értelmetlenné tette a szélesebb körű alfabetizációt — ennek korábban természetesen a gazdasági-társadalmi feltételei sem voltak meg. Az írásbeliségnek a nyelvre gyakorolt jelentős hatása így Nyugat-

[1] Érdekes, hogy még az i. sz. 3. században élt PLÓTINOSZ is — mintegy évezrednyi „betűíró" kulturális múlttal a háta mögött — erős nosztalgiát érez a képírás szintetikus volta iránt: *„Egyiptom tudósai [...] hogy a dolgokat bölcs módon jelölték, nem rajzolt betűket használnak, melyek beszéddé és mondatokká állnak össze, s hangokat és szavakat képviselnek. Ők olyan képeket rajzolnak, amelyek mindegyike egy-egy dolgot jelent, s templomaikban vésik kőbe őket [...] Minden kőbe vésett dolog tehát tudomány, bölcsesség, egyetlen képben megadott valóságos dolog..."* (ECO 1998: 144).

[2] A minuszkula létrejötte és elterjedése természetesen nem egyetlen pillanat műve volt, hanem egy hosszú fejlődési folyamat eredménye (vö. BISCHOFF 1990: 112–118).

Európában a 16. századtól, világszerte pedig a 19. századtól kezdve bontakozik ki.

1. 2. Nyelvfejlődés

A mai nyelvtudomány szinte egyöntetűen elveti a nyelvfejlődés gondolatát. Ez a kategorikus álláspont a 19. századi nyelvi evolúciós elmélet elutasítására jött létre, amely meglehetősen spekulatív módon — s alig burkolt nyugat-európai fensőbbségtudattal — „fejlettségi rangsort" állított fel a nyelvtípusok között. (Az elmélet nem akárkitől származik: lényegében HUMBOLDT alkotta meg, s SCHLEICHER terjesztette el szélesebb körben.) Úgy találták, hogy a fejlődés legalacsonyabb szintjén az *izoláló* nyelvek állnak (ilyen például a kínai is!), a közepes fejlettségi szint az *agglutináló* nyelveknek (köztük a magyarnak) jut, míg a dobogó felső fokán a *flektáló* nyelvek állnak. (Nem véletlenül, mivel a nyugat-európai nyelvek mind flektáló típusúak.) Az elmélet létrehozói úgy gondolták, hogy az analitikus formáktól a szintetikus formák felé, a formátlan nyelvektől a valódi formával rendelkező nyelvek felé vezet a haladás útja (GREENBERG 1974: 75).

A nyelvi evolúciós elmélettel szemben kialakult kategorikus álláspontot PAP Mária foglalja össze igen markánsan:

„A nyelvi rendszer összefüggéseinek vizsgálatából, a nyelv funkcióinak tanulmányozásából származó ismeretek megvilágításában ugyanis a nyelvtörténeti adatok meghökkentő és a XIX. századi [evolucionista] *értelmezésekkel gyökeresen ellenkező dolgokról tanúskodnak, nevezetesen arról, hogy bár a nyelvek változnak és változásukban szabályszerűségek vannak,* a folyamatot semmilyen kritérium szerint nem lehet fejlődésnek minősíteni. *Ha teljes rendszerként tekintjük, egyetlen nyelv sem válik változása során bonyolultabbá, de egyszerűbb sem lesz, s* egyetlen funkciója szempontjából sem hatékonyabb egy későbbi időpontban, mint egy korábbiban*"* (PAP 1974: 6). (Kiemelés tőlem — B. V.)

Ez ilyen sommásan nyilvánvalóan nem igaz. Nehéz lenne ugyanis bárkit meggyőzni például arról, hogy a 18. század hetvenes éveinek (ekkor íródott az *Ágis tragédiája*) magyar nyelve ugyanolyan hatékonyan szolgálta az adott funkciót — az irodalmi kifejezés funkcióját —, mint a 19. század harmincas éveiben (ekkor született a *Csongor és Tünde*). De mások is fogalmaznak ilyen kategorikusan. Jacques MONOD írja: „Nem ismerünk primitív nyelveket: a szimbolikus eszköz egyedülálló modern nemünk minden fajánál a komplexitásnak ugyanarra a szintjére jutott el" (MONOD 1974: 131).

Akadnak óvatosabb megközelítések is. GREENBERG ugyan leszögezi, hogy „minden nyelv inherensen egyenlő" (GREENBERG 1974: 83), állításának élét azonban terjedelmes lábjegyzetben tompítja[3]. MARTINET sem tagadja kategorikusan a nyelvfejlődés lehetőségét, de el akarja kerülni az 19. századi evolucionizmussal való kapcsolatnak még a látszatát is, s praktikus oldalról közelíti meg a kérdést: *„Kizárólag a kommunikáció alakítja a nyelvet"* — írja tanulmányának egyik alcímében (MARTINET 1973: 374). KENESEI viszont már kertelés nélkül kimondja: *„Egy adott történelmi periódusban nem minden nemzeti nyelv egyformán alkalmas bizonyos típusú kultúra művelésére, a modern tudományok eredményeinek gazdaságos, világos rögzítésére stb."* (KENESEI 1995: 273). PLÉH Csaba a nyelvfejlődés kategorikus tagadásban rejlő intellektuális csapdára figyelmeztet, ugyanakkor az emberi nyelv egyedisége mellett felhozott érvei — kimondatlanul — a nyelvek inherens egyenlősége mellett szólnak[4] (PLÉH 1987: 43–44).

A nyelvfejlődés tényét tagadó nyelvészek nyilvánvalóan ilyen csapdába estek, amikor a latensen rasszista elemeket is tartalmazó evolucionista elmélettel szembefordultak. A nyelvek inherens egyenlőségének gondolata ugyanis nem zárja ki eo ipso a nyelvfejlődés lehetőségét; s ha alaposan végiggondoljuk a dolgot, akkor rájövünk, hogy éppenséggel a nyelvfejlődés tényének tagadása vezethet el a nyelvek inherens egyenlőségének kétségbevonásáig.

Nyelvfejlődés tehát létezik, s ezt — miként MARTINET-től már idéztük — mindig a kommunikációs szükséglet generálja. Ily módon nincs elvi akadálya annak, hogy megvizsgáljuk, miként hatott az írásbeliség a nyelv fejlődésére.

[3] „A nyelvek abban az értelemben egyenlők, hogy mindegyik »egyenlőnek teremtetett«, azaz egyenlő lehetőségekkel rendelkezik. Ténylegesen néhánynak, amelyet kiműveltek, nagyobbak a kifejezőerőforrásai, de ez nem jelenti, hogy inherensen felsőbbrendű lenne bármely értelemben. Minden nyelv, melyet nem nyelvi tényezők segítségével egyenlő helyzetűvé teszünk, hasonló fejlődésre képes."

[4] PLÉH Csaba a következő sajátosságokkal jellemzi az emberi nyelvet: 1. Az emberi nyelv nyitott, a lehetséges közlések száma végtelen benne, szemben az állati közlés néhány tucat elemű rendszereivel. 2. Többszörös artikulációt használ. Felépítésére jellemző a kisszámú, jelentéssel nem rendelkező elem (*hangok*), a jóval nagyobb számú, már jelentéssel rendelkező elemek (*morfémák*) s a korlátlan számú közlés (*mondatok*) hármassága. A nyitottság éppen a többszörös mintázat, amely a hosszú távú emlékezeti tárolás sajátos ökonómiáját is eredményezi.

2. Az írásbeliség megítélése

2. 1. A nyelvtudományban

Paradox módon a nyelvtudomány meglehetősen ellenségesen tekint az írásbeliségre. Ez nemcsak azért meglepő, mert — mint minden tudomány — az írásbeliségnek köszönheti a létét, hanem azért is, mert az írás a nyelvtudomány tárgyának, a nyelvnek szoros — ha nem is feltétlen — tartozéka. A nyelvészeknek a szóbeliség iránti feltétlen vonzalma valószínűleg arra vezethető vissza, hogy a szó szoros értelmében vett nyelvtudomány a 18–19. század fordulóján, a romantika csillagzata alatt született, éppen akkor, amikor a szóbeliség új kultusza kialakult[5]. HUMBOLDTnak a mottóban idézett szavait is ez a szemlélet magyarázza. (Az igazság kedvéért el kell azonban mondanunk, hogy HUMBOLDT egy 1824-es akadémiai előadásában az írás — mindenekelőtt a betűírás — pozitív hatásait is észreveszi. Megállapítja, hogy az írás hozzájárul a nyelv hangzásbeli és gondolati oldalának a differenciálódásához, s elősegíti finom árnyalatainak a kifejlődését (idézi NEUMER 1998: 41).

Jó száz évvel később a modern nyelvtudomány megalapítójának tekintett SAUSSURE mintegy kesereg azon, hogy az írott szöveg a közgondolkodásban nagy tekintélyre tett szert: *„A nyelv és a írás két különböző jelrendszer; a második létezésének egyetlen értelme az, hogy az elsőt ábrázolja; a nyelvi objektumot nem a leírt szó és a kiejtett szó együttese határozza meg; az utóbbi önmagában alkotja az objektumot. A leírt szó azonban olyan szorosan kapcsolódik a kiejtett szóhoz, hogy végül magához ragadja a főszerepet; ez oda vezet, hogy ugyanolyan vagy nagyobb fontosságot tulajdonítunk a hangjel ábrázolásának, mint magának a jelnek. Olyan ez, mintha azt hinnénk: ahhoz, hogy valakit megismerjünk, többet ér megnézni a fényképét, mint az arcát.”* Majd később — mintegy magyarázatként — még hozzáteszi: *„Az egyének legtöbbjénél a vizuális benyomások tisztábbak és tartósabbak, mint az akusztikaiak*[6]*; éppen ezért ragaszkodnak inkább az előbbiekhez. Az íráskép végül is előtérbe kerül a hang rovására”* (SAUSSURE 1997: 53–54).

[5] Elegendő, ha arra gondolunk, hogy a népdalokat elsőként gyűjtő HERDER hatása alatt áll Európa szellemi élete.

[6] SAUSSURE valószínűleg téved, egyfelől ugyanis sem olvasás, sem írás közben nem küszöbölődik ki teljes egészében az akusztikai elem (általában nincs teljesen néma olvasás!), másfelől a rövid távú emlékezettel kapcsolatban végzett kísérletek azt bizonyítják, hogy az akusztikusan nem rögzíthető elemeket is tartalmazó szövegből (a kínai nyelvben lehetséges ilyen szöveg) a kísérleti alanyok rosszabb emlékezeti teljesítményt nyújtanak, mint az olyan szöveg esetében, amelynek minden eleme megragadható akusztikusan (ATKINSON 1997: 220–221).

Hasonló a véleménye Max BLANC-nak is. Először megállapítja, hogy *„a nyelvészek és a nyelvfilozófusok [...] mostanában egységesen elfogadják, hogy a beszédnek kell a vizsgálódás elsődleges tárgyát alkotnia*[7]*”,* majd így folytatja: *„Az elröppenő szó állandó jellel való helyettesítésének, vagyis az írásnak a föltalálása kiemelkedő kulturális eredmény; egyes kultúrák nem is termelték ki ezt magukból. De bármilyen fontos is társadalmunkban az írott szó, többnyire mégis csupán az élőbeszéd helyettesítője marad; logikai és stilisztikai sajátosságai leginkább a hallgató távollétéből eredő nehézségek legyőzésére irányuló erőfeszítésként érthetők”* (BLANC 1998: 12–13).

COULMAS egyébként kitűnő monográfiája előszavában azt ígéri, hogy igazságot szolgáltat azért az elutasító álláspontért, amely a modern nyelvészetben SAUSSURE és BLOOMFIELD hatására jutott osztályrészül az írásnak[8], azonban az írásbeliség nyelvi következményeinek kevés figyelmet szentel (COULMAS 1989: 8–15).

A magyar nyelvi kézikönyvek sem kevésbé mostohák az írással (TOMPA I. 1961: 15–16; A. JÁSZÓ 1991: 45: 464). Az írás leglényegesebb sajátosságát és szerepének domináns elemét Mario PEI ragadja meg legjobban ismeretterjesztő jellegű munkájában: *„Az írásrendszer [...] a szimbólum szimbóluma, mint ahogy egy csekk a papírpénzt szimbolizálja, a papírpénz maga pedig az aranyat”*[9] (PEI, 89). *„A nyelv és az irodalom semmiképpen nem választható el egymástól. Az írás a nyelv alapján jön létre. Mihelyt azonban az írás kialakult, visszahat a beszélt nyelvre, stabilizálja, formálja azt, változtatja, esztétikai szempontból pallérozza, szókincsét gazdagítja”* (PEI 1966: 255).

A nyelvtudománynak az írásbeliséggel kapcsolatos álláspontját frappánsan foglalja össze Jack GOODY 1987-ben írt tanulmányában: *„Az antropoló-*

---

[7] BLANC Charles F. HOCKETT *„A Course in Modern Linguistics”* című széles körben elterjedt, kézikönyvként használt művéből idéz. Egyébként meglepő, mennyire elkerüli a nyelvészek többségének a figyelmét az a tény, hogy az írásbeliség megjelenése után már a beszéd sem ugyanaz a beszéd, ami korábban volt (az írásbeliség megjelenése előtt létezett szóbeliséget nevezi Walter J. ONG „elsődleges” szóbeliségnek). Máskor semmitmondó kurta megállapítással intézik el a dolgot: DEME László „A beszéd és a nyelv”(!) című munkájában egyetlen — nem túl tartalmas — mondatot szán a kérdésnek: *„Az írott és a beszélt nyelv meglehetősen hat egymásra”* (DEME 1984: 157).

[8] *„This book is one response to the disregard of writing prevalent in modern linguistics. Ever since Saussure and Bloomfield, the two fathers of structural linguistics, presented powerful arguments for the primacy of speech, writing has been relegated to the final chapters of introductory textbooks”* (COULMAS 1989: 8). [Ez a könyv válasz arra a modern nyelvészetben elterjedt lekezelő magatartásra, amely az írást övezi. Amióta csak SAUSSURE és BLOOMFIELD, a strukturalista nyelvészet két megalapítója előadta nyomós érveit a beszéd elsődlegességét illetően, az írást az alapozó tankönyvek utolsó fejezetei közé száműzték.]

[9] A hasonlat kissé sántít. Valójában az arany is szimbólum: az anyagi javaké, a tárgyiasult emberi munkáé.

giai elmélet képviselői is elfogadták az ember = nyelv típusú egyenlőséget, de már távol tartották magukat a civilizáció = írás típusútól; egy mindent átható relativizmus kizárta számukra annak lehetőségét, hogy a kommunikációs eszközök terén a beszéd elsajátítását követően bekövetkező változásoknak lényeges következményei lehetnek *úgy az eszmék szerkezetére, mint a társadalom struktúrájára nézve"*[10] [sic!] (GOODY 1987: 192; kiemelés tőlem — B. V.).

2. 2. Egyéb tudományok

A nyelvészeknél sokkal nagyobb érdeklődést mutatnak az írás iránt a filozófusok, a történészek és a kommunikációkutatók. A filozófusokat a kérdés mindenekelőtt a nyelv és a gondolkodás összefüggésének vonatkozásában érdekli: hiszen amennyiben az írás hatással van a nyelvre, akkor ezáltal a gondolkodásra is. Az írásbeliség legjelesebb hazai kutatója is filozófus: NYÍRI Kristóf, akinek munkáit a jelen dolgozat elkészítése során is széleskörűen felhasználtuk. Ő állapítja meg egy Interneten közzétett előadásában, hogy *„a szóbeliség-írásbeliség probléma elmélettörténete nem annyira a fölfedezéseknek, mint inkább az adott felfedezésekkel szembeni vakságnak-süketségnek a története*[11]*"* (NYÍRI 1998).

A történészek közül a huszadik század első felében élt HAJNAL István megállapításai érdemelnek feltétlen figyelmet. Tudatában van annak, hogy írásbeliség nélkül nem létezhetne történelem: az emberiség írásbeliség előtti korszakairól nagyságrendekkel kevesebb és bizonytalanabb ismeretekkel rendelkezünk, mint az írás megjelenését követő időkről[12]. Kimondja azt is, hogy az írás segítségével az ember rendkívül nagy lépést tett az idő és a tér legyőzéséhez vezető úton. Ennyi persze el is várható egy történésztől. Az viszont feltétlenül eredeti, ahogyan a különböző kultúrákat az írásbeliség szerepének szempontjából szemügyre veszi. Arra a következtetésre jut, hogy Európa az elmúlt négy-ötszáz évben végbement fejlődését mindenekelőtt az

[10] Figyelemreméltó, hogy GOODY sem hiányolja azonban az írásbeliség nyelvfejlesztő hatásának a felismerését.

[11] A fenti idézet csak az írás internetes változatában jelent meg, amely időközben lekerült a hálóról.

[12] [Az írás megjelenését követően] „Egy emberélet sokkal kevésbé tevődik már pillanatokból össze, mint a szóbeliség idején: éveket, egész férfikort átfogó koncepciók szerint mozoghat az. A szóbeliség [...] hagyományt teremt, amely az utódok alkotása az elődökről, csak kis részben az előd tényleges hagyatéka az utódokra. Az írás-hagyomány tényleg azt adja, amit az írója gondolt, változhatlanul" (HAJNAL 1998: 198).

írásbeliség széles körű elterjedésének köszönheti[13]. Rámutat HAJNAL István arra is, hogy a szóbeliségnek a társadalmi szerveződés tekintetében megvannak a határai: élőszóval intenzív közösséget nagy tömegben, kiterjedésben létrehozni nem lehet[14]. Az írás szerepét taglaló munkáiban azonban ezen túl számos olyan megfigyelése van az írásnak a nyelvre és gondolkodásra gyakorolt hatását illetően, amilyeneket inkább nyelvészektől várnánk el.

Ha már történelemről van szó, érdemes idézni Vilém FLUSSER kommunikációkutató véleményét az írás és a történelem összefüggéséről. FLUSSER egyenesen egyenlőségjelet tesz az írás és a történelmi tudat közé:

„Az írástudat esetében »történelmi tudatról« beszélhetünk. [...] Nem úgy áll a dolog, hogy létezik egy történelmi tudat, amely különféle kódokban — többek között írásban is — kifejeződhet. Csak az írás, a jelek sorszerű egymást követése teszi lehetővé a történeti tudatot. Csak ha sorba írunk, gondolkodhatunk logikusan, kalkulálhatunk, bírálhatunk, foglalkozhatunk tudománnyal, bölcselkedhetünk [...] Az írás gesztusa életre kelti a történeti tudatot, amely minden írás által erősödik és mélyül, ugyanakkor az írást is a maga részéről erősíti és sűríti[15]. [...]Az írás előtt nem volt történeti tudat, »az írás feltalálása« előtt semmi sem történt, minden csak megesett” (FLUSSER 1997: 11). Ha ez így van, joggal merülhet fel a gondolat, hogy az írásbeliség megszűnése (amit FLUSSER elkerülhetetlennek tart) vagy legalábbis látványos visszaszorulása esetén megszűnik a történelem?[16]

---

[13] Gondolatmenete a következő: *Egyiptom, India, Kína* — egyes kiváltságos rétegekhez kötődött az írás, néha az írni tudás hozta létre e rétegeket. Egy fokon meg is állt az írás fejlődése: a kiváltságos rétegnek nem volt érdeke, hogy széles körben elsajátítható írás jöjjön létre.
Antik kultúra (görög, római) — vagyonhoz vagy előkelőséghez kötődött az írás; a tényleges írástudó esetenként rabszolga volt, de az írásbeliség minden előnyét a rabszolgatartó élvezte. Az írásrendszer — a betűírás — az írásbeliség könnyebb és szélesebb körű alkalmazását tette lehetővé.
Kereszténység — a különböző államszervezetek keretében működő egyházi szervezetek összetartásának nem könnyű feladata ösztönözte az írásfejlődést és -terjesztést: Róma hatalma addig ért el, ameddig az egységes írás!
Az írás fejlesztésének és terjesztésének ilyen hathatós ösztönzője egyetlen más kultúrában sem létezett (HAJNAL 1998: 210).

[14] HAJNAL István ezt mintegy hat évtizeddel ezelőtt látta így. A rádió és a televízió világában az írásbeliségnek már nincs ilyen pótolhatatlan szerepe. 1974-ben a portugál forradalom a *Grandola, vila morena* című betiltott dal rádiós sugárzásával indult el. A kilencvenes évek derekán a Clinton amerikai elnök félrelépéséről szóló Starr-jelentést ugyan még szövegként kapták meg az internetezők világszerte, de pár nap múlva már szövegbogarászás nélkül „élvezhették” a kihallgatás videofelvételét.

[15] Természetesen ezáltal a nyelvet is.

[16] Érdemes elgondolkodni azon, hogy Francis FUKUYAMA „a történelem vége”-látomása mögött a könyvében felsorakoztatott okok (mindenekelőtt az ideológiai versenyhelyzet megszűnése) mellett nem juthat-e szerep az írásbeliség visszaszorulásának, amelyet kétségtelenül már ma is igazol a sajtó- és könyvpéldányszámok folyamatos esése?

3. Nyelv és írás

3. 1. Az írásbeliség előtti nyelv: az elsődleges szóbeliség

Az írásbeliség előtti nyelvről bizonyítékaink nem lévén, csak deduktív módon tudjuk e nyelvállapotnak legalább a legfőbb jellemzőit körvonalazni. A mai ember számára — aki egy olyan kultúrában nőtt fel, amelynek már két és fél évezrede meghatározó eleme az írásbeliség — ez egyáltalán nem könnyű feladat. E hosszú idő során ugyanis csupán pislákolt a szóbeliség és írásbeliség eltérő jellegének tudata (NYÍRI 1998: 12). 1971-ben Walter J. ONG megalkotja az „elsődleges szóbeliség" és a „másodlagos szóbeliség" fogalmát: az előbbin az írásbeliség által még nem érintett kultúrák szóbeliségét, az utóbbin pedig az elektronikus médiumok révén kibontakozó új szóbeliséget érti.

A szó szoros értelmében vett elsődleges szóbeliség ma már a földgolyó legeldugottabb zugában sem létezik: az írásbeliség — legalábbis közvetve — minden földlakót megérintett[17]. (Az analfabéták szóbelisége se igazán elsődleges: közvetlen vagy közvetett kapcsolatban állnak írástudókkal, akiknek a nyelvhasználatára az írásbeliség már rányomta a bélyegét.)

Az elsődleges szóbeliségben a nyelv akusztikus jellege kizárólagosan érvényesül. Ebből következően valószínűsíthető, hogy a nyelvet használó ember a rendelkezésére álló akusztikai eszköztárat a mainál lényegesen sokrétűbben használta fel: nagyobb szerep jutott a hangszínnek, hangmagasságnak, hanglejtésnek. Az elsődleges szóbeliség beszéde erőteljesen kántáló, énekszerű lehetett (NYÍRI 1998: 13). E szövegeknek minden bizonnyal állandó eleme volt egy olyan típusú akusztikus szervezettség, amely mai fogalmaink szerint leginkább a versre emlékeztet. (A történelmi okok miatt az írásbeliségtől kevésbé érintett arab kultúrában például igen sokáig virágzott a *makáma* — rímes próza — műfaja.)

Más a szavak szerepe is. Az elsődleges szóbeliségben a szavaknak nincs szótárilag rögzített, pontos jelentésük, s nem is rakódhatnak rájuk olyan történeti jelentésrétegek, amilyenekkel az írásbeliség korszakában gazdagodhatnak. A szójelentéseket hanglejtéssel, mimikával, gesztusokkal kísért konkrét szituációk erősítik meg, és e szituációk együttese határozza meg a szó sajátos denotációját és elfogadott konnotatív használatát is (GOODY–WATT 1998: 113). Az elsődleges szóbeliségben a mainál jóval nagyobb

[17] Természetesen néprajzosok időről időre ráakadnak olyan kisebb népcsoportokra, amelyeknek nyelvén tényleg nem érezhető még az írásbeliség hatása. A. R. LURIJA gyűjtései során találkozott olyan üzbég és kirgiz közösségekkel, amelyeknek nyelvhasználatában szinte kizárólag csak főnévi jelzők voltak, vagyis a beszélők bizonyos tulajdonságokat a kérdéses tulajdonságot leginkább megjelenítő tárgyak nevével jelölték (idézi SZÉCSI 1998: 18).

TT 1998: 113). Az elsődleges szóbeliségben a mainál jóval nagyobb szerep jut a kommunikáció extralingvális elemeinek, illetve a nyelvi elemek közül a szupraszegmentális elemeknek. Jogosan tételezzük fel, hogy egy-egy szóalak a mainál jóval tágabb jelentésmezővel rendelkezett, s egy adott beszédhelyzetben mindenekelőtt maga a helyzet, a szóba táplált emotív töltés, valamint a szupraszegmentális és extralingvális elemek gazdag eszköztára konkretizálta a szójelentést.

A mondatok és a szöveg szintjén is markáns sajátosságokat mutat fel az elsődleges szóbeliség nyelvhasználata. ONG így ír erről: *„Elsődlegesen szóbeli kultúrákban a gondolatok megőrzésének és felidézésének problémáját csak akkor oldottuk meg sikeresen, ha beszéddé könnyen összeálló mnemonikus mintákban gondolkozunk. Gondolatainknak erősen ritmizált, kiegyensúlyozott alakzatokban kell megjelenniük, ismétlésekben vagy ellentétekben, alliterációkban és asszonáncokban, visszatérő jelzős szerkezetekben és más formákban, melyeket mindenfelől újra meg újra hallunk, s ennélfogva könnyen felidézünk. [...] Szóbeli kultúrákban [...] rögzített kifejezések adják a gondolkodás szubsztanciáját”* (idézi NYÍRI 1998: 13). Tehát a beszédet létrehozó gondolkodás is más az elsődleges szóbeliségben, mindenekelőtt operacionális, nem alkalmaz általánosító szillogizmusokat, nem érzékel logikai azonosságot vagy ellentmondást, konkrét célokhoz, többnyire fizikai műveletekhez kötődik[18] (NYÍRI 1998: 13–14). *„A szóbeli kompozícióra jellemző formulaszerű stílus nem csak bizonyos verbális és metrikus szokásokat képviselt, hanem egy gondolkodásmódot vagy szellemi állapotot is”* (HAVELOCK 1998b: 91).

Az elsődleges szóbeliségre jellemző nyelvhasználati, szerkesztési és gondolkodásmódot a homéroszi eposzokban véli felfedezni Milman PARRY. Szerinte a homéroszi költemények jóformán minden sajátossága az alkotás orális metodikájából fakadó költői eljárásokra vezethető vissza. Megállapítja, hogy az Iliászban és az Odüsszeiában előforduló szavaknak csupán kis töredéke nem volt része egyetlen — bizonyos mértékig gépiesen — ismételgetett formulának sem (idézi ONG 1998c, 44–46). Valószínűleg a PARRY-éhez hasonló következtetéseket lehetne levonni a népmesék vizsgálatából is: hiszen éppen a — szerkezeti szinten is jelenlévő — sematikusság, sablonosság tette lehetővé a mesetipológiák összeállítását[19].

[18] Jack GOODY ezt a mai preliterális nyelvek vonatkozásában is kimutatja *The Domestication of the Savage Mind* című munkájában (Cambridge University Press, 1977) (idézi NYÍRI 1998: 14).

[19] S. THOMPSON állapítja meg: *„A verbális úton terjedő népi hagyományok — mesék, legendák, mítoszok — komplexitását is jellegzetes módon korlátozták a szóbeli meg őrzés és elbeszélés lehetőségei. Az írás új, bonyolultabb formák létrehozását tette lehet ővé”* (idézi BENCE–KIS 1970: 39).

Szintén ONG idézi Julian JAYNES 1977-ben megfogalmazott felvetését, mely szerint létezett a tudatnak egy olyan primitív szakasza[20], amikor is a még erősen „kétkamarás" emberi agyban a jobb félteke kontrollálatlan impulzusokat küldött a bal féltekének, amely azután beszéddé dolgozta fel a kapott jeleket. A szóban forgó impulzusok Kr. e. 2000–1000 között kezdték elveszteni hatékonyságukat. JAYNES úgy gondolta, hogy az írásnak jelentős szerepe lehetett az eredeti bikameralitás megszűnésében[21] (ONG 1998c: 54).

FLUSSER — bár nem használja az ONG által megalkotott fogalmat — lényegében az elsődleges szóbeliséget jellemző gondolkodásmódról beszél, amikor a következőket írja: *„... leíratlanul és magukra hagyottan a gondolatok körbejárnak. E keringést, mely alatt minden gondolat visszatérhet az őt megelőzőhöz, specifikus szövegösszefüggésben »mitikus gondolkodásnak«*[22] *nevezzük"* (FLUSSER 1997: 10).

Az elsődleges szóbeliséget tehát a mai emberi nyelvtől sok tekintetben igencsak különböző nyelvállapot jellemezte. A betűírás megjelenésekor ezt a szituációhoz szorosan kötődő, a muzikális elemekben szinte tobzódó, az extralingvális és szupraszegmentális eszközöknek meghatározó szerepet juttató nyelvet próbálta megragadni és rögzíteni az író ember maroknyi grafikus jel segítségével.

---

[20] KLIX lényegében ezt a gondolkodásmódot nevezi „archaikus gondolkodásnak" (KLIX 1985: 281).

[21] Érdekes JAYNES feltételezését összevetni MONOD-éval, aki CHOMSKY elmélete kapcsán így ír: *„Tudjuk, hogy CHOMSKY és iskolája szerint a nyelvek végtelen különböző ősége mögött a nyelvi elemzés egy minden nyelv számára közös »formát« tár fel. CHOMSKY szerint ezt a formát születéstől meglevőnek és a fajra jellemzőnek kell tekinteni. Ez a felfogás megbotránkoztatott bizonyos filozófusokat és antropológusokat, akik a karteziánus metafizikához való visszatérést látják benne. Engem — ha a benne rejlő biológiai tartalmat elfogadjuk — egyáltalán nem döbbent meg ez a felfogás. Ellenkezőleg, számomra természetesnek tűnik, hogy az ember agykérgi struktúrájának fejlődése jelentős részében nem nélkülözhette a nagyon korán, legnyersebb állapotában befogadott nyelvi képesség hatását. Mindez azt jelenti, hogy a kapott nyelv [...] nemcsak a kultúra fejlődését tette lehetővé, hanem meghatározóan hozzájárult az ember* fizikai *fejlődéséhez is. Ha így volt, akkor az agy epigenetikus fejlődése során kialakuló nyelvi képesség ma része az »emberi természetnek«, mely maga az öröklődésen belül a genetikus kód teljességgel különböző nyelvén definiálódik"* (MONOD 1974: 136–7). JAYNESszel és MONOD-val szemben HERNÁD István nem tartja valószínűnek, hogy a nyelvvel kapcsolatos képességek bármilyen hatással lettek volna szerveinkre: *„... valószínűbb az, hogy az írás és az olvasás olyan kognitív és motoros képességek, amelyeket agyunkban evolúciós és organikus változás nélkül alakítottunk ki, pusztán a meglevő hardware-nek a tanult alkalmazásával"* (HERNÁD 1995).

[22] Itt ismét a KLIX által „archaikus gondolkodásnak" nevezett gondolkodásmódról van szó (KLIX 1985: 281). Ugyanez a gondolkodásmód érhető tetten az antik kultúrának a írásbeliség által éppen csak megérintett „szemelgető tudományosságában", de még a posztmodern irodalom látásmódjában is (vö. SZABÓ Z. 1998: 48).

3. 2. Az írás tökéletlensége

Az írást a beszéd rögzítésének az igénye szülte meg. Nyilvánvaló, hogy a tökéletes megoldást a beszélő ember színes, hangos mozgóképi megörökítése, de legalábbis hangfelvétel készítése jelentette volna. Erre azonban az ember nem volt képes, s mintegy jobb híján fanyalodott a grafikus jelekre[23].

A betűírás mai formájában igazán hatékonyan működő és ökonomikus rendszer: mindössze néhány tucat grafikus jel segítségével képes bármilyen szöveg rögzítésére. Ennek köszönhető, hogy három és fél évezrede a lényeget tekintve változatlan formában szolgálja az emberiség céljait[24].

Az ökonómiának azonban ára van. *„... az alfabetikus írás túl tökéletlen eszköz arra, hogy visszaadja a sokrétűen modulált nyelvet, pl. az indulatszavakat”* (NIETZSCHE 1998: 27). Néha még jeles tudósok figyelmét is elkerüli azonban, hogy az írás a beszédnek igen fontos összetevőit nem tudja megragadni[25]. Mindenekelőtt még részlegesen sem képes a beszéd ún. extralingvális (nyelven kívüli) elemeinek a rögzítésére. Ilyenek a mimika, a gesztusok, a testbeszéd. Pedig ezek igen fontos szerepet játszanak a szóbeli kommunikációban, arányuk a teljes közlésben egyes esetekben a 65%-ot is elérheti (BALÁZS 1998: 24).

Csak roppant töredékesen és halványan tudja rögzíteni az írás a nyelv ún. szupraszegmentális elemeit is. Ezek a hangerő, hangszín, hanglejtés, szünetek stb. A szupraszegmentális elemeknek még az extralingvális elemeknél is nagyobb súlyuk van a beszédben, ezért az írást alkalmazó ember folyamatosan törekedett rá, hogy valamit mégis rögzítsen belőlük. Kétségtelen, hogy e tekintetben az eltelt három és fél ezer év nem múlt el fejlődés nélkül, azonban ez a fejlődés nem volt — nem is lehetett — áttörő. Fontos

[23] Valószínűleg ilyen „jobb híján” alapon dőlt el az is, hogy az emberi kommunikáció eszköze akusztikus jelrendszer lett. Hiszen, ha belegondolunk, a tökéletes kommunikációs eszköz az lett volna, ha rendelkezünk azzal a képességgel, hogy olyan jeleket alkossunk, amelyek a vevő érzékszerveiben valóban kiváltják a feladó által kódolt ingert. Manapság az ún. „virtuális valóság” ezt kívánja megvalósítani. Más kérdés, miként alakult volna az emberiség sorsa, ha a kommunikációs igény megjelenésekor rendelkezünk ilyen „szuperjelalkotó” képességgel. Az akusztikus szimbolikus jelrendszer — a nyelv — egyébként ugyanúgy tökéletlennek mutatkozik az ember külső és belső valóságának a megragadásában, mint az írás a beszéd rögzítésében.

[24] Tudatában kell azonban lennünk annak, hogy a betűírás a kezdetekben szoros értelemben véve is a beszéd rögzítése volt: a szöveget folyamatosan írták, szóközök és többnyire tagoló írásjelek nélkül (KESZLER 1993: 37). A szóközözés Paul SAENGER kutatásai szerint a brit szigeteken alakult ki a 8. század körül annak következtében, hogy a szász és a kelta papok nem tudtak jól latinul, s szóközök nélkül nem igazodtak el a folyamatosan írt latin szövegben (idézi DEMETER 1998: 51).

[25] F. KLIX írja egyébként kitűnő munkájában: „Egy-egy jel egyértelmű hozzárendelése minden — a beszélt nyelvben megkülönböztetett — hangalakhoz, az írást a beszéd kifejezőképességének a szintjére emeli. Mindazt, ami az utóbbiban kifejezhető, az írás is képes kifejezni” (KLIX 1985: 214).

lépést jelentett ezen az úton a minuszkula (kisbetű) megjelenése (bár ezzel lényegében megkettőződött a grafikus jelek száma), a központozási jelek[26] mind szélesebb körű használata, majd pedig a tipográfiai kiemelések (dőlt, kövér és dőlt-kövér betűk, ritkítás, különböző betűméretek használata egy szövegen belül, a kis kapitális betűk stb.) lehetővé válása. Ez utóbbiak használata inkább csak a tudományos jellegű szövegekben vált általánossá, s ezekben sem elsősorban akusztikai jelentéssel, hanem inkább a fogalmi kiemelés igényével. Kivétel is akad: balladáiban ARANY János rendszeresen alkalmazza a kurziválást az akusztikus (s egyszersmind fogalmi) szónyomaték jelzésére. Ez azért is érdekes, mert sokan úgy vélik, hogy a tipográfiai eszközöket előszeretettel használó szerzők mintha nem bíznának szavaik kifejező erejében (ZOLNAI 1926: 42). ARANY János esetében az ilyen gyanú viszont meglehetősen képtelennek tűnhet.

Az írás a beszéd ún. szegmentális elemeinek a rögzítését végzi el a legsikeresebben. Ez a körülmény az író embert arra ösztönözte, hogy a rögzítendő beszédnek azokat a jelentéstartalmait, amelyeket extralingvális és szupraszegmentális elemek hordoztak, szegmentális elemekkel fejezze ki.

3. 3. Az írásbeliség hatása a nyelvre

Az írásbeliség hatása minden nyelvi szinten érvényesül: az *akusztikus szinten*, a *morfémák szintjén*, a *szintagmák*, a *mondatok*, sőt — a gondolkodásra gyakorolt befolyás következtében — a *szöveg* szintjén is. Ennek a hatásnak a közvetlen forrása lehet az *írás tökéletlensége*, az *emlékezet tehermentesítése*, s lehet az írásbeliségben megteremtődő *új kommunikációs helyzet* is.

Az írásbeliségnek a nyelvre gyakorolt hatásának érvényesüléséhez természetesen az kellett, hogy az írás viszonylag széles körben elterjedjen, s tekintélyre tegyen szert a nyelvhasználók körében. Tekintélyét az írás tagadhatatlanul jórészt annak köszönheti, hogy a társadalom által magasra értékelt intézmények (államhatalom, egyház, tudomány) alkalmazták széleskörűen. Azonban minden bizonnyal szerepet játszott az is, hogy az ember felismerte: írásban magasabb színvonalú nyelvi teljesítményre képes, mint élőszóban, s ösztönösen vagy tudatosan törekedni kezdett rá, hogy beszédét hasonítsa az íráshoz. Ez a törekvés természetesen sokak ellenszenvét kivívta, mindenekelőtt a nyelvészekét, mint korábban már szó esett róla. De a filozófus SPENGLER is így kesereg: *„... az antik próza egész művészetét közvetlenül a*

[26] Köznyelvi szövegekben tíz központozási jelet használunk: . , : ; ? ! ... „” — ( ) Ezeknek a használata csak a nyomdászat megjelenését követően stabilizálódott. Az első szabályzatot egy tudós velencei nyomdász, Aldus MANUTIUS állította össze a 15. század végén (DRACSUK 1983: 198).

fül számára hozták létre. Úgy olvasták fel, mintha beszéltek volna; ehhez képest mi mindannyian úgy beszélünk, »mintha könyvből olvasnánk«..." (idézi NYÍRI 1998: 9). Az írott nyelvvel kapcsolatos ellenvetések gyakorta pedagógiai szemléletűek is lehetnek[27] (FÓNAGY 1996: 15). BENKŐ, óvatosan bár, de az elismerést sem tagadja meg az írott szövegtől: *„Igaz, hogy az írás elmosó jellege* [ti. hogy a nyelv muzikális eszközeit csak elnagyoltan képes rögzíteni] *a nyelvi kifejező eszközök leszűkítésével jár vagy járhat; a szabványosító, normalizáló szerep viszont a fejlettebb nyelvi formákkal mutat rokonságot"* (BENKŐ 1960: 36). BÁRCZI — 17. századi fordításirodalmunk kapcsán — pedig ihletett költőként zeng ódát az írásbeliség nyelvfejlesztő hatásáról, csak hát a babérokat nem az írásbeliségnek, hanem a fordítások forrásnyelveként szolgáló latinnak adja, megfeledkezve arról, hogy a latin nyelv ereje és gazdagsága jó részét az akkor már csaknem kétezer éves írásbeliségének köszönhette[28] (BÁRCZI 1996: 190).

Az írás tökéletlensége mindenekelőtt a nyelv ***akusztikai*** regiszterére gyakorolt jelentős — elszegényítő — hatást. Ez a hatás természetesen csak akkor bontakozott ki, amikor az írásbeliség már széles körben elterjedt, s az élőszóval szemben a kommunikáció lényeges területein dominanciára tett szert. Az író ember igyekezett beszédét az íráshoz idomítani, s ennek során az elsődleges szóbeliség beszédét jellemző sokrétű akusztikus regiszter folyamatosan összezsugorodott[29]. Valószínű, hogy az írás tökéletlensége okán történt meg a *beszéd* és az *ének* határozott szétválása, s különült el mintegy köztes formaként a bizonyos akusztikai szervezettséget megőrző *vers*[30].

---

[27] „Az írott szöveg leválása a beszédről, az írott stílus felfedezése fontos vívmány. Csak az a baj, hogy a gyerek gyakorta érzi eleve idegennek..." (FÓNAGY 1996: 12).

[28] *„... írott nyelvünk kizárólag fordítási nyelv volt [...] az írás nyelve ily módon elszakadt az él ő magyar köznyelvtől, azonban e hosszú fordítási gyakorlat nyelvünk fejl ődése szempontjából mégis igen fontos, sőt értékes.* A nyelv csiszolódott, alkalmassá vált a hétköznapin messze felülemelkedő gondolatok, és sokszor bonyolult gondolatok, elmélkedések kifejezésére, változatos érzelmek, bánat, keserűség, bűntudat, öröm, remény stb. színes festésére. *Szókincse eközben* gazdagodott, árnyalódott, frazeológiája rengeteg szókapcsolattal bővült. *Kialakult a sokszorosan összetett mondatok, a bonyolult körmondatok használatának mozgalmas lehet ősége és gyakorlata"* (BÁRCZI 1996: 190). (Kiemelés tőlem — B. V.)

[29] Érdekes megfigyelni, hogy azok a nyelvek, amelyekben az írásbeliséget a populáció egésze csak későn — vagy esetleg mind a mai napig nem — interiorizálta, az akusztikus eszköztár jóval nagyobb részét alkalmazzák. Pl. kínai nyelv bonyolult írásrendszere szinte kizárta egy európai típusú általános alfabetizáció lehetőségét, s a kínaiban a hangszín (tonalitás) igen fontos szerepet játszik. De még Európán belül is megfigyelhetők bizonyos különbségek: az írásbeliség által csak későn meghódított spanyol, olasz, orosz nyelv gazdagabb intonációjú, mint az e tekintetben színtelennek mondható angol vagy német, amelyeknél az írásbeliség jóval korábban vált általánossá.

[30] A verses műformák az epika területén tovább tartották magukat az olyan kultúrákban, amelyekben az írásbeliség csak a lakosság szűkebb körére terjedt ki, mint azokban, amelyekben korán a mindennapi élet része lett.

ÍRÁSBELISÉG ÉS NYELVFEJLŐDÉS

Az elmúlt mintegy háromnegyed évszázad — korábbi időszakokból ilyen dokumentumok nem állnak a rendelkezésünkre — hangdokumentumainak a vizsgálata arra utal, hogy a beszélt nyelv akusztikai moduláltságának a csökkenése folytatódik: nem a dallam és a ritmus viszi a szöveget, hanem az értelmezést kíséri a beszéddallam.

Egyébként úgy tűnik, korunkban tovább csökken a beszéddallam észlelésének a képessége is. Egy harminc évvel ezelőtt végzett vizsgálat során egyetemi hallgatók mintegy négyötödös sikerességgel ismerték fel a Pécsi Sándor színművész által 28 változatban elmondott *Nyolc óra* rövidke mondat jelentéstartalmát (MOLNÁR 1990: 111–117). Két évtizeddel később 22 változatos intonációjú (1 kijelentő, 13 kérdő és 9 felkiáltó/felszólító) mondat hangmenetét a megkérdezett 355 hallgatónak már csak alig harmada volt képes felfedezni (FÖLDI 1990: 35–44). Nem állítható biztosan, de nem is zárható ki, hogy ez a jelenség összefüggésben áll azzal a folyamattal, amelynek során a szóban forgó időszakban az írásbeliség a népesség egyre nagyobb hányada számára vált a mindennapi élet szerves részévé.

Az írás jelentős mértékben konzerválja is a nyelvet, fékezi a nyelvi változásokat, ám természetesen csupán az általa rögzített szegmentális elemek vonatkozásában. Ennek legszembetűnőbb példája a latin nyelv esete: az írás őrizte meg a holt latint; az élő latin folytatásai valójában a román nyelvek (ZOLNAI 1926: 53). Sajátos szerep jut itt a középkori latinnak; míg a román nyelvek a szóbeli latinságban gyökereznek, addig a középkori latin úgy vált hosszú évszázadokra egy bizonyos körben (egyház, egyetemek) ismét élő, beszélt nyelvvé, hogy alapjául az írott latin szolgált. Ez azt eredményezte, hogy a középkori latin különbözősége ellenére összehasonlíthatatlanul közelebb áll a klasszikus latinhoz, mint a „szóbeli ágon” kialakult román nyelvek.

Paradox módon a konzerváló hatásnak az ellenkezője is előfordul. A nyelvújítás új szavaival először írásban találkozott a nyelvhasználó, s a szem a fülnél könnyebben elfogadta az új szót (lévén hogy az írás amúgy sem volt a nyelv „természetes” létformája), s azután a fül lassanként hozzászokott a kiejtésükhöz (ZOLNAI, 1926: 54).

Külön szót érdemel a *betűejtés* jelensége, ami nem a tágabb értelemben vett írásnak, hanem a szabályozott (helyes)írásnak a (beszélt) nyelvre gyakorolt hatása. (Ez a jelenség csupán a fonetikus igényű írásrendszert alkalmazó nyelvekben fordulhat elő.) Bár a nyelvművelés természetesen fellép a betűejtéssel szemben, tagadhatatlan, hogy egy olyan folyamatról van szó, amely a magyar nyelvben is legalább százötven éves múltra tekinthet vissza. Az

eddigi tapasztalatok szerint az ejtésnek az írásmódhoz való igazodása ideig-óráig fékezhető ugyan, de fel nem tartóztatható. Hat-hét évtizeddel ezelőtt az *l* hangnak az előtte álló magánhangzó megnyújtásával párosult elhagyása (dolgozik — *dógozik*) a köznyelvben teljesen általános volt, s a ma helyesnek tartott ejtésmódot tekintették betűejtésnek. Ugyanígy általános volt a *mert*, *miért, fáért* típusú szavakban a szóvégi *-t*, a *-ban/-ben* helyhatározóragos szavakban a szóvégi *-n* elhagyása (*mer, miér/mér, fá(j)ér, szobába' stb.*). Ma már kizárólag a „betűejtő" változatot érezzük megfelelőnek, az eredeti formát pedig nyelvjárásias ejtésnek, ha nem egyenesen hibának tekintjük (TOMPA I. 1961: 104–5).

A betűejtés — jóval kisebb súllyal — felbukkan az alapvetően hagyományos helyesírási elvet alkalmazó nyelvekben is. Egy 1874-es francia értelmező szótár rosszallja, hogy a *legs* (hagyaték) szóban sokan — helytelenül — ejtik a *g*-t [*lège*]; a helyes ejtés [*lè*] lett volna. (ZOLNAI 1926: 54) A mai szótárak már helyes ejtésként a [*lège*]-et adják meg, a [*lè*]-t ritkán előforduló ejtésváltozatként említik[31].

A betűejtést a nyelvművelők „természetellenes" volta miatt kárhoztatják, tagadhatatlan azonban, hogy a jelenség pozitív elemet is tartalmaz, nevezetesen az artikuláció további finomodását.

Feltehetően fontos — bár nem kizárólagos — szerepe van az írásbeliségnek a beszédiram növekedésében is[32]. A számottevően szaporább néma olvasás hozzászoktatja a nyelvhasználót a gyorsabb szövegpercepcióhoz. Ez kihat a szövegalkotási sebességre is, s a beszéd felgyorsul. Ám mivel a hangképző szervek nem minden esetben képesek az agy által diktált tempót tartani, a beszédiram gyorsulása a hangképzés tisztaságának a rovására mehet.

Az írásbeliség következménye a ***szavak szintjén*** mindenekelőtt a szójelentések rögzülése lett. Mint fentebb szó volt róla, az elsődleges szóbeliség körülményei között ugyanaz a szöveg lényegében sohasem hangzott el teljesen változatlan formában többször; s ha az elmondott szöveg netán még változatlan is maradt volna, a szituáció nem volt ugyanaz. A leírt szavak azonban változatlan formában őrződtek meg, állandóak maradtak, így a szavaknak az adott szövegen belül érvényesülő jelentése pontosan körülírható volt, s hivatkozási forrássá válhatott. Ez a fejlemény minden bizonnyal a szavak számának gyarapodása irányába hathatott, hisz az egy adott jelentés-

[31] Ekchardt Sándor: Francia–magyar szótár. Akadémiai Kiadó, 1982. 483. o.

[32] GÓSY Mária adata szerint a hatvanas évek elején 11,35 beszédhangot ejtettünk ki másodpercenként, 1989-ben pedig 15-16-ot (idézi A. JÁSZÓ 1991: 140–1).

re „bizonyíthatóan" lefoglalt szót nem lehetett többé szabadon más jelentéssel felruházva használni, ezért az újabb jelentéshez újabb szót kellett alkotni.

Természetesen igaza van GOODYnak, amikor arra figyelmeztet, hogy a lexikai finomítás nem azonosítható egyszerűen a szavak számának a növekedésével (GOODY, 219), de nem tagadható, hogy a kontextualizált élőbeszéddel szemben az írásbeliségnek pontos szójelentésekre van szüksége, ez pedig megoldhatatlan a szóalakok számának növekedése nélkül. POLÁNYI is nyomatékosan figyelmeztet a *szegénység törvényé*re. Egy 23 betűből álló abécéből 23^8, azaz körülbelül hetvennyolcmilliárd nyolcbetűs szót lehetne alkotni; ez lehetővé tenné, hogy az angol nyelven a múltban bármikor kinyomtatott mondatokat különböző kódszavakkal helyettesítsük, úgy, hogy ez a kódszó fedje azt, amit a mondat állít. Nyilvánvaló, hogy egy ilyen gazdagodás szétrombolná az angol nyelvet; s nemcsak azért, mert ennyi szót senki sem képes megjegyezni (a mai angol nyelv szókészletét sem birtokolja egyetlen személy sem), hanem sokkal inkább azért, mert a szavak határozott jelentése csak az elegendőször ismétlődő használatban alakulhat ki (POLÁNYI 1994: 140).

A poliszémia jelensége természetesen nem tűnt el a nyelvből, hanem megváltozott. Egy-egy szó jelentései között a korábbival ellentétben fogalmilag megragadható viszonyok vannak, szemben a jelentésmezőknek az elsődleges szóbeliség állapotára jellemző szétáramló bizonytalan parttalanságával. Az író embernek mindazt, amit az elsődleges szóbeliség a szituáció, valamint az extralingvális és szupraszegmentális eszközök arzenáljával fejezett ki, a nyelv szegmentális elemeibe kellett belekódolnia. Ez a hatalmas kihívás óriási fejlődési lehetőséget biztosított a nyelv szegmentális eszköztára számára[33]. Ennek az eszköztárnak természetesen csak egy részét képezik a szavak.

A szupraszegmentális nyelvi elemek szegmentális kódolásában fontos szerep jut a *szórendnek* is. A beszélt nyelvben az érzelmi vagy a logikai szóhangsúly biztos eligazítást nyújt egy-egy mondat meghatározó „pillérszavait" illetően, s a beszélő a nyelvtan biztosította — a magyar nyelv esetében viszonylag tág — keretek között többé-kevésbé szabadon alakíthatja a szórendet. Írás közben viszont lehetőleg azt kell elérnie, hogy a szavaknak a mondatban elfoglalt helyéből mintegy automatikusan következzék mind a

[33] *„Írásnál nem áll módunkban olyan nagy mértékben támaszkodni a beszédhelyzetre, mondanivalónkat nem kíséri gesztus, mimika. Ezért részletesebben és pontosabban kell megfogalmaznunk mindazt, amit közölni akarunk. Az írásos közlés ezért általában sokkal kidolgozottabb, gondosabb, mint a hangos beszéd"* (KENESEI 1995: 52).

logikai-érzelmi súlyuk, mind pedig a mondaton belüli szerkezeti relációik[34]. Ez természetesen túlmutat a szoros értelemben vett szórenden, s elvezet a szintaktikai elaborációs szint kérdéséhez.

Jack GOODY kísérletet tett rá, hogy konkrétan ragadja meg az írott és a beszélt nyelv releváns különbségeit. (Vizsgálatait angol nyelvű szövegeken végezte.) A vizsgálat során véletlenszerűen kiválasztott írott és beszélt nyelvi szöveget elemzett, majd pedig ugyanazon individuumok szóbeli és írásbeli megnyilatkozásai közötti különbségeket vizsgálta. Ennek során arra a következtetésre jutott, hogy az írott szövegekre jellemző

1. az elvont kifejezések gyakoribb használata,
2. a szavak nagyobb választéka,
3. a kevésbé személyes (és ezáltal kevésbé kontextualizált) szóhasználat,
4. a nagyobb szabatosság,
5. a kifinomultabb (szintaktikai) kidolgozottság,
6. a nagyobb formalitás
7. a holt nyelvek iránti nagyobb bizalom[35]

(GOODY 1998: 194–196)

A fenti megállapítások közül a 2., 4. és 5. egyértelműen igazolja, hogy az írott szöveg fontos nyelvi paraméterek tekintetében felette áll a beszédnek.

Az írás kezdetben elsődlegesen a rögzítés célját szolgálta[36], a kommunikációs használat csak ezt követően alakul ki. A rögzítő írás is hoz azonban változást: mentesíti az emlékezetet a hagyomány tárolásának kötelezettsége alól. Ami le van írva, arról megfeledkezhetünk annak veszélye nélkül, hogy elveszítenénk. Platón az írásnak éppen ezt a következményét kárhoztatja:

---

[34] Figyeljük meg pl. a következő mondatot: „Józan kompromisszumot *azonban lehetne találni, amelynek eredményeként az irodalmi kánon iskolai jelenléte biztosítva lenne, s* az olvasóvá nevelés folyamatához is jobb feltételeket teremthetnénk." Ha szóban hangzik el ez a mondat, nincs vele semmi baj, mert a logikai szónyomaték — ezt itt álló betűvel jelöltük — minden segítséget megad a hallgatónak a tájékozódáshoz. Írásban viszont a tárgy szórendi kiemelése nem indokolt, mivel így kicsit messze kerül a második tagmondatot bevezető vonatkozó névmástól. Ugyanígy nem indokolt az utolsó tagmondatban az „olvasóvá nevelés folyamatához" bővítmény előrevetése, mivel az állítmány által megkövetelt vonzat toldaléka így az elolvasás pillanatában motiválatlan, s bizonytalanságot ébreszt. *„Lehetne találni azonban józan kompromisszumot, amelynek eredményeként az iskolai kánon jelenléte is biztosítva lenne, s jobb feltételeket teremthetnénk az olvasóvá nevelés folyamatához is."* Ebbe a formában — a lehetne/lenne részleges szóismétlést nem számítva — a mondat már sokkal inkább elfogadható. Így nemcsak írásban, hanem szóban is könnyebben érthető.

[35] GOODY ezt arra érti, hogy az írott nyelvi szövegekben viszonylag magas a latin eredetű angol szavak előfordulási aránya. Ez valószínűleg magyar szövegekben is így lenne.

[36] Ezt erősítik meg az írás létrejöttét kiváltó okokkal kapcsolatos felfogások is. Széles körben elterjedt az a gondolat, hogy a kereskedelmi szerződések maradandó módon való rögzítésének az igénye hívta életre az írást; mások az állam irányításával kapcsolatos adminisztratív szükségleteket említik, amelyekben már jelen van a kommunikációs funkció (KLIX 1985: 197–8; CAMERON 1994: 51).

„Mert éppen feledést fog oltani azok lelkébe, akik megtanulják, mert nem gyakorolják emlékezőtehetségüket — az írásban bizakodva ugyanis kívülről, idegen jelek segítségével, nem pedig belülről, a maguk erejéből fognak visszaemlékezni”[37] (PLATÓN 1983: 560).

Amin PLATÓN sajnálkozik, annak ONG éppen a pozitív oldalára figyel fel. Úgy látja, hogy a kötelező emlékezés kötelezettségének megszűnte felszabadítólag hatott a tudatra, lehetővé téve ezáltal egy eredetibb, absztraktabb gondolkodásmód megjelenését (ONG 1998c: 47).

Ez az absztraktabb gondolkodás természetesen egy árnyaltabb, összetettebb, szervezettebb nyelvhasználatot előfeltételez. Egy ilyen nyelvhasználat pedig csupán egy hosszú nyelvi aprómunka gyümölcseként jöhetett létre. Az emlékezet tehermentesítése ugyanis mikroszinten is érvényesült. Amikor az elsődleges szóbeliség körülményei között valaki egy szöveget állított össze, folyamatosan emlékezetében kellett tartania a teljes gondolatmenetet, valamint a kifejtés céljára már megalkotott mondatokat. Ez nyilvánvalóan szellemi energiát kötött le, s az adott személy adott nagyságú szellemi energiájából óhatatlanul kevesebb jutott az éppen soron következő mondat tartalmi és formai architektúrájának a kialakítására. Az író ember átmenetileg törölheti emlékezetéből a gondolatmenet egészét, ugyanezt teheti a már megalkotott mondatokkal is, s teljes szellemi energiáját az éppen soron következő mondat adekvát tartalmi és formai megalkotásának szentelheti. Könnyen belátható, hogy a birtokolt szellemi energiák ilyen összpontosítása mellett könnyebb túllépni a konkrét elemeken, hogy rejtettebb kapcsolatokat, azonosságokat és ellentéteket fedezzünk fel[38].

Az írásbeliséggel létrejött újfajta kommunikációs helyzet is segíti a magasabb szintű nyelvhasználatot. Beszéd közben a szöveg létrehozására nagyjából annyi idő áll a rendelkezésünkre, amennyi idő alatt a szöveg sza-

[37] PLATÓN erős fenntartásai az írással szemben azért különösen érdekesek, mivel HAVELOCK meggyőzően kimutatja, hogy PLATÓN az írásbeliségen alapuló gondolkodásmód első markáns képviselője; s ideális államából valójában éppen azért rekeszti ki a költőket, mert azok az oralitáson alapuló meghaladott gondolkodásmódot viszik tovább (HAVELOCK 1998: 95).

Egyébként PLATÓN aggodalmát VÁRKONYI Nándor is magáévá teszi, mondván, hogy „a leírt dolog nincs aktívan jelen az emlékezetünkben”, összességében azonban természetesen pozitívan vonja meg az írásbeliség mérlegét, bár a nyelvfejlesztő hatás az ő figyelmét is elkerüli (VÁRKONYI 1943: 18).

[38] HAVELOCK az emlékezet tehermentesítése vonatkozásában első olvasásra meghökkentő következtetésre jut. Úgy találja, hogy a görög analitikus gondolkodás a magánhangzóknak a görög ábécébe való bevezetésével hozható összefüggésbe; ugyanis ezzel a görögök a nehezen megfogható hang-világ absztrakt, analitikus, vizuális kódolásának egy új szintjével gazdagodtak. Ez megelőlegezte és megalapozta a későbbi absztrakt gondolkodás teljesítményeit (idézi ONG 1998c: 52). (A fóniciaiaktól átvett sémi ábécé nem tartalmazott magánhangzókat.)

vait kimondjuk. Időnként ugyan meg-megállhatunk, a megfelelő szót vagy megfogalmazási formát keresve, de ha ezt túl gyakran tesszük, beszédünk szaggatottá válik, s hallgatónk ránk un. A szöveg tömörségének, árnyaltságának és összetettségének azonban nem csupán a beszélő, hanem a hallgató részéről is vannak korlátai; hiszen neki is nagyjából annyi ideje van szövegünk megértésére, amennyi idő alatt az elhangzik. Ő is megszakíthat bennünket kérdéssel, ha nem sikerült valamit első hallásra felfognia, azonban ha lépten-nyomon ezt teszi, az ugyancsak a közlésfolyamat rovására megy.

Írás közben más a helyzet. Szövegünk megalkotásának időbeli korlátai lényegében nincsenek: akár órákat, napokat is eltölthetünk egy-egy mondat csiszolásával, tökéletesítésével, s így pontosabban, árnyaltabban, tömörebben tudjuk nyelvi formába önteni gondolatainkat[39] (BENKŐ 1960: 35). Ennél fogva egyes nyelvi formák, mint pl. az igenevek vagy az összetettebb alárendelő szerkezetek legalábbis első előfordulásukkor szinte csak írott formában képzelhetők el[40] (KÁROLY 1956: 217). S mi több: a formába öntés során maguk a gondolataink is mélyülhetnek, árnyaltabbá és pontosabbá válhatnak[41]. BACON mondta, hogy az írás pontosságra szoktat. Az írott szöveg összetettségének[42] *elvileg* nem szab határt a befogadó (olvasó) sem, hiszen neki is korlátlan ideje van a szöveg megértésére, amit egyébként elősegít az is, hogy az írott szöveg az *időbeli* beszéddel szemben *térbeli*: míg a hallgató minden pillanatban csak egyetlen szót hall, a korábban elhangzottakat a rövid távú emlékezetében kénytelen tárolni, addig az olvasó — gyakorlottsá-

[39] BENKŐ ennek kapcsán továbbá arra is felhívja a figyelmet, hogy az író ember azért is fordít nagyobb gondot — ösztönösen vagy tudatosan — a szövegére, mert az írás megmarad, míg az előbeszéd az artikuláció megszűntével azonnal elenyészik. A továbbiakban már fenntartások nélkül rámutat az írás magasabb rendű voltára: *„... az írás relatíve, a kifejezőkészség értéke szempontjából mindenesetre magasabb rendű nyelvi alakulat az előbeszédnél, a kifejezés formai és tartalmi szempontjait tekintve fölényben van amazzal szemben”* (BENKŐ 1960: 35).

[40] *„Az írónak — a beszélővel szemben — több ideje van a gondolatok megfogalmazására, választékosabban, tömörebben és ugyanakkor részletezőbben is fejezheti ki magát, s ami éppen az igenevek használata szempontjából fontos, a gondolatfűzésnek bonyolultabb, az alárendelő szerkezetek alkalmazásának fejlettebb és nehezebb módszerét veheti igénybe.”*

[41] Ez a körülmény a történész HAJNAL Istvánnak már évtizedekkel korábban feltűnt: *„... az írás időt enged az író számára, hogy homályosan mozgó képzeteit következetesen, ésszerűen, energikus belső művelettel fejezze ki. Az író gondolatait radikálisan fegyelmezi, a közösséggel közös alapra igyekszik formáit, kifejezéseit hozni”* (HAJNAL 1998: 199).

[42] J. H. GREENBERG így ír erről: *„... a fokozott megkülönböztetés az érzékelésben és a reagálásban [...] megköveteli a részek nagyobb specializálódását, és minden egyes alkotórész, illetve az egész* [az ezek megragadására használt nyelvi elemek] *bonyolultabbá válását. A bonyolultság mégis bármenynyire gyakori, tisztán véletlenszerű kísérőjelensége a teljesítőképesség bizonyos vonatkozásainak.”* A tapasztalat inkább arra utal, hogy a közlendő tartalom és a kifejezésére használatos nyelvi alakulat között bonyolultság tekintetében létezik egy trendszerű (kivételektől nem mentes) korreláció.

gától függően — sorokat, esetleg egy teljes bekezdést lát egyszerre[43]. Az írás tehát mind a közlő, mind a befogadó számára lehetővé teszi, hogy árnyaltabb, gazdagabb nyelvezetet használjon.

Ez természetesen csak azóta van így, amióta *némán* olvasunk, hiszen a néma olvasáskor a szövegbefogadás akusztikus dimenziói háttérbe szorulnak, s a térbeli vizualitás dominanciája teszi lehetővé azt, hogy nagyobb szövegrészekkel szembesüljünk egyszerre. A néma olvasás a 8. századig csak elvétve fordult elő, ezt követően (nem függetlenül a szóközös írásmód elterjedésétől) már nem megy ritkaságszámba, általánossá csak a könyvnyomtatás megjelenését követően válik, de még a 17. századból is találni példát az önmagunknak való hangos olvasásra (BALOGH 1921: 239). A kommunikációs szakemberek és filozófusok egyikének-másikának állításával (vö. NEUMER 1998: 27) ellentétben valódi néma olvasásnak legfeljebb az ún. gyorsolvasás tekinthető. A gyorsolvasási tanfolyamok fő célkitűzése ugyanis az emberben makacsul kitartó szubvokalizációs hajlam visszaszorítása (vö. AARONS 1971 és MATSUNAGA 1996).

Az írás megjelenésével elindult nyelvi gazdagodás természetszerűleg visszahatott a beszélt nyelvre[44] is: közismert dolog, hogy aki sokat olvas, az árnyaltabban, választékosabban beszél. És persze még árnyaltabban, választékosabban ír. Így jött létre az írás megjelenése óta a nyelvhasználat — és gondolkodás — színvonalának felfelé tartó spirálja.

4. Kitekintés

ONG a rádió, a telefon, a televízió nyomán módosuló szóbeliséget nevezi *másodlagos szóbeliség*nek. Ez a szóbeliség is óriási nyelvi változásokat eredményez: a nyelv szupraszegmentális elemeinek a tekintetében is érvényre jutnak azok a konzerváló és egységesítő hatások, amelyek a szegmentális elemek vonatkozásában már az írás elterjedésének következtében érvényre jutottak.

ONG úgy látja, hogy a könyvnyomtatás — azaz az írás — kultúráját nem felváltja, hanem kiegészíti, teljesebbé teszi a másodlagos szóbeliség kultúrája. *„Az új szóbeliség [...] lényegét tekintve akartabb és tudatosabb szóbe-*

[43] O. NEUGEBAUER írta: *„... míg a verbális közlés csak egy dimenzióban és a memóriakapacitás szabta korlátok között tudjuk tagolni, addig az írás korlátlan és kétdimenziós tért biztosít”* (idézi BENCE–KIS 1970: 39).

[44] BENKŐ így folytatja a gondolatot: *„... az írásbeliség széles körű elterjedését követően az írás nagyobb mértékben hat a beszédre, mint fordítva. Ennek ellenére, a beszéd és írás soha nem fog teljesen egybeesni”* (BENKŐ 1960: 37).

liség, mely állandó jelleggel az írás és nyomtatás használatára alapozódik*”*. ONG ezt jó két évtizede írta, de manapság is többen gondolkodnak ilyen derűlátóan (vö. CZEIZER 1998). Ezzel szemben BLOOMFIELD már 1933-ban — MCLUHAN előtt három évtizeddel! — felveti annak lehetőségét, hogy *„... a beszéd reprodukálásának mechanikus eszközei ki fogják szorítani az írás és a nyomtatás jelenlegi szokását”* (idézi NYÍRI 1989: 17). Az írás fokozatos visszaszorulását már évtizedek óta jelzi nemcsak a csökkenő könyvtermés szerte a világon, hanem sokkal inkább a nyomtatott sajtó nagy ütemű visszaszorulása is.

Ebben nincs is semmi csodálnivaló, ha belegondolunk, hogy az írást a beszéd rögzítésének és továbbításának az igénye hozta létre, s hogy manapság ezt az igényt a grafikus szimbolikus jelrendszer alkalmazásánál egyszerűbb módon is ki tudjuk elégíteni: magnetofonnal, telefonnal, hanglemezzel, televízióval, elektronikus levelezéssel és világhálóval. Vannak, akik az írás visszaszorulását, esetleg eltűnését egyszerűen az alkalmazott kommunikációs technikák közötti váltásként értékelik (vö. NYÍRI 1996).

Úgy gondoljuk, hogy ennél jóval többről van szó. Az írás olyan mértékben megváltoztatta, gazdagította az emberi nyelvet — a beszélt nyelvet is! — hogy „kicsúszása” a nyelv mögül végzetes következményekkel járhat. Az emberi nyelv — és a (verbális) gondolkodás — színvonala visszasüllyedhet a ma fossziliaként kutatott elsődleges szóbeliség állapotába, s nagyon könnyen valósággá válhat a kommunikációkutató FLUSSERnek az a víziója, hogy egykor majd az emberi kommunikációban legfeljebb olyan — színes, érdekes, de mégiscsak alárendelt — szerep jut majd a beszédnek, mint manapság a nápolyiak közlésfolyamatában a gesztikulációnak (FLUSSER, 60).

A BETŰEJTÉSRŐL*

Betűejtésnek az írásképnek a beszédre való olyan visszahatását nevezzük, amely ellentétes az adott nyelven kialakult kiejtési normával. A betűejtést a nyelvhasználók többsége modorosnak, természetellenesnek érzi, s ezért az iskola és a nyelvművelés rendszerint küzd ellene. Tekintettel a beszélt és az írott nyelv közötti kölcsönhatások gazdag — és a nyelv egysége szempontjából feltétlenül haszonnal járó — hálózatára, érdemesnek látszik a jelenséget szélesebb összefüggésbe ágyazottan is megvizsgálni.

1. Betűejtés csak ún. 'cenemic' — *hangrögzítő* — írásrendszerekben képzelhető el. 'Pleremic' típusú — *jelentésrögzítő* — írásokban nem, ugyanis ezek mintegy „átnyúlnak" a (hangzó) nyelven, s közvetlen kapcsolatot létesítenek az írás és a reprezentált dolgok között. A cenemic típusú írások szótagíró (pl. a japán *kana*) és mássalhangzóíró (sémi nyelvek: pl. *héber, arab*) változatában is előfordulhat betűejtés, de igazi táptalaja az ún. teljes ábécé, más néven fonetikus írás ('phonetic alphabet').

A teljes ábécé a Kr. e. 8. században jött létre, amikor a görögök magánhangzójelekkel egészítették ki a sémi nyelvet beszélő fóniciaiaktól átvett mássalhangzóírást. Ezt oly módon tették, hogy a görög nyelvben nem létező mássalhangzókat jelölő betűket magánhangzók jelölésére kezdték használni. Ily módon először jött létre olyan írásmód, amely elvben képes volt ökonomikusan (mintegy két tucat betűvel) és maradéktalanul rögzíteni az emberi beszédet. Hogy a görögök nagyot alkottak, mi sem bizonyítja jobban, hogy találmányuk immár közel három évezrede szolgálja az emberiséget — lényegében változatlan módon.

2. A betűírás feltalálásához egy hosszú-hosszú időn át tartó, egyre finomodó hanganalízis révén jutott el az ember: ennek révén tudta *diszkrét egységekre* bontani az eredetileg *döntően folytonos jel* természetű beszédet. Ennek előzményeként a kezdetben alig tagolt hangnyelv egyre inkább artikulálódott, hiszen csak a mind finomabb artikuláció biztosíthatta a gazdagodó

---

* Az írás valamelyest rövidített változata megjelent in: BALÁZS Géza – A. JÁSZÓ Anna – KOLTÓI Ádám (szerk.): *Éltető anyanyelvünk. Írások Grétsy László 70. születésnapjára.* Budapest: Tinta Könyvkiadó. 68–76.

kommunikáció növekvő jeligényének kielégítését. Az elemző ember számára felderengtek az artikulálódás révén kialakuló diszkrét egységek — előbb a szavak, majd a szótagok, végül pedig a beszédhangok — határai. Körvonalazódtak az ember számára az „akusztikai benyomások" (SAUSSURE 1997: 67), amelyek közül az „egyneműeket" azonos hangnak tekintjük.

A gazdaságosság azt diktálta, hogy ne minden tényleges beszédhanghoz rendelődjön hozzá külön grafikus jel, hanem csak az „egyneműekhez". „Egyneműeknek" tekintünk különböző beszédhangokat is, például a *ŋ*-t (ing), *ɲ*-t (szenved) és az *n*-t (nekem). Az író ember ily módon már a nyelvészeti fogalom megalkotása előtt évezredekkel *fonémák* kévéjébe kötötte a beszédhangokat. Ezzel viszont az ábécé elvileg is megszűnt „fonetikus" lenni, amilyen valójában persze soha nem is volt.

3. A hangzó beszéd szavai beszédhangok láncolatára *bonthatók*. *Bonthatók* az írni kívánó ember által, de maguktól nem *bomlanak*. A szavak — pontosabban a fonetikai szóhatárok által közrefogott beszédszegmensek — a mai beszélt nyelvben is egyfajta kontinuumként, folytonos egészként jelennek meg. Még inkább így kellett lennie ennek az írás megjelenése előtt. A diszkretizált jelsor nem volt tisztán diszkrét, hanem csupán bizonyos mértékben. A *róka* szó nem egyszerűen a r+ó+k+a beszédhangok sora, hanem egyszersmind, sőt elsősorban folytonos egész, kontinuum is. (Ez a kettősség az oka annak, hogy a beszélőgép létrehozása nem egyszerű feladat, ugyanis a digitális leírt fonémasor csak a hangzó szó diszkretizált jeleinek a dimenzióját rögzítette, a folytonos jelekét nem: ez utóbbit a gépnek kellene generálni, s ezekkel a folytonos jelekkel „összesimítani" az elkülönülő diszkrét beszédhangokat. Ennek hiányában érezzük szaggatottnak, darabosnak a gépi hangot. A gépi hang bizony mindig „betűejt".) Az, amit a beszédhangok egymásra hatásaként szokás emlegetni, valójában a beszédfolyamnak a diszkretizációból kimaradt, a folytonos jelleget megőrző része: tehát ez a rész valójában nem válik az elkülönült beszédhangok alkotóelemévé. Ilyesmire utal SAUSSURE is kötetünk 74. oldalán látható ábrájával, amelyen a vízszintes vonal a hangkontinuumot jelzi, a kis függőleges vonalak pedig a diszkrét egységekként *is* megjelenő beszédhangok jellegét érzékeltetik.

A nyelvészet szemlélete és terminológiája e tekintetben — egyértelműen a diszkrét írás hatására — a fejük tetejére állítja a dolgokat: azt a benyomást kelti, mintha előbb lennének a diszkrét beszédhangok/fonémák, amelyek

majd „egymásra hatnak”. Holott éppen fordítva van a dolog[1]. Minél erőteljesebb az artikuláció (a tagolás), annál kisebb ez a folytonos hányad, annál „természetellenesebb” a beszéd. Az *abszolút betűejtés* tűnik a leginkább „természetellenesnek”, s nem ok nélkül, ugyanis a bennünket körülvevő világ azt sugallja, hogy *a folytonos (tagolatlan, diszkretizálatlan) dolgok a természetesek, a diszkrétek (tagoltak, artikuláltak) pedig természetellenesek*. Persze érdemes itt emlékezetünkbe idézni azt a körülményt, hogy az ember kizárólag tagolási képességének köszönheti az évezredek során felhalmozott tudását[2].

Egyébként az, hogy mi a „természetellenes”, két szempontból is megközelíthető. A *percepció* terén főleg ízlés és főképp megszokás kérdése, hogy a hangzó nyelvben hol van az a határ, amelyen túl a diszkretizációt már „természetellenesnek” érezzük, a *produkció* terén pedig a hangképzési, artikulációs készségtől függ a dolog. A mássalhangzótörvények (hasonulás, összeolvadás stb.) érvényesülése egyáltalán nem természeti törvény: a németek *fü**n**f* mellett *fü**n**f*-öt is ejtenek, egyes szlovákiai magyar falvakban pedig *vá**g**hat* és *va**d**hús* hangzik (DEME 1967: 49).

4. Az ábécé eredetileg megcélzott funkciója nem az volt, hogy a beszéd helyébe lépjen, hanem az, hogy felidézze a beszédet. Az írás-olvasás elsajátításának fontos előfeltétele a beszélt nyelv gördülékeny használata és a nyelvi ismeretekben való megfelelő jártasság. Az ábécé mindig csupán és kizárólag az akusztikus felismerés eszköze volt. Erre a célra azonban a leghatékonyabb eszköz, amit az ember eddig kitalált[3] (vö. HAVELOCK 1982: 318).

SAUSSURE „csodálatra méltónak” nevezi az ősi görög ábécét, mivel „minden egyszerű hangot egyetlen írásos jel jelöl benne, és viszont minden jel mindig ugyanannak az egyszerű hangnak felel meg”. Az ősi görög írás

[1] Ezért helyteleníti SAUSSURE a „kiejtés” szót, mondván, hogy az visszájára fordítja az írás és a nyelv valóságos viszonyát (SAUSSURE 1997, 55).

[2] POLÁNYI Mihály felhívja a figyelmet az artikulálatlan intelligencia és az artikulált gondolkodási képesség különbségeire. Úgy találja, hogy az artikulálatlan intelligencia az állatoknál is megtalálható, sőt, e tekintetben az ember nem vagy csak alig jobb az állatoknál; pl. az állatok is megtaníthatók mennyiségek felismerésére, de ennek a felső határa 7-8 — ugyanannyi, amennyire az ember is képes az artikuláló *számolás* művelete nélkül. POLÁNYI úgy látja, hogy az emberi gondolkodás szédületes fejlődése kizárólag annak köszönhető, hogy tagolni, artikulálni tudja a dolgokat (POLÁNYI 1994: 125–180).

[3] „Some ambiguity will remain. They can be supplied only by the memory of the spoken tongue [...]. But to revive this memory is all that any alphabet is expected to do, any way. The function of the original model was not to replace a prior knowledge of spoken speech but to trigger a recall of that knowledge. Its effective use depended upon the requirement that the oral vocabulary of the reader first be fluent and educated. The alphabet was and is an instrument of acoustic recognition, and only that. It happens to be the most efficient so far devised by man.”

tehát COULMAS terminusával *shallow* („felszíni” vagy „sekély”), mivel a fonéma–graféma megfelelés szinte kifogástalannak tekinthető benne; manapság ilyennek szokás tekinteni a finn, a török vagy éppen az albán írást (vö. COULMAS 1989: 169–170).

A betűejtés persze már az ilyen „fonetikusnak” nevezett helyesírás mellett is lehetséges, hiszen az írás csupán a fonémákat jelöli, az allofónokat nem, miközben a kiejtési norma pontosan előírhatja bizonyos allofónok ejtését. Például ha a fonéma-graféma megfelelés szempontjából tökéletes írásmódú *ing* szót *´iŋg´* helyett pontosan az íráskép szerint ejtjük — *´ing´*-nek —, az betűejtésnek minősül.

A fonemikus elv már önmagában is elszakítja az írást annak a MCLUHAN által sokszor hangoztatott elvnek a maradéktalan megvalósulásától, miszerint a „betűírás tartalma a beszéd”. Amint azonban az írást viszonylag szélesebb körben kezdik használni, egyre markánsabb autonómiára tesz szert a beszéddel szemben, s az írás meginduló tökéletesedési folyamata ennek az autonómiának a jegyében bontakozik ki. Az írás egy sor olyan szemantikai és grammatikai információt kezd rögzíteni, ami a beszédben nem tükröződik.

E folyamat fontos állomása volt a ´scriptio continua´ — a folyamatos írás — megszűnése, azaz a szóközözés bevezetése: írásban a szavak elkülönültek egymástól, miközben a beszédben ez nem következett be. A minuszkulák — a kisbetűk — megjelenése is szemantikai (a tulajdonnevek nagy kezdőbetűs írásmódja) és grammatikai (mondatkezdő nagybetű) információk rögzítését tette lehetővé.

Az illékony és változékony beszédnél már fizikai létformájánál fogva is állandóbb írás belső természeténél fogva törekedett önnön állandóságának a fenntartására. Miközben az élőbeszéd változott, az írás változatlan maradt, sőt, a régi írásmódok iránt érzett tekintélytisztelettől vezérelve, illetve az írásmódok egységére törekedve esetenként korábbi írásmódokat elevenített fel. Ez történt a francia nyelv esetében is, amikor az 1740 körüli szabályzat 18 000 szóalak közül mintegy 5000-nek az írásmódját változtatta meg, zömében az etimologikus elv szellemében (BUBEN 1935: 15). Ez a törekvés természetesen a beszéd és az írás „széttartó” fejlődésének a forrása lett, s nyilvánvalóan oda vezetett, hogy egyes nyelvek írása jelentős mértékben eltávolodott a nyelv akusztikus formájától.

5. Az írott nyelv egységét szolgáló helyesírások, ortográfiák megjelenése a hangzástükröztető elvtől való eltérés beismerését jelenti — egyébként az igazi *helyes*írás az lenne, ami híven tükrözi a hangzást. Mint fentebb már

megállapítottuk, a hangzó nyelvhez legközelebb álló — COULMAS által sekélynek (´shallow´) nevezett — helyesírások sem ilyenek.

A második kategóriába — amelyet COULMAS *köztesnek* ('intermediate') nevez — azokat a helyesírásokat sorolják, amelyek alapvetően szintén a nyelv fonemikus felszínét tükrözik, de tartalmaznak morfofonemikus információkat is. Ilyen például a holland vagy éppen a magyar helyesírás.

A harmadik kategóriába — ezt COULMAS *mély* ('deep') helyesírásnak nevezi — azok a helyesírások tartoznak, amelyek mélyre ásva feltárják a nyelv morfofonemikus sajátosságait, s emellett jelentős mennyiségű morfemikus, sőt lexikai információt közölnek. Ezekben a helyesírás legfőbb vezérelve az etimologikus írásmód. E kategória legjellegzetesebb képviselője az angol helyesírás (COULMAS 1989: 169–170). Általában úgy áll a helyzet, hogy minél régebbi az írásbeliség egy adott nyelven, annál nagyobb lesz az írás és és a hangzó nyelv közötti eltérés.

Az írás főként fontos társadalmi szerepéből adódóan, s nem utolsósorban azért, mert a nyelv egyetlen tárgyiasult formája, óriási tekintélyre tett szert. Már BLOOMFIELD észrevette, hogy minden olyan esetben, amikor a hangzó nyelvhasználat ingadozást mutat, az írásban szokásos nyelvi forma rendszerint a beszédben is kiszorítja vetélytársát. Ha pedig a beszédhagyomány eltér az írásos konvenciótól, előbb-utóbb a beszélők is az írott változathoz igazodnak[4] (BLOOMFIELD 1933: 487).

6. Az elmúlt fél évezredben[5] — amikor is a könyvnyomtatásnak köszönhetően az írni-olvasni tudást az emberek korábban elképzelhetetlenül nagy hányadára terjedt ki — se szeri, se száma az olyan nyelvi változásoknak, amelyek az írás hatására vezethetők vissza. Az „írás indukálta nyelvi változások" — ´schriftinduzierter Sprachwandel´ (ERFURT 1996: 1393) — mindenekelőtt a grammatikalitás megjelenítése, a nyelvi norma és standard megteremtése, továbbá a nyelv funkcionalizálása és egységének megőrzése — sokszor inkább megteremtése — irányába hatottak.

[4] „If there is any rivalry between speech-forms, the chances are weighted in favor of the form what is represented by the written convention; consequently, if the written convention deviates from the spoken form, people are likely to infer that there exists a preferable variant that matches the written form."

[5] A betűejtés már az ókori latinban is megjelent. QUINTILIANUS figyelmeztet rá az Institutio oratoria XI. könyvének III. fejezetében, hogy „kellemetlen és kiállhatatlan minden betűnek külön hangoztatása és mintegy megszámlálása". Példának a *„Multum ille et terris"* vergiliusi citátumot hozza fel, amelynek a normatív ejtése kb. *„multilletterris"*, de bizonyára gyakori volt a betű szerinti kiejtés (QUINTILIANUS 1913–1921. II. k.: 420).

Vladimír BUBEN már hivatkozott könyvében az írás hatását vizsgálja a 17. századi **francia nyelvre**. Úgy látja, hogy éppen a régiókat összekötő írás elterjedése veti fel *a szóban is* egységes nemzeti nyelv igényét. Az egységes kiejtés forrása az ingadozó beszédszokással szemben csak az írás lehetett, mivel ezt a korabeli közgondolkodás — persze tévesen — a beszéd hű tükrének gondolta[6] (BUBEN 1935: 7). A 17. század során az írás bizonyult a francia kiejtés változásának az irányába ható legfontosabb tényezőnek[7] (uo. 216). A modern francia ejtés kialakulásában tehát az írott forma meghatározó szerepet játszott — Vladimír BUBEN mintegy kétszáz oldalon át sorakoztatja a példáit. A tendencia mindmáig folytatódik. Ennek eredményeként azután számos — korábban soha nem ejtett, ún. „etimologikus betű" jelent meg a kiejtésben. Ilyen például a /g/ a *legs* (hagyaték) szóban. Egy 1874-es francia értelmező szótár még rosszallja, hogy sokan — helytelenül — ejtik a g-t [*lèg*]; a helyes ejtés [*lè*] lett volna (ZOLNAI 1926: 54). A mai szótárak helyes ejtésként a [*lèg*]-et adják meg, a [*lè*]-t ritkán előforduló ejtésváltozatként említik[8].

Az **olasz nyelv** tekintetében hasonló folyamat megy végbe, csak jóval később, a 19. század végén és a 20. század elején. A késedelem oka mindenekelőtt a politikai egység hiánya, valamint az a körülmény, hogy Itália lakói között az írni-olvasni tudás kevésbé volt elterjedt, mint Franciaországban.

A dialektusokra szabdalt olasz nyelvterület számára az egyesülést követően létkérdéssé vált a szóbeli nyelvi egység megteremtése, s ennek az alapja csak az írásbeli normatív nyelvhasználat lehetett. Az olasz írásbeliség a latin ábécének a régi toszkánai nyelvhez való szerencsésnek mondható adaptálásából született, s az írásmód a reneszánsz idején szilárdult meg[9] (DE MAURO 1963: 239). Ily módon az írott nyelv sok tekintetben hatott az egyesülés utáni olasz nyelv fonológiájára[10] (uo. 177). Az olasz helyesírás — bár viszonylag régebben rögzült — a „sekély" típushoz tartozik, mivel ritka módon az ejtés igazodott az íráshoz, így a kiejtés és az írás közötti távolság nem túl nagy. Ennek ellenére a hibás ejtés nem ritka, főként a *-cia*-ra végződő sza-

[6] „En cherchant les règles de la bonne prononciation, les grammairiens ne s´adressaient pas à l´usage général qui était forcément flottant et tendait constamment à la variation des sons, mais ils avaient recours dans le cas douteux à l´ortographe dans laquelle ils croyaient trouver un guide plus sûr parce qu´ils la considéraient, à tort naturellement, comme une image fidèle de la parole."

[7] „… l´influence de l´écriture est le facteur le plus important qui modifie la prononciation…"

[8] Eckhardt Sándor: Francia–magyar szótár. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982. 483.

[9] „L´ortografia italiana è stata creata adattando l´alfabeto latino alle esigenze della fissazione grafica del toscano antico, e l´adattamento, consolidatosi in età rinascimentale, fu abbastanza felice…"

[10] „… la tradizione grafica ha plasmato in molti aspetti le forme e strutture fonologiche dell´italiano comune postunitario…"

vakban, mint például *camicia* (ing). A helyes [*kamiʃa*] helyett gyakorta hallható a [*kamiʃia*]. A helyesírás következetlensége — *camicia / camicie*, de *roccia / rocce* (szikla) — miatt különösen az ilyen szavak többes számának ejtésében sok a bizonytalanság. (A betűejtésnek egyébként — a franciához hasonlóan — nincs külön neve, rendszerint a magyar „hiperurbanizmus" fogalmát fedő, egyéb jelenségeket is felölelő *ipercorrettismo* szóval illetik.)

A **német nyelvben** a *Schriftbildaussprache* elnevezéssel illetett jelenség főként Ausztriában honos, ahova a *Hochdeutsch* — a normatív német nyelv — szélesebb körbe csak Mária Terézia iskolareformjával érkezett meg. Ez azt jelentette, hogy a szóbeli normatív nyelvhasználat részben az írott nyelvre támaszkodva született meg. Úgy tűnik, az írásra hagyatkozás hajlama az osztrákok körében fennmaradt, mivel például a *sechs, Flachs, Fuchs* szavakat az íráskép nyomán esetenként művelt emberek is *hsz*-szel ejtenek a helyes *ksz* helyett. Hasonlóan az íráskép indukálja a *wenig* szó tévesen osztrák sajátosságnak tekintett *g*-vel való ejtését. **Angolul** a betűejtést *spelling pronunciation* névvel illetik, s a jelenséget pontosan fedő terminus megléte azt jelzi, hogy gyakori jelenségről van szó. Az első nagyobb lélegzetű munka a témáról angol nyelven és az angol nyelv tekintetében született (KOEPPEL 1901).

Különösen a kölcsönszavakból sorolható fel sok olyan példa, amikor az íráskép a forrásnyelv kiejtési gyakorlatától eltérően határozta meg az angol ejtést. Például az olyan szavak szókezdő *h*-ja, mint *honeur, humeur, hôpital, humide, hiver* stb. a kölcsönzés pillanatában már néma volt a franciában, mindazonáltal az angolban — minden bizonnyal az íráskép hatására — ejtik a *h*-t (COULMAS 1989: 171).

Dale F. COYE érdekes tanulmányt ír a jelenségről (COYE 1998), amelyben többek között beszámol egy felmérésről, amelyet angol és amerikai professzorok között végzett mintegy 300 „nehéz" shakespeare-i szó ejtését illetően. Kiderült, hogy még a Shakespeare-szakértőnek számító professzorok által preferált ejtésmódot is mintegy 40 százalékban befolyásolta az íráskép. A betűejtésnek persze új keletű példái is vannak: ilyen az *often* szóban a korábban néma *t* terjedő ejtése, továbbá az *l* felbukkanása a *calm, palm, embalm, Palmer* stb. szavak kiejtésében.

A betűejtés valamely formájának a jelenségével bármely európai nyelven találkozhatunk: például az igencsak hangzás közeli írású spanyol vonatkozásában Emilio ALARCOS-LLORACH sorol fel sok tucatnyi esetet (ALARCOS-LLORACH 1981); a latin betűs írásbeliségben csupán másfél száz esztendőt

eltöltött — s ezért „sekély” helyesírású román nyelv efféle jelenségeiről Flora ŞUTEU tollából kisebb monográfia született (ŞUTEU 1976).

Végül feltétlen említést érdemel a **középkori latin**, amelynek egy időben széles körben használatos hangzó változata kizárólag az írott formán nyugodott, mivel a nyelvnek nem volt anyanyelvi beszélője, sőt pontos nyelvészeti leírás sem maradt fenn a normatív ejtésmódról. Ez persze negatív hatással volt — s van a mai napig — a hangzó latin egységére: ennek jó példáját adja a különböző nemzetiségű katolikus főpapok (nyelvtanilag egyébként többnyire kifogástalan) latin beszéde.

Az íráskép és a kiejtés viszonyának tekintetében a középkori latinhoz mérhető a mesterségesen létrehozott **eszperantó nyelv**, amely írásban jött létre, s szóbeli használata kizárólag az írott formán nyugszik. Az eszperantónak — szemben a középkori latinnal — létrejött egy részleteiben kidolgozott kiejtési normarendszere, amely biztosítja a hangzó eszperantó nyelvhasználat egységét.

7. A **magyar írásmód** soha nem alkalmazta — nem is alkalmazhatta — széles körben az etimologikus elvet, hiszen a magyar nyelv törzsszókincsét adó finnugor elemek tekintetében írásos források nem álltak rendelkezésre: így a magyar írás kezdetben kizárólag a hangzó nyelv minél hívebb rögzítésére törekedett. A legalábbis a cél tekintetében fennálló kezdeti egységet a reformáció kibontakozása törte meg, amikor is a protestáns és a katolikus szerzők által alkalmazott írásmód különbözni kezdett. Míg a katolikusok továbbra is kizárólag a kiejtéshez igazították írásmódjukat, az írásbeliséghez jobban kötődő protestáns szerzők hajlottak a morfologikus elv alkalmazására: arra, hogy írásukban a nyelv olyan szabályszerűségeit is tükröztessék, amelyek megjelenítésére a hangzó nyelv nem képes.

Az alapelvek felekezeti kötődése később — a 18. század elejére — elhomályosult, s az első akadémiai helyesírási szabályzat 1832-es megjelenését megelőző mintegy fél évszázad jottista–ipszilonista háborújában a táborok már sokkal inkább generációk, mint felekezetek szerint oszlottak meg. Mindkét tábort — a szóelemzési elvet követő jottistákét is — *katolikus* szerzetes vezeti: ám míg a reprezentatív jottista szerzők átlagéletkora 29,3 év, az ipszilonistáké 41,6 év (DEME 1994: 129). (Mindazonáltal az ipszilonista vezér VERSEGHY Ferenc 1757-ben született, a jottistákat vezető RÉVAI Miklós viszont 1750-ben.)

Érdemes leszögeznünk, hogy az *írás diszkrét természetével mindenképpen a szóelemző írásmód van inkább összhangban*, ugyanis lényegét tekintve a szóelemzés is diszkretizál, szemben a hangzó beszédben fontos szerepet betöltő folytonos jeleket legalább részben

rögzíteni kívánó kiejtés szerinti írásmóddal. Nem véletlen, hogy a szóelemző írásmód a vallási-történeti okok miatt az írásbeliséggel meghittebb viszonyba kerülő protestánsok írásgyakorlatából sarjadt ki.

Az írásmód tekintetében a jottisták (szóelemzők) győztek, s ez megvetette a magyar nyelvben a betűejtés lehetőségét. *Teljes* — az ejtésre is kiterjedő — győzelmük esetén persze ez nem így alakult volna, hiszen amíg az ipszilonista Verseghy alapelve az volt, hogy „úgy írjunk, ahogy beszélünk" — tehát a *láttya*, *fonnya* írásmódot részesítették előnyben a *látja*, *fonja* alakkal szemben —, addig a jottista Révai Miklós azt vallotta, hogy „úgy beszéljünk, ahogyan írunk", s az ejtésben is a *lát+ja, fon+ja* változatot tartotta kívánatosnak. A *mongya*, *láttya* ejtésmódokról az volt a véleménye, hogy ezek „a tudatlan tömeg ajkán elromlott formák" (FÁBIÁN 1967: 129–130). Ez tulajdonképpen az ejtésnek az íráshoz való általános igazodását jelentette volna, s ezt DESSEWFFY József kertelés nélkül ki is mondja: „… a´ természetiképpen mindég változó ejtés módja nem lehet állandó vezetékje a´ megmaradandó betűírás módjának… Az ejtést kell az írás által állandósítani" (idézi FÁBIÁN 1967: 87–88). Elvileg bármennyire is a feje tetejére állítaná a dolgokat DESSEWFFY József javaslata, az olasz nyelv fentebb idézett példája azt sugallja, hogy a dolog a gyakorlatban ettől még lehetséges.

A kortársak azonban az ejtést tekintve nem követték RÉVAIt, s így a 19. század elejétől határozottan elkülönül az ejtés és az írásmód: ez a kettősség pedig az írás tekintélye révén a betűejtés ösztönzőjévé válik. A betűejtés terjedésének az a körülmény is kedvez, hogy míg az írásmódnak 1832 óta viszonylag részletes (sokak szerint túl részletes) és tekintélyes szabályzata van, hasonló részletességű és tekintélyű „kiejtési szabályzat" azóta sem készült. Ily módon az ejtés „védtelenné" vált az írással szemben[11]. VÉRTES O. András — KOLMÁR József fonetikai példáit végigtekintve — úgy látja, hogy „az utóbbi századokban egyre jobban közeledünk a betűejtéshez" (VÉRTES O. 1980: 132–133).

8. A magyarban (szemben a nyugat-európai nyelvekkel) a betűejtés csak igen ritkán érinti az ún. etimologikus betűk ejtését, lévén hogy ezek — az egyetlen *ly* kivételével, amely viszont nem rejt magában kiejtési problémát — kizárólag családnevekben őrződtek meg.

Persze azért ilyen példák is akadnak, azonban ezeknek a többségénél időközben már a betűhív ejtés vált normává, tehát az írás már diadalmasko-

[11] Kiejtési szótárak persze készültek — legutóbb FEKETE László készített ilyet (FEKETE 1995) —, ezek azonban nem tettek szert olyan tekintélyre, mint a helyesírási szabályzatok és szótárak.

dott az ejtés felett. Az AkH. 1923. évi kiadásában a következőket olvashatjuk: „Az irodalmi szokás megtartja az *l*-et, mely a közbeszédben ritkán vagy alig hallatszik, ilyen szavakban: *fold(oz), hold, old, told; föld, zöld; bolt, folt, olt, volt; ölt, öltözik; nyolc; tölgy, völgy; holnap* (ejtésük a közbeszédben: *fódoz, főd, vót, őtözik, vőgy, hónap* stb.)" (AkH. 1923: 13). Ugyanez a szöveg még az 1943-as kiadásban is megjelenik, s csak ezután marad el (AkH. 1943, 12). Hasonlóképpen felbukkant az *l* az olyan szavak ejtésében is, mint az *elment, tanultam, feljött/följött* — a korábban általános *ēment, tanútam, főjött* alak már nyelvjárásiasnak tűnik csakúgy, mint a *mer, miér, malacér* az íráskép szerinti *mert, miért, malacért* helyett, továbbá a *házba* a *házban* helyett (TOMPA 1961: 104–105). Hasonló változás következett be egyéb toldalékos alakok ejtésében is, mint például *férhő→férjhez, kamrábú→kamrából* stb.

Amint látjuk, a jelenleg érvényes kiejtési normánkban szép számmal fordulnak elő olyan elemek, amelyek korábban betűejtésnek minősültek. A szakemberek által jelenleg is helytelennek tekintett betűejtés forrása a magyarban szinte kizárólag a beszédhangok — közülük is elsősorban a mássalhangzók — egymásra hatásának (hasonulásának, összeolvadásának, igazodásának stb.) a figyelmen kívül hagyása.

A 3. pontban kísérletet tettünk annak bizonyítására, hogy szó sincs itt fonémák, pláne beszédhangok „egymásra hatásáról". Amit annak neveznek, az valójában nem egyéb, mint a folytonosjel-lét maradványa a nyelv jellemzően diszkrétjel-típusú szegmentális eszköztárában. Elvi fenntartásainkról nem lemondva a jobb érthetőség kedvéért mégis a hagyományos terminológiát használjuk.

9. A betűejtés jelenségét többnyire szociolingvisztikai perspektívából szokták megközelíteni. Ezt teszi BLOOMFIELD is, amikor azt mondja, hogy a betűejtés akkor válik szélesebb körű jelenséggé, amikor valamilyen oknál fogva nagy számban áramlanak be nyelvjárások beszélői (´dialect-speakers´), illetve standard alatti nyelvet beszélők (´sub-standard speakers´) a standard nyelvet beszélők (´standard speakers´) közé (BLOOMFIELD 1933: 487). Csak a szociolingvisztikai aspektust látja KOVALOVSZKY Miklós is: „A betűejtés hibájába többnyire azok esnek, akik hiányos nyelvi műveltséggel vagy hirtelen kerülnek az írásbeliség világába" (KOVALOVSZKY 1977: 68). Ezek „… nem tudják vagy nem merik azonosítani az élőszót írott alakjával, a látható szöveggel, tudatukban a kettő különválik" (uo. 67). Ez a kizárólagosan szociolingvisztikai szemlélet a jelenség összetettségéhez mérve roppant szegényes, egyoldalú és statikus.

10. A kérdéskör leginkább árnyalt megközelítésével DEME Lászlónál találkozunk, aki két írásában is számba vette, miként hajtjuk végre a „mássalhangzó-találkozásokkor fellépő módosulási törvényeket" (DEME 1965: 1967). 1965-ös írásában öt pontba *(részleges hasonulás, teljes hasonulás, összeolvadás, rövidülés, kiesés)* tagolja a jelenséget, s az egyes pontokban eltérő következtetésre jut. A ***részleges hasonulás*** kiejtésbeli érvényesítését abszolút kötelezőnek tekinti (még az összetett szavak, sőt a szótalálkozások határán is), tehát csak az *azomban, vatszeder, néty kacsa* ejtésmódot tekinti helyesnek. A ***teljes hasonulások*** érvényesülését már nem látja ilyen szilárdnak; pl. az *l+j* kapcsolat esetében a hasonult és a betű szerinti ejtést — tehát az *éjjen* és az *éljen* formát — egyaránt elfogadhatónak tartja, sőt, a névszói végződésekben kizárólag a betű szerinti ejtést mondja helyesnek: tehát *gólja* és nem *gójja*, *ólja* és nem *ójja*.

Az ***összeolvadások*** érvényesülésén is felfedezi a tényleges nyelvhasználatban bekövetkező repedéseket: a *lácc, kéccség* forma mellett elfogadhatónak tartja a betű szerint *látsz, kétség* ejtésmódot is, miként az *acc, eccer, vaccság* mellett megfelelőnek érzi az *atsz, etyszer, vatság* ejtést is, csupán arra figyelmeztet, hogy a részleges hasonulás semmiképpen sem maradhat el, tehát az *a***d***sz, e***gy***szer, va***d***ság* ejtésmód okvetlenül helytelen. A hosszú mássalhangzó másik mássalhangzó szomszédságában való ***megrövidülését*** sem tekinti abszolút szabálynak: a *parttalan, kerttérkép* típusú szavakban a *t* keményebb és nyújtottabb ejtését megengedhetőnek tartja. A ***kiesés*** fölött lényegében meghúzza a lélekharangot, amikor a *mondd meg, kösd ki, rántsd le* típusú szókapcsolatok helyes ejtését a hagyományos *mom meg, kös ki, rándzs le* formával szemben az írásképhez közelítő *mond meg, köst ki, rándzsd le* ejtésmódot tekinti helyesnek (DEME 1965: 193–195). DEME a mássalhangzók egymásra hatásának kirajzolódó meggyöngülését nem kizárólag az íráskép hatásának tulajdonítja, hanem például a szóhatáron szélesebb körben tapasztalható gyöngülés „beljebb hatolásának" a szótő és a toldalék határára (DEME 1967: 48). Később így ír:

> „A felsorolt jelenségeket összefoglalva lehetetlen nem látni mögöttük a nyelvnek azt a határozott törekvését, hogy a morfémakomplexumokban világosan megtartsa és feltüntesse a kiejtés is az alkotó morfémákat. S ez már több, mint puszta »betűejtés«, több, mint az írás hatása: ez annak a nyelvi tudatosságnak a visszahatása már, amelyet korunkra nézve úgy kellett tárgyalnom, mint *figyelmen kívül nem hagyható fejlődésalakító tényezőt*. — Ami pedig e tendenciával kapcsolatos magatartásunkat illeti: itt javasolnám és *hangsúlyoznám a késleltető tudomásulvétel álláspontjának szükségességét*, főleg a lassanként teljesen magára maradó palatalizációs összeolvadás (a *láttya* típus) kényszerű voltát illetően" (uo. 50). (Kiemelés tőlem — B. V.)

A kérdés persze az, hogy a morfológiai tudatosság ilyen mértékű megnövekedése nem éppen a szóelemző elvet követő írással való szapora kapcsolat eredménye-e. Úgy gondoljuk, hogy mindenképpen az, ugyanis az akusztikus nyelv diszkretizációjára irányuló felerősödő törekvés hátterében nehéz lenne más hajtóerőt elképzelni, mint a nyelv diszkretizációját a maga dimenziójában tökélyre vivő, mondhatni szélsőségesen diszkrét jellegű írást. És mellesleg: olyan nagy baj lenne, ha kiderülne, hogy a szóban forgó kiejtésbeli változások éppenséggel az írás, kizárólag az írás — közvetlen és közvetett — hatására mentek végbe? Semmiképpen sem.

Bő három évtized után is megszívlelendő az, amit a jelenséggel szembeni követendő magatartásról mond DEME. *Késleltető tudomásulvételről* beszél, s megfogalmazásában mindkét szó roppantul pontos és kulcsfontosságú, hiszen Janus-arcú folyamatról van szó. Fontos a *tudomásulvétel*, hiszen — mint fentebb megpróbáltuk kimutatni, több évszázados folyamatról van szó — makacs nyelvi változásoknak többnyire nem lehet sikeresen ellenszegülni. Ugyanakkor meg kell látnunk a folyamatban a pozitív vonást, nevezetesen a hangképzés további artikulálódását, finomodását, pontosabbá válását. Másfelől indokolt a *késleltető* szó használata is, mivel a diszkretizációs folyamatnak negatív hozadéka is van: az írás tovább csökkenti a hangzó nyelvben az ember által természetesebbnek érzett *folytonos jelek* hányadát, s ez veszélyezteti a hangzó nyelv még meglevő polifóniáját.

> Az elmúlt évszázadokban az interiorizálódó írásbeliség az intonáció jelentős szürkítésével már jócskán csökkentette a hangzó nyelven belül a folytonos jelek hányadát: szembeszökő korreláció mutatkozik például az egyes európai nyelvek, nyelvjárások intonációs gazdagsága és alfabetizációs története között. Ez még egyetlen nyelv nyelvjárásai között is megfigyelhető: a szinte a közelmúltig nagyrészt írástudatlan dél-itáliai Calabriában sokkal gazdagabban intonált olaszt beszélnek, mint a korán írástudóvá vált Észak-Olaszországban, például Piemontban.

A folyamat — a kiejtés közelítése az írásképhez — persze feltartóztathatatlan: csupán az állíthatná meg, ha a „Gutenberg-galaxis” összeomlana, s az írásbeliség az emberi lét perifériájára szorulna. Mivel ezt senki sem kívánja, a legcélszerűbb stratégiának az látszik, amit DEME László ajánlott jó harminc éve: a *késleltető tudomásulvétel*.

A NYELVEK TERMÉSZETESSÉGÉRŐL ÉS MESTERSÉGESSÉGÉRŐL*

1. Természetesség és mesterségesség genetikus megközelítésben

1. 1. A természetes–mesterséges fogalompár értelmezése általában **genetikus szempontú**: eszerint **mesterséges** az, ami tudatos emberi alkotómunka eredménye, **természetes** pedig az, amiről ez nem mutatható ki. „Emberi tevékenységgel, beavatkozással alkotott, előidézett, történő" — olvashatjuk az Értelmező Kéziszótárban is a *mesterséges* szó meghatározása gyanánt. S az Értsz. szerint *természetes* pedig az, ami „nem mesterséges".

A fogalompárt többnyire nem egy átmeneti értékek sorát reprezentálni képes skála két elméleti végpontjának, hanem **egymást kizáró ellentétnek** tekintjük a nyelvek vonatkozásában is. Bármely nyelvészeti kézikönyvben azt olvassuk, hogy az eszperantó, az ido, a volapük stb. mesterséges nyelv, az angol, a francia, a német pedig természetes. Az ilyesfajta kategorizálás eredményeként az az alaptalan benyomásunk támad, hogy az **előbbiek teljes egészükben mesterségesek, az utóbbiak viszont természetesek.**

1. 2. A nyelvhasználói tapasztalat ezzel szemben azt igazolja, hogy a nyelvhasználó szempontjából a nyelvi elemek genezise irreleváns, mert kellő számú ismételt használat után egy adott elem **interiorizálódik**, s a nyelvhasználó az elemet — esetleges mesterséges genezisétől függetlenül — **természetesnek** érzi, azaz nem tudja megkülönböztetni őket azoktól a nyelvi elemektől, amelyekről nem bizonyítható, hogy tudatos emberi tevékenység gyümölcsei. *Alak, hölgy, pongyola, ácsorog, árny, dölyf, kedvenc, csalogány, légyott, évszak, emlékkönyv* — ezek a szavak mind Kazinczy Ferenc személyes „csinálmányai", s ma ugyan ki érezné mesterségeseknek őket?

1. 3. Kellő számú ismétlődés — és az ebből következő interiorizáció — híján a „természetes" genezisű nyelvi elemek is mesterségeseknek tűnhetnek fel a számunkra. Ezt tapasztaljuk idegen nyelvek tanulásakor: kezdetben a tanuló igencsak mesterséges dolognak érzi azt, hogy a németek 'Katze'-nek nevezik azt az állatot, amelynek a 'természetes neve 'macska'.

1. 4. Elegendő számú ismételt használat híján egy hangsor vagy betűsor igazából **nyelvi elemmé** sem válik; a nyelvben kérlelhetetlenül működnie kell a **szegénység törvényének**, amely abban áll, hogy „a nyelvnek elég

* A Magyar Alkalmazott Nyelvészek és Nyelvtanárok XV. Kongresszusán (2005, Miskolc) tartott előadás írott változata.

szegénynek kell lennie ahhoz, hogy lehetővé váljék egy szó megfelelő számú használata" (POLÁNYI 1994: 140).

2. Természetesség és mesterségesség szemiotikai megközelítésben

2. 1. A **természetesség–mesterségesség** másik lehetséges megközelítése **szemiotikai**. A jeleket (itt kizárólag **mesterséges jelekről** szólunk, mivel **minden nyelvi jel mesterséges jel**) a jeltárgyukhoz való viszonyuk szerinti felosztás (ikon–index–szimbólum) mellett konzisztenciájuk szerint is felosztathatjuk. Így két kategóriát kapunk:

— **folytonos** (artikulálatlan, tagolatlan) jelek (**ezek analóg kóddá** szerveződnek),

— **diszkrét** (artikulált, tagolt) jelek (ezek **digitális kóddá** szerveződnek).

A folytonos jelek által reprezentált **kontinuitás** és a diszkrét jelek által reprezentált **diszkontinuitás az emberi tapasztalásnak és az emberi életnek talán a két leginkább alapvető kategóriája**[1] — idézi WILDENtől CHANDLER 2002: 45. **Az analóg–digitális dichotómia a legtöbbünk számára gyakorta mint 'természetes–mesterséges' ellentétpár tűnik fel.** Azt a tényt, hogy az **analóg kódokat általában előnyben részesítjük a digitális kódokkal szemben**, valószínűleg a racionalizmussal szembeforduló **romantikus ideológiából eredeztethetjük** (a romantika gondolatai mind a mai napig meghatározó súllyal vannak jelen az önmagunkról mint individuumokról alkotott fogalmainkban)[2] (CHANDLER i. m., 46). Ez a felfogás mindenekelőtt ROUSSEAU nyomán alakult ki, s együtt járt a nyelv primer létformájának, az oralitásnak a reneszánszával; ekkortól kezdve vonzódunk deklaráltan is a természeteshez, s ekkortól kezdve van a *mesterséges* szónak tagadhatatlan pejoratív mellékzöngéje. Ez a szemléletváltozás tükröződik abban is, hogy míg a nyelvtervezés tekintetében a 18. század a szinte vegytisztán mesterséges — diszkrét jelekből építkező — a priori fogalomnyelvek kora, a 19. században a nyelvtervezők a létező nyelvekhez hasonló, természetes gyökerű — a posteriori típusú —, a folytonos jeleknek is tág teret adó nyelveket alkotnak.

[1] '... no two categories, and no two kinds of experience are more fundamental in human life and thought than continuity and discontinuity...'

[2] 'We have deep attachment to analogical modes...[...]... The analogue–digital distinction is frequently represented as »natural« versus »artificial«. The privileging of the analogical may be linked with the defiance of rationality in romantic ideology (which still dominates our conception of ourselves as »individuals«).'

2. 2. A folytonos jel / analóg kód természetesnek tekintése egyébiránt igazolható, megalapozott emberi attitűd: a primer valóságot — amelyet előszeretettel nevezünk természetnek — alapvetően **kontinuumként** érzékeljük, benne legalábbis **többségben vannak a folytonos jegyek**.

2. 3. Gyakran előforduló tévedés a természetes–mesterséges oppozíciónak az élő–holt oppozícióval való — a nyelvekre vonatkoztatott — megfeleltetése; eszerint ami természetes, az élő, ami pedig mesterséges, az holt. Ez nyilvánvalóan hamis következtetésre vezetne bennünket, ugyanis a természetes keletkezésű nyelvek is válhatnak holt nyelvvé (ha kihalnak a beszélői) — miként ez pl. a latinnal történt; illetve a mesterséges keletkezésű nyelvek is életre kelhetnek, amennyiben emberek használják őket — ez történt az eszperantóval.

3. A nyelv mint jelrendszer

3. 1. A jelek konzisztenciáját tekintve a nyelvi jelrendszer kettős természetű: folytonos és diszkrét jelekből/jelelemekből építkezik. Az ún. testes (szegmentális) nyelvi jelek alapvetően — de nem maradéktalanul — diszkrét jelek, a testetlen (szupraszegmentális) jelek pedig kizárólagosan folytonos természetűek. Más vélemények szerint a nyelv digitális kódolása tiszta formában csak a nyomtatott betűkben történik meg, a kézzel írott nyelvben már átmenetek vannak a digitális és analóg kódolás között, a beszélt nyelv pedig elsődlegesen analóg kódolásúnak tekintendő (NÖTH 2000: 201–202). Míg NÖTH elsődlegesen analógnak tekinti a hangzó nyelvet, HUNYADI László éppenséggel a beszéd analóg jel(elem)eit rendszeridegeneknek, tehát nyelven kívülieknek tartja (HUNYADI 1981). Ami az írást illeti, az *minden formájában* diszkrétebb/digitálisabb a hangzó nyelvnél (sőt: valójában kizárólagosan diszkrét/digitális), mivel kevés kivételtől eltekintve a beszédnek csak a szegmentális — tehát hangzó formában is diszkrét — jeleit képes rögzíteni; helytelen dolog lenne tehát a folyóírás technikai funkciójú betűkapcsoló vonalaiban a hangzó beszéd folytonos jeleinek valamiféle grafikus rögzülését látnunk.

3. 2. A nyelv elsődleges formájának tekintett hangzó beszéd ágyazata a hang, amely testünk terméke — ennyiben is joggal viseli a természetes jelzőt. A **természetes hang artikulálatlan** [‘les voix naturelles sont inarticulées’] — írja ROUSSEAU (ROUSSEAU 1995: 383), s ebből azt a következ-

tetést vonja le, hogy — folytonosak lévén — **csak a magánhangzók az igazán természetes hangok**, mássalhangzókból bizony legfeljebb csak annyira lenne szükség, amennyi elegendő a magánhangzók közötti hiátusok kellemes kitöltéséhez. ROUSSEAU a **mássalhangzókat** egyértelműen **mesterséges képződményeknek** tekinti (vö. LUDASSY). (Nehéz nem felfedezni ROUSSEAU-nak ezt a gondolatát abban, hogy egy adott nyelv jóhangzását, fonetikai harmóniáját ma is a magánhangzók és a mássalhangzók arányával mérjük. De az *Essai sur l'origine des langues*, ROUSSEAU 1780 körül írt esszéje mintegy két évszázadon át ezen túl is alapvetően meghatározta — s talán még ma is meghatározza — a nyelvről való európai közgondolkodást.)

3. 3. A folytonos (artikulálatlan, tagolatlan) hangtól egy hosszú jeldiszkretizációs (artikulálódási, tagolódási) folyamat vezet el a nyelv megszületéséhez. Az emberi nyelv már születésekor **heterogén** (folytonos és diszkrét) **jelek rendszere:** a **szupraszegmentális** nyelvi jelek **folytonosak**, a **szegmentális** nyelvi jelek **diszkrétek**. Kezdetben nagyobb a relatív súlyuk a folytonos jeleknek — a nyelvi változásokat fémjelző diszkretizáció azonban **a folytonos jelek fokozatos visszaszorulását és a diszkrét jelek relatív súlyának a növekedését** eredményezi. A nyelvi változások iránya szükségszerű: a nyelvet használó közösség kommunikációjában egyre nő a jeligény, ez pedig egyedül a nyelv ágyaként szolgáló hang finomodó artikulálásával elégíthető ki, aminek eredményeként **a hang monotonabbá válik,** a folytonos magánhangzók tagolását elősegítő **mássalhangzók száma pedig növekszik**, mint ezt ROUSSEAU is megállapítja idézett esszéjének az ötödik, az írásról szóló fejezetében (ROUSSEAU 1995: 384).

4. Az írás

4. 1. A betűírás megjelenését a Kr. e. 8. században az tette lehetővé, hogy a hangzó nyelv **elért egy kritikus diszkretizációs/artikuláltsági szintet.** E szint meglétén túl természetesen szükség volt az ember által végzett hanganalízis kellő finomságára is ahhoz, hogy a szótagokon túl a beszédhangokat is önálló egységekként ismerje fel. A „legtermészetesebb hangrögzítő írásmód a szótagírás" ('die natürlichste Lautschrift ist ein syllabischer Kode') (POSNER 1983: 315), mivel a hangzó beszéd mintegy „automatikusan" tagolódik szótagokra; ezeknek a természetes **akusztikus egységeknek beszédhangokra történő további tagolása már egyértelműen tudatos, absztraháló, mesterséges aktus**.

4. 2. A betűírás — amely tulajdonképpen metajelrendszer (s már ezáltal is rafináltan mesterséges), ugyanis a hangjelek jele (HARRIS 1994: 42) — a hangzó nyelv heterogén jelrendszeréből **csak a diszkrét természetű szegmentális jelek rögzítésére képes**, lévén a betűírás természeténél fogva diszkrét/digitális eszköz. Az írás visszahat a nyelvre: a betűírás hangsúlyosan felerősíti a nyelvi változásoknak már eddig is meglevő diszkretizációs irányát.

4. 3. A fentiekből következik, hogy „szemben a természetes szóbeli nyelvhasználattal az írás teljes egészében mesterséges képződmény, »természetesen« írni nem lehetséges" ('By contrast with natural, oral speech, writing is completely artificial. There is no way to write »naturally«') (ONG 1982: 82). Mivel pedig az írás erőteljesen visszahat a nyelvre — „After writing [...] oral speech was never the same" (ONG 1977: 87) — az **írás mesterségességéből jó adag bizony szükségképpen átragad a nyelvre** is.

4. 4. Azt a korszakot azonban, amelybe az írás „beleszületett" — az antikvitás világát —, a szóbeliség uralja. Az írást mindenekelőtt az emlékezet támaszaként használják: azért írnak le valamit, hogy később majd **hangosan** felolvassák. Az írás még nem válik autonóm közlésmóddá, ezért hatása a beszélt nyelvre csekély. Az írás ekkor alapvetően és sokirányúan a szóbeliség kontrollja alatt áll: a **„természetes" nyelvi forma ellenőrzi a „mesterségest".**

5. Tanult nyelvek

5. 1. Kr. u. 550 és 700 között a vernakuláris nyelvként beszélt latin átment korai olaszba, franciába, katalánba, spanyolba, s ezeknek a született beszélői nem értik meg az írott latint. Az iskola, az egyház és az állam azonban továbbra is a latint alkalmazza: a latin **tanult** nyelvvé válik, született beszélője nincs (ONG 1982: 112–115).

5. 2. A tanult latin alapja értelemszerűen az írás, a nyelv tanulói és használói a nyelvhasználati normákat a hagyományozódott **írott szövegekből szűrik le**. A tanult latin fő használati területe az írás volt, ám az államigazgatási, egyházi, egyetemi élet mindennapos teendői megkerülhetetlenné tették a tanult latin szóbeli használatát is. Ez a bő 1000 évig tartó latin szóbeliség — amely a nagy presztízsű kommunikáció kizárólagos eszköze — egyértelműen az írás kontrollja alatt áll: **a „mesterséges" ellenőrzi a „természetest".**

Az írás társadalmi tekintélye miatt ez a szereposztás érvényes lesz az írásbeliséget szerzett nemzeti nyelvekre is, egészen napjainkig.
5. 3. Vigotszkij az írást és az idegen nyelvet egyaránt a **„beszéd algebrájának”** nevezi (VIGOTSZKIJ 2000: 262, 294), az „algebra” szót az elvontság, a mesterségesség metaforájaként használva; az **írásbeli alapon álló, tanult latin esetében az elvontság, a mesterségesség mindkét dimenziója** jelen van. Valószínű, hogy ez a kettős absztrakciós kényszer a legfőbb forrása a középkori skolasztika kialakulásának; s ezáltal a modern tudományosságnak is, amely a skolasztika módszertani tapasztalataira alapozva bontakozott ki.

5. Nyelvtípusok szemiotikai perspektívában

5. 1. Egy nyelv szemiotikai értelemben vett természetességéhez/mesterségességéhez fontos adalék, hogy az adott nyelv a saussure-i felosztás szerint inkább lexikológiai vagy grammatikai jellegűnek minősül-e (SAUSSURE 1997: 149–151). A relatív motiváltságú szavak magasabb aránya a motiválatlanokkal szemben — ez a grammatikai jellegű nyelveket jellemzi — a mesterséges jelleget látszik erősíteni, mivel a **relatív motiváltság diszkrét (tagolt) jegyeket hordoz**, szemben azzal a tagolatlan viszonnyal, amely a motiválatlan szavakat mint jelölőket a jeltárgyukhoz fűzi.
5. 2. Ebből következően az egyes nyelvtípusok határozottan eltérő szemiotikai arculatot mutatnak. Mivel az **izoláló nyelvek** — nem lévén ragozásuk — tisztán lexikológiai jellegűek, így szemiotikai szempontból **természetesebbnek minősülnek** a **flektáló** vagy **agglutináló nyelveknél**. A **flektáló** nyelvek bizonyos fokú morfemikus tagoltságuknál fogva **mesterségesebbeknek** mutatkoznak az **izolálóknál**, de **természetesebbeknek az agglutinálóknál**. Egy nyelvtípuson belül is mutatkozhatnak lényeges különbségek: az egyaránt flektáló nyelvnek kategorizált angol és német közül a németben sokkal nagyobb a relatív motiváltságú szavak aránya, így szemiotikailag egyértelműen mesterségesebb jegyeket hordoz, mint az angol.
5. 3. Erőteljesen befolyásolhatja egy nyelv szemiotikai arculatát a **tonalitás** adott nyelvbeli szerepe is. Az ún. **tonális nyelvekben** — amelyekben a hangszín széles körű szerepet játszik a szavak közötti különbségek generálásában — **a folytonos jelek szerepe sokkal nagyobb,** mint az atonális nyelvekben, s ezáltal szemiotikai értelemben **természetesebbeknek minősülnek az atonális nyelveknél.**

6. Az eszperantó

6. 1. A legszélesebb körben elterjedt konstruált nyelv, a 19. század végén létrehozott **eszperantó szemiotikai tekintetben sajátos vonásokat mutat.** Működése két vonatkozásban is hasonló a tanult latinéhoz:

— az eszperantó írásban jött létre, így az írott forma szolgál a szóbeli használat alapjául;

— az eszperantó is tanult nyelv (csekély kivételtől eltekintve) valamenynyi használója számára.

Szemiotikai értelemben mindkét fenti vonás a nyelvi arculat mesterségességre utaló vonásait emeli ki. Ezt a jelleget látszik erősíteni a **relatív motiváltságú szavak kiugróan magas aránya** is — ez az eszperantó igen gazdag, produktív képzőrendszerének az eredménye. Azt mondhatjuk tehát, hogy az **eszperantó** szemiotikai tekintetben **sokkal** mesterségesebb **az izoláló és tonális kínainál,** s hogy **valamelyest** mesterségesebb az **agglutináló magyarnál** vagy a **flektáló**, de erőteljesen **grammatikai jellegű németnél.** Bizonyosnak látszik ugyanakkor, hogy az írás minden fajtája szemiotikai szempontból mesterségesebb a hangzó beszédnél: **egy magyar nyelvű írás biztosan mesterségesebb egy eszperantó nyelvű beszédprodukciónál**[3]**.**

7. Korlátozó megjegyzések

7. 1. Az egyes nyelvek szerkezetéből leszűrt szemiotikai megállapítások érvényét a nyelvhasználói tapasztalat jelentős mértékben korlátozhatja, a nyelvhasználó számára többnyire ugyanis **a relatív motiváltságú szavak** is ugyanolyan **osztatlan, tagolatlan viszonyban vannak a jelöltjükkel**, mint a motiválatlanok: a gyakorlott nyelvhasználó ugyanúgy **osztatlan egységként** kezeli a német *Hilflosigkeit*, a magyar *elengedhetetlen*, mint az eszperantó *manĝilaro* szót.

Összegzés

Azt vonhatjuk le gondolatmenetünk tanulságaként, hogy míg genetikus értelemben a természetesség–mesterségesség egymást kizáró oppozíció, sze-

[3] Az eszperantó nyelv részletesebb szemiotikai vizsgálatát a 90. Eszperantó Világkongresszus (Vilnius, Litvánia) mellett megrendezett tudományos ülésszakon tartott előadásomban végeztem el. Az előadás írott változata is megjelent „Voĉa kaj skriba Esperanto. La Internacia Lingvo en semiotika spegulo" címmel in: WANDEL, Amri (ed.): *Internacia Kongresa Universitato 2005.* Rotterdam–Vilnius: Universala Esperanto-Asocio, 2005. 37–46.

miotikai keretben csupán arról beszélhetünk, hogy egy adott nyelv **inkább** természetes vagy **inkább** mesterséges jegyeket mutat.

Ha az **emberi nyelvet általában** tekintjük, akkor bizony **inkább mesterségesnek látjuk**, mint természetesnek, mivel nyelveink mindegyikét a diszkrét jelek túlsúlya jellemzi.

Ha egyes nyelveket vetünk össze, láthatunk különbségeket: pl. a **tonális nyelvek** (a folytonos jelek hangsúlyosabb szerepe miatt) **természetesebbeknek bizonyulnak az atonális nyelveknél**. Az **izoláló nyelvek természetesebbeknek tűnnek a flektálóknál**, a **flektálók** pedig az **agglutinálóknál** (összefüggésben a relatív motiváltságú szavak arányával).

A nyelvek szerkezete, íráshoz való viszonya stb. alapján levont szemiotikai megállapításokat **árnyalhatják**, sőt jelentős mértékben **módosíthatják** a **nyelvhasználat** bizonyos pszicholingvisztikai **jelenségei**.

A METAFORA MINT AZ INOPIA KORREKCIÓJA*

1. Inopia

1. 1. Relatív inopia

1. 1. 1. Inopiáról — nyelvi hiányról, szegénységről, fogyatékosságról — többnyire két nyelv vagy kultúra viszonylatában szoktunk beszélni: például fordítás közben, amikor a forrásnyelv valamely szavára a célnyelven nem találunk megfelelőt. Ilyenkor új szóösszetétel vagy metafora megalkotásával próbáljuk a nyelvi hiányt megszüntetni, vagy pedig — főként, ha tárgy megnevezéséről, tehát konkrét főnévről van szó — mitegy „couleur locale"-ként átvesszük a forrásnyelvi szót. Ez utóbbi történt a spanyol *machete* ('irtókés', 'irtósarló', 'dzsungelkés') szó esetében, mivel a formájában inkább késre, felhasználását tekintve sarlóra emlékeztető (például machetével aratják a cukornádat) multifunkcionális szerszámnak nem akadt találó magyar neve.

1. 1. 2. Lévén hogy „kizárólag a kommunikáció alakítja a nyelvet" (MARTINET 1967: 178), létezik a fenti eseti szóhiánynál nagyobb területre kiterjedő inopia is, amely a kulturális viszonyok és az általános szemléletmód különbségeiből ered. Például az egyébként igen gazdag klasszikus arab nyelven nincs megfelelője az udvarlás és a bókok vonatkozásában igen kiterjedt és gazdagon árnyalt francia szókincsnek, más témák tekintetében viszont esetleg a franciában tapasztalhatunk szószegénységet az arabhoz képest.

1. 1. 3. Gyakori forrása az inopiának az, amikor két különböző fejlettségű nyelv szókészlete szembesül egymással. Ez volt a helyzet a latin és a görög esetében egészen a császárkorig, vagy éppen a magyar — és a többi keleteurópai —, illetve a latin nyelv tekintetében hosszú évszázadokon át. A helyzetet időnként csak széleskörű tudatos beavatkozás — nyelvújítás — tudta feloldani.

Az inopiának a fentebb említett *relatív* megjelenési formái mellett létezik egy általános, a nyelv természetéből fakadó, mintegy *abszolút*, *eredendő* formája is. A továbbiakban ennek a körvonalazására teszünk kísérletet.

---

* Az írás első megjelenési helye: KEMÉNY Gábor (szerk.) *A metafora grammatikája és stilisztikája.* Budapest: Tinta Könyvkiadó. 2001. 22–30.

1. 2. Eredendő vagy abszolút inopia

1. 2. 1. Eredendő vagy abszolút inopián azt értjük, amikor a nyelv nem egy másik nyelv szókészletéhez, hanem a kifejezendő gondolathoz képest bizonyul szóhiányosnak. E vonatkozásban minden nyelv szóhiányosnak tekinthető. ZOLNAI Béla idézi erről SZÉCHENYI szép szavait (ZOLNAI 1957: 125):

> *„Ki az a szerencsés szerencsétlen, aki egészen ki tudta volna fejezni, ami a lelkében volt? Szerencsés azért, mert a nyelvnek oly nagy tehetségével bírt. De szerencsétlen azért, mert csak oly parányi volt lelkében, amit még az emberi nyelv is el tudott rebegni!"*

SZÉCHENYI „szerencsés szerencsétlene" számára „nyelve határai világa határait is jelentethették", de jól tudjuk, az ember világának határai jóval tágabbak annál, mint amit nyelvével át tud fogni.

Az alábbiakban megpróbáljuk röviden összefoglalni, miért szükségszerű jelensége a nyelvnek az inopia, a szóhiány.

1. 2. 2. Köztudott, hogy az ismert emberi nyelvek szinte mindegyike jóval kevesebb szót használ, mint amennyi a rendelkezésre álló fonémákból a permutáció szabályai szerint előállítható lenne. Például 23 fonéma segítségével 23^8 (hetvennyolcmilliárd) nyolcbetűs szó hozható létre: ez akkor is a szokásos szókészleti adatokat nagyságrendekkel meghaladó mennyiség, ha kiszűrjük közülük a kiejthetetlen fonémakombinációkat (POLÁNYI 1994: 140–1)[1]. Ez a szómennyiség elegendő lenne rá, hogy az angol nyelven valaha is kinyomtatott mondatok mindegyikét külön kódszóval helyettesítsük. Könnyű belátni, hogy ekkora szómennyiség tárolására az emberi emlékezet alkalmatlan.

1. 2. 3. Ám nemcsak az emlékezet korlátai szabnak gátat a szókészlet ilyen mértékű megszaporításának. Ez az irdatlan mennyiségű szó ugyanis valójában nem jelentene semmit, mivel az emberi nyelv szavai a *sokszoros ismételt* használat során nyerik el jelentésüket. E sok milliárdnyi szó az eddig leírt mondatok kódjegyzéke lenne, amely csupán e mondatok azonosítására, „előhívására" lenne alkalmas, de elegendő számú ismétlődés híján a jelentésükből nem árulna el semmit.

A fentiekből következik a „szegénység" törvénye: az emberi nyelv csupán olyan mennyiségű szókészlettel rendelkezhet, amely lehetővé teszi a kommunikációs folyamatban az egyes szavak *elegendő számú* ismétlődését.

[1] A forrás számítási hibát tartalmaz: ezt itt korrigáltuk.

1. 2. 3. 1. Itt érdemes egy kis kitérőt tennünk annak érdekében, hogy rámutassunk: a szójelentések mai fogalmaink szerinti stabilizálódására csak az írásbeliség viszonyai között nyílt lehetőség. Az ún. „elsődleges”[2] (az írásbeliség megjelenése előtti) szóbeliség viszonyai között a szavak ugyan ismétlődnek a használatban, de — rögzített, hivatkozható használati minta hiányában — a használatban jelentésük erősen kötődik a szituációhoz. Így a szavak jelentését egyszerre jellemzi a túlzott konkrétság és a bizonytalanul szétáradó parttalanság.

1. 2. 4. Az eredendő inopiának egy másik forrása a szavaknak az érzékelési területek közötti rendkívül aránytalan megoszlása[3]. Míg a látásingerek megnevezésére *viszonylag* gazdag szókinccsel rendelkezünk, a többi érzékelési terület tekintetében folyamatosan az inopia falába ütközünk: miközben az átlagos ember mintegy 10–40 ezer szaginger megkülönböztetésére képes, közülük alig egy-két tucatnyit tudunk megnevezni (ATKINSON 1997: 125). Ez az aránytalanság persze nem véletlen: tükrözi egyfelől az egyes érzékelési területeknek az emberi létben betöltött szerepét — a látás már PLATÓN szerint is a legfontosabb érzékszervünk (PLATÓN 1983: 527) —; másfelől a tényleges kommunikációs igényeket: a szaglással, ízleléssel, tapintással kapcsolatos ingerekről, érzetekről és képzetekről viszonylag ritkábban szoktunk beszélni. Jó megfigyelők igen pontos személyleírást tudnak adni, amelyek alapján igen élethű fantomképek készülnek, olyan „szagleírás” azonban, amely alapján egy meghatározott szag pontosan azonosítható lenne, valószínűleg elképzelhetetlen.

Az érzékszerveink révén szerzett ingerek lenyomatából és a belőlük kikristályosodott képzetekből tudatunkban már a gondolkodás kezdeti fázisában is a rendelkezésre álló nyelvi eszköztárat sokszorosan meghaladó tartalomelem van. Amikor kísérletet teszünk tudatunknak a „testünkön kívül” helyezésére — azaz a kommunikációra —, nyomasztó kettős dilemma előtt állunk. Egyfelől formalizálatlanul szabálytalan — s ezáltal egyedi és eredeti — érzeteinket, képzeteinket és gondolatainkat erőteljes redukcióval formalizálnunk kell annak érdekében, hogy az üzenetünk címzettje számára legalább körvonalaiban, jellegében ismerősnek tűnjenek; másfelől ezt a formali-

[2] Walter J. ONG 1971-ben alkotja meg a „primary orality” (elsődleges szóbeliség) és a „secondary orality” (másodlagos szóbeliség) fogalmát, az előbbin az írásbeliség előtti, az utóbbin pedig a rádió, televízió stb. megjelenését követően kibontakozó új szóbeliséget értve. E fogalmak részletes kidolgozását egy későbbi művében végzi el (ONG 1982) .

[3] Gondolatmenetünk a szenzualizmus jegyében fogant, s — POLÁNYI Mihály idézett művéhez hasonlóan — lényegében LOCKE elméletét követi. Vállalnunk kell azonban az ebből fakadó egyoldalúságot, mivel az inopia és a metafora összefüggéseire így világosabban tudunk rámutatni.

zálást, úgy kell elvégeznünk, hogy az így redukált tartalmak „beleférjenek" a rendelkezésre álló nyelvi eszköztárba. Bár e tevékenységet a társadalom kommunikációs szokásrendje nagyjából körvonalazza, nagyon sok függ az egyén személyiségétől, nyelvi kompetenciájától, lelkiállapotától, leleményességétől stb.

1. 2. 5. Az emberi nyelvnek az *inopia*, a szóhiány mellett szerves tartozéka a *copia*, a szóbőség is. Ebbe a körbe a szinonimák egy része tartozik: az a része, amely egyazon jeltárgyat illeti különböző jelekkel. (Más szinonimák — például a fokozatszinonimák: fut, szalad, rohan — nem tartoznak ide, mivel különböző jeltárgyakat jelölnek, s ezért nem tekinthetők „feleslegesnek".) Kognitív szempontból viszont „feleslegesnek" tekinthetők azok a szinonimák, amelyek ugyanazt a jeltárgyat jelölik, s a köztük levő különbség kizárólag a beszélő értékítéletét manifesztálja. Ilyenek például a *hölgy, nő, perszóna, némber* stb.: ez a többlet rendszerint a nyelv kifejező funkciójából — a bühleri „Ausdruck"-ból — adódik. (*Copiát* eredményezhet pragmatikai körülmény is: pl. a kutya–eb tekintetében.) A nyelvi megformálásra az alapjaiban társadalmilag determinált nyelv itt is viszonylag tág mozgásteret nyújt a nyelvhasználónak: választhat, választania kell a szóbőségből.

1. 2. 6. Tehát mind az inopia, mind a copia olyan jelenség, amely aktív attitűdre készteti, sőt kényszeríti a nyelvhasználót. Bár nincs két ember, akinek egy adott pillanatban pontosan azonos gondolatai lennének, ha ez valamilyen csoda folytán be is következnék, egészen biztos, hogy nem egyformán fejeznék ki őket. Lelki alkatuktól, vérmérsékletüktől, tapasztalataiktól, tehát személyiségüktől, valamint szókincsüktől, nyelvi kompetenciájuktól, találékonyságuktól és pillanatnyi fizikai-lelki állapotuktól is függ, hogy mi módon próbálnak és milyen eredményességgel tudnak úrrá lenni az inopián, s hogy miként választanak a copia nyújtotta lehetőségek közül[4]. *Ily módon az inopia és a copia egyszersmind a nyelvi stílus létalapja* (vö. KEMÉNY 1998: 289).

[4] „... amikor egy formális szabályrendszert a tapasztalatra alkalmazunk, mindig fennáll egy bizonyos meghatározatlanság, amelyet a megfigyelőnek kell feloldania, közelebbről meg nem határozható kritériumok alapján. [...] a nyelv alkalmazása a dolgokra szintén nem formalizált, vagyis nem artikulált folyamat. Következésképp a megnevezés *mesterség* ..." (POLÁNYI 1994: 144–5). (Kiemelés tőlem — B. V.)

2. A metafora

2. 1. Emanuele TESAURO írja az alábbiakat a 17. században: *„A metafora [...] gyakorta segítségére jő a nyelv szegényességének, és midőn a megfelelő szó hiányzik, szükségből az átvitt értelemmel segít, mint például ha ezt akarnád mondani saját szóval:* A szőlővesszők gyöngyöznek, *vagy* A nap fényt áraszt, *nem volnál képes. Jól figyelte meg CICERO, hogy a metafora öltözethez hasonlít, amelyet szükségből találtak ki, de gálára és ékességre is való"* (TESAURO 1962: 167).

CICERO több helyütt is visszatér a metaforának e kettős funkciójára: *„... [a metafora] helyénvalónak látszik, ha a szóban forgó dologra nincs külön kifejezés, így e szóképet a megvilágítás, nem üres szójáték céljára alkalmazzuk"* (CICERO 1987: 228). *„Névátvitelnek azt nevezem [...] amikor a hasonlóság alapján átvisszük valamely szó jelentését egy másikra, vagy díszítő célzattal, vagy a nyelv fogyatékossága miatt"* (CICERO 1987: 231).

QUINTILIANUS a *katachrésis/abusio* elnevezéssel illeti a metaforának azt a használatát, amikor *„névvel nem rendelkező [...] dolgoknak olyan nevet adunk, amely közel esik hozzá"* (ADAMIK 1998: 223), s csak akkor nevezi *metaforá*nak a szóképet, ha olyan dologra alkalmazzuk, amelynek van neve (CORNIFICIUS 1987: 318–9; 159. lábjegyzet). Ez a megkülönböztetés azonban nem általános az antik retorikában. Például CORNIFICIUS a téves szóhasználatot nevezi katachrésisnek/abusiónak (a szó szótári jelentése egyébként 'visszaélés'), a quintilianusi jelentés nem szerepel nála; a metaforának hat funkcióját sorolja fel (szemléletesség, tömörítés, az obszcenitás elkerülése, nagyítás, kicsinyítés, díszítés), s ezek között sem szerepel a nyelvi hiány kiküszöbölése (CORNIFICIUS 1987: 252–3).

Bár már ARISZTOTELÉSZ is utal a Poétikában (1457b) a metaforák használatának nyelvi hiányt pótló esetére (az „istenalkotta lángot vetni" példájával), a retorika jellegéből adódóan az antik korban a metaforának a „gálára és ékességre" való használata állt a figyelem középpontjában. A szónok ugyanis arra törekedett, hogy közönségét meggyőzze valamiről, ezért lehetőleg tartózkodnia kellett attól, hogy névvel nem rendelkező (tehát a hallgatóság számára ismeretlen) dolgokról, fogalmakról egyáltalán szót ejtsen.

2. 2. A metafora inopiát korrigáló alkalmazásának tudata azonban folyamatosan fennmaradt. HOBBES így ír erről: *„A szavak modorának választékossága a szavak olyatán díszítése, amely által egy szót első, voltaképpeni jelentéséből egy másik jelentés felé vonunk el... [...] A szavak ilyetén megváltoztatására először* a szükség — a szavak hiánya — vitt rá, *azonban*

az élvezet szokássá szilárdította, mivel az ilyen szavak hallásra kellemesek és bájosak" (HOBBES 1998: 157). (Kiemelés tőlem — B. V.)

Hermann PAUL is a kettősséget hangsúlyozza, első helyen a nyelvi hiányt orvosló funkciót említve[5] (idézi BÜHLER 1965: 344 [§ 23. 1.]). Maga BÜHLER is fontosnak tartja a metaforának ezt a szerepét, amikor olyan példákat említ, mint *'Fingerhut'* (gyűszű; szó szerint: 'ujjkalap', *'Handschuh'* (kesztyű; szó szerint: 'kézcipő'), *'Tischbein'* (asztalláb) (BÜHLER 1965: 342 [§ 23. 1.]). BLOOMFIELD a jelentésváltozások kapcsán részletesen foglalkozik a köznyelvi metaforákkal, de nem tér ki arra, mi hívta létre őket. A költői metafora természetét és lehetőségeit illetően pedig maga is megelégszik egy tetszetős metaforával[6] (BLOOMFIELD 1933: 443). GUIRAUD számára a metafora mindenekelőtt költői eszköz, viszont még ebben az összefüggésben is kitér olyan vonatkozásra, amely kapcsolatba hozható a nyelvi hiány pótlásával. *„A dolgok két osztályának az összehasonlítása lehetővé teszi a szerző számára víziójának a megragadását"* — írja[7] (GIRAUD 1969: 59). Werner KROEBER-RIEL a metafora kiváltó tényezői közül elsőként említi a kifejezési kényszerből létrejövő metaforát *(„Metapher aus Ausdrucksnot"*[8]*).*

2. 3. A metafora nyelvi hiányt kiküszöbölő alkalmazásának alapvető formáját *kognitív metaforának* nevezzük. (A metaforának a kognitív funkcióját emelte ki többek között VICO, HERDER, HUMBOLDT és NIETZSCHE is.) E tekintetben a metafora valójában a megismerés kezdeti fázisának talán a legfontosabb eszköze. *„A fogalmak nincsenek eleve adva. Meg kell fogni, fel kell fogni mindazt, ami a fogalmat megelőzi. A dinamika a kreatív metafora lényege. A mozgást* hiány *indítja el. [...] Ezek [a metaforák] tudatelőttes elemzést, tudatelőttes ismereteket tételeznek fel"* (FÓNAGY 1998:146). (Kiemelés tőlem — B. V.)

A tudományos megismerés tényleg nem tud meglenni metaforák nélkül. NÉMETH László így ír erről: *„Azt képzeljük, hogy a metafora a költészet virága, pedig a költészet előbb elvan metaforák nélkül, mint a tudomány. Egy HOMÉROSZ, ha kiszedem a metaforáit, veszt, de még HOMÉROSZ marad. A*

[5] „Die Metapher ist eines der wichtigsten Mittel zur Schöpfung von Benennungen für Vorstellungskomplexe, für die noch keine adäquaten Bezeichnungen existieren. Ihre Anwendung beschränkt sich aber nicht auf die Fälle, in denen eine solche äußere Nötigung voliegt. Auch da, wo eine schon bestehende Benennung zur Verfügung steht, treibt of ein innerer Drang zur Bevorzugung eines metaphorischen Ausdrucks."

[6] „The picturesque saying that »language is a book of faded metaphors« is the reverse of the truth, for poetry is rather a blazoned book of language."

[7] „La comparaison des deux classements permettra de *définir* la vision de l'auteur..."

[8] KROEBER-RIEL idézett írása időközben lekerült a világhálóról.

modern vegytan (atomkarok, benzolgyűrű) *és lélektan* (képzettársítás, gátlás, a tudat tartalma) *azonban metaforák nélkül összeomlik"* (idézi SZIKSZAINÉ 1994: 118). BÜKY Béla viszont a Huszita Biblia pszichikumra vonatkozó szókincsét vizsgálva érdekes jelenséggel találkozott: *„... megfigyelhető, hogy a szervmegnevezéshez kapcsolódó átvitt jelenségek nyelvi továbbélése — a fejlődés bizonyos fokán túl — megnehezedik, és az így keletkezett átvitt jelentések, az emberi fejlődés bizonyos szintjének elérésével egyidejűleg, tömegesen pusztulni kezdenek. — E pusztulás magyarázatát részben az adhatja, hogy az emberi gondolkodás átalakult [...] s [...] túlságosan szimbolikusnak, a tudományosság igényével szemben túlzottan költőinek [...] érezte azokat a lelkiállapot-megnevezéseket, amelyek anatómiai szervmegjelölések is voltak egyúttal"* (BÜKY 1986: 141).

A kognitív metafora a tudományos nyelvben többnyire nem csupán inopiát küszöböl ki, hanem mintegy magyarázza is az éppen csak körvonalaiban megragadott fogalmat. A *benzolgyűrű* vagy az *atomkar* — *„a metaforikus szó új jelentése egyben stílustény is"* (SZABÓ Z. 1977: 65) — analóg vizuális elemével hozzásegít a fogalom bizonyos jellemzőinek a megértéséhez. (A metafora természetesen félre is vezethet: ez történik a *sárgaréz* esetében, amely nem a réznek egy fajtája, hanem réz és cink ötvözete; sokan nem tudják, hogy a *bölömbika* egy aprócska madár.) A tudós számára — aki ismeri ezeknek a metaforikus elnevezéssel illetett kémiai fogalmaknak a pontos definícióját is — a szóképes elnevezés teljesen „átlátszóvá", észrevétlenné válik: a *„definíció megöli a metaforát"* (FÓNAGY 1963: 48).

FÓNAGY Iván külön kis könyvet írt a fonetikában használt tudományos metaforákról (FÓNAGY 1963). Ebben mintegy „önboncolást" végez, s ennek során igen szemléletes és gazdag példaanyaggal dokumentált keletkezésleírását adja a kognitív metaforának. A tudományos metafora esetében — írja — a megjelölendő tárgy (a tapasztalattal való első szembesülés idején például a zöngésség mint megkülönböztető tényező) ismeretlen. Efelé a láthatatlan pont felé veti ki a grammatikus a szavak hálóját. Az indiai fakírra emlékezteti ez az eljárás, aki feldobja a magasba a kötelet, a kötél megakad a semmiben, és a fakír felkúszik rajta (FÓNAGY 1963:141).

2. 4. FÓNAGY a fonetikai metaforákat a költői metaforák „közeli rokonainak" tekinti, de talál közöttük jelentős különbséget is. Úgy gondolja, hogy a költő — ellentétben a fogalomalkotáshoz vezető út kezdeti szakaszán a metaforák mankóját igénybe vevő tudóssal — valójában ismeri a kifejezendő gondolattartalmat fedő szót, nem is felejtette el, csak színleli, hogy nem ta-

lálta meg[9]. Ezt annak érdekében teszi, hogy ily módon a „színlelten" elfelejtett, létező *valódi* szó helyett az adott jelentéstartalomra egy *igazi* metaforát alkothasson[10].

Nem vitatható, hogy ilyen eset is van. Valószínűleg ebbe a kategóriába sorolható például John DONNE alábbi metaforája:

> *... ha nem dolgozom,* kín *a pihenőm...*
> (Elégia vetkező kedveséhez. Vas István fordítása)

Itt a „kín" szó egyértelműen a „nehézség", „kellemetlenség" helyett áll, s a metaforahasználat egyik céljaként már az antik retorika által is számba vett *túlzást* szolgálja. Viszont ugyancsak nehéz lenne megtalálni a „valódi" megfelelőjét az Ady Endre-i *fekete zongora* vagy a József Attila-i *semmi ágán* „igazi" metaforáknak, de még a sokkal egyszerűbbnek tűnő Tóth Árpád-i *lila dal* is ellenállna az ilyen kísérletnek.

Nyilvánvalóan azért van így, mert a költő bizony többnyire nem csupán színleli, hogy nincs birtokában az általa kifejezni kívánt jelentéstartalmat közvetíteni képes szónak, hanem tényleg nem ismer ilyen szót, általában azért, mert nem is létezik ilyen szó. Ő ugyanis a valóságélményének olyan árnyalatairól vagy érzéseinek olyan részleteiről kíván a versében kommunikálni, amilyenekről az átlagos nyelvhasználó soha, s ezért a szóban forgó „jeltárgyakhoz" nem is rendelődött hozzá konvencionális nyelvi jel. Ráadásul a költő az átlagembernél sokkal szenzibilisebb, valóságélménye és lelki működése gazdagabb, sokszínűbb, s erre a nagy terjedelmű, szétáradó, nyelvileg artikulálatlan tudattartalomra próbálja meg „kivetni a szavak hálóját". Tehát a költő nem színlel, hanem valóságos inopiával szembesül, ugyanúgy, mint a fonetika tudósa, amikor egy korábban még nyelvi formába nem foglalt tapasztalatot kíván nyelvileg megragadni. Mindketten a metaforához kénytelenek folyamodni.

A különbség a költői és a tudományos metafora között nem a genezisben, hanem a további fejleményekben van. A tudományban az adott jelenség egyre sokrétűbb feltárása révén a kezdetben metaforával megragadott tapasztalat fogalommá pontosul, s a tudományos metaforát idővel egy *terminus* váltja fel (miként a Huszita Biblia magyar fordítása kapcsán fentebb már szó

[9] Bár kimondatlanul, ezt a véleményt osztja SZERDAHELYI István is, amikor a metaforát „helyettesítéses szerkezetként" tárgyalja: *„... egy szó vagy egy szószerkezet helyére — a jelentésbeli azonosítás gesztusával — egy másik szót vagy szószerkezetet állítunk".* Az inopiát orvosló metaforákról hangsúlyozottan a köznyelvi metaforák kapcsán ejt szót (SZERDAHELYI 1995: 277–279).

[10] FÓNAGY a József Attila „Thomas Mann üdvözlése" című versében foglalt jelentéseket kölcsönözve állítja szembe egymással a *valódi* és *igazi* szót.

esett erről a jelenségről), vagy esetleg marad ugyan a metaforikus elnevezés, de ez egyre áttetszőbbé, sőt átlátszóvá válik: exmetafora lesz belőle.

A jó költészetnek azonban éppen a tapasztalat és a tudattartalom *eredetisége* és *egyedisége* az egyik fő kritériuma. Ha úgy tetszik, az ilyen tudattartalomnak nincs a zöngésség jelentőségéhez mérhető súlya a közösség számára, s ezért azután senki sem tér vissza a „témához", hogy újra meg újra megkísérelje „feltérképezni", miként ez a zöngésség jelensége esetében történt. Például azt a komplex érzetet, amelyet József Attila a *patkánypuha* metaforikus jelzővel ragadott meg[11], senki sem próbálta tudományos pontossággal feltárni: nem is tehette volna, mivel ezt a komplex érzetet csak József Attila ismerhette igazán — vagy minden részletében talán ő maga sem. Az sem mellékes, hogy az európai kulturális konvenciók igazából tiltják az ilyen komplex érzet ismételt megírását, nem is beszélve az érzet megragadására fellelt/alkotott szó újbóli használatáról. Így a *patkánypuha* szó megmaradt egyszerinek, *hapax legomenon*nak, s ezért evokatív ereje a megírása óta eltelt bő hetven esztendő alatt mit sem csökkent.

Itt szeretnénk hivatkozni Solomon MARCUSnak „Az emberi nyelv két pólusa" című tanulmányára, amelyben a tudományos és a költői nyelvet összevetve arra a következtetésre jut, hogy a költői nyelvben igazából nem beszélhetünk szinonímiáról (MARCUS 1977: 194). Nézete szerint a költői nyelv „merevebb" a tudományos nyelvnél, mivel minden jelentős költői alkotás azt a benyomást kelti, hogy benne semmit sem lehet megváltoztatni, helyéről elmozdítani, valamit elhagyni vagy valamit hozzátenni (MARCUS 1977: 195). Állításának alátámasztására azt a tapasztalati tényt is felhozza, hogy egy tudományos cikket megbízható minőségben le lehet fordítani bármely nyelvre, egy verset azonban nem, mivel egy költői kifejezés nem adható vissza két különböző szóval (MARCUS 1977: 203). Ez a tartalom és a tartalmat megragadó nyelvi forma között fennálló széttéphetetlennek tűnő megfelelés — amelyet gondolkodásunk hajlamos inkább a kognitív metaforákat alkalmazó tudományos nyelvnek tulajdonítani — viszont indirekt módon arra utal, hogy a költői metafora nem csupán ugyanolyan kognitív, mint a tudományos metafora, hanem bizonyos értelemben még „kognitívabb" is nála. Ez mindenesetre a tudományos és a költői metafora azonos genezise mellett szóló érv. (Lásd ehhez még a 7. lábjegyzetet: GUIRAUD a „szerző víziójával" összefüggésben ugyanazt a *définir* igét alkalmazza, amely a fogalmak meghatározása kapcsán is használatos.)

[11] „Lebukott" című költeményben.

3. Összefoglalás

3. 1. A metafora az inopia, a nyelvi hiány kiküszöbölésének a legfontosabb eszköze. A metafora révén a nyelvi kifejezés eszköztárának a gazdagodása a szóalakok egy határon túl mindenképpen káros túlszaporodása nélkül mehet végbe. Az eszköztár metaforikus gazdagodása a korábban nyelvileg artikulálatlan gondolattartalmak közölhetővé tételén túl e gondolattartalmak egymás közötti viszonylatairól is felbecsülhetetlen értékű információkat tartalmaz.

3. 2. A költői metafora véleményünk szerint ugyanúgy a szóhiány, az inopia meghaladására való törekvés eredménye, miként a köznyelvi vagy a tudományos metafora. Az utóbbiaktól való minőségi különbsége — frissessége, érzékletessége, helyenként rébuszként ható összetettsége, bonyolultsága — igazából két körülményből eredeztethető: egyfelől abból, hogy az átlagembernél érzékenyebb költő belső világa gazdagabb, tapasztalati tartománya többrétegű, mint az átlagemberé; másfelől abból, hogy nyelvhasználati kompetenciája — mind a tudatosság, mind az intuíció síkján — ugyancsak az átlagos nyelvhasználó fölé emeli. E két körülménytől, valamint a személyiségének lényegi elemét alkotó eredendő exhibicionizmusától vezérelve — *„szeretném magam megmutatni, / hogy látva lássanak, / hogy látva lássanak”*[12] — birokra kel a nyelvvel: igyekszik *„formát keresni minden gondolatnak”*, megkísérli a nem létező *„parfümét érezni a szavaknak”*[13], megpróbálja a *„lehetetlent lebírni”* és *„gyönyörűket írni”*[14], elutasítva a wittgensteini szentenciákat, miszerint „nyelvünk határai világunk határait is jelentik”, továbbá főképpen azt, hogy „amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell”.

3. 3. A fentiekben felvázolt gondolatmenet minden nyilvánvaló egyoldalúsága mellett is ahhoz a szemlélethez kapcsolódik, amely túl kíván lépni azon a — lényegét tekintve romantikus — felfogáson, amely a költői nyelvben az emberi nyelvhasználat valamilyen kivételszerű, elkülönülten kezelendő formáját látja.

4. Záró gondolatok. Miután arra a következtetésre jutottunk, hogy a nyelvhasználó embert a metaforizálásra a nyelv eredendő inopiája készteti, felve-

[12] Ady Endre: Szeretném ha szeretnének
[13] Juhász Gyula: Formát keresni...
[14] Ady Endre: Levél-féle Móricz Zsigmondhoz

tődik a kérdés: vajon emberi létünk ennek a körülménynek hasznát látja-e inkább vagy kárát?

A vélemények megoszlanak. Hosszú időn át többnyire csak a kárát vették észre: a tökéletes nyelv keresésére irányuló makacs emberi törekvés Umberto ECO által felvázolt története legalábbis erről tanúskodik. Görcsös igazságvágyában a metafora esküdt ellensége volt NIETZSCHE is. Azt tartotta, hogy az ember kétszeresen is megcsalatik. Először az érzékszervei által, ezt követően pedig a nyelv által, mindenekelőtt a dolgok lényegét elhomályosító metaforák által. Az emberben a „metafora-alkotás iránti ösztönt" véli felfedezni: úgy látja, hogy a metafora, a retorizáltság olyan alapvető ontológiai pozíció, amelynek meghaladására az embernek nincs lehetősége, faji lényegéhez tartozik. Keserű lemondással írja: *„Mert mi is az igazság? Metaforák, metonímiák, antropomorfizmusok át- meg átrendeződő serege..."* (idézi BÓKAY).

Manapság a „metaforakényszernek" inkább az előnyeit látjuk: főleg azért, mert a metafora folyamatosan „karban tartja" és fejleszti az ember analogikus gondolkodását. *„A metafora híd az ember és a természet között"* — hódol szép metaforával a metaforának Northrop FRYE[15]. S hozzátehetjük, ez a híd már jó ideje kétirányúvá vált. Alapesetében a metafora az elvontat az érzékletessel magyarázza: ilyen a *„lelki csapás"* vagy éppen a *„kétségbeesés bunkósbotja"*. A kétsíkú gondolkodásban megizmosodott elme efféle — a konkrétat elvonttal magyarázó — képek megalkotására és befogadására is képessé vált: *„magára húzta a paplant, mint egy jó felejtést"* (Szabó Dezső; idézi ZOLNAI 1957: 142). Egyetérthetünk Northrop FRYE szavaival, aki „A metafora táguló világa" című tanulmányában ezt írja: *„Az irodalom egyik társadalmi funkciója az, hogy ébren tartsa a gondolkodásnak és a szavak használatának a metaforikus módját."*

[15] Frye „A metafora táguló világa" című írása időközben lekerült a világhálóról.

METAFORA ÉS METONÍMIA: SZÉLESEBB ÖSSZEFÜGGÉSBEN*

1. Mikor ARISZTOTELÉSZ a *Poétiká*ban a metaforáról ír (1457b1–1458a17), a trópusok bármely fajtáját érti rajta, tehát a metafora fogalmát „gyűjtőfogalomként", „nemfogalomként" használja. Számára minden metafora, amikor valamit nem a saját nevével nevezünk meg, akár azért, mert nincs is saját neve, akár egyéb okból.

> „Metafora a szó más jelentésre való áttétele, mégpedig vagy (1.) a nemről a fajra, vagy (2.) a fajról a nemre, vagy (3.) a fajról a fajra, vagy pedig (4.) analógia alapján. Nemről fajra való áttételnek nevezem például ezt: *'itt állt meg a hajóm'*, mert lehorgonyozni annyi, mint valamit megállítani. A fajról nemre való átvitel példája: *'Odüsszeusz valóban tízezer kiváló tettet hajtott végre'*, mert a tízezer általában sokat jelent, és ezt használta a költő a 'sok' helyett."

ARISZTOTELÉSZ két metafora-példája a későbbi stilisztikai rendszerekben szinekdoché (vö. ECO 1984: 91–92): mai fogalmaink szerint az arisztotelészi négy metaforafajtából csak a negyediket (esetleg még a harmadikat) tekintjük metaforának. A *Poétika* 'metafora' terminusa tehát a 'szókép'-pel ('trópus'-sal) egyenértékű.

ARISZTOTELÉSZ maga sem tartotta egyenértékűnek a négyfajta metaforát: a *Rétoriká*ban több helyen rámutat arra, hogy az 'analógiás metaforák' képesek leginkább erőteljes hatást kiváltani (1411a–1412b).

2. A későbbiekben a hagyományos retorika alaposan — valószínűleg túlságosan is részletekbe menően — tagolta a *Poétika* parttalan szóképfogalmát (HAWKES 1972: 4). CORNIFICIUS már a Kr. e. 1. század elején tíz szóképet különböztet meg, igaz, az alakzatok elkülönített alcsoportjaként sorakoztatva fel őket (vö. ADAMIK 2005: 21); továbbá a CORNIFICIUS által egy alcsoportba sorolt stíluseszközök közül számos inkább az alakzatok vonásait mutatja. QUINTILIANUS nagy hatású munkájának, az *Institutio Oratoriá*nak nyolcadik könyvében 14-féle szóképet sorol fel (ADAMIK 2005: 27–28). LAUSBERGnek az antik retorika eszköztárát feltérképező nagyszabású kézikönyvében ki-

---

* Az írás a 6. Kossuth-szónokverseny mellett megrendezett „A retorika a társadalomban — a társadalom a retorikában" című tudományos konferencián tartott előadás írott változata. Első megjelenési helye: A. JÁSZÓ Anna – ACZÉL Petra (szerk.): *A szóképek és a szónoki beszéd.* Budapest: Trezor Kiadó. 2005. 67–85.

lencfajta szóképpel találkozhatunk (LAUSBERG 1990: 282–307). LAUSBERG dicséretesen rámutat az egyes szóképek közötti kapcsolatokra is; a szinekdochét például — mint rajta kívül még számosan — a metonímia alfajának tekinti[1].

A hagyományos retorika tagolt szóképrendszere gyakorlati célokat szolgált: a szónokok eligazítását és képzését. Mivel a gyakorlat szempontjából nem volt különösebb jelentősége a szóképek tagolása révén létrejött tucatnyi szóképfajta hierarchiájának, csupán gyakorlati súlyának, előfordulási gyakoriságának, ebből adódóan az egyes felosztások szóképfajtái a köztudatban rendszertanilag is egyenrangúakként rögzültek — a legtöbben manapság sincsenek tudatában annak, hogy a megszemélyesítés nem a metaforával egyenrangú szókép, hanem a metafora egy különleges esete[2].

3. 1. Természetes igényként merült fel, hogy a szóképfajták elburjánzó dzsungeléből egyes szóképek fontosabbakként kiemeltessenek. Kenneth BURKE 1945-ös tanulmányában négy alapvető trópusról ('mastertropes') beszél: ez a *metafora, metonímia, szinekdoché* és *irónia* (BURKE 1945).

BURKE nem stilisztikai vagy retorikai felosztást végez, megközelítése ismeretelméleti: a szóképeknek az „igazság" felfedezésében és leírásában betöltött szerepét kutatja.

A *metafora* használata BURKE szerint tulajdonképpen azt jelenti, hogy egy dolgot más *perspektívából* nézünk; a *metonímia* számára mindenekelőtt *redukciót* jelent, a *szinekdoché reprezentációt*, az *irónia* pedig *dialektikát*.

BURKE négy mestertrópusa viszonylag könnyen redukálható kettőre. A szinekdoché felfogható a metonímia különleges eseteként, miként ezt a szakirodalom egy része is teszi — igaz, szintén nem kevesen a metonímiától jól elkülöníthető szóképnek tekintik[3], mi több, belőle származtatják a metonímiát, sőt a metaforát is. A szinekdoché önállóságának kérdésében itt nem kívánunk állást foglalni, viszont mivel JAKOBSON egyértelműen a metonímia származékaként/válfajaként tartja számon, e dolgozat keretében gyakorlati megfontolásokból a jakobsoni felfogást tesszük magunkévá.

Az irónia minden elméleti fenntartás nélkül tekinthető a hasonlóságon alapuló metafora ellentettjének[4] — s ezáltal a metafora különleges esetének

[1] „Die Metonymie [...] quantitativer Beziehung zwischen dem verwendeten Wort und der gemeinten Bedeutung heißt *synecdoche*..." (LAUSBERG 1990: 296).

[2] Erre mutat rá KEMÉNY Gábor is (KEMÉNY 2002: 118–119) *A magyar stilisztika vázlata* című egyetemi tankönyvvel vitatkozva; a fogalomzavart jól illusztrálja, hogy még egy egyetemi tankönyv is a „metaforából származó [önálló] szókép"-nek tekinti a megszemélyesítést.

[3] Ezt teszi többek között KEMÉNY Gábor (KEMÉNY 2002: 114–115, továbbá KEMÉNY 2005).

[4] „Die Ironie ist der *contrarium*-Grad der Metapher..." (LAUSBERG 1990: 303).

—, hiszen itt a szavakat a szótári jelentésükkel pontosan ellentétes értelemben használjuk.

Ily módon két alapvető szóképünk marad: a **metafora** és a **metonímia**.

A gondolat nem új, mivel a szóképek bipoláris rendszerezésének a lehetősége már CICERÓnál is felmerült, s a későbbiekhez hasonlóan ő is a metaforában és a metonímiában látta a szóképrendszer két pillérét (vö. ADAMIK 2005: 25).

3. 2. Mielőtt rátérnénk a metaforának és a metonímiának a nyelvi rendszerben való elhelyezésére, célszerű röviden kitérnünk a két szókép egymáshoz való viszonyára is. JAKOBSON — mint a későbbiekben majd látjuk — a két szóképet egymástól teljesen függetlennek tekinti: úgy látja, hogy míg a *metafora* két dolog *belső* tulajdonságainak ('hasonlóság') az összemérése révén keletkezik, a *metonímia* esetében a két dolog összekapcsolódása *külsődleges* ismérvek ('érintkezés') alapján jön létre.

ECO úgy gondolja, hogy „minden metafora visszavezethető a kód »csontvázát« alkotó metonimikus összefüggések mélyen fekvő láncolatára" (ECO 1976: 322), tehát a szemantikailag általában merészebb metaforák alapját a szemantikailag egyszerűbb, logikailag is kezelhető metonímiák adják; ha nem így tennénk, tehát a metaforák létrejöttét a metonimikus viszonyoktól függetlennek tekintenénk, ezzel a nyelvi kreativitás idealista elméletét fogadnánk el (ECO 1976: 323).

PROUST szövegeinek vizsgálata során GENETTE is úgy találja, hogy minden metafora gyökere egy metonímiában található meg, mivel a *hasonlóságot* a közelség (az *érintkezés* előfeltétele) indukálja[5] (GENETTE 1972: 45). Lábjegyzetben azonban hozzáfűzi még, hogy ez a viszony valójában kölcsönös: a közelség igazolja a hasonlóságot, amely enélkül indokolatlannak és erőltetettnek tűnhetne, a hasonlóság pedig a közelséget, amelyet hasonlóság nélkül önkényesnek láthatnánk[6] (uo.). „Qui se ressemble s'assemble (et réciproquement)" („ami hasonlít, az kapcsolódik is [és megfordítva]") — idézi érvei alátámasztására Jean RICARDOU szentenciaszerű megfogalmazását.

[5] „... la proximité commande ou cautionne la ressemblance... [...] ... la métaphore trouve son appui et sa motivation dans une métonymie..."

[6] „... la proximité authentifie la ressemblance, qui autrement pourrait sembler gratuite ou forcée, mais en retour la ressemblance justifie la proximité, qui autrement pourrait sembler fortuite ou arbitraire..."

GENETTE példái igen meggyőzők: PROUST metaforáiban nem is kell túlságosan mélyre ásnunk ahhoz, hogy felfedezzük a kétségtelenül ott rejtőző metonimikus viszonyokat.

A metafora és a metonímia közötti szoros kapcsolatra mutat rá KEMÉNY Gábor is (KEMÉNY 2002: 154), amikor Krúdy szóképeit vizsgálva „metonimikus alapú metaforáról" és „metaforává fejlődő metonímiáról" beszél.

A továbbiakban rátérünk a metafora és metonímia nyelvi rendszeren belüli alapjainak a feltárására.

4. 1. SAUSSURE tanítása egyik alapvető tézisének — miszerint „egy nyelvállapoton belül minden viszonyokon nyugszik" (SAUSSURE 1997: 142) — kifejtése során e viszonyokat két, egymástól eltérő szférában mozgó kategóriára osztja. Közülük az egyiket „szintagmatikus", a másikat „asszociatív" viszonytípusnak nevezi.

A nyelvi elemek *szintagmatikus* viszonyai a beszédaktus során jönnek létre, amikor a nyelv szigorú linearitása folytán a szavak egymás mellé kerülnek, s egymással valamilyen viszonyra lépnek. A szavaknak ezt a viszonyrendszerét egy vízszintes tengelyen ábrázolhatjuk. Ezen a vízszintes tengelyen a szavak egymással *érintkeznek*, tehát olyasfajta viszonyban vannak, amely a *metonímia* alapját képezi.

A vízszintes tengelyen egymás mellé sorjázó szavakat a nyelvi rendszer kínálta készletből *választjuk ki*. A kiválasztást a rendszerben rendelkezésre álló szavak hasonlósága — illetve a hasonlóság ellentettje: különbözősége (a különbözőség a hasonlóság nulla foka, vagy éppen negatív értéke!) — alapján végezzük el. A kiválasztott szó *asszociatív* (illetve ahogy mostanában inkább mondjuk: *paradigmatikus*) viszonyban van azokkal a szavakkal, amelyek közül kiválasztottuk. A kiválasztás alapjául szolgáló paradigma elvileg végtelen számú tagját egy függőleges tengelyen ábrázolhatjuk. A függőleges tengelyen található szavak összetartozásának s a közülük való választásnak az alapja egyaránt a *hasonlóságuk*: tehát a választás kritériuma rokonságot mutat a metafora létrejöttének a mechanizmusával.

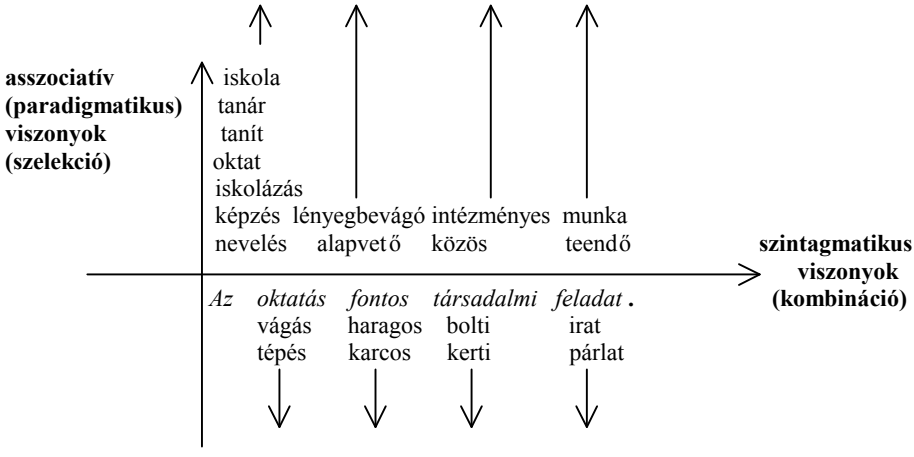

A dőlt betűvel írt példamondat szavai[7] egymással szintagmatikus viszonyban vannak: a mondaton belül egy predikatív és egy minőségjelzős szintagmát találunk. A függőleges tengely mentén található álló betűs szavak a kiválasztás alapjául szolgáló paradigma tagjai: ezek akár szemantikailag, akár alakilag, akár mindkét módon hasonlíthatnak a kiválasztott szóra (pl. a ’tanít, tanár, iskola’ szemantikailag hasonlít az ’oktatás’-hoz, az ’iskolázás, képzés, nevelés’ mind szemantikailag, mind alakilag; a ’vágás, tépés’ csak alakilag).

A fentiek alapján az ábra a függőleges tengelyét *metaforikus* tengelynek, vízszintes tengelyét pedig *metonimikus* tengelynek is nevezhetjük. Mivel a nyelvi működést alapvetően meghatározó műveletek bármelyike elhelyezhető a két tengely valamelyikén, elmondható, hogy a metaforikus és a metonimikus viszonyok a nyelvi működés két alapvető pillérét képezik.

4. 2. JAKOBSON a fenti saussure-i modell tengelyeire utalva írja híres tanulmányában (JAKOBSON 1956: 75), hogy minden üzenet valójában az üzenetet alkotó nyelvi elemek *kombinációja*, amelyeket a feladó az összes lehetséges

[7] Példánk jelen esetben a szavakra vonatkozik, azonban más nyelvi egységek (fonémák, morfémák vagy éppenséggel mondatok) is ugyanígy elhelyezhetők ezen a kettős tengelyen, hiszen a morfémákat alkotó fonémákat is a kód fonémakészletéből választjuk ki, majd illesztjük egymás mellé; ugyanezt tesszük akkor is, amikor morfémákból szavakat alkotunk (szelektálunk és kombinálunk). És természetesen ugyanígy működik a mechanizmus akkor is, amikor mondatokat választunk ki, hogy szöveggé fűzzük össze őket.

nyelvi elem tárházából (a kódból) *választ ki*, a nyelvi működés tehát *kiválasztások* és *kombinálások* végtelen sora[8]. A létrehozott üzenet alkotóelemei (mondatok, szavak, fonémák) *érintkezési* viszonyban vannak egymással, miközben egyszersmind *hasonlósági* kapcsolatban állnak a *helyettesítésükre* alkalmas szavak láncolatával: a hasonlóság foka az egyenértékű szinonimáktól (magas pozitív értékű hasonlóság) a közkeletű antonímákig (magas negatív értékű hasonlóság) terjedhet[9] (uo.).

Normális esetben a nyelvhasználó mindkét — szelektív és kombinatív — kompetenciája harmonikusan működik. A nyelvi zavaroktól szenvedő — afáziás — emberek nyelvhasználatát vizsgálva JAKOBSON arra jött rá, hogy a zavarok nem egyenlő mértékben érintik a kétfajta kompetenciát: egyes páciensek esetében az asszociatív/paradigmatikus/szelekciós/metaforikus tengely működése sorvad el, más páciensek esetében a szintagmatikus/kombinációs/metonimikus tengelyé. Az előző típusú beszédképességi sérülést JAKOBSON *hasonlósági zavarnak ('similarity disorder'),* a második típusút *érintkezési zavarnak ('contiguity disorder')* nevezi.

A hasonlósági zavarban szenvedő személyek nem képesek a mondandóhoz szükséges megfelelő szó kiválasztására, az érintkezési zavarban szenvedők pedig a szavak megfelelő összefűzésére. JAKOBSON megfigyeli, hogy a sérülés által nem érintett tengely működése felerősödik: a hasonlósági zavarban szenvedő páciensek gyakran követnek el „metonimikus" típusú tévedéseket: 'villa' helyett 'kést', 'asztal' helyett 'lámpát', 'füst' helyett 'pipát' mondanak, miközben szövegükben hemzsegnek a kötőszavak, elöljárószók és más grammatikai funkciójú nyelvi elemek. Az érintkezési zavar ezzel szemben igencsak agrammatikus, kaotikus szöveget eredményez, mivel az ilyen páciensek beszédéből éppenséggel a tisztán grammatikai funkciójú szavak — kötőszavak, elöljárószók, névmások, névelők — tűnnek el, egyszersmind azonban a páciensek gyakran mondanak a keresett, de meg nem talált szó helyett „kvázi-metaforákat": 'spyglass'-t 'microscope' helyett, 'fire'-t 'gaslight' helyett.

[8] Annak felismerése, hogy a nyelvhasználat lényegében a használt szavak kiválasztásából (szelekciójából) és összefűzéséből (kombinációjából) áll, nem új gondolat. Éppen JAKOBSON hivatkozik KRUSZEWSKI *A nyelvtudomány alapjai* című 1883-as könyvére, amelyben a nyelvműködésnek ugyanezt a megközelítését fogalmazza meg (JAKOBSON 1969: 191).

[9] „The adressee perceives that the given utterance (message) is a *combination* of constituent parts (sentences, words, phonemes, etc.) *selected* from the repository of all possible constituent parts (the code). The constituents of a context are in a state of *contiguity*, while in a substitution set signs are linked with various degrees of similarity which fluctuate between the equvalence of synonyms and the common core of antonyms."

METAFORA ÉS METONÍMIA: SZÉLESEBB ÖSSZEFÜGGÉSBEN

JAKOBSON megfigyeléséből egyenesen következik az a konklúzió, hogy a metafora–metonímia bipolaritás biológiailag[10] is determinált; ezt részben az is megerősíti, hogy például egyes személyek nyelvhasználata lehet inkább metaforikus vagy inkább metonimikus beállítottságú. Példaként JAKOBSON azt a közismert pszichológiai tesztet hozza fel, amikor a vizsgálat alanyának egy ún. hívószóra azt kell kimondania, ami először az eszébe jut. Akinek a 'hut' ('kunyhó') hívószóra az jut eszébe, hogy 'burn out' ('leégett'), az metonimikus beállítottságú, mivel csak a szintagmatikus tengelyen végez műveletet; akiből viszont a hívószó az 'is a poor little house' ('egy szegényes, apró ház') választ váltja ki, az inkább metaforikus beállítottságú, mivel a szintagmatikus tengely mellett (predikatív szerkezetté egészíti ki a hívószót) az asszociatív tengelyen is végez műveletet (amikor a 'hut' szó jelentését körülírja).

JAKOBSON ennél is tovább lép, s rámutat, hogy egyes írásmódok, műfajok, stílusirányzatok is elhelyezhetők egy olyan képzeletbeli tengelyen, amelynek két végpontja a *metafora*, illetve a *metonímia*. Úgy látja, hogy az orosz népköltészetben például a *lírai* dalokat a metaforikus, az *epikus* hősi énekeket a metonimikus szövegszerveződés jellemzi inkább. A *romantikában* és a *szimbolizmusban* a metafora uralkodik, a *realizmusban* viszont a metonímia és a szinekdoché — az utóbbit, mint már volt szó róla, JAKOBSON a metonímia alfajának tekinti — nyer meghatározó szerepet. A romantikát és a szimbolizmust már JAKOBSON előtt is sokan társították a metaforával, a realizmus és a metonímia kapcsolatára viszont JAKOBSON elsőként mutat rá, példákat is felsorakoztatva (főként TOLSZTOJ műveiből) állítása alátámasztására.

A metaforikus–metonimikus besorolást ezután kiterjeszti más művészeti ágakra is: úgy látja, hogy a kubizmus szinekdochék láncolatává változtatja át a tárgyakat, miközben a szürrealista festészet mintegy tombol a metaforákban. Megjegyzendő, hogy Pierre GUIRAUD a szürrealizmust — szemben az általa is metaforikusnak tartott romantikával és szimbolizmussal — az esernyő és a varrógép „találkozása" (tehát kvázi „érintkezése" okán metonimi-

[10] De természetesen nemcsak biológiailag, hanem történetileg és társadalmilag is; HEDLEY joggal veti JAKOBSON szemére, hogy elmulasztja a metafora–metonímia bipolaritást történelmi és társadalmi keretbe helyezni (HEDLEY 1988: 12).

kusnak látja[11] (GUIRAUD 1969: 57), de valószínű, hogy inkább JAKOBSONnak van igaza, hiszen a szürrealista szövegek zömét az olvasók többsége inkább metaforikus jellegűnek érzékeli.

A színházi tradícióval szakító filmművészet eszköztárát is besorolhatónak látja JAKOBSON a metafora–metonímia bipolaritásba. A premier plánt szinekdochikusnak értékeli, a tájat végigpásztázó kameramozgással készült felvételeket metonimikus jellegűeknek, ezzel szemben a montázst viszont metaforikusnak.

JAKOBSON metaforikus–metonimikus vonásokat vél felfedezni a szövegformákban is: a verset inkább metaforikusnak, a prózát inkább metonimikusnak tekinti. És nemcsak azért, mert a verses szövegek többnyire lírai, a prózai szövegek pedig inkább epikus tartalmak hordozói, hanem azért is, mert a versben a metafora gyökerét képező *hasonlóság* számos megnyilvánulásával találkozunk a sorok metrikus párhuzamosságában, továbbá a rímekben. Úgy látja, hogy a verses szöveg mintegy természetszerűen hajlik a metaforikusságra, a prózai pedig a metonimikusságra: a verses szöveg számára a metaforikus, a próza számára viszont a metonimikus szövegszerveződés jelenti a „kisebb ellenállás" irányát.

JAKOBSON a saussure-i modellben gyökerező bipoláris elméletét az említetteken túl is általánosíthatónak tekinti: úgy gondolja, hogy a metafora–metonímia dichotómia koordinátarendszerében nem csupán a nyelvi viselkedés, hanem az emberi viselkedés minden aspektusa is elhelyezhető és értelmezhető.

A továbbiakban megpróbálunk JAKOBSON nyomán néhány hasonló dichotómiát felállítani, illetve kísérletet teszünk rá, hogy a jakobsoni dichotómiák egyikét-másikát bővebben kifejtsük, működési mechanizmusukat feltárjuk.

5. 1. A metafora és metonímia szemiotikai gyökerei szinte kínálják *a szemiotikai dichotómiák* lehetőségét:

METAFORIKUS	METONIMIKUS
ikon	index
szimbólum	index
folytonos jel	diszkrét jel
(analóg kód	digitális kód)

[11] „... le romantisme et le symbolisme sont essentielment métaphoriques alors que le surréalisme procède d'une vision métonymique de la fameuse »rencontre d'un parapluie et d'une machine à coudre sur un table d'opération«."

5. 1. 1. **Ikon — index**. PEIRCE az ikont a jelöltjére hasonlító jelként határozza meg, az indexet pedig olyan jelként, amely valamilyen reális kapcsolatban van a jelölttel[12]. Ikon pl. egy fénykép, egy rajz, indexek a forgalmat irányító rendőr karjelzései vagy az irányt mutató nyilak. Az összességében a szimbólumok jelkategóriájába tartozó nyelven belül a hangutánzó szavakban ikonikus vonások fedezhetők fel, a névmásoknak, a deiktikus szavaknak pedig — a meghatározó szimbolikus arculaton belül — indexikus sajátosságaik is vannak.

Mind az *ikon*, mind a *metafora* a *hasonlóság* elvén működik: ez az azonosság jól indokolja a rokonításukat. A hasonlósági viszony mindig osztatlan — nem tagolható, nem analizálható, a hasonlóságnak objektív kritériumai sincsenek[13]. Az *index* viszonya a jeltárgyához ezzel szemben jól megragadható és körülhatárolható, csakúgy, mint a *metonímiáé*. A hasonlósági viszony többdimenziós, szinte kibogozhatatlan rendszere munkál még az olyan egyszerű metaforákban is, mint a nőhöz intézett 'rózsaszálam' megszólítás, miközben a metonímiák (pl. a 'nyelv' esetében a testrész nevének használata a jelrendszerre) genezise pontosan feltárható.

5. 1 .2. **Szimbólum — index.** A szimbólumok viszonya jeltárgyukhoz önkényes, egyezményes, tehát a jel és a jeltárgy között sem hasonlóság, sem bármiféle reális kapcsolat nem fedezhető fel, ugyanakkor az ikonéhoz hasonlóan ez a viszony is osztatlan, tagolatlan, nem analizálható. Tulajdonképpen már a szimbólumnak ez a tulajdonsága is megalapozná a metaforával való rokonságot.

Látszatra a szimbólum mintegy ellentéte az ikonnak, ez azonban tényleg csupán a látszat. A *hasonlóság* fogalmának kritériumnélkülisége ugyancsak bizonytalanná teszi az ikon és a szimbólum egymástól való elhatárolhatóságát: ha nincs támpontunk rá, hogy mi hasonlít és mi nem, akkor ugyanaz a jel könnyen lehet az egyik ember számára szimbólum, a másik számára pe-

[12] „... I had observed that the most frequently useful division of signs is by trichotomy into firstly Likenesses, or, as I prefer to say, *Icons*, which serve to represent their objects only in so far as they resemble them in themselves; secondly, *Indices*, which represent their objects independently of any resemblance to them, only by virtue of real connections with them, and thirdly *Symbols*, which represent their objects, independently alike of any resemblance or any real connection, because dispositions or factitious habits of their interpreters insure their being so understood" (PEIRCE 1998, 460–461).

[13] Erre utal LAUSBERG is, amikor CICERO De oratore 3, 4, 161-re hivatkozva írja: „Da die *similitudo* keine Grenzen kennt, stehen auch der Metapher alle Möglichkeiten offen..." (LAUSBERG 1990: 285).

dig ikon. A nyelvi jel alapvetően szimbolikus jel, ennek ellenére az emberek — az erőteljes interiorizáltságból adódó természetességérzet miatt — gyakorta inkább ikonoknak tekintik anyanyelvük szavait. Mondhatni: a szimbólum számukra *ikonizálódik*.

A fentiekből következik, hogy ha az ikon a metafora családjába tartozik, akkor a szimbólum is, és megfordítva: a két jelfajta egyaránt metaforikus sajátosságokkal bír, ellentétben az indexszel, amelyet metonimikus vonások jellemeznek[14].

5. 1. 3. **Folytonos jel — diszkrét jel.** A jelek saját konzisztenciájuk szerint lehetnek folytonosak vagy diszkrétek[15], azaz tagolatlanok vagy tagoltak. A folytonos jelek körvonalai elmosódók, s maga a jel csupán hierarchiában értelmezhető. A természetes hangjel folytonos, artikulálatlan[16], ezek artikulációja (diszkretizációja) során jön létre az emberi nyelv. A jel és a jeltárgy viszonya szerinti felosztás eredményeként létrejött jelkategóriák (ikon, index, szimbólum) bármelyike lehet akár folytonos, akár diszkrét jel, noha az ikonok között több a folytonos, az indexek között pedig a diszkrét jel, míg a szimbólumok esetében nem észlelhető jelentős eltolódás egy jelfajta javára sem. Maga az emberi nyelv heterogén — folytonos és diszkrét — jelek rendszere: a szegmentális nyelvi eszköztár zömében folytonos, a szegmentális pedig kizárólagosan diszkrét jelekből áll (vö. PÉTER 1991: 148).

A *folytonos* jeleket *szemantikai gazdagság* és *szintaktikai szegénység* jellemzi. A szemantikai gazdagság mindenekelőtt szinte korlátlan interpretálhatóságot jelent: akár egy egyszerű fényképet is órákon át lehet kommentálni, de osztatlan egész lévén, a jelelemek viszonyáról nem beszélhetünk benne. A *diszkrét* jelek ezzel szemben *szemantikailag szegények, szintaktikailag* viszont *gazdagok*[17] (CHANDLER 2002: 47; vö. még MITCHELL 1986: 86). A *szemantikai szegénység* itt tényleges jelentésbeli szegénységet jelent: adott esetben egy diszkrét jel mindössze egy bitnyi (egy igen–nemnyi) je-

[14] Igazából persze inkább arról van szó, hogy a metafora képződik ikonikus és/vagy szimbolikus, a metonímia pedig indexikus elven; a szemiotikai fogalmak elsődlegesek a nyelvi/stilisztikai fogalmakhoz képest.

[15] Szokás analóg és digitális jelekről is beszélni, a folytonos–diszkrét azonban szerencsésebb terminusoknak tűnnek, mivel pontosan kifejezik a jeltulajdonság lényegét. Az analóg–digitális szópár használatát célszerűbbnek látszik a kódok elnevezésére fenntartani: a folytonos jelek analóg kóddá, a diszkrét jelek digitális kóddá szerveződnek.

[16] „... les voix naturelles son inarticulées...” (ROUSSEAU 1995: 383).

[17] „... the graded quality of analogue codes may make them rich in meaning but it also renders them somewhat impoverished in syntactical complexity or semantic precision. By contrast the discrete units of digital codes may be somewhat impoverished in meaning but capable of much greater complexity or semantic signification...”

lentéssel bír; a *szintaktikai gazdagság* ezzel szemben a kombinálhatóság végtelenül sok lehetőségét jelenti.

Egyértelmű, hogy ha a *diszkrét* jeleket inkább az egymáshoz való viszony jellemzi, akkor a *metonímiával* mutatnak rokonságot, s ezt támasztja alá a metonímia szemantikai szegénysége is; pl. a 'Washington ebben a világpolitikai kérdésben más véleményen van' kifejezésben 'Washington' csak és kizárólag az amerikai kormányt jelenti, más interpretáció nem lehetséges.

Ezzel szemben a *folytonos* jelek éppen szemantikai gazdagságuk révén a *metaforával* kapcsolhatók össze: egy metafora összes lehetséges jelentése tulajdonképpen nem is vehető számba. Továbbá: a folytonos jel természetszerűleg osztatlan, tagolatlan viszonyban van a jeltárgyával, akárcsak a metafora, a *diszkrét jeleknek* a jeltárgyhoz való viszonya ezzel szemben tagolt; továbbá a *diszkrét jeleket* leginkább az egymással való *érintkezés* jellemzi, ugyanúgy, mint a metonímiát.

5. 2. Kommunikációelméleti tekintetben a **szóbeliség–írásbeliség paradigma** kínál olyan dichotómiát, amely rokonítható a metafora–metonímia bipolaritással. Természetesen a szóbeliség a metaforához, az írásbeliség a metonímiához köthető inkább — ez meglehetősen régi tapasztalat és toposz. Miért is köthető a *szóbeliség* inkább a *metaforához*, az *írásbeliség* pedig a *metonímiához*? Mindenekelőtt azért, mert a szóbeliséget — különösképpen az írás megjelenése előtti ún. elsődleges szóbeliséget — a komplex, metaforikus vonásokkal teli szójelentések jellemzik[18]. A nyelv szemantikai tagolódása az írás hatására vesz csak lendületet, mivel az új kommunikációs helyzet (az írás–olvasás) nélkülözi az interaktivitást, továbbá a az extralingvális kommunikációs eszközök, valamint a szupraszegmentális nyelvi eszközök támogatását is — a kommunikáció zavartalansága és sikere érdekében elengedhetetlen tehát a szójelentéseknek a szegmentális szinten történő tagolása és pontos körvonalazása.

Könnyen belátható, hogy a *szóbeliség* komplex, több réteget tartalmazó, kontúrtalan szójelentései a *metaforához* köthetők, az *írásbeli nyelv* szemantikai tagoltsága, a szójelentések pontos elhatároltsága pedig a *metonímiához*; az írásbeli nyelv e sajátosságai szinte magukban hordozzák a szavak egymás

[18] „Az írásbeliség-előtti elbeszélő nyelv merőben metaforikus, képekből táplálkozik s képeket táplál..." (NYÍRI 2001f). Lényegében ugyanezt a gondolatot fejti ki ROUSSEAU is az *Essai sur l'origine des langues* harmadik fejezetében (ROUSSEAU 1995: 381–382).

mellé helyezésének, szintagmatikus összefűzésének, *érintkezésének* a szükségességét.

Megemlíthetjük azt is, hogy az *írás* kizárólagosan *diszkrét* jelekből áll — s ezeknek az 5. 1. 3. alatt a metonímiával való kapcsolatára mutattunk rá —, a *szóbeli nyelvhasználat* viszont egyaránt alkalmaz *folytonos* (szupraszegmentális eszközök) és *diszkrét* (szegmentális eszközök) jeleket, bár e tekintetben nincs teljes egyetértés a szakirodalomban.

> Winfried NÖTH úgy gondolja, hogy az írás csak a nyomtatott betűkben éri el a tisztán diszkrét jelleget, a kézírás átmenetet mutat a két jelfajta között, a szóbeli nyelvhasználat jeleit pedig tisztán folytonos jellegűeknek tekinti[19]. Úgy gondoljuk, NÖTH téved, mivel a kézírásnak az egymástól elvileg elhatárolt betűket összekötő, pusztán technikai vonalai nem tekinthetők jeleknek, s ebben az esetben a kézírás ugyanúgy diszkrét, mint a nyomtatott szöveg; másfelől a heterogén (folytonos és diszkrét) jelekből álló hangzó beszédből sem tagadhatók el a szegmentális eszköztár diszkrét jelei — azaz a szavak, morfémák, beszédhangok —, hiszen különben a beszédben csupán a szupraszegmentális eszköztár — tehát a szavak nélküli beszéddallam, intonáció — maradna, amit viszont ugyancsak nehéz lenne elképzelni.

Míg az írott nyelv — pontosabban a koncipiális írásbeliség nyelvének (erről bővebben l. BENCZIK 2001: 139–141) — metonimikus jellege nem hagy kétséget, a (koncipiális) szóbeliség nyelvezetének metaforikus volta tekintetében talán nem árt rámutatni egy sajátos körülményre.

Amikor manapság metaforikus jellegről beszélünk, akkor ezt a szemantikailag gazdagon tagolt, nagyszámú szóalakot tartalmazó nyelv bázisán teszszük: a metaforikus jellegbe beleértjük két szemantikai pólusnak az egyidejű jelenlétét és sajátos kölcsönhatását is. Az elsődleges szóbeliség „metaforikusságában" szó sincs két szemantikai pólusról: a számtalan jelentés ugyanabba a szóalakba injektálódik bele, s az egyes jelentések még csak rétegekként sem különülnek el, hanem osztatlan konglomerátumot alkotnak. Az írásbeliség előtti nyelvben tehát nem költőiség van, hanem szemantikai differenciálatlanság; ezért nem helyénvaló az elsődleges szóbeliségbeli elődeinket költőknek tekinteni, miként ezt ROUSSEAU teszi.

[19] „Digitale Sprachkodierung erfolgt in Reinform durch Druckbuchstaben. Schon in der handschriftlichen Sprache gibt es jedoch Übergänge zwischen digitaler und analoger Kodifizierung, und die gesprochene Sprache ist informationtheoritisch zunächst analog kodiert" (NÖTH 2000: 201–202).

METAFORA ÉS METONÍMIA: SZÉLESEBB ÖSSZEFÜGGÉSBEN

5. 3. Bizonyos **nyelvészeti fogalmak** is összefüggésbe hozhatók a metaforával és a metonímiával:

Metaforikus	*Metonimikus*
szupraszegmentális nyelvi eszközök	szegmentális nyelvi eszközök
motivált szavak	relatív motivációjú szavak
motiválatlan szavak	relatív motivációjú szavak
konnotáció	denotáció

5. 3. 1. **Szupraszegmentális nyelvi eszközök — szegmentális nyelvi eszközök.** Az előbbiek azért kapcsolhatók a *metaforához*, mert többségükben *folytonos jelek*, s mint 5. 1. 3. alatt már szó volt róla, a folytonos jelek szemantikai gazdagságuk és szintaktikai szegénységük révén a metaforához hasonló sajátosságokat mutatnak: egy sajátos hanghordozás például kimeríthetetlen jelentésbeli gazdagsággal bírhat, amelyet hosszú szöveges magyarázattal sem tudunk teljes mértékben megragadni; ugyanakkor viszont különböző dolgok relációit nem vagyunk képesek szupraszegmentumokkal kifejezni.

A szegmentális nyelvi eszközök ezzel szemben kizárólagosan *diszkrét jelek*, s mint ilyenek szemantikai szempontból szegények, szintaktikailag viszont gazdagok: ez a tulajdonságuk a hasonló vonásokat mutató *metonímiával* rokonítja őket.

5. 3. 2. SAUSSURE könyve második részének hatodik fejezetében a nyelv mechanizmusáról írva (SAUSSURE 1997: 146–151) részletesebben kifejti a nyelvi jel önkényességének a fogalmát, s létrehozza a **motiválatlan ('abszolút önkényességű') szavak** mellett a **relatív motivációjú ('relatív önkényességű') szavak** kategóriáját is. *Motiválatlanoknak* nevezi SAUSSURE a nyelvi jelkészlet azon jeleit, amelyekben a jelölő és a jeltárgy viszonya teljesen önkényes (ezek szemiotikai szempontból *szimbólumok*); *relatív motivációjúaknak* SAUSSURE az összetett és toldalékolt szavakat nevezi, mivel ezeknek a jelentésére kapunk némi támpontot, ha ismerjük az összetett vagy toldalékolt szót alkotó lexémákat, illetve morfémákat (pl. a 'huszonkilenc' jelentése megfejthető a 'húsz' és a 'kilenc' lexémák ismeretében; a 'kutyák' szó pedig a 'kutya' lexéma és a '-k' többesjel ismerete alapján). A relatív motivációjú szavak szemiotikailag bizonyos *indexikus* vonásokat mutatnak. A szavak harmadik kategóriáját a *motiváltaknak* nevezett szavak alkotják:

leginkább a hangutánzó szavak tartoznak ide. Ezek szemiotikai szempontból bizonyos *ikonikus* tulajdonságokkal is rendelkeznek.

A *motivált* és a *motiválatlan* szavak (csakúgy, mint az *ikonok* és a *szimbólumok*; l. 5. 1. 1. és 5. 1. 2.) jelöltjükkel/jeltárgyukkal osztatlan, tagolatlan viszonyban vannak, s ennek alapján a *metaforákkal* hozhatók összefüggésbe. Ezzel szemben a relatív motivációjú szavaknak a jelöltjükhöz/jeltárgyukhoz való viszonya tagolt, elemekre bontható s ezáltal logikailag megközelíthető: ez a (mint már szó volt róla: indexikus) vonásuk inkább a metonímiákkal rokonítja őket, csakúgy, mint az a tulajdonságuk, hogy a relatív motivációjú szót alkotó lexémák és morfémák *érintkeznek* egymással.

5. 3. 3. **Konnotáció — denotáció.** A szemantika területére tartozó fogalompár tulajdonképpen a metafora és a metonímia szemantikai gyökere. A hasonlóság diffúz, körvonalazatlan, parttalanul szerteáradó elve alapján létrejövő *metafora* jelentését a kontúrtalan, gyakran egymásba áttűnő, pontosan és biztonsággal soha meg nem ragadható *konnotációk* adják: fix denotatív jelentéssel csupán a lexikalizálódott metaforák, az ún. *exmetaforák* rendelkeznek — amelyek igazából már nem is metaforák.

A *metonímiák* jelentése viszont (mint már szó esett róla) pontosan megragadható: legtöbbjük igazából nem is nyújt semmilyen interpretációs mozgásteret a befogadó számára, tehát a *denotáció* fogalma a metonímiához köthető.

5. 4. **Irodalmi-művészeti dichotómiák.** JAKOBSON az alábbi dichotómiákat sorolja fel:

METAFORIKUS		METONIMIKUS
líra	—	epika
költészet/vers	—	próza
romantika	—	realizmus
szürrealizmus	—	kubizmus

A fenti dichotómiák kiegészíthetők lennének még a következőkkel:

írható szöveg	—	olvasható szöveg (BARTHES)
modern irodalom	—	klasszikus irodalom
belső történések és állapotok verbalizációja	—	külső történések és állapotok verbalizációja
(külső állapot leírása	—	külső történés elbeszélése)

5. 4. 1. A felsorolt dichotómiák közül kitüntetett helyet foglal el a **belső történések és állapotok verbalizációja — külső történések és állapotok ver-**

balizációja szembeállítás, mivel ez az oppozíció bizonyos értelemben magába foglalja az összes többit, hiszen a *líra* tárgya inkább az ember belső világa, az *epikáé* viszont a bennünket körülvevő külső világ; a *költészet/vers* többnyire szintén a belső világunkkal foglalkozik, a *próza* nagy többségében a külsővel; a *romantika* figyelme erőteljesen az ember érzelmi világának a feltárása felé irányul, a *realizmus* viszont mindenekelőtt a külső világ nyelvi megragadását tűzi ki célul.

Mi az, ami dominánsan *metaforikussá* teszi az ember *belső történéseit és belső állapotait* verbalizáló szövegeket? Mindenekelőtt az a körülmény, hogy az emberi nyelv alapvetően az embereket körülvevő *külső világgal kapcsolatos kommunikáció céljára jött létre*, s ebből következően a nyelvben eleve adott verbalizációs technikák csak erre a célra alkalmazhatók különösebb változtatás nélkül. Emellett — részben természetesen ebből adódóan — az ember külső történései magas fokú közösségi evidenciával is rendelkeznek, verbalizációjuk ezért sem igényel különleges eljárást.

Ezzel szemben a *belső történések, állapotok szavakba öntése* során a nyelvhasználó ember ugyancsak rá van szorulva a metaforizációra. Elsősorban azért, mert a belső történések, állapotok verbalizációjára nincsenek a nyelvben eleve adott szavak, ezen a területen erőteljesen érezhető a nyelv eredendő inopiája (erről bővebben e kötet 147–158. oldalán); másodsorban pedig azért, mert a belső történések, állapotok igen egyediek lehetnek, ráadásul ezeknek igen alacsony fokú a közösségi evidenciájuk (lévén hogy mindenki csak a saját belső történéseit, állapotait ismeri közvetlenül).

Az inopia leküzdésének leggyümölcsözőbb útja a metaforizáció: a testhez kötődő, érzékelhető tartományból kölcsönzött szavakat alkalmazzuk belső életünk és világunk *hasonlóként* feltűnő történéseinek, jelenségeinek nyelvi megragadására (vö. BURKE 1945: 48–49); pl. *'megrázott* a hír' *'szorongok* a jövő miatt*'* — mindkét ige alapjelentése az ember külső világára vonatkozik.

A belső és külső történések verbalizációja közötti metaforizációs szintkülönbséget meggyőzően illusztrálja W. M. FROHOCK megfigyelése (FROHOCK 1949: 93 skk), miszerint Albert CAMUS *Közöny* című regényének első 83 oldalán mindössze 15 metafora fordul elő, majd abban a kurta hat bekezdésben, amelyben az író az arab Mersault által történő megölését beszéli el, 25 metaforával találkozunk (idézi ULLMANN 1964: 121).

Miből adódik ez az aránytalanság? Abból, hogy az első 83 oldalon az író kínos precizitással és részletességgel Mersault életének *külső* történéseit beszéli el a gyilkosságot megelőző időben, a nyilvánvaló, ellenőrizhető tények-

re szorítkozva, kerülve, hogy Mersault *belső* világáról akárcsak szót is ejtsen. Itt nem volt szükség metaforákra, hiszen Mersault az ember külső világában szokásos dolgokat tette, cselekedeteiben nem volt semmi olyasmi, aminek a nyelvi megragadására a szavak szokásos jelentése ne lett volna elegendő.

A gyilkos cselekedet viszont Mersault *belső* világában gyökerezett, hiszen tudjuk, Mersault-nak semmilyen közösségileg elfogadható vagy akárcsak követhető, felfogható oka nem volt rá, hogy megölje az arabot. A gyilkosság elbeszélésénél CAMUS a nyelv eredendő inopiájába ütközött, s ezen a metaforizáció eszközével próbált felülkerekedni; így érthető, hogy a hat bekezdésben több metaforát használ, mint a megelőző 83 oldalon összesen.

Mindezzel szemben a külső történések és állapotok eleve metonimikus módon szerveződnek: köztük időbeli és/vagy térbeli érintkezés vagy okokozati, illetve egyéb logikailag megragadható kapcsolat van. A belső történések és állapotok tekintetében ilyen metonimikus evidenciákkal csak ritkán találkozhatunk: az érzések, képzetek stb. gyakran egyidejűleg, elkülönülettlenül gomolyognak bennünk.

5. 4. 2. **Modern irodalom — klasszikus irodalom.** Az irodalomtudomány már a 20. század közepétől konstatálta az epikai műnemhez tartozó regény *lirizálódását*, ha ennek okára nem is mutatott rá. Annak felfedezése, hogy ez a lirizálódás mindenekelőtt az alapvető szövegszerveződési elvnek a *metonimikusság* felől a *metaforikusság* irányában való eltolódásban ölt testet s ragadható meg, egészen a hetvenes évekig váratott magára, amikor David LODGE JAKOBSON elméletében vélt kulcsot találni ahhoz, hogy a modern irodalom homályosnak tekintett szövegeit „megfejtse" (LODGE 1977: 78–79). LODGE talán túlságosan is kötődik JAKOBSONhoz, amikor a jakobsoni 'metaforikus költészet — metonimikus próza' dichotómiához ragaszkodva azt mondja, hogy a modern próza a metaforához való vonzódása ellenére megőrzi alapvetően metonimikus jellegét.

Részben LODGE nyomán és vele több kérdésben vitatkozva (THOMKA é. n.: 35–48) THOMKA Beáta a magyar prózában is konstatálja a metaforikus szövegszerveződés előtérbe kerülését. THOMKA a regényszöveg metaforizálódását sokkal mélyebb jelenségként érzékeli, mint LODGE: szerinte „a metaforikus folyamatok nemcsak a kifejezés szintjén hatnak, hanem a gondola-

tok[20] és a kompozíció vonatkozásában is", sőt „a metafora szerkezeti rendezőelvvé lép elő" (THOMKA é. n.: 37).

Úgy gondoljuk, a regény (a próza, az epika) metaforizálódása/lirizálódása mindenekelőtt a műnem domináns tárgyának a megváltozásában keresendő. Az epika az ember *külső történéseit elbeszélő szövegként* született meg, s csak fokozatosan, igen lassú lépésekben hódította meg a nyelvi megragadhatóság számára az ember belső világát, közben jócskán próbára téve magát a nyelvet is. Sporadikus kiemelkedő produktumok után (az *Aeneis* negyedik éneke, SZENT ÁGOSTON *Vallomásai*) a 18. századi szentimentalizmus jelentette e tekintetben az első áttörést, majd pedig a 19. századi lélektani regény a következőt. Ennek ellenére az epika alapvető tárgya a külső történések elbeszélése maradt, döntő változás csak a 20. század első harmadában következik be: e változás emblematikus figurái PROUST és JOYCE, de egy-két évtizednyi késéssel követi őket az egész világirodalom. A külső történések metaforikus célzat nélküli, önmagáért való elbeszélése — amely a klasszikus irodalomnak szinte kizárólagos tárgya volt — mára a lektűrbe szorult vissza.

A változásnak alighanem kettős oka lehetett: az egyik az, hogy a 20. század elejére a külső világ mintegy reménytelenül áttekinthetetlenné vált, s a művész mintegy menekült a saját belső világába (amely ráadásul izgalmasnak is bizonyult); a másik ok pedig feltehetően az lehetett, hogy a megszülető mozi mintegy elorozta az irodalom elől a külső történések ábrázolását. Az irodalom tehát a belső történések ábrázolása felé fordult, amelyben a film (legalábbis egy darabig) nem jelentett igazi konkurenciát számára. Úgy látszik tehát, hogy az epikus próza metaforikus/lírai fordulatának okát mindenekelőtt a domináns irodalmi tárgy megváltozásában kell keresnünk.

5. 4. 3. **Írható szöveg — olvasható szöveg.** BARTHES írja: „Az olvasható szövegeket klasszikusoknak hívjuk" (BARTHES 1997: 14–15). Ha az *olvasható* szöveg a klasszikus szöveg, akkor az *írható* szöveg nyilvánvalóan a modern szöveg, bár BARTHES szerint az írható szövegekről „nincs is mit mondani", vagy ha mégis, „az írható szöveg az örök jelen, amelyre nem telepedhet *következetes* beszéd (mely végérvényesen múlt idejűvé tenné)" (BARTHES 1997: 15).

[20] Manapság talán kevésbé éreznénk ilyen határozottan szétválaszthatónak a *kifejezést* és a *gondolatot*, mint negyedszázaddal ezelőtt.

A metafora–metonímia bipolaritására lefordítva az *olvasható* szöveg az a klasszikus szöveg, amely mindenekelőtt az ember *külső* valóságáról szól, s a szöveg szavai (a *jelölők*) és a *jelöltek* között szilárd és egyértelmű kapcsolat van. Az olvasható szövegnek a metonímiához való kötődése egyértelmű.

Az *írható* szövegben (amely nagyobb valószínűséggel jöhet létre akkor, ha a szöveg tárgya az ember belső valósága) viszont igazából semmi sem biztos, legalábbis a *jelölőnek* a *jelölthöz* való kapcsolata nem az, sőt a jelöltnek gyakorta még a léte is megkérdőjeleződik[21]. Ha viszont a jelölt léte bizonytalan, ettől a jelölő is mintegy elveszíti a gyökerét és lebegni kezd, interpretációk végtelen sora számára nyitva tért — a jelentéseknek ez a disszeminációja az írható szöveget egyértelműen a metaforával rokonítja.

5. 4. 4. A metaforizálódásnak sajátos és nem ellentmondásoktól mentes színtere a **leírás.** És itt most *nem* belső állapot leírására gondolunk elsősorban, mert az 5. 4. 1. alatt kifejtettek jegyében az ember belső valósága bármely aspektusának a verbalizációja természetszerűleg kikényszeríti a metaforizációt — nem lenne semmi különös benne, ha felfedeznénk, hogy a belső állapotot leíró szövegek elmozdulnak a nyelv metaforikus pólusa felé.

A *külső állapot leírásáról* van szó, amely viszont tipikusan metonimikus jelenség, mivel térben egymással érintkező dolgok adják a lényegét. A leírásnak a tárgyból adódóan leginkább adekvát módja a nominális stílus: olyan szöveg, amelyben az állítmány szerepét is névszók töltik be. Ennek elvileg nem is lenne akadálya, hiszen az állapot természete szerint statikus, nincs benne változás (illetve ha van, attól szándékosan eltekintünk).

Olyan hosszabb szöveget létrehozni, amelyben csak névszói állítmányok vannak, gyakorlatilag lehetetlen: az ilyen törekvésnek ellenállna a változások, a mozgás, a dinamika verbalizációjához „szokott” nyelv is, és még inkább a mozgalmasságot igénylő ember.

> „... a domb délkeleti oldalán *állt* ez a ház, de közelebb a lábához, mint a tetejéhez, úgyhogy az északkeleti széltől öreg tölgyfák ligete *oltalmazta*... A liget közepén finom pázsitos rész *volt*, amely enyhén *ereszkedett* a ház felé; a felső szélén bővizű forrás *tört elő* a fenyőkkel borított sziklából, körülbelül harminc láb magas, állandó vízesést alkotva, amely nem csinált lépcsőkön *folyt* lefelé, hanem természetes esését követve *botorkált* a tört és mohos köveken, míg a szikla aljához *ért*, onnét egy kavicsos mederben *futott*, amely már sokkal szelídebb lejtőn *kanyargott* tova, s a domb alján egy tóba *ömlött*, ne-

[21] DERRIDA a *Grammatológiá*ban gyakran kétségbe vonja a jelölt létét, s „transzcendentálisnak” nevezi (DERRIDA 1991).

gyed mérföldnyire a ház alatt, a déli oldalon, úgy, hogy a homlokzati szobák bármelyikéből látni lehetett..."

Henry Fielding: *Tom Jones.* Julow Viktor fordítása. Idézi: Németh László: Vázlatok a tizennyolcadik századhoz. In: *Európai utas.* Magvető–Szépirodalmi, Bp., 1973. 185. o.

A 110 szavas részletben mindössze 11 igei állítmány van: valószínű, hogy egy ilyen hosszú szöveget ennél kevesebbel nem lehetne „megúszni": a leíró szöveg alkotója tehát csak a legszükségesebb mértékben tett engedményt a nyelv dinamikus alaptermészetének, ráadásul a használt igék többsége vagy eleve is kevéssé dinamikus jelentésű, vagy tompult, metaforikus jelentésben szerepel a szövegben. (Az a körülmény, hogy az igék tompult, metaforikus jelentése az esetek többségében lexikalizálódott, éppenséggel azt igazolja, hogy a Fielding-szöveg magyar fordítója által alkalmazott eljárás a leíró szövegekben általános szövegalkotói módszer.)

Érdemes alaposabban szemügyre vennünk ezt a 11 igei állítmányt:

állt	Alapjelentésében is híján van a dinamizmusnak, aktivitásnak, éppenséggel ezek hiányát jelenti.
oltalmazta	Alapjelentésében aktív tevékenységet jelöl, a szövegben viszont aktivitás nélküli állapotra utal; a tölgyfák ligete nem tett semmit, csupán *ott voltak*, az oltalmazás létük automatikus eredménye volt.
volt	A dinamizmus nélküli létige térre szűkült jelentésben: így is dinamizmus nélküli.
ereszkedett	Alapjelentésben aktív tevékenységet, mozgást jelöl; a szövegben ez a mozgás hiányzik a jelentéséből, hiszen a pázsitos domboldal pusztán *ott van*, nem csinál semmit; ugyanakkor a valóságos térbeli statikus kép hátterébe odacsempészi az időbeli mozgás szemémáját.
tört elő	A mozzanatos ige alapjelentésében nyilvánvalóan azt a pillanatot jelenti, amikor a forrás vize először tört elő a domboldal talajából — és ez a pillanat a leírás pillanatában egyértelműen a múlté; az, amit a leíró szöveg alkotója lát, csupán hasonló (bár kétségtelenül: *nagyon* hasonló) a forrás keletkezésének egyszeri, pillanatnyi eseményéhez, így az ige itt tompult dinamizmusú metaforikus jelentéssel van jelen.
folyt	Alapjelentésben, metaforizáció nélkül használt ige, nem tompult dinamizmussal.
botorkált	Az ige alapjelentésében is tompult dinamizmusú, de vitathatatlanul aktív, ráadásul élőlényhez kötődő tevékenységre vonatkozik. Megszemélyesítő metafora, a metaforizáció itt azonban nem hozható kapcsolatba a leíró szöveg nyelvi igényeivel, hanem ettől független írói eszköz, amely mindazonáltal tompítja a leíró szövegtől elvileg idegen dinamizmust.

ért	Alapjelentését tekintve mozzanatos ige, amely a helyváltoztatás során egy kitüntetett pont elérését jelenti, s így éppen a mozgás megszűnésével bekövetkező hirtelen változás révén bír igen plasztikus jelentéssel. Nem világos ugyanakkor, hogy mit tekintsünk az igei állítmány alanyának (ugyanez a dilemma érvényes a 'botorkált', 'futott', 'kanyargott' és 'ömlött' igére is). Formailag a *forrás (vize)* lenne az, viszont olvasás közben már inkább a belőle keletkező *patakra* gondolunk, s ennek fogalma egyszerre tartalmazza a mozgásra képes vizet és a statikus medret, s a patak létét, arculatát inkább határozza meg a statikus meder (amely tartósan komponense a patak fogalmának), mint a dinamikus víz, amely benne folyik: mert a patak végül is állandó jelenségként, tartósan ott van. Ha a 'patak'-ot tekintjük az 'ért' igei állítmány alanyának, akkor az igehasználat egyértelműen metaforikus (hiszen a 'patak' mint egész nem mozdul); ha viszont a 'forrás' (vize), akkor a mozzanatos ige tartósan ismétlődő jelentésűvé válik, s ezáltal csökken a dinamizmusa.
futott	Alapjelentésben magas fokú dinamizmussal bíró ige; megszemélyesítő metafora, akár a 'patak'-ra vonatkoztatjuk, akár a 'forrás' (vizé)re.
kanyargott	Alapjelentésben számottevő dinamizmussal bíró ige (bár denominális eredete némiképp csökkent a dinamizmuson); ha a 'patak'-ra vonatkoztatjuk, metafora, ha a 'forrás' (vizé)re, akkor lényegében dinamikus alapjelentés.
ömlött	A 'forrás' (vizé)re vonatkoztatva alapjelentés, dinamizmusát azonban csökkenti az ömlés állandósága; a 'patak'-ra vonatkoztatva rendelkezik bizonyos metaforikus jelleggel.

A fenti leíró szöveg megmutatta, hogy a nyelv igazából „nem érzi jól magát" igék nélkül: a térbeli mozgást és az időbeli változásokat nyelvileg megragadó elbeszélő szöveg az otthona, a leíró cél számára ideális, tisztán nominális stílusnak ellenáll. A szövegalkotó ember ezt az ellenállást úgy „játszhatja ki", hogy látszólag enged a nyelv preferenciájának, s nem próbálja kiküszöbölni szövegéből az igei állítmányokat, ugyanakkor azonban metaforizációval tompítja a használt igék dinamizmusát, hogy közeledjék a leíró szöveg természete által megkövetelt statikussághoz[22].

A *metafora–metonímia* bipolaritásba tehát korlátozott mértékben beilleszthető a *külső állapot leírása — külső történések elbeszélése* dichotómia is, amelynek tagjai közül a *külső állapot leírása* van közelebb a nyelv meta-

[22] Erről bővebben Mieke BAL ír „A leírás mint narráció" című tanulmányában (BAL 1998), valamint magam is kitértem a kérdésre egy korábbi munkámban (BENCZIK 2001: 150–155).

forikus pólusához, annak ellenére, hogy a térbeliséghez kötődő leírásnak elvben inkább metonimikus vonásokat kellene mutatnia.

Konklúzió

A fentiekből talán kirajzolódott, hogy JAKOBSONnak a nyelvi működést két pólus — a metafora és a metonímia pólusa között — elhelyező elmélete gyümölcsöző teóriának bizonyult; az e két képzeletbeli pólust összekötő egyenesen számos szemiotikai, nyelvészeti, irodalmi fogalmat sikerült elhelyeznünk. A jakobsoni modell világossága, áttekinthetősége és fogalmi tisztázottsága adott rá ösztönzést, hogy kutatni kezdjük a választ arra, miért is lirizálódott/metaforizálódott oly erőteljesen a 20. századi próza. Ha az erre a kérdésre adott válaszunk akárcsak részben is tartalmaz helytálló elemeket, akkor ebben a jakobsoni elmélet érdeme igen nagy.

A jakobsoni modell ihlető hatása igen nagy a nyelvtudományban és az irodalomtudományban, de igazából e diszciplínák határain kívül is. E dolgozat zárszavaként két ilyen munkára utalnánk röviden, illusztrálandó JAKOBSON 1956-os tanulmányának gazdag utóhatását.

Jane HEDLEY egyszer már hivatkozott könyve az angol reneszánsz lírát vizsgálja a jakobsoni metafora–metonímia bipolaritás tükrében (HEDLEY 1988). Széles körű és meggyőző elemzések során arra a következtetésre jut, hogy míg a közép-Tudor kori költészet inkább metonimikus, az Erzsébet kori metaforikus szövegszerveződésű, s ez utóbbi válik Anglia nemzeti identitástudatának meghatározó elemévé.

Karla POEWE egy az interneten közzétett mintegy másfél íves tanulmányában[23] a vallásosság természetének változását közelíti meg és írja le a jakobsoni modell eszköztárával, és úgy találja, hogy a vallásos élmény a szimbólumgazdagság (metaforikus pólus) felől a jelgazdagság (metonimikus pólus) irányába mozdult el.

[23] POEWE, Karla: On the Metonymic Structure of Religious Experience: The Example of Charismatic Christianity. http://www.ucalgary.ca/~nurelweb/papers/karla/metonym.html

A SZABAD FÜGGŐ BESZÉD, A SZABAD EGYENES BESZÉD ÉS A SZÓBELISÉG–ÍRÁSBELISÉG PARADIGMA*

Bevezetés

Az alábbiakban arra keressük a választ, hogy a *szabad függő beszédnek* (style indirect libre; a továbbiakban: SZFB) nevezett, s az irodalmi szövegek széles körében a 19. század második felétől elterjedt beszédidézési mód áll-e valamilyen kapcsolatban a szóbeliség–írásbeliség paradigmával. Vizsgálódásunkba bevonjuk a *szabad egyenes beszédet* (style direct libre; a továbbiakban: SZEB) is, amelyről sokkal ritkábban esik szó a magyar stilisztikai szakirodalomban, de mint stilisztikai tény jelen van a magyar nyelvű szépirodalomban. Igaz, jelentősebb számban ez a stiláris eszköz először a nyugati — főként angol, francia, spanyol — nyelvekből fordított szépprózában bukkant fel a hatvanas-hetvenes évektől kezdve. A SZFB-del és főként a SZEB-del először e sorok írója is műfordítóként találkozott latin-amerikai regényekben a hetvenes évek elején. Érdekes módon ez a körülmény alátámasztani látszik BALLYnak és LIPSnek a későbbiekben idézett — véleményünk szerint semmiképpen sem helyes — álláspontját, miszerint a SZFB az írott szövegek fordításaival terjed nyelvről nyelvre.

Arra szeretnénk választ találni, hogy a szabad függő beszéd és a szabad egyenes beszéd jelensége mennyiben köthető a szóbeliséghez, mennyiben az írásbeliséghez, és egyáltalán: mennyire értelmezhető ennek a két stiláris eszköznek a genezise és működése a szóbeliség–írásbeliség paradigma fogalomrendszerében, s hogy az ilyesfajta értelmezés nyújt-e gyümölcsöző szempontokat ahhoz, hogy jobban megértsük az irodalmi szöveg működési mechanizmusát.

Ennek megfelelően dolgozatunk az alábbi részekre tagolódik:

1. A beszéd narrációbeli idézésének lehetséges módjai.
2. A szabad függő beszéd (SZFB) és a szabad egyenes beszéd (SZEB) rövid története.
3. A szóbeliség–írásbeliség paradigma dimenziói.
4. A SZFB, a SZEB és a szóbeliség.
5. A SZFB, a SZEB és az írásbeliség.
6. Konklúzió.

---

* Az írás első megjelenési helye: NAGY Katalin (szerk.): *Kommunikáció–nyelv–művészet 2005.* Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Tanító- és Óvóképző Főiskolai Karának Tudományos Közleményei XXVIII. Budapest: Trezor Kiadó. 123–142. Az írás lektora SZAJBÉLY Mihály volt.

BENCZIK VILMOS: JEL, HANG, ÍRÁS

1. A beszéd narrációbeli idézésének lehetséges módjai. Henri JAQUIER szerint a beszéd narrációbeli idézésének csupán két alapvető módja, tiszta formája van: az egyik az *egyenes beszéd* ('oratio recta'), a másik a *függő beszéd* ('oratio obliqua') (idézi MURVAI 1980: 45–46). Ez a felfogás az összes többi idézési formát (a SZFB-et is) a két alapforma származékának vagy ötvözetének — vegyes stílusnak, 'style mixte'-nek — tekinti.

JAQUIER-nek 'rendszertani' szempontból természetesen igaza van (és erről természetesen ildomos lenne nem megfeledkeznünk, mert mégiscsak a rendszertan tükrözi az egyes fogalmak tényleges hierarchiáját!), a beszédidézés származékos módjai azonban a gyakorlati stilisztikában igen fontos szereppel bírhatnak, ezért az alábbiakban vázlatosan áttekintjük a beszéd narrációbeli megjelenítésének valamennyi lehetséges módját. Az áttekintés során mindenekelőtt GENETTE-nek a *Figures III*-ban közzétett szövegeire (GENETTE 1972), továbbá Ernst RUDINnak GENETTE ez irányú nézeteit összefoglaló írására (RUDIN 2003) támaszkodunk.

1. 1. Narrativizált vagy **elbeszélt beszéd**ről ('discours narrativisé/raconté') akkor beszélünk, amikor az elbeszélőtől úgy értesülünk valakinek a szavairól (külső beszédéről) vagy éppen a gondolatairól (belső beszédéről), hogy a híradás nem idézi meg az eredeti közleménynek sem a szóhasználatát, sem a stílusát, csupán a tartalmát. A beszédről való híradás minden tekintetben — szóhasználat, grammatika, stílus — integrálódik, belesimul az elbeszélő szövegébe, attól semmilyen tekintetben nem különbözik[1]. Ebben az esetben az elbeszélt beszéd csupán egyike az elbeszélt cselekedeteknek, semmilyen tekintetben nem különbözik tőlük: az a körülmény, hogy a *nyelvvel* elbeszélt cselekedet maga is egy *nyelvi* teljesítmény volt, itt nem bír semmilyen jelentőséggel.

1. 2. Függő beszédről ('oratio obliqua'; GENETTE elnevezése: 'discours transposé', 'style indirect') akkor beszélünk, amikor az elbeszélő a megidézett (külső vagy belső) beszédet beleépíti saját narratív szövegének a szintaxisába és grammatikájába, a szóhasználat tekintetében viszont valamelyest kötődik a megidézett megnyilatkozáshoz[2] — tulajdonképpen ez a kötődés különbözteti meg a narrativizált beszédtől.

Megidézett külső beszéd:

[1] GENETTE példája: „J'informai ma mère de ma décision d'épouser Albertine" ['Tájékoztattam anyámat arról a döntésemről, hogy feleségül veszem Albertine-t'] (GENETTE 1972: 191).

[2] GENETTE példája: „Je dis à ma mère qu'il me fallait absolument épouser Albertine" ['Megmondtam anyámnak, hogy okvetlenül muszáj feleségül vennem Albertine-t'] (uo.).

A SZABAD FÜGGŐ BESZÉD, A SZABAD EGYENES BESZÉD ÉS A SZÓBELISÉG–ÍRÁSBELISÉG PARADIGMA

*Az éjjeliőrök azt mondták, hogy rablás esetén nek***ik** *nem feladat***uk** *ellenállást tanúsítani.*

[Egészen pontosan az éjjeliőrök a következőket mondhatták: *„Rablás esetén nek***ünk** *nem feladat***unk** *ellenállást tanúsítani.”*]

Az eredeti megnyilatkozáshoz képest változott az elbeszélői nézőpont, s a függő beszéd mindössze annyiban tér el a ténylegesen elhangzott beszédtől, hogy viseli a nézőpontváltozásból adódó grammatikai konzekvenciákat: a többes szám első személyt a függő beszédben többes szám harmadik személy váltja fel.

A megidézett beszéd belső beszéd vagy kimondatlan gondolat is lehet:

Az éjjeliőrök azt gondolják, hogy nem kapnak akkora fizetést, hogy az életüket is kockára tegyék a bank pénzéért.

A függő beszéd szokásos formája a ’hogy’ kötőszóval bevezetett tárgyi alárendelés, amelynek kiváltója a főmondatban egy mondás/gondolás jelentésű tárgyas ige.

1. 3. A szabad függő beszéd (’style indirect libre’[3]) a függő beszéd különleges esete, egyben átmenet is a függő beszéd és az egyenes beszéd között[4] (LIPS 1926: 101). Az elbeszélő szövegén belül anélkül szólal meg a történet egy szereplője, hogy akár mondást jelentő felvezető ige, akár kötőszó vagy bármi egyéb jelezné, hogy ettől a pillanattól kezdve nem az elbeszélőt halljuk. LIPS úgy látja, hogy a SZFB két gondolkodásmód „összezavarodásának” az eredménye[5] (uo.).

GENETTE rámutat, hogy ez a szövegforma[6] hordoz magában némi kétértelmű bizonytalanságot: gyakran nem dönthető el könnyen, hogy egy ilyen típusú megnyilatkozás külső vagy belső beszéd jellegű, de még az sem, hogy az elbeszélőtől vagy a történet szereplőjétől származik-e.

Az alábbi példában mindkét vonatkozás viszonylag világosan tárul az olvasó elé — az aláhúzott függő beszéd nagy valószínűséggel az éjjeliőröknek (és nem az elbeszélőnek) tulajdonítható, s az is sejthető, hogy a felidézett szavakat nem mondták, hanem inkább csak gondolták:

---

[3] A formának nincs latin neve, mivel a klasszikus stilisztika nem ismeri. MURVAI Olga ugyan használ rá latin elnevezést (’oratio obliqua libera’ — MURVAI 1980: 12), ez azonban nem terjedt el a szakirodalomban.

[4] „Le style indirect libre est un procédé intermédiaire qui rapelle le direct et l’indirect ordinaire...”

[5] „Il provient [...] de la confusion entre deux types de pensée...”

[6] GENETTE példája: „J’allai trouver ma mère: il me fallait absolument épouser Albertine” [’Felkerestem anyámat: okvetlenül muszáj feleségül vennem Albertine-t’] (i. m.: 192).

Az éjjeliőrök pedig úgy vannak vele, hogy nem kapnak ők akkora fizetést, hogy az életüket is kockára tegyék a bank pénzéért.

A következő példa azonban mindkét vonatkozásban lebegő, bizonytalanságot sugalló. Az aláhúzott szöveg első pillantásra szabad függő beszédnek látszik, ám ha jobban megnézzük, rájövünk, hogy nem is okvetlenül az, értelmezhető lehetne akár az elbeszélő megállapításaként is.

Az éjjeliőröknek nem kell lőgyakorlatra járniuk: nem kapnak ők akkora fizetést, hogy az életüket is kockára tegyék a bank pénzéért.

Ha viszont eldöntjük a kérdést, és az éjjeliőröket tekintjük az aláhúzott szövegrész forrásának, felmerül egy további bizonytalanság is, nevezetesen az, hogy a szöveg külső beszéd, vagy belső beszéd: bármelyik lehetőség igazolható.

A jelenség — a SZFB — helyét lényegében máig érvényes helyességgel BALLY határozta meg, amikor a függő beszéd és a pontosan körülhatárolt egyenes beszéd közötti átmenetként jelöli ki[7] (vö. LIPS 1926: 220). Ez az átmeneti jelleg igazából két forrásból táplálkozik. Egyrészt abból, hogy a megnyilatkozás alanya tekintetében változás és bizonytalanság lép fel; másrészt abból, hogy a megidézett beszédet tartalmazó tárgyi mellékmondat elől elmarad a (sok tekintetben orientáló) kötőszó[8], ami természetesen szintén a bizonytalanságot erősíti fel (LIPS 1926: 115).

1. 4. Egyenes beszéd ('oratio recta', 'style direct', GENETTE elnevezése: 'discours raporté'[9]). A beszédidézésnek ez a módja „mimetikusan" — tehát mind tartalmi, mind formai szempontból híven — reprodukálja egy szereplő szavait, az elbeszélő ilyenkor csak különböző eszközökkel (központozás, bekezdések stb.) strukturálja a szereplő szövegét; ugyancsak a strukturálást szolgálják az elbeszélő által közbevetett, magyarázó, pontosító célt szolgáló igék ('mondta', 'felelte', 'kérdezte' stb.). A köznyelv ezt a szövegformát párbeszédnek nevezi.

> — *Hogyhogy nem halt meg?* — találgatták a piuraiak. — *Hogy maradhatott életben, hiszen kitépték a nyelvét, és kiszúrták a szemét!*

[7] „... entre le style indirect et le style direct nettement marquée."

[8] „Ainsi le style indirect libre français s'explique de deux manières: il respose, d'une part, sur une confusion et un changement dans le sujet du discours; en second lieu, il dérive de l'indirect subordonné."

[9] GENETTE példája: „Je dis à ma mère: il faut absolument que j'épouse Albertine" ['Azt mondtam anyámnak: feltétlenül feleségül kell vennem Albertine-t.]' GENETTE 1972: 192].

— *Nehéz lenne megmondani* — felelte doktor Pedro Zevallos, s értetlenül ingatta a fejét. — *Talán a nap és a homok behegesztette a sebeket, s így nem vérzett el.*

— *A Gondviselés műve* — bizonygatta Padre García. — *Isten kifürkészhetetlen akarata.*

Mario Vargas Llosa: A Zöld Palota. Benczik Vilmos fordítása. Magvető, 1974. 157. old.

A példában a dőlt betűvel jelöltük az egyenes beszédet: ezek a szövegrészek a szereplőktől származnak. Az álló betűs szöveg az elbeszélő szavait tartalmazza — az elbeszélő ezekkel a szövegekkel (valamint a gondolatjelekkel) helyezi mintegy keretbe a megidézett beszédet[10].

1. 5. A szabad egyenes beszéd — a továbbiakban SZEB — ('style direct libre', 'free direct speech/ discourse') abban különbözik az egyenes beszédtől (Nordquist terminusával: *keretes egyenes beszédtől*), hogy az elbeszélő központozási jelek és segédszavak segítségével nem ágyazza bele a szövegegészbe a megidézett beszédet. Így a szöveg olvasásakor az olvasónak nincs közvetlen, nyilvánvaló támpontja arról, hogy éppen kinek a szövegét is olvassa.

Már meglátták őket, kapitány úr, mutat Roberto Delgado tizedes fölfelé a meredek partra, *már elmentek, hogy jelentsék,* a csónakok egymás után partot érnek, tizenegy ember ugrik ki a szárazföldre, két katona a kiálló sziklához köti a csónakokat, Julio Reátegui húz egyet a kulacsából, Artemio Quiroga kapitány leveti az ingét, a válla, háta csupa izzadság, kicsavarja, *don Julio, ez az átkozott forróság az agyvelejét is felforralja az embernek.*

Mario Vargas Llosa[11]: A Zöld Palota. Benczik Vilmos fordítása. Magvető, 1974. 159. old.

A példa szövegében a SZEB-et dőlt betűk jelzik: az első két szövegrész Delgado tizedes szájából hangzik el, a harmadik szövegrészt Quiroga kapitány mondja; a szöveg többi része az elbeszélőtől származó szokásos nar-

[10] Åsa NORDQUIST 2001-ben a Göteborgi Egyetemen megvédett PhD-disszertációjában a 'framed direct speech' ('keretes egyenes beszéd') találó és szellemes terminussal különbözteti meg a beszédidézésnek ezt a fajtáját a szabad egyenes beszédtől ('free direct speech') — (NORDQUIST 2001: 64). NORDQUIST terminusa szándékában egy tőről fakad LIPS 'style direct nettement marquée' terminusával (l. 7. lábjegyzet).

[11] VARGAS LLOSA hőseinek jellemét mindig cselekedeteiknek, gondolkodásuknak a megidézésével, nem pedig szerzői jellemzéssel alakítja ki, s ennek során minden regényében nagymértékben él a SZFB és a SZEB eszközével. ('Le héros vargas llosien se construit dans l'action, il n'est jamais présenté ou décrit par le narrateur' vö. TROFIN 2005).

ráció (kivéve 'a háta, a válla csupa izzadság' szavakat, amelyek egyértelműen leírásnak tekintendők).

A fenti rövid szövegrészletben tehát az olvasó három különböző forrásból származó szövegsnittekkel találkozik, s ezek határát illetően semmiféle tipográfiai, központozási vagy nyelvi támpontot nem kap: ez sajátos elbizonytalanító homályt és nyugtalanító lüktetést, vibrálást kölcsönöz a szövegnek. (Jól lemérhető a SZEB sajátos stílushatása például azzal, ha az előbbi szöveget keretes egyenes beszédre — szokásos párbeszédes formára — írjuk át.)

Bár a SZEB alkalmazása a modern magyar prózában is viszonylag gyakori, a 'szabad egyenes beszéd' terminus használata a magyar nyelvű szakirodalomban igen ritka — a kevés kivétel egyike ZSADÁNYI Edit, aki KRASZNAHORKAI László *Az urgai fogoly* című regényéről írva szól „szabad egyenes beszédről", ő viszont a terminust gyaníthatóan nem csupán az egyik beszédidézési mód elnevezéseként, hanem tágabb értelemben használja[12] (ZSADÁNYI 1999: 106). Meglehetősen különös a SZEB-nek a szakirodalom által történő ignorálása, mivel ha a 'függő beszéd' mellett létezik 'szabad függő beszéd', természetesnek látszana, hogy az 'egyenes beszéd' mellett létezzen „szabad egyenes beszéd' is a rendszerben. Dolgozatunkban a 'szabad egyenes beszéd' (SZEB) terminust ebbe a párhuzamosságba illeszkedő jelentéssel használjuk.

1. 6. A belső monológ ('monologue intérieur', 'stream of consciousness'; GENETTE terminusa: 'discours immédiat' ['közvetlen beszéd'][13]) a szabad egyenes beszéd különleges fajtája[14], mondhatni halmozódása, amikor a mű

[12] „A szövegbe gyakran épül be vendégszöveg szabad egyenes beszéd formájában, a forrás megjelölése nélkül." — Ebből úgy tűnik, ZSADÁNYI bármely vendégszöveget szabad egyenes beszédnek tekint.

[13] GENETTE azért nem fogadja el a 'monologue intérieur' elnevezést, mivel szerinte e szövegforma esetében nem a belső jellegen van a hangsúly, hanem azon, hogy ez a szövegforma az elbeszélő bármilyen fajta beavatkozása nélkül bontakozik ki. Nem lehet eléggé hangsúlyozni a genette-i megállapítás helyességét, mivel igen sok irodalomelméleti/stilisztikai kézikönyv a megtévesztő név miatt (az angol 'stream of consciousness' még a 'monologue intérieur'-nél is megtévesztőbb) a belső monológot stilisztikai/narratológiai szempont helyett inkább pszichológiai szempontból vizsgálja, s a 'belső monológ' szócikkben többnyire még utalás sincs az egyenes beszédre, a függő beszédre, a SZFB-re vagy pláne a SZEB-re (vö. többek között CUDDON 1999, BÁRDOS – SZABÓ B. – VASY 2001).

[14] Ha a belső monológgal kapcsolatban egyaránt felmerül a narratológiai megközelítés, az többnyire a SZFB-del való összekapcsolására irányul: ezt teszi KOVÁCS Endre a Világirodalmi lexikon 'belső monológ' címszavában (KOVÁCS 1970: 814–815), s lényegében — bár Kovácsnál jóval árnyaltabban — KOCSÁNY Piroska is a közelmúltban (KOCSÁNY 1996 és 1998). A kérdést felvető jelenség sokkal összetettebb annál, hogy itt egyértelműen állást foglalhatnánk, annyi azonban elmondható, hogy a belső monológ szövege természeténél fogva inkább az egyenes beszéddel mutat közelebbi kapcsolatot. Az más kérdés, hogy az irodalmi gyakorlatban valószínűleg a SZFB gyors elterjedése és viharos

valamely szereplője oldalakon át beszél anélkül, hogy az elbeszélő keretbe helyezné, magyarázná vagy kiegészítené a szavait. A szöveg laza szerkesztéséből, esetenként szintaktikai-grammatikai elrendezetlenségéből — és persze a szöveg tartalmából is — az olvasó számára nyilvánvaló, hogy a szóban forgó szöveg ténylegesen nem *hangzott/hangzik* el, hanem a szereplő tudatfolyama, belső beszéde, belső monológja.

A belső monológ első markáns példáját Edouard DUJARDIN (1861–1949) *Les luriers sont coupés* ('Elhervadt a babér', 1887) című regénye nyújtja[15], a szövegmódot azonban évtizedekkel később JOYCE *Ulysses*e teljesíti ki. Gyakorta és széleskörűen élt a belső monológ eszközével William FAULKNER is, mindenekelőtt a *The Sound and the Fury* ('A hang és a téboly', 1929) című regényében (vö. RUDIN 2005).

2. A SZFB és a SZEB története

2. 1. Külön kell szót ejtenünk a SZFB történetéről és a SZFB tudatosulásának a történetéről, a kettő ugyanis nem esik egybe: az SZFB szórványosan valószínűleg jóval korábban megjelent a nyelvhasználatban, mint ahogy a nyelvészek és a nyelvhasználók általában felfigyeltek rá.

2. 2. A jelenség tudatosulásának történetét Charles BALLY 1912-ben megjelent cikkéhez (BALLY 1912) szokás kötni, amelyben SAUSSURE neves tanítványa elsőként írja le a jelenséget, mindenekelőtt Flaubert műveiből merítve a példákat. A SZFB-et BALLY kezdetben kizárólag a francia nyelv és irodalom termékének látja, ám hamarosan német és angol nyelvű szövegekben is rábukkan a jelenségre; egy két évvel később íródott tanulmányában már gondolkodási alakzatot lát benne, s nyelvközi ('interlinguistique') jellegűnek tekinti (BALLY 1914; vö. még LIPS 1926: 222–223).

BALLY egy 1922-ben írt cikkében röviden áttekinti a SZFB történetét[16] (idézi LIPS 1926: 117). Úgy látja, hogy e szövegforma gyakorisági görbéje

sikere képezte a belső monológ megszületésének az alapját mind az író, mind az olvasó oldaláról nézve.

[15] Negyvennégy évvel később, 1931-ben DUJARDIN *'Le monologue intérieur'* címmel külön esszét is szentel az általa „feltalált" szövegformának.

[16] „Sa courbe de fréquence est caratéristique de certaine attitudes littéraires remarquables. Connu de l'ancien français, le style indirect libre meurt, on peu s'en faut, à la Renaissance, si ce n'est avant: il ne survit que chez les gardiens de la libre tradition gauloise; Rabelais en présente des traces. La Fontaine en fait un de ses procédés favoris, et avec quel charme incomparable il le manie! Les purs classiques l'ignorent, asservis qu'ils sont à la phrase latin, à laquelle ce tour est étranger. Il reparaît chez les émancipateurs; Rousseau le pratique spontanément, les romantiques le remettent à la mode

bizonyos irodalmi magatartásformákkal és alapelvekkel hozható összefüggésbe. A SZFB megjelenik a régi francia irodalomban, hogy azután a reneszánsz idejére szinte teljesen kihaljon; ekkortájt csupán RABELAIS-nál fordul elő. Már a 16. század szellemétől is idegen az igazi SZFB, a középkorra jellemző homállyal szemben itt ugyanis nincs helye a bizonytalanságnak. Az író minden tekintetben objektivitásra és világosságra törekszik: élesen elkülöníti magát műve szereplőitől, kerüli a félreérthetőségnek, a többértelműségnek még az árnyékát is, mind a tartalom, mind a forma tekintetében[17] (LIPS 1926: 129). A klasszicizmus szerzői erősen kötődnek a klasszikus latin szintaxisához — amelytől teljesen idegen ez a beszédidézési forma —, következésképp nem használják a SZFB-et; a kor szerzői közül LA FONTAINE az egyetlen kivétel, aki igen széleskörűen és hatásosan él ezzel a szövegformával.

A klasszicista szerzők idegenkedésében persze nincs semmi meglepő: a SZFB sejtelmes, bizonytalan lebegése a legkevésbé sem hozható összhangba a *clare et distincte* követelményével. A 17. századra a SZFB már teljes fegyverzetében készen áll, de nem tudnak mihez kezdeni vele (mint már említettük, az egyetlen LA FONTAINE kivételével) — a kor szelleme nem kedvezett a szélesebb körű elterjedésének[18] (LIPS 1926: 148).

Száz évvel később ROUSSEAU viszont már gyakran és természetes közvetlenséggel használja a SZFB-et, amelyet igazából a romantikusok hoznak divatba, de csak FLAUBERT lesz az, aki igazán kifinomult és artisztikus kifejezőeszközzé avatja (vö. CULLER 1985: 62, 113, 140). A SZFB ZOLA szövegeiben is hangsúlyosan jelen van: ő azonban ezt FLAUBERT-nél sokkal kevésbé mértéktartóan és hatásosan teszi. A SZFB a huszadik század elejének irodalmában is kedvelt írói eszköznek számít — a magyar irodalomban talán MÓRICZ használja leggyakrabban.

LIPS monográfiájában hosszú fejezetet (117–196. oldal) szentel a SZFB francia irodalombeli történetének. Imponálóan nagy példaanyagot vonultat fel, s pontos, világos kritériumokra alapuló elemzésekkel kíséri végig a forma metamorfózisait. Ezekből megtudjuk például, hogy DIDEROT-nál a SZFB

et chez Flaubert il devient une forme d'art capable des effets les plus délicats [...]; mais déjà Zola le schématise et en abuse, c'est maintenant une cliché courant de syntaxe littéraire."

[17] „Le seizième siècle n'est plus aux tours embryonnaires et ambigus que connaisait le moyen âge; son style indirect libre ne provient pas d'une attitude incertaine de l'écrivain. Celui-ci est objectif; il désire differencier de ses personnages, attribuer sa part à chacun; il évite l'équivoque aussi bien dans la pensée que dans le forme."

[18] „Au dix-septième siècle [...] le style indirect libre est constitué, mais on ne sait qu'en faire; l'esprit du temps lui est contraire; un seul écrivain, La Fontaine, a su en tirer des effets mervilleux."

szinte mindig ténylegesen elhangzott beszédet jelenít meg, s inkább intellektuális jellegű[19] (LIPS 1926: 157). Ezzel szemben ROUSSEAU-nál a SZFB sokkal inkább az emocionalitás kifejezésének az eszköze[20] (i. m.: 158). Mme DE STAËL, CHATEAUBRIAND, VICTOR HUGO, VIGNY, NODIER egyaránt inkább gondolatokat jelenít meg a SZFB segítségével, mint beszédet; gyanítható, hogy ez nem annyira stiláris preferenciáiknak tudható be, mint inkább annak, hogy korukban egyre inkább az ember belső világa válik az irodalmi ábrázolás tárgyává.

A SZFB 1912-es „felfedezését" követően e beszédidézési forma rengeteg előképére bukkantak rá a különböző nyelvű irodalmakban (FIELDING, Jane AUSTEN, SCOTT, GOETHE, PUSKIN), e példák többsége azonban ugyancsak vitatott. A stilisztika tudománya ma úgy tartja, hogy a SZFB a maga teljességében leginkább a 19–20. század irodalmában lelhető csak fel (KOCSÁNY 1996: 329).

2. 3. A SZEB története a SZFB-énél sokkal kevésbé van feltárva. Először leginkább a belső monológra épülő ún. tudatfolyamregényben találkozhatunk vele (James JOYCE, Virginia WOOLF, Dorothy RICHARDSON regényei), de sporadikusan bizonyára korábban is felbukkanhatott. A belső monológ divatjának lecsengése után a SZEB a francia új regényben és főként a latinamerikai prózában jelenik meg. A SZEB a tudatfolyamregényben szokásos tiszta, homogén formájában könnyebb feladatot jelent az olvasó számára, mint amikor az elbeszélői szövegben elszórtan jelenik meg; erős stílushatása miatt azonban egyelőre nem várható, hogy ez az utóbbi, az olvasót nehezebb feladat elé állító használati mód „kimegy a divatból".

3. A szóbeliség–írásbeliség paradigma lényegében a betűírás (fonetikus ábécé) Kr. e. 8. századbeli feltalálása óta létezik. Az ezt megelőző szillabikus és mássalhangzóíró rendszerek csak korlátozott mértékben hozták létre a szóbeliség–írásbeliség dichotómiákat, az ezeknél is korábbi ún. jelentésrögzítő írásrendszerek pedig átnyúlván a hangzó nyelven teljesen különálló rendszerként — autonóm grafikus nyelvként — működtek, s így nem volt tényleges érintkezésük a szóbeliséggel (vö. BENCZIK 2001: 55–74).

[19] „Chez DIDEROT le style indirect libre rapporte presque exclusivement des paroles..." „Le style indirect libre de DIDEROT a une physionomie singulièrement intellectuelle."

[20] „Chez lui [ROUSSEAU] le style indirect libre est juste le contraire de celui de DIDEROT; il est surtout exclamatif et interrogatif..."

Bár az írásbeliség–szóbeliség paradigma a Kr. e. 8. századtól fogva jelen van az emberiség életében, a szóbeliség és az írásbeliség eltérő jellegének konstatálása hosszú időn át csupán „pislákolt" az emberiség tudatában, ahogy NYÍRI Kristóf írja (NYÍRI 1998: 12). A nyelv és a kommunikációs technológiák viszonyáról való gondolkodásnak először a fonográf és a telefon feltalálása — s ezzel a másodlagos szóbeliségnek nevezett kommunikációtörténeti korszak megkezdődése — adott lendületet az 1870-es években, hogy azután a 20. század elején megszaporodjanak az ezzel kapcsolatos kutatások, amelyek igazán persze csak az 1960-as évektől kezdve bontakoznak ki, mindenekelőtt Walter J. ONG és Marshall MCLUHAN munkásságának köszönhetően.

3. 1. A szóbeliség és az írásbeliség viszonya történetileg három nagy szakaszra bontható.

Az *első szakasz* a betűírás feltalálásától egészen a könyvnyomtatás megjelenéséig tart. Ez alatt a bő két évezred alatt az írás csupán az emberek töredékének az életében volt jelen, s náluk is csupán felszínes, megközelítőleg sem elmélyült, interiorizált módon. Ebből adódóan az írást szinte kizárólagosan a hangzó beszéd hű rögzítésére használták, a szövegalkotás és a szövegbefogadás egyaránt szóban történt (az ember önmaga számára is hangosan olvasott — az önmagunk számára történő olvasás teljes elnémulása csupán a 18. század végén válik általánossá). Ebben a szakaszban az írásnak nincs semmiféle autonómiája. Ekkor a szövegek *mediálisan*[21] — tehát a médium szempontjából — lehetnek szóbeliek vagy írásbeliek, *koncipiálisan* — a szöveg genezise és a genezis által meghatározott felépítése, szerkezete tekintetében — azonban minden szöveg szóbeli[22].

A *második szakasz* a könyvnyomtatás 15. századbeli megjelenésétől a 18–19. század fordulójáig tart. A könyvnyomtatás technológiájának köszönhetően az írás mind extenzív, mind intenzív tekintetben jelentős fejlődésen megy át. Mivel egyre több olvasnivaló áll rendelkezésre, ráadásul egyre alacsonyabb áron, megszaporodik az írni-olvasni tudó emberek száma, akik elődeiknél egyenként is sokszorosan több írott szöveget fogadnak be. Ennek köszönhetően az írás-olvasás képessége elmélyül, az írást kezdik már nem csupán a szóban elhangzott szöveg lejegyzésére használni: létrejön az írás

[21] A szóbeliség–írásbeliség paradigma mediális és koncipiális dimenziójáról l. bővebben BENCZIK 2001: 136–141.

[22] Az írás mint autonóm közlésforma természetesen már az antikvitás kitüntetett pillanataiban is megjelent, markánsan és szélesebb körben azonban csak a könyvnyomtatás megjelenését követően találkozhatunk vele.

autonómiája. Az ember rájön, hogy írásban sokkal komplexebb és jelentéssűrűbb szövegek létrehozására képes, mint szóban, továbbá arra is, hogy ezeket a szövegeket (némán) olvasva át is tudja tekinteni, meg is tudja érteni: ily módon az írásnak az írni-olvasni tudás elmélyüléséből fakadó autonómiája a szóbeli nyelvhasználatban szokásosnál sokkal összetettebb, bonyolultabb tartalmú és nyelvezetű szövegeket eredményezett: ezzel létrejött a koncipiális írásbeliség. Erre a szakaszra (15–18. század) az jellemző, hogy a mediálisan szóbeli — tehát ténylegesen hangzó — szövegek koncipiálisan is szóbeliek, a mediálisan írásbeli — tehát papírra írt — szövegek pedig koncipiálisan is írásbeliek. Ez a helyzet természetesen magában rejtette a beszélt és az írott nyelv végletes eltávolodásának a lehetőségét is, ami egyes esetekben be is következett.

A *harmadik szakaszt* a 18. század végétől napjainkig terjedően számíthatjuk. Ekkor válik általánossá és intenzívvé a szóbeli és az írásbeli szövegek már korábban is megkezdődött állandó interferenciája. Ez a jelenség megtöri a szövegek koncipialitásának és medialitásának viszonylagos egységét: egyes szóbeli szövegek az írásbeli fogalmazás mintáit követik, miközben bizonyos írott szövegek alkotói a szóbeliség szövegépítési szabályai szerint járnak el. Így jön létre számos „hibridnek" tekinthető szövegfajta: egy magánlevél mediálisan írásbeli (merthogy írva van), koncipiálisan viszont inkább szóbeli, mert egy hozzánk közelálló személlyel „félszavakból is értjük egymást", nincs szükségünk a koncipiális írásbeliséget jellemző explicitségre; egy tudományos előadás ezzel szemben mediálisan szóbeli (merthogy hangzó nyelven mondják), koncipiálisan viszont írásbeli, mivel a téma bonyolultságából és elvontságából adódóan kénytelen az írásbeliség pontosabb és körülhatároltabb szövegépítési elveit követni. Fontos leszögeznünk, hogy míg a szóbeliség–írásbeliség paradigma mediális dimenziójában egymást kizáró ellentétről van szó (egy szöveg mediális szempontból értelemszerűen vagy szóbeli, vagy írásbeli: átmeneti, köztes állapot nem lehetséges), a koncipiális dimenzióban szó sincs kizáró ellentétről. Koncipiális szempontból nincs tisztán szóbeli vagy írásbeli szöveg, a szövegek igazából egy graduális skálán helyezkednek el: egy-egy konkrét szövegről csak azt mondhatjuk el, hogy *inkább, nagyobb részben, döntő mértékben stb.* írásbeli vagy szóbeli (vö. KOCH–OESTERREICHER 1994: 588, továbbá NEUMER 2003: 13).

3. 2. Az oralitás reneszánsza. A koncipiális írásbeliségben eluralkodó bonyolultság — helyenként nyakatekertség — a 18. század második felében

kiváltott a szellemi életben egy írásellenes lázadást, amellyel párhuzamosan bontakozott ki az oralitás reneszánsza és felértékelődése. A változást többek között a szóbeli költészetet gyűjtő és hamisító MACPHERSON és a szóbeli költészetet gyűjtő HERDER neve fémjelzi, no meg persze ROUSSEAU-é, aki 1780 körül írt híres esszéjének — *Essai sur l'origine des langues* ['Esszé a nyelvek eredetéről'] — ötödik fejezetében ugyancsak leszedi az írásról a keresztvizet (ROUSSEAU 1995: 384). Esszéjében ROUSSEAU a szóbeliség–írásbeliség paradigmát lényegében a természetesség–mesterségesség paradigmával azonosítja, jó kétszáz esztendőre meghatározva az ezzel kapcsolatos közgondolkozást.

A klasszicizmus körzővel-vonalzóval megszerkeszthető írásbeli tökélyét a lélekből kiszakadó élőszó kócos eredetiségére váltó romantika lényegében az oralitást tűzi a zászlajára. Ám a tényleges — mediális — szóbeliség éppen ekkortájt szorul ki végérvényesen az irodalom világából: az irodalmi műveket az írók és költők tipikusan *némán* írva hozzák létre, az olvasók pedig *némán* olvasva fogadják be; ezt a néma olvasást azonban kíséri egy belső hangzás, egy virtuális akusztikum, amely az olvasónak a szóbeli nyelvhasználat során elraktározódott akusztikus sémáira támaszkodik. Ez az objektívan nem létező virtuális akusztikum olyan fontos szerepre tett szert, hogy az elmúlt kétszáz-kétszázötven esztendőben az irodalmi művek értékelésében állandó szerepet kapott az adott mű hangzásvilága; annak ellenére, hogy a szövegeket némán alkották, és némán fogadták be, s a többségük soha nem nyert akusztikai konkretizációt.

Ha a mediális oralitás virtuális létre szorul is vissza, a koncipiális szóbeliség a romantikában reneszánszát éli. A romantika irodalomesztétikája az oralitás nyelvműködésén alapul: például irodalmi értékkritériumnak tekinti a szóbeliségre jellemző komplex szójelentéseket, illetve a szóképek tekintetében a klasszicizmusban előtérben levő, az írásbeliséghez kötődő metonímiával szemben a romantika szerzői a szóbeliséggel rokonságot mutató metaforát részesítik előnyben (erről bővebben l. e kötet 165. oldalát!). Összegzésként elmondható tehát, hogy az irodalom színeváltozásai jól leírhatók és értelmezhetők a szóbeliség–írásbeliség paradigma keretei között. Különösen érvényes ez a 18–19. század fordulóján — a klasszicizmus és a romantika között — bekövetkező paradigmaváltásra: ettől kezdődően az irodalmi szöveget mediálisan az írásbeliség, koncipiálisan pedig a szóbeliség jellemzi.

4. A SZFB, a SZEB és a szóbeliség kapcsolatának vizsgálata során kézenfekvően adódik a szempont, hogy mindkét stilisztikai eszköz tulajdonképpen

beszédidézési technika, s mint ilyen természetszerűen kötődik a mediális szóbeliséghez.

4. 1. A szóbeli narrátor beszéd idézése során nagyon ritkán él az egyenes beszéd eszközével. Számára a beszéd idézésének leggyakrabban alkalmazott eszköze a függő beszéd[23]. Valószínűleg azért van így, mert az egyenes beszéd alkalmazása a narrátor számára saját jelenlétének szinte a teljes feladását jelenti, a szóbeliségnek viszont a *jelenlét* hangsúlyozottan integráns része, miként a fonocentrizmus kárhoztatása során ezt DERRIDA lépten-nyomon hangoztatja. A szóbeli narrátort a függő beszéd irányába tereli az a körülmény is, hogy az egyenes beszéd szóbeli megjelenítésének nincs olyan egyértelműen egyezményes eszköze, mint az írásbeli megjelenítésnek (új bekezdés, gondolatjelek, idézőjelek); az egyenes beszéd szóbeli elkülönítésére lényegében egyedül a hangszín váltogatásának a lehetősége áll rendelkezésre, ez viszont a narrátortól — különösen egy többszereplős párbeszéd idézésekor — különleges előadói kompetenciát követelne meg.

A SZFB alkalmazása során a narrátor csak részben adja át a szót a szereplőnek, így a saját jelenlétét sem adja fel teljes egészében, továbbá a hangszín váltogatása is tompított lehet, nem muszáj a megidézett szereplő hangját utánoznia, elegendő, ha csupán eltér valamelyest a narrációban alkalmazott hangszíntől. A szóbeli narrátor számára a SZFB a beszédmegjelenítés fontos eszköze.

Szóban a hangszín világosan jelzi a befogadó számára, hogy itt „köztes" megszólalásról van szó, írásban viszont nincs semmilyen egyezményes grafikai támpont. A SZFB papírra vetésére csak a korai századokban kerülhetett sor, amikor a SZFB-nek még nem volt mit megzavarnia (nem lévén az írásbeli közlésmódnak semmiféle autonómiája), illetve a 19. századtól kezdve, amikor az írás autonómiája már olyan izmos volt, hogy a SZFB homálya nem okozhatott kárt benne.

Szóban a SZFB eredményez bizonyos polifóniát (pontosabban *bi*fóniát), de bizonytalanságot nem. A befogadó az első pillanattól kezdve pontosan képben van: tudja, hogy a szóban forgó szövegszegmentumot ketten mondják — egy kicsit a narrátor, egy kicsit a szereplő. (Az pedig, ahogy az olvasó

[23] MURVAI Olga a szanszkrit nyelvre hivatkozva — amely csak az egyenes beszédet ismeri — úgy gondolja, hogy az egyenes beszéd volt az ősi, eredeti beszédidézési forma (MURVAI 1980: 40–41). Az európai hagyományban viszont a kiindulást a függő beszéd jelentette: az egyenes beszédet először csak CICERO alkalmazza *De amicitia* ('A barátságról') című munkájában (MARCONE 1997: 19).

ezt megérti, hasonlatos az ún. 'direct semantic ratification'-höz[24], amelyben extralingvális kommunikációs eszközöknek is szerepük lehet.)

Írásban viszont a SZFB semmilyen formában nem különül el a narrátor szövegétől, a gyanútlan olvasó a narrátor szövegeként kezdi olvasni a SZFB-et, a SZFB azonban nem akar engedelmesen belesimulni a narrátori szöveg ívébe — az első pillanatban ez elbizonytalanítja az olvasót, kizökkenti a rutinszerű sztereotípiából, tájékozódási pontok keresésére sarkallja, s amikor végre megleli ezeket a pontokat, a szöveg a két pont (a narrátor és a szereplő) között mintegy oszcillálni kezd, s ez a bifónia természetszerűleg esztétikai élvezet forrásává válik.

4. 2. Nehéz viszont ténylegesen kimutatni, hogy a szóbeli elbeszélő gyakorlatban milyen súllyal van jelen a SZFB és a SZEB. Az orális irodalom lejegyzett alkotásainak az irodalmi köztudat számára ismert szövegkiadásaiban alig-alig találkozunk a SZFB-del, a SZEB-del pedig szinte sohasem. Ennek oka azonban gyaníthatóan az lehet, hogy a gyűjtési szövegeket a szerkesztők beleilleszteték az írásbeli közlés kialakult szabályrendszerébe: a SZFB esetén szorgosan kitették a tárgyi mellékmondatot bevezető kötőszót, a SZEB esetében pedig a gondolatjelet, miközben a szóbeli elbeszélő a beszédidézés tényét eredetileg vélhetően szupraszegmentális nyelvi eszközökkel — mindenekelőtt hangszínnel[25] — jelezte (a SZFB-et mérsékeltebb, a SZEB-et erőteljesebb hangszínváltással). Ezt a szempontot a SZFB számos kutatója kiemeli: A. THIBAUDET FLAUBERT-ről írva éppen az intonáció fontos szerepe alapján gondolja úgy, hogy a SZFB a szóbeliség terméke (vö. MURVAI 1980: 46); Leo SPITZER pedig egyenesen úgy véli, hogy „az írott nyelvben a SZFB olyan eljárás, amelynek segítségével az író azt a hatást éri el, amit a beszélt nyelvben a hanglejtés biztosít" (idézi MURVAI 1980: 47).

Tény viszont, hogy a kevésbé iskolázott — tehát az írásbeliségtől kevésbé megérintett — személyek szóbeli elbeszélésében a SZFB és a SZEB ma is viszonylag gyakran használt beszédidézési mód[26], s nincs okunk feltételezni, hogy ez régebben nem így volt. Közvetve ezt a feltételezésünket igazolja az a BALLYtól idézett (l. 2. 2.) tény is, hogy a SZFB jelen volt a régi

[24] 'Közvetlen szemantikai megerősítés' — GOODY és WATT terminusa arra az aktusra, amellyel az elsődleges szóbeliségben (az írás feltalálását megelőző korban) a befogadó az e korra jellemző parttalanul komplex szójelentések szemantikai alkotóelemei közül kiválasztotta az éppen aktuális jelentést (GOODY–WATT 1968: 29).

[25] Fontos szerep jut még a SZFB elé beiktatott szünetnek is, miként LIPS rámutat (vö. még MURVAI 1980: 42).

[26] Bár BALLY és LIPS egyaránt az írott nyelv termékének tekintik a SZFB-et, mindketten hoznak példákat a SZFB beszélt nyelvi használatára (vö. még MURVAI 1980: 46).

francia irodalomban; az írásbeliségnek ebben az első szakaszában az írás még kizárólag a hangzó beszéd rögzítésére szolgál (vö. 3. 1.) — tehát a szöveg szóban születik, s ezt írják le pontosan, maximális hűségre törekedve. A reneszánsztól kezdve a SZFB fokról fokra az írás kialakuló autonómiájának az áldozata lesz, hogy azután az oralitás reneszánszát meghirdető romantikával keljen új, megizmosodott életre.

Fontos itt rámutatnunk arra, hogy a SZFB és a SZEB a szóbeli közlésben sokkal kevésbé forrása a homálynak, a kétértelműségnek, mint az írásbeli nyelvhasználatban — e két beszédidézési mód alkalmazása egyáltalán sokkal kevésbé üt el a szóbeli nyelvhasználat normativitásától, mint az írásbeliétől. Élőszóban ugyanis a SZFB és a SZEB beágyazódik a közvetlen emberi kommunikáció ('face to face communication') háromdimenziós (extralingvális jelek, szupraszegmentális nyelvi jelek, szegmentális nyelvi jelek) komplex modelljébe, ahol — miként fentebb már szó volt róla — a szupraszegmentális nyelvi eszközök és az extralingvális eszközök gazdag tára gond nélkül korrigálja a szegmentális nyelvi dimenzió hiányosságait[27] — a SZFB esetén pl. a kötőszó hiányát.

A szakirodalomban hosszan vitatták, hogy a SZFB írott vagy beszélt nyelvi eredetű-e — ez a vita mára eldőlt, mégpedig a beszélt nyelvi eredet javára (MURVAI 1980: 48).

5. A SZFB, a SZEB és az írásbeliség kapcsolata első látásra kevéssé kézenfekvő — pedig van ilyen kapcsolat: nem véletlen, hogy a SZFB felfedezője (BALLY) és első kimerítő monográfusa (LIPS) egyaránt az írott nyelv termékének tekintették a SZFB-et. Alapos okuk is volt erre, hisz végül is írott szövegben — FLAUBERT prózájában — kellett szembesülniük az SZFB jelenségével. LIPS rámutat, hogy a SZFB teljes egészében az irodalmi nyelv eljárása, és semmilyen kapcsolatba nem hozható a nyelvek történeti fejlődésével; az írott nyelv ugyanis olyan változási tendenciáknak engedelmeskedik, amelyek nem szükségképpen változási tendenciái általában a nyelvnek. Az írott nyelv — ellentétben az általában vett nyelvvel — tartósan az akarat kontrollja alatt áll. LIPS úgy látja, hogy a különböző nyelvek mindenekelőtt

[27] Igazából persze nem is a szegmentális nyelvi dimenzió *hiányának* a *korrekciójáról* van itt szó. A *kötőszó nem hiányzik* a szegmentális dimenzióból, a *kötőszót* igazából a kommunikáció komplex háromdimenziós modelljéből a szegmentális nyelvi jelek dimenzióját kiszakító írás *teszi bele a szövegbe*, helyettesítendő az írásban jelen nem lévő másik két kommunikációs dimenzió jeleit (a SZFB esetében a hangszínt és esetleg bizonyos mimikát). Közismert tény, hogy az írásbeliség szélesebb körű használata minden nyelvben a kötőszók számának a szaporodásával jár.

az írott nyelv — lévén hogy a fordítások zömmel az írott nyelv produkcióiból készülnek — által hatnak erőteljesen egymásra. Ily módon az elbeszélés és a beszédidézés elegyedésének hatására a SZFB felbukkanhat bármely írott nyelvben[28] (LIPS 1926: 216–217). A továbbiakban LIPS a SZFB több nyelvben való előfordulását összefüggésbe hozza MEILLET-nek a nyelvek egységesüléséről szóló elméletével is[29] (LIPS 1926: 217).

BALLY és LIPS érvei alapvetően gyakorlatiak és fenomenológiaiak, s a gyakorlat jelenségei valójában elfedik előlük a lényeget: azt, hogy a SZFB és a SZEB a maga polifon, többdimenziós jellegével alapvetően idegen az írás szigorúan lineáris, szekvenciális alaptermészetétől. A SZFB és a SZEB irodalmi szövegekbeli megjelenése annak a folyamatnak a része, amelyet MARCONE az *irodalom reoralizációjának* ['re-oralización de la ficción literaria' (MARCONE 1997: 200–213)] nevez, s amely az oralitás 18. századi reneszánszát követően bontakozik ki. MARCONE a SZFB irodalmi szövegbeli megjelenését annak a kézenfekvő igénynek tulajdonítja, hogy az elbeszélt beszédben legalább nyomokban ott kell lennie valaminek, ami a szereplő hangjára utal, ugyanakkor az új szövegforma hátterében felfedezi azt az emberi attitűdöt, amely különleges értéket tulajdonít az orális produkcióknak, és hajlamos idealizálni őket[30] (MARCONE 1997: 223).

Beszélt nyelvi eredete ellenére a SZFB és a SZEB erőteljesen kötődik az íráshoz, ez a kötődés azonban nem szerves, hanem inkább funkcionálisnak mondható, mivel igazából mindkettőnek csak az írás kommunikációs szempontból idegen — mert csonka[31] — közegében rajzolódnak ki markáns vonásai. Mint fentebb már többször utaltunk rá, élőbeszédben mind a SZFB, mind a SZEB sokkal egyértelműbb, világosabb, mint írásban: élőszóban el-

[28] „Le style indirect libre est partout un procédé de la langue littéraire. La propagation de faits de cette nature n'a rien de commun avec la filiation historique des idiomes. La langue écrite obéit à des tendances qui ne sont pas nécessairement celle de la langue en général. Contrairement à cette dernière, elle est constatement sous le côntrole de la volonté; c'est par la langue écrite que les idiomes étrangers s'influencent réciproquement. [...] Dans toutes langues écrites, le style indirect libre peut surgir sous l'emprise de cette attitude qui confonde le récit et la reproduction indirecte."

[29] „Ainsi le style indirect libre résulte de la tendance à l'unification progressive des langues que M. MEILLET a démonstrée dans un chapitre entier de son livre: Les Langues dans l'Europe nouvelle."

[30] „La citación en estilo directo libre [...], es un reconocimiento de que es imprescindible incluir el rasgo de la »oralidad« del discurso del Otro pero se presta también a la confirmación de valores e idealizaciones que nuestra cultura atribuye a las producciones discursivas orales."

[31] Az írás az emberi kommunikáció prototípusa, a közvetlen emberi kommunikáció ('face to face communication') három dimenziója/síkja (extralingvális jelek síkja, szupraszegmentális nyelvi jelek síkja, szegmentális nyelvi jelek síkja) közül csak egynek, a legutóbbinak a rögzítésére képes, pedig a SZFB és a SZEB a közvetlen emberi kommunikációban alaposan beágyazódik a szupraszegmentális síkba, s valamelyest az extralingvális síkba is. E két sík jelelemeitől megfosztva azután a SZFB és a SZEB írásban ugyancsak elliptikus — s ezért talányos jelentésű — jelnek mutatkozik majd.

halványul vagy teljesen el is tűnik az a lebegő multivalencia, amely a romantikától kezdve kibontakozó irodalomesztétikának mindmáig nagyon fontos értékeleme. BARTHES így ír erről: „Minél meghatározhatatlanabb egy megszólalás eredete, annál plurálisabb a szöveg [plurális=multivalens]. A modern szövegek hangjai esetében bármiféle referencia lehetetlenné lesz: mindössze maga a beszéd, jobban mondva, maga a nyelv beszél (BARTHES 1997: 61).

MARCONE szerint a SZFB megjelenése tulajdonképpen az irodalmi szöveg reoralizációjának egyik eleme. Ez így is van, legalábbis a koncipiális oralitás tekintetében. A mediális oralitást az írott szövegben „képviselő" virtuális akusztikum vonatkozásában azonban némileg ellentmondásos a helyzet. A SZFB-vel idézett beszéd virtuális akusztikuma kétségtelenül markánsabb a függő beszéddel idézett beszédénél, hiszen a függő beszéd kizárólag a narrátor semleges, szinte akusztikai tulajdonságok nélküli hangján szól, a SZFB-ben viszont a narrátor hangja mellett egy külön szólamban jelen van a megidézett szereplő hangja is: ebben az értelemben — ha a SZFB a függő beszéd „helyett" áll — a SZFB kétségtelenül az irodalmi szöveg oralizálásának az eszköze. Ha viszont az egyenes beszédet tekintjük kiindulópontnak — a maga markáns, egyértelmű akusztikumával — akkor a „helyette" alkalmazott SZFB vagy akár SZEB nem a szöveg oralizálása, hanem éppenséggel elnémulása irányában tett lépésként tűnik fel. A SZFB és a SZEB irodalmi szövegbeli alkalmazása a szóbeliség–írásbeliség dichotómia szempontjából tehát meglehetősen Janus-arcú dolog.

6. Konklúzió. A SZFB és a SZEB irodalmi szövegbeli megjelenésének a hátterét és főbb okait az alábbiakban jelölhetjük meg:

6. 1. A SZFB és a SZEB irodalmi szövegbeli megjelenésének kiváltója az oralitás reneszánsza, amely a romantikával bontakozik ki az írott stílust tökélyre vivő ('fentebb stíl') klasszicizmussal szemben. E reneszánsz gyökerei már ott vannak a preromantikában/szentimentalizmusban is, amelynek vonzódása a napló- és levélregényekhez lényegében a koncipiális szóbeliségnek a mediális írásbeliségbe való importját jelenti. Ez az irányultság meghatározó súllyal van jelen a 19. század első felének irodalmában: tulajdonképpen ez hívja életre az irodalmi népiességet, s lényegében Petőfi is a koncipiális szóbeliség nevében fordul szembe az almanachlírával.

6. 2. Másfelől megközelítve: a SZFB és a SZEB lazít a kommunikátum szigorú formalizálási kényszerén, s ezzel a közmegegyezéses világosság és tökély (klasszicizmus) irányából a romantika számára fontos eredetiség irányába mozdítja el az irodalmi nyelvet. Ebben az értelemben a SZFB és a SZEB a romantika szülöttének tekinthető; vagy ha ez az állítás túl sommásnak tűnik, annyi bizton elmondható, hogy a romantika által végigvitt irodalmi paradigmaváltás nélkül sem a SZFB, sem a SZEB nem születhetett volna meg.

6. 3. Egyszersmind a SZFB és a SZEB felfogható a descartes-i 'clare et distincte' kinyilatkoztatott tagadásaként is: az egyenes és a függő beszédben világos és körülhatárolható az elbeszélői nézőpont, ezzel szemben a SZFB és SZEB köztes típusú valami, esztétikai értékük éppenséggel a descartes-i elvet tagadó viszonylagos homályban rejlik.

6. 4. A SZFB és a SZEB irodalmi szövegbeli megjelenésének elengedhetetlen előfeltétele az írás autonómiájának, a koncipiális írásbeliségnek a megszilárdulása, mintegy nyilvánvaló, természetes normává válása, amelytől stiláris szándékkal akár már eltérni is lehet; csak ezt követően képzelhető el, hogy a koncipiális szóbeliség arculatát viselő SZFB és SZEB az írott irodalmi szövegben stílusténykénti jelenjen meg, s ne zűrzavart, káoszt eredményező nyelvtani hibaként. Az ezt megelőző korszakok — a 15–18. században — a szóban előforduló SZFB-et és a SZEB-et szerkesztésbeli botlásnak tekintették, vagy éppen az explicitség követelménye megsértésének: mindenesetre méltatlannak találták rá, hogy leírják.

6. 5. A SZFB és a SZEB megjelenése a fentieken túl részét képezi annak a folyamatnak is, amely során az ember belső történései — a külső történések rovására — egyre hangsúlyosabban válnak irodalmi tárggyá. A SZFB-et és a SZEB-et az írók gyakran ki nem mondott gondolatok megjelenésére használják: mint már szó volt róla, az ún. tudatfolyamregény stilárisan szinte kizárólag a SZEB-en alapul. (Érdemes azért itt megjegyezni, hogy a SZFB-del és a SZEB-bel az ember belső világának legfelső, leginkább megközelíthető rétege ragadható meg, s mivel adott esetben a belső történés egy beszéd, az írónak „nincs más dolga", mint lejegyezni ezt. Valószínűleg ezzel a körülménnyel magyarázható, hogy a SZFB és a SZEB irodalmi divatja nem tartott nagyon sokáig; ugyanis az emberi tudatban a beszédgondolkodás rétegénél mélyebbre — a nyelvileg meg nem ragadott tudattartalmak világába — hatoló írónak a SZFB és a SZEB már nem kínált adekvát módszert az ábrázoláshoz.)

A SZABAD FÜGGŐ BESZÉD, A SZABAD EGYENES BESZÉD ÉS A SZÓBELISÉG–ÍRÁSBELISÉG PARADIGMA

A belső történések irodalombeli térnyerése a külső történések rovására egyszersmind a jelölőnek a jelölthöz képest történő felértékelődésével is együtt jár — a jelölő előtérbe kerülését DERRIDA konstatálja először az 1967-ben megjelent *Grammatológiá*ban, s mindmáig ez a megfigyelés adja a korszerű irodalomtudomány legfontosabb pillérét. Érdekes, hogy Mihail BAHTYIN Volosinov álnéven írott *Marxizmus és nyelvfilozófia* című munkájában már 1930-ban felfigyel a jelölő előtérbe kerülésére — éppen BALLYnak a SZFB-del kapcsolatos kutatási eredményeit elemezve-bírálva. Ő nem a saussure-i terminológiát használja, 'jelölt' helyett a 'megnyilatkozás gondolati magváról' beszél, s a jelenséget a 'tartalomnak' a 'formával' szembeni elsődlegességét valló marxistaként nem egyszerűen konstatálja, hanem keserűen bírálja[32] (ВОЛОШИНОВ 1930: 157).

6. 6. Elmondható, hogy a SZFB és a SZEB mint beszédidézési módok és szövegépítési eszközök nem csupán jól leírhatók a szóbeliség–írásbeliség paradigma összefüggésrendszerében, hanem lényegük valójában meg sem közelíthető a szóbeli és írásbeli nyelvhasználat sajátosságainak a hangsúlyos figyelembevétele nélkül.

[32] „В языковом сознании настолько дифференцировались типизующие и индивидуализующие оболочки высказывания, что они совершенно заслонили, релятивировали смысловое ядро его, осуществленную в нем ответсвенную социальную позицию. Высказывание как бы перестало быть предметом серьезного учета. Только в научном контексте еще живет категорическое слово, слово »от себя«, — *утверждающее* слово."

BENCZIK VILMOS: JEL, HANG, ÍRÁS

IRODALOM ÉS ÍRÁSBELISÉG*

Bevezetés

A cím első pillantásra kétségtelenül értelmetlenséget vagy legalábbis tautológiát sugall, hiszen a 19. században keletkezett magyar *irodalom* szó az írással van rokonságban, az európai nyelvekben használatos megfelelőit pedig a *betű*höz *(littera)* fűzik hasonló szálak. Bár az elnevezés többeket arra sarkallt, hogy tagadják a szóbeli irodalom létét — MCLUHAN idéz egy ilyen véleményt *A Gutenberg-galaxis* legelején Harry LEVINtől, aki szerint a *szóbeli irodalom* kifejezés „önellentmondás" —, mind a közgondolkodás, mind a tudomány a „hordozó" anyagtól függetlenül egységes folyamatnak tekinti a verbális fikció fejlődését. Ennek oka kétségtelenül abban keresendő, hogy az irodalom szóbeli és írásbeli formái között a hasonlóságok minden tekintetben számosabbak és hangsúlyosabbak, mint a különbségek. Az egyetlen lényeges különbségre JAKOBSON mutat rá, amikor SAUSSURE-től kölcsönzött nyelvészeti terminussal a szóbeli irodalmat — a folklórt — *langue*-jelenségnek, az írott irodalmat pedig *parole*-jelenségnek nevezi. A jakobsoni analógia alapját az adja, hogy a szóbeli irodalom mind tartalmi, mind formai tekintetben ugyanúgy a közösség szigorú ellenőrzése alatt áll, mint a nyelvi rendszer: az alkotói egyéniség számára csak a közvetlen közösségi kontrollt kiküszöbölő írásbeliségben nyílhat tér.

1. Szóbeliség és írásbeliség

A fenti jelentős eltéréstől eltekintve a szóbeli irodalom és az írott irodalom között a különbség ugyanakkora, mint bármely szóbeli és írott szöveg között. Ez a különbség két szempontból vizsgálható: mediális és koncipiális szempontból. *Mediális* — a médium természete szerinti — szempontból tekintve *hangzó*, illetve grafikus *dimenzió* létezik. A *koncipiális* szempont szerkezetük, szóhasználatuk szerint különíti el a szövegeket: eszerint vannak *koncipiálisan szóbeli* és *koncipiálisan írásbeli* szövegek. Az előbbiekre mindenekelőtt a komplex szójelentések (amelyeket többnyire a szituáció konkretizál) és a viszonylag egyszerű (többnyire mellérendelő) szerkesztésmód jellemző, az utóbbiakat pedig a használt szavak pontos jelentésbeli elhatároltságáról és összetettebb, többdimenziós szerkesztésmódjáról ismer-

* A cikk rövidített változata a *Kritika* 2001/10. számában jelent meg.

hetjük fel. A koncipiálisan írásbeli szövegek sokkal komplexebb tartalmak nyelvi megragadására képesek, mint a szóbeliek.

A koncipiálisan szóbeli szöveg természetes létformája a szóbeliség, a koncipiálisan írásbeli szövegé pedig az írásbeliség. A médium azonban nem esik egybe okvetlenül a koncipialitással: egy lejegyzett népmese mediálisan írásbeli lesz, de koncipiálisan szóbeli marad — egy törvényszöveg pedig koncipiálisan írásbeli marad akkor is, ha mediálisan szóbelivé tesszük, azaz felolvassuk.

2. Az irodalom természetes szóbelisége

Az irodalom az emberiség írásbeliség előtti korszakában született meg, így kialakulásakor mind mediálisan, mind koncipiálisan szóbeli volt. Ezt a jellegét jó kétezer éven át, egészen a 16. századig megőrizte, mivel *az irodalmi szövegek szóbeli előadás céljára* készültek, s ha le is írták őket, ez többnyire csupán a megőrzés, az emlékezet tehermentesítése céljából történt.

Ez a hosszú időszak természetesen nem tekinthető egységesnek: fokozatos változás jellemezte, amelynek ütemét az írni-olvasni tudás terjedésének a sebessége szabta meg. A legkorábbi irodalmi szövegek az akusztikus szervezettség szembeszökő jegyeit viselték magukon: mai szóval verses formájúak voltak. A verses forma az emlékezetet segítette: így könnyebb volt megjegyezni a szövegeket. A próza a bimbózó írásbeliség terméke, hiszen a leírt szöveget nem kell megjegyezni, anélkül is megőrződik, szükségtelen tehát a szöveg emlékezetet támogató akusztikus szervezése. A Kr. e. 6. században találkozunk vele először, de szélesebb körű kibontakozására csak egy évszázaddal később kerül sor, amikorra az írásbeliség jobban meggyökerezett az athéni társadalomban. Az ekkor élt Hérodotoszt szokás tekinteni az európai próza „megalapítójának".

Teljesen persze a megszülető prózából sem tűnik el az akusztikus szervezettség. ARISZTOTELÉSZ erről azt írja a *Rétorikában*, hogy „a prózai szöveg formája nem lehet metrikus, de ritmustalan sem": a metrikus próza ugyanis „mesterkéltnek tűnik", „a ritmustalan szöveg pedig határtalan", s „ami határtalan, az unalmas és megismerhetetlen". (Egyébként ARISZTOTELÉSZ korának a görög poliszai adják az antikvitás legmagasabb literációs rátáját: a szabad férfiak 35-40%-a tud írni-olvasni.) A prózai szöveg bizonyos fokú akusztikus szervezettségének igénye az irodalmi hagyományban a későbbiek folyamán is fennmarad; INGARDEN az irodalmi szövegek kapcsán „szabályos" és „szabad" ritmusokról beszél — az előbbieken a vers, az utóbbiakon a próza ritmusát értve.

3. Az írásbeliség diadalútja

A 16–18. század Nyugat-Európában az írásbeliség diadalútja volt. Angliában az 1500-as évek végén mért mintegy 10%-ról kétszáz év alatt 60%-ra nő a felnőtt lakosság írni-olvasni tudása. Az irodalmi szövegeket immáron nem szóban alkotják, hanem írják, a befogadók pedig nem hallgatják, hanem olvassák — eleinte még önmaguknak is fennhangon, azonban egyre inkább némán. A szóbeliség mind mediálisan, mind koncipiálisan kiszorult az irodalmi szövegekből.

A közlés során — s ebbe bele kell értenünk az irodalmi közlést is — tudattartalmunk egy részét a testünkön kívülre helyezzük. Ennek érdekében a közölni kívánt tudattartalmat *tagolnunk*, a tagolással nyert elemeket pedig *formalizálnunk* kell, azaz a közösségi tapasztalatokhoz kell igazítanunk őket. Ezután a tagolt és formalizált tudattartalom-elemeket *lineáris sorba kell rendeznünk*, majd ezt követi a *verbalizáció*, a nyelvi megformálás — ezek a lépések elengedhetetlenek az eredményes közlés létrejöttéhez. Mindez szükséges a szóbeli közléshez is, a kényszer azonban ennél jóval szorítóbb, ha írásban akarunk közölni valamit. A szóbeli közlésben ugyanis a szavakra „rásegíthet" a hanghordozás, a gesztusok, a mimika — írásban viszont a szavak magukra maradnak, önmaguknak kell jótállniuk magukért. Az írott szöveg létrehozásához tehát finomabb tagolás, erőteljesebb formalizálás, fegyelmezettebb linearizáció és pontosabb verbalizáció szükséges. A tagolással ugyanakkor sérül a közölni kívánt tudattartalom komplexitása, a formalizálással megismételhetetlen eredetisége halványul el, a linearizálással pedig belső viszonylatainak a burjánzó bonyolultsága egyszerűsödik le végtelenül.

Mindez különösen érzékenyen érinti az irodalmi szöveget, hiszen az író többek között attól író, hogy az átlagosnál eredetibb tudattartalmakkal rendelkezik, s ezeket kívánja közölni. Az írás azonban csak a fogalmi jellegű tudattartalmak közvetítésében mutatkozott hatékonynak, így ekkoriban az irodalom is inkább erről a területről választja a témáit.

Ebben az időben jelenik meg egyébként a szóbelileg fogant irodalmi művekben csupán elvétve felbukkanó *leírás*, amely jellegzetesen a koncipiális írásbeliség szövegformája. Sorokon át hömpölygő hosszú mondatok festik le a szereplők környezetének néha a legapróbb részleteit is. Ezekben a mondatokban sajátosan elegyedik a koncipiális írásbeliségre jellemző pontos szóhasználat és a retorikus díszítettség, ám ebből a retorikusságból hiányzik mindenfajta latens akusztikum.

Az akusztikus gyökerek még a dialógusokból is hiányoznak. A párbeszédek szereplői terjengős okfejtésekkel traktálják egymást, dikcióik még csak

nem is emlékeztetnek a szóbeliség nyelvére. Például a *Don Quijote* tizedik fejezetében egy kaland után az írástudatlan Sancho a következő többszörösen összetett, beékelésekkel tarkított, hibátlan architektúrájú 48 szavas mondatban figyelmezteti urát arra, hogy menekülni kellene: *„Azt gondolom, uram, nagyon jó lenne, ha valami templomba menekülnénk, mert ahogy kegyelmed azzal az emberrel, akivel az imént viaskodott, elbánt, csakugyan nem lehetetlen, hogy hírt adnak róla a Santa Hermandadnak, majd aztán szépen lefülelnek bennünket, és akkor, szavamra mondom, hogy kínos verejtékcsöppet izzadunk, míg a tömlöcből kiszabadulunk."*

Az írás által az alkotóra erőltetett fogalmiság a 18. században tetőzött a felvilágosodás racionális szemléletén alapuló klasszicizmus esztétikájával, amely mindenekelőtt tanultságot — a szabályok ismeretét és betartását — kívánta meg az alkotótól, az érzelmeknek, a fantáziának kevés tér jutott. Az inga tehát túlságosan kilengett a fogalmiság irányába, s ez ellentétben állt az emberi tudat kettős természetével, amelynek az érzékszervi alapú tartalmak is fontos részét képezik, sőt, ezek tekinthetők elsődlegeseknek.

4. A szóbeliség virtuális újjászületése

Az ingának azonban vissza kellett lendülnie, s a 18. század utolsó harmadában ez be is következett az írásbeliség és a könyvkultúra elleni reakcióval, amelynek ROUSSEAU és HERDER a két legismertebb alakja. Abban, hogy erre éppen ekkor került sor, minden bizonnyal közrejátszott az is, hogy ekkorra válik teljessé az olvasás elnémulása. Ugyanis addig, amíg létezett az önmagunknak való hangos olvasás szokása, a szóbeliség egyik dimenziója — a mediális — folyamatosan kísérője volt az írott szövegeknek. Az olvasás elnémulása viszont azt eredményezte volna, hogy a nyelv elsődleges létformájának tekinthető szóbeliség való teljesen kiszorul az irodalomból. Mintegy ennek megakadályozására jelenik meg az írott irodalomban a *koncipiális szóbeliség*.

Egyszerre mindjárt két irányból is. Először a szentimentalizmusban bukkan fel: az irányzatra jellemző levél- és naplóregényekben, ugyanis a *levél* és a *napló* (az „önmagunknak írt levél") a mediális írásbeliség szövegformái közül a leginkább szóbeli jellegű, ugyanis a tagolási-formalizálási-linearizálási kényszer itt csekély, lévén hogy a naplót önmagunknak írjuk, s a levélnek is csupán egyetlen címzettje van, a szövegnek tehát nem kell szilárd közösségi evidenciával bírnia.

A romantika oralitáskultuszában azután a koncipiális szóbeliség explicit módon, mondhatni programszerűen is megjelenik. WORDSWORTH és COLE-

RIDGE 1798-ban megjelent *„Lírai balladák”* című kötetének előszavában azt olvashatjuk, hogy „költeményeik zöme kísérlet arra, hogy a középosztály és az alsó osztályok *társalgási* nyelve mennyire alkalmas a költészet céljaira”. Félreteszik tehát a klasszicizmusnak a koncipiális írásbeliségtől áthatott nyelvét, amely — mint SZEGEDY-MASZÁK Mihály írja — főként a kisebb tehetségeknél „művi nyelvvé”, „modorosságok tárházává” lett.

A szóbeliség nyelvéhez való visszafordulás mintegy „melléktermékként” a mai fogalmaink szerinti irodalmi esztétikum *két* meghatározó forrását hozta létre. Az *egyik* ezek közül a szójelentések komplexitása: az oralitásban a szójelentések komplexek, többrétegűek, helyenként parttalanul szétáradók, szemben az írásbeliséggel, amely a szójelentések elhatárolódását és pontos fogalmi körvonalazását igényli. Ez a szóbeliségben gyökerező jelentéskomplexitás az alapja az irodalmi szöveg fontos értékjegyeként számon tartott multivalenciának, többértékűségnek. Azt is mondhatnánk, hogy az írásbeliség előtti korban valamiféle „elő-tagoltságot” feltételező derridai „ős-írás” fogalmának az ellentettjeként egyfajta „utó-tagolatlanság” jött létre.

A *másik* újdonság az, hogy újjáéledt az elsődleges szóbeliség — az írásbeliség előtti kor — szófogalma, amely a szavakat nem jeleknek, hanem az általuk jelölt tárgyakkal szervesen együvé tartozó dolgoknak tekinti. Ez a felfogás az elmúlt kétszáz esztendő irodalomszemléletének egyik alappillérévé válik. Az irodalmi műben — szemben a nem irodalmi nyelvhasználattal — a nyelvi jel nem áttetsző, transzparens, hanem egyenrangú a jelentéssel, néha még fontosabb is lehet nála.

Újjászülettek tehát a szóbeliség nyelvi kellékei, ám nem változatlan formában, hanem — az írásbeli nyelvhasználat jóval nagyobb szövegintenzitást lehetővé tevő jellegének köszönhetően — sokkal magasabb színvonalon, mint amilyet a szóbeliségben valaha is elértek.

5. Az eredetiség kultusza

A klasszicista esztétika azt diktálta, hogy „írj úgy, mint mások, a legjobbak”, a romantikáé viszont azt, hogy „írj úgy, ahogy senki más nem ír”. A koncipiális írásbeliség szövegépítésének közegében csak az első intelem megfogadására van lehetőség, hiszen a logikai alapon nyugvó szigorú tagolási-formalizálási-linearizálási kényszer egy feltételezett egyetlen „tökéletes” szövegforma felé való törekvést jelentette — variabilitásra elvileg nem nyílt mód.

Tér erre csak a koncipiális szóbeliség dimenziójában nyílhat, ahol is a tagolási-formalizálási-linearizálási kényszer különböző mértékű lazítása az

írásmódok végtelenül sok változatának a forrása lehet, már csak azért is, mert a sikeres kifejezéshez minden egyes esetben új és új verbalizációs technikákat kell kialakítani. A tagolási-formalizálási-linearizálási kényszer lazítása folytán persze nemcsak az írásmód, hanem értelemszerűen a közölt tartalom is egyedibbé válhat — kevésbé távolodik el a szerző tudatában létező eredeti tartalomtól, s egyszersmind kevésbé közelít a közösségi evidenciával bíró konvenciókhoz. (A közlendő tudattartalomnak a linearizáló grammatika béklyóiból való legalább részleges kiszabadítását célozta a központozás elhagyása, a szürrealisták pedig az „automatikus írással" egészen a tagolási-formalizálási-linearizálási kényszer programszerű teljes elvetéséig eljutottak.) Az ily módon létrejött írásmű természetesen szellemi erőfeszítést követel az olvasójától, hiszen neki is el kell hagynia a konvenciók biztonságot nyújtó világát, s kis túlzással minden egyes mű esetében egy új látásmódot és nyelvet kell elsajátítania.

Az eredetiségre való törekvés az európai irodalomban mind a mai napig érvényes követelménynek számít. E követelmény hatására az irodalmi fejlődés fő iránya a tudattartalmak mind eredetibb állapotban való közlésére, illetve az ehhez szükséges verbalizációs technikák kidolgozására irányuló törekvés lett. Ezzel az irodalom a nyelvfejlődés motorjává is vált, hiszen ezeknek a verbalizációs technikáknak jó része a nem irodalmi nyelvhasználatban is gyökeret vert.

6. Az irodalom virtuális akusztikuma

A szentimentalizmussal kezdődő s a romantikával kibontakozó nagy fordulat azonban nemcsak a koncipialitás tekintetében keltette új életre a szóbeliséget, hanem — bárha csak virtuálisan — a mediális szóbeliséget is újrateremtette. Ez tulajdonképpen már a szóbeliségbeli szófogalom újjáéledésében benne van, hiszen a jelölő és a jelölt egységét csupán a hang vagy legalábbis a hang illúziója képes helyreállítani. Northrop FRYE mondja, hogy az irodalom „hangsémáinak [...] a funkciójuk az, hogy minimalizálják az önkényesség érzetét a szavak és a jelentés kapcsolatában, hogy egy kvázimágikus kapcsolatot sugalmazzanak a szavak elrendezése és az általuk megidézett dolgok között".

Az akusztikum jelenléte természetesen a költészetben erőteljesebb, pl. POE, majd VERLAINE költészetében a hangzás meghatározó súllyal bír: VERLAINE számára már egyenesen a hangzás, a zene a költészet lényege, „a többi csak irodalom".

Ám a prózaírók is érzik a hangzás fontosságát. Michel BUTOR idézi BALZACot, aki a *Huhogók* című regényének bevezetésében azt írja, hogy „általános igény, hogy az orális olvasás érzete újra kifejezést kapjon". EICHENBAUM pedig híres tanulmányában *(„Hogyan készült Gogol köpönyege?")* korabeli forrásokra támaszkodva bizonyítja, GOGOL milyen nagy gondot fordított szövegeinek hangzásvilágára. Egyik tanulmányában ÉDER Zoltán BABITSot idézi, aki, KARDOS Alberttel vitatkozva egy központozási kérdésen, érvként azt hozza fel, hogy ő *„hangosan ír"*. Mellesleg így gondolkodhatott KARINTHY is, amikor a *„Tanár úr kérem"* vokatívusza után nem tett vesszőt.

A prózai szöveg akusztikus megkomponáltságának a pálmáját azonban elemzőinek tanúsága szerint valószínűleg PROUST vinné el. Ő is nyíltan megvallja, hogy a hangzás milyen fontos a számára: „Ahogy olvasni kezdek egy szerzőt, egykettőre kiveszem a szavak mögött a dallamvonalat, amely minden szerzőnél más és más... [...] ... ha egy író rátalál a dallamra, a szavak már maguktól adódnak."

Ellentétes hatásokkal járt az irodalmi szöveg akusztikumának érvényre jutása szempontjából a 19. század végének már említett költői újítása, a központozás elhagyása. Az ekkorra már döntően grammatikai szabályok szerint használt központozás elmaradásával a szöveg akusztikai rétege is béklyótól szabadult meg, a központozás nélküli szövegben zavartalanul érvényesülhetett a nyelvi anyag természetes, hangzásbeli tagolódása. Másfelől viszont az ilyen szövegek gyakorta a nyelvtanilag szerkesztetlen, VIGOTSZKIJ szavával „sztenografikus" belső beszéd megjelenítésére törekedtek, amely — nem lévén szóbeli előképe — nélkülözte az olvasó számára ismert intonációs sémákat, s ez a szöveg akusztikus dimenziójának a háttérbe szorulását vagy éppenséggel kiiktatódását eredményezte.

Hasonló jelenséget tapasztalunk a modern és posztmodern szövegek egy részénél is. A mély tudattartalmakat megjelenítő szövegek nyelvi tagolása tökéletlen, elmosódott, ezért az így létrejött nyelvi alakzatoknak nincs az olvasó számára ismerős intonációs sémájuk. Ez az „elmosódottság" a modern szövegekben mintegy értékjeggyé is vált. BARTHES írja a következőket: „A modern szövegek hangjai esetében bármiféle referencia lehetetlenné lesz: mindössze maga a beszéd, jobban mondva, maga a nyelv beszél. Ezzel szemben a klasszikus szövegben a megszólalások többségéhez hozzárendelhető valamilyen forrás, azonosítható a származásuk, a beszélő..." A posztmodernben viszont az ilyen akusztikailag „elmosódott" szövegek markáns akusztikumú szövegrészekkel elegyedhetnek: Basilio LOSADA, SARAMAGO

spanyol fordítója írja egy helyütt, hogy a portugál író komplikált szintaxisa által kiváltott megértési nehézségek rögvest eltűnnek, ha a szövegeket *hangosan* olvassuk. Úgy látszik, a szóbeliséghez való erőteljes kötődés csak átmenetileg és részlegesen tűnhet el az irodalomból, bármennyire is panaszkodnak rá a posztstrukturalista kritikusok, hogy az irodalmi konvenció másodlagos szerepet tulajdonít az írásnak. Ez tényleg így van, de mit lehet tenni, ha — miként FRYE írja — „e konvenció az irodalmi tapasztalat tényeiben gyökerezik".

7. A rögzült ideák

Egy jó évszázadon át, úgy a 20. század elejéig az író a nyelvi kifejezhetőség határainak a tágításán fáradozott, dacolva a wittgensteini intelemmel, miszerint „amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell". Legfőbb ellensége a nyelvi szegényesség, mindenekelőtt a szóhiány volt, de tehetséggel, leleménnyel úrrá lett a nehézségeken, közben mérhetetlen módon gazdagítva magát a nyelvet, amely kezdetben, mint CICERO írta, „simulékony, lágy és hajlékony" volt, bármerre térítette is az író a beszéd fonalát.

A 19–20. század fordulójától kezdve az írónak a nyelvvel való küzdelmében változás áll be, mondhatni „új front" nyílik. Az önnön tudattartalma gazdagságának és a rendelkezésre álló nyelvi eszköztár szegénységének Szküllái és Kharübdiszei között hánykódó írónak az kezdett feltűnni, hogy nemcsak a hiányzó szavak okoznak neki gondot, hanem a meglévők is. Ugyanis a szavak úgy feltöltődtek jelentésekkel, „rögzült ideákkal", hogy már nem „lágyak" és „simulékonyak", mint CICERO idején, hanem autonómak és öntörvényűek: nem engedelmeskednek az írói szándéknak.

Az író megpróbált menekülni ebből a csapdából. Egyik eszköze a szavak metaforikus használata volt, mert így mintegy „kirázhatta" belőlük a rögzült ideákat, megtisztíthatta őket a „szemantikai szennyeződéstől". Ám ez a módszer soha nem járhatott teljes sikerrel, a metaforikus értelemben használt szavak legmélyén fenyegetően továbbra is ott szunnyadtak a rögzült ideák, azzal fenyegetve, hogy bármikor szétrobbanthatják az író szándéka szerinti új szójelentést.

Biztos sikert csak a szavak jelentésével való teljes leszámolás ígérhetett. Ezt próbálta megvalósítani a *konkrét költészet* (más néven *absztrakt költészet*), amely a szavakat *konkrét* — akusztikus vagy vizuális — mivoltukban, mintegy „jelentésmentesen" használta (a jelentés ugyanis nem konkrét). A siker azonban elmaradt. Ez az irány — mind akusztikus, mind vizuális válfajában — az irodalmi fejlődés zsákutcáját jelentette. Elsősorban és legfő-

képpen azért, mert sem az európai nyelveknek a kiterjedt írásbeliség hatására elszegényedett akusztikus regisztere, sem a betűírás pragmatikusan puritán vizuális formavilága nem rendelkezett a művészi hatás létrehozásához szükséges variabilitás minimumával sem. Részleges sikert hozott JOYCE kísérlete a *„Finnegans Wake”*-ben, nevezetesen hogy új nyelvet konstruált magának, amely ugyan a régire épült, de azért sikerült ily módon a szemantikai iszaplerakódás nagy részét eltávolítania. Azonban ez az út is folytathatatlannak bizonyult.

8. Irodalmat teremtő nyelv

De miért is épültek be a rögzült ideák ennyire eltávolíthatatlanul a szavakba? Ennek okát egyértelműen a kiterjedt írásbeliségben lelhetjük meg, hiszen az írásbeli közlés sajátos kommunikációs helyzete követeli meg a szójelentések mind pontosabb, mind élesebb körülhatárolását. Ha ez így van, akkor a rögzült ideák eltávolíthatatlanok, ha pedig eltávolíthatatlanok, akkor együtt kell élni velük. Ha az írói tudattartalom nem kódolható bele többé a nyelv szavaiba, akkor bölcsen le kell hát mondani ennek a tudattartalomnak a nyelvi megformálásáról. Hagyni kell, hogy a feje tetejére álljon a világ, hogy a farok csóválja a kutyát — azaz szabad utat kell nyitni a rögzült ideáknak és az őket hordozó szavaknak, hogy kibontakozzanak, és ők írják az irodalmat. Lényegében ez következett be a posztmodern irodalomban. A „nyelvet teremtő irodalom” helyébe a „nyelv teremtette irodalom”, pontosabban az „irodalmat teremtő nyelv” lépett.

Nem térhetünk itt ki annak a megválaszolása elől, hogy miért is mondanak le az írók olyan könnyen tudattartalmuk nyelvi megformálásáról, miért engedik el a nyelv gyeplőjét, amelyet pedig évezredeken át energikusan próbáltak rángatni? Erről nemcsak a nyelv, a szavakba rögzült ideák tehetnek, hanem a megformálandó tudattartalomnak a relativizálódása, szétesése is. LUKÁCS György idézi erről NIETZSCHÉt és Gottfried BENNt. Nietzsche a következőket írja: „Mi jellemez minden irodalmi dekadenciát? Az, hogy az élet már nem lakik többé az egészben. A szó szuverén lesz, és kiugrik a mondatból, a mondat uralkodó lesz, és elhomályosítja az oldal értelmét, az oldal az egész rovására kezd élni — és az egész nem egész már.” Gottfried BENN ennél is sarkítottabban fogalmaz: „... magának a tartalomnak a fogalma is kérdésessé lett. Tartalmak — mit kezdjünk velük, ez mind kilúgozott, elvértelenedett, valami staffázs — a szív kényelmességei, az érzés megmerevedései, hazugság példájává lett szubsztanciák kis fészkei — élethazugságok, formátlanságok...”

Ha pedig nincs fontos kifejezendő tartalom, akkor tényleg értelmét veszti az a küzdelem, amelyet az irodalom jó három évezreden át folytatott a nyelv hatókörének a szélesítése érdekében. „A *szavak munkanélküliek lettek, az értelem szolgálatából el lettek bocsátva* — kesereg a harmincas években Ernst BLOCH —, a nyelv olykor szétvagdalt féreg, aztán hirtelen összeáll, mint a mozgó trükkfilm, máskor zsinórpadlás módjára nyúlik bele a cselekménybe." Abban igaza van BLOCHnak, hogy a szavak „az értelem szolgálatából el lettek bocsátva", abban viszont téved, hogy „munkanélküliek lettek" — csupán az őket az értelem szolgálatára kényszerítő „alkalmazotti viszonyuk" szűnt meg, a szavak bizony éppenséggel *önállósultak*. Az irodalom megszűnik a nyelvhasználat *(„parole")* kitüntetett, tekintélyes formája lenni, hogy a nyelvegész *(„langue")* naiv, kísérletező megtapasztalásává lényegüljön át — írja erről a korszakváltó fordulatról Pierre GUIRAUD.

9. Quo vadis, irodalom?

Ezt az írók sem tudják. Az ezredfordulón egyszerre van jelen a kritika által avíttnak és színvonaltalannak minősített vagy egyszerűen csak ignorált hagyományos genezisű irodalom, illetve a posztmodernnek nevezett szövegek. Az előbbi persze már nem teremti a nyelvet, hanem lényegében csupán élősködik a korábbi századok verbalizációs technikáinak a hozadékán; az utóbbiak pedig csakugyan a nyelvegész, a saussure-i *langue* többnyire kétes értékű konkretizációi, nyelvjátéknak helyenként egészen kitűnők, a másfajta irodalomfogalomhoz szokott közönség nagy része azonban egyelőre nem tud mihez kezdeni velük.

Az is lehet persze, hogy esetleg az olyasféle mondatokban — BALÁZS Gézától orozzuk a példát —, mint például amilyennel PARTI NAGY Lajos kezdi „A test angyal"-át *(„Margittay Edina még soha nem volt egymáséi").* WORDSWORTH és COLERIDGE idézett 1798-as nyelvi kísérletének két évszázaddal későbbi reinkarnációját kell látnunk, s ha ez tényleg így van, akkor az irodalmi fejlődés egy magasba ívelő korszakának a küszöbén érezhetjük magunkat.

Majd elválik, legalábbis akkor, ha Gutenberg találmánya nem szorul ki teljesen a szöveghordozó technológiák sorából, s a nyomtatott betűt nem váltja fel az internetes elektronikus szöveg. Ha ez bekövetkezik, akkor — mindenekelőtt az elektronikus szöveg szüntelen változtathatóságából adódóan — irodalmon valami egészen mást fogunk érteni, mint manapság.

Most még csak annyi tudható, hogy bár az irodalom a szóbeliség nyelvében született, szárnyakat — egyre nagyobb és erősebb szárnyakat — az írás-

beliség adott neki. Az írásbeli szövegalkotás intenzitásfokozó lehetőségei által nyújtott erős és hatalmas szárnyak eleinte egyre nagyobb magasságok meghódítását tették lehetővé, ám egyszer csak súlyosaknak bizonyultak, s a föld felé kezdték húzni a verbális fikciót.

Most az, amit irodalomnak nevezünk, hatalmas szárnyaival csapkodva itt köröz nem sokkal a fejünk fölött. Emelkedő légáramok néha reményt keltően a magasba emelik, hogy azután ismét visszasüllyedjen oda, ahonnan elrugaszkodott. Nem tudjuk, sikerül-e ismét önerejéből tartósan a magasabb régiókba emelkednie, vagy végképp magához vonzza az anyaföld. De szurkolunk neki.

AKUSZTIKUM ÉS IRODALMI SZÖVEG*

A téma keretei

1. 1. A címben foglalt téma tulajdonképpen szóbeliség–írásbeliség paradigma és az irodalmi szöveg kapcsolatának egy részterülete. A jelen dolgozat is egy évek óta végzett szélesebb körű kutatás részeredményeinek a közreadására vállalkozik. Magának a szélesebb körű kutatásnak az a megfigyelés adja az alapját, hogy az irodalmi szöveg sajátosságainak és időbeli változásainak jó része szoros összefüggésbe hozható a szóbeliség–írásbeliség paradigmával. Az irodalmi szövegeknek a szóbeliség–írásbeliség paradigma manifesztálódásaként történő vizsgálata természetesen szükségképpen egyoldalú, nem szolgálhat teljes értékű irodalomértelmezés eszközeként, ám ennek ellenére fontos tanulságokkal szolgálhat az irodalomértés számára. KULCSÁR SZABÓ Ernő egyenesen úgy látja, hogy csak az irodalmi szövegnek a mediális közvetítettség jegyében történő vizsgálata teszi lehetővé az irodalmi jelenséget értelmező tudomány önértésének újrafogalmazását (KULCSÁR SZABÓ 2003: 9). Majd ennél is tovább megy, s arra mutat rá, hogy csak a medialitás tanulmányozásán át vezet az út az irodalom és egyéb társadalmi tudatformák valós kapcsolatainak a feltárásához is: „Föltehető ugyanis, hogy éppen a medialitás, illetve annak a kultúraalkotásban játszott szerepe bizonyul olyan metszéspontnak, ahol találkoznak az irodalom és más világértelmezési formák diskurzusai az apparaturális technikákkal, az intézményi feltételekkel és a szociális-gazdasági áramlás impulzusával" (uo.).

1. 2. Vizsgálódásunkban sokszor hivatkozunk a torontói kommunikációelméleti iskola szerzőire (MCLUHAN, ONG stb.), részben vállalva a szóban forgó iskola sokak által bírált ún. „technológiai determinizmusát" is, ami nem jelenti azt, hogy a hivatkozott szerzők minden — olykor szélsőséges — megállapításaival egyetértenénk. Különösen igaz ez MCLUHANre, aki a frappáns szentenciák iránti vonzódásában gyakorta sarkosabban fogalmaz annál is, mint ahogyan az adott témáról ő maga valójában gondolkodik. Úgy tűnik, ilyenkor teljesen megfeledkezik saját figyelmeztető szavairól, melyek szerint „egy szövegnek nem az a jelentése, amit a szöveg alkotója belekó-

* Az írás a Szegedi Tudományegyetemen 2003 novemberében tartott „Kommunikációkutatás 2003" konferencián tartott előadás írott változata.

dolni gondolt, hanem mindaz, amit a szöveg olvasója joggal tulajdoníthat a szövegnek".

1. 3. Az irodalmi szövegnek a szóbeliség–írásbeliség paradigma keretei között történő vizsgálata egyáltalán nem idegen a mai irodalomtudomány nyelvszemléletétől, mely szemléletnek alapvető tézise, hogy az irodalmi szövegben a nyelv nem eszközszerepben működik. Kedvelt kutatási irány manapság a *medialitás* vizsgálata, amely — kitekintéssel más művészeti ágak irányában is — a műalkotás osztatlan létében a puszta formának nem tekinthető hordozó anyag sajátosságainak nyomait, hatását kívánja feltárni (KULCSÁR SZABÓ–SZIRÁK, 2003).

Az irodalomtudományi vizsgálatok mára konszenzusosan eljutottak a medialitás vizsgálatában addig, hogy az irodalom médiumaként a nyelvnek meghatározó, néha domináns hatása van az irodalmi műalkotásra. Számos ezzel kapcsolatos korábbi gondolat már közhelyszerűen nyilvánvalóvá vált, bár deklarált összekapcsolásukat a kutatók inkább kerülik. Pedig a wittgensteini „amit a nyelv önmaga fejez ki, azt mi nem fejezhetjük ki a nyelv által" (WITTGENSTEIN 1963: 34), a heideggeri „a nyelv beszél" (HEIDEGGER 2000: 106–7), a SAPIR–WHORF-i nyelvi relativizmus elmélete, amely a nyelvnek domináns, vezérlő szerepet ad az emberi gondolkodás kialakításában és működtetésében, továbbá a mcluhani „a médium maga az üzenet" (mely utóbbi szentencia teljességgel összecseng a *Grammatológiá*ban [DERRIDA 1992: 43] ironikusan „transzcendentálisnak" nevezett saussure-i jelölt ['signifié'] derridai tagadásával) — mind-mind szinte hajszálpontosan ugyanarról szólnak, ugyanarra irányulnak: egy kartéziánus világ lerombolására, „dekonstruálására".

Nyelv azonban homogén entitásként a fonetikus írás feltalálása óta már nem létezik — csupán hangzó beszéd van és írás, továbbá e két regiszter megszámlálhatatlanul sokféle elegye, ötvözete, *kom*-pozíciója. Következésképp: ha bármilyen szemszögből kívánjuk vizsgálni a nyelvet — pláne a nyelv immanens tulajdonságait felmutató 'nyelviséget' —, megkerülhetetlen számunkra két alapvető létformájának és ezek kölcsönös hatásmechanizmusainak az alapos szemügyre vétele.

1. 4. A posztstrukturalista irodalomelmélet tagadó szavai ellenére az olvasók számára az irodalmi szöveg befogadása valamilyen mértékben egy kommunikációs aktus része is, egyfajta „kvázikommunkiáció". Ebben a nyelv eszközjellege a szöveg jellegétől függően kisebb-nagyobb mértékben háttérbe szorul, bár teljes mértékben csak egészen különleges szövegekben szűnik

meg (vö. KIBÉDI VARGA 2002: 136). Mindenesetre a médium autonómiája a köznapi kommunikáció szövegéhez mérve mindenfajta irodalmi szövegben nő, ezért van, hogy a nyelv valódi mivolta (a 'nyelviség') éppen az irodalmi szövegekben érhető leginkább tetten.

2. 1. Közvetlenül a betűírás feltalálását követően megszűnt a szöveg egynemű — akusztikus — homogenitása: létrejött a nyelvi kommunikátum (a szöveg) medialitása, amelyen belül egy egydimenziós, egymást kizáró oppozíciónként működött a szóbeliség–írásbeliség *mediális* dichotómia. Egy szöveg értelemszerűen vagy szóbeli volt, vagy pedig írott.

2. 2. A szóbeli és az írásbeli szövegek folyamatos egymásra hatásának az eredményeként a szóbeliség–írásbeliség viszonylatban kialakult egy újabb, *koncipiális* dimenzió is. Ugyanis egyes, ténylegesen (mediálisan) szóbeli szövegek kezdtek olyan nyelvhasználati formákat tartalmazni, amelyek inkább az írásbeli szövegeket jellemezték; egyes írott szövegek pedig az élőbeszéd, a szóbeli nyelvhasználat formáit kezdték tudatosan alkalmazni. A koncipiális dimenzióban a szóbeliség–írásbeliség paradigma azonban nem egymást kizáró ellentétként jelenik meg, hanem graduális minőségek skálájaként: miközben egy szöveg mediális szempontból vagy szóbeli, vagy írásbeli, koncipiális szempontból az „inkább szóbeli", „erőteljesen írásbeli" stb. jellemzőkkel illethető. KOCH és OESTERREICHER ábrával szemléltetik a szóbeliség–írásbeliség paradigma kétdimenziós változatát (l. e kötet 18. oldalán!).

A jelen dolgozat a továbbiakban kizárólag a szóbeliség–írásbeliség paradigma *mediális* dimenziójával foglalkozik, ezen belül is mindenekelőtt a szövegek *hangzó* vonatkozásaival.

3. 1. A hang szemiotikai keretben. A jelölő és a jelölt viszonya szerint a hang lehet egyaránt *ikon*, *index* és *szimbólum*. A hangzó nyelv elemei dominánsan *szimbólumok*, de pl. a hangutánzó szavak határozott *ikonikus* vonásokat mutatnak, az intonációs sémák zöme pedig *indexikus* jellegű.

A nyelv hangjelei konzisztenciájukat tekintve lehetnek *folytonosak* (artikulálatlanok, tagolatlanok) vagy *diszkrétek* (artikuláltak, tagoltak). A hangzó nyelv szegmentális eszköztára kizárólag *diszkrét*, szupraszegmentális eszköztára viszont nagyobbrészt *folytonos* jelekből áll. A nyelvi változások trendjét a belátható múltban a diszkrét jeleknek a folytonos jelek rovására történő térnyerése jellemzi. Ennek a térnyerésnek talán nem a legjellemzőbb, de leginkább látványos manifesztációja a hangzó nyelvnek az íráshoz való idomulása, amelynek határesete a *betűejtés*.

3. 2. A hang helye a szenzóriumban. A hallás és a látás megítélésében kezdettől fogva megoszlanak a vélemények. PLATÓN azt írja, hogy „a látás a legélesebb a testen át érkező érzékeléseink közül" (PLATÓN 1983: 527), s ugyanezt erősíti meg ARISZTOTELÉSZ is a *Metafizika* első mondatával: *„Valamennyi érzékszervünk közül csak a látásunkban bízunk"*. De így vélekedik SAUSSURE is (SAUSSURE 1997: 54), amikor az írás szerinte meg nem érdemelt presztízsén keseregve azt írja, hogy „az egyének legtöbbjénél a vizuális benyomások tisztábbak és tartósabbak, mint az akusztikaiak" (SAUSSURE 1997: 54). ONG a 4. századbeli milánói SZENT AMBRUSt idézi, aki szerint „a látás gyakorta megtéveszt, a hallás viszont bizonyosságot nyújt" (ONG 1967: 53). A pszichológia a hangpártiak véleményét erősíti meg, mivel a kísérletek eredményei azt mutatják, hogy legalábbis a rövid távú memóriánk elsődlegesen akusztikusan rögzít: kínai kísérleti alanyok rosszabb memóriateljesítményt nyújtottak olyan szövegekből, amelyek akusztikusan nem rögzíthető elemeket is tartalmaztak. Mindennapos tapasztalat továbbá, hogy a telefonszámokat is többnyire akusztikus formában jegyezzük meg (ATKINSON 1997: 220–221).

Az érzékelő és az érzékelt dolog távolsága alapján ONG az emberi érzékszerveket a következő skálába rendezi (ONG 1998: 182): tapintás–ízlelés–szaglás–hallás–látás.

Eszerint a hallás a leginkább semlegesnek, hidegnek tekintett látást megelőzve ugyan, de mégiscsak a sor vége felé helyezkedik el. A hangélményt azonban ennél sokkal intenzívebbnek érezzük. Ennek több oka is van, amelyek közül itt csak kettőt említünk. Az egyik ok a hanginger agresszivitásában keresendő: csak igen körülményesen szigetelődhetünk el tőle — bármely más érzékszervünkre ható ingert sokkal könnyebben és biztosabban elkerülhetünk. A másik ok az, hogy a hang — MCLUHAN kifejezésével — „testünk terméke", tegyük hozzá, testünk talán legrelevánsabb, legmarkánsabb terméke[1], amely ráadásul sokat elárul rólunk (nemünket, korunkat stb.), s ezért a hang ténylegesen a jelenlétet reprezentálja, vagy, ahogy ONG mondja, a hang a jelenlét manifesztálódása (ONG 1967: 114, 16). (Figyelemreméltó, hogy a deklaráltan fonocentrista ONG e tekintetben a fonocentrizmust kárhoztató DERRIDÁval teljesen azonos véleményen van, azzal a különbséggel, hogy ONG a hangnak a jelenléthez való kötődését pozitívan ítéli

[1] Másutt MCLUHAN azzal támasztja alá a hang különleges státuszát, hogy míg az amerikaiak minden zavar nélkül képesek szemlélni saját képmásukat tükörben vagy fényképen, szinte kivétel nélkül feszengenek, ha felvételről a saját hangjukat hallják (MCLUHAN 1964: 181).

meg, míg DERRIDA a hang által felidézett jelenlétben a szöveg autonómiájának a sérelmét látja.)

A hang emellett kivételes szinesztéziás tulajdonságokkal rendelkezik, az összes inger közül leginkább képes a szenzórium egészének a működésbe hozására, s ily módon elősegíti a komplex érzékelést, illetve annak illusztrációját (vö. MILLER 1971: 103).

MCLUHAN úgy tartja, hogy az ember a könyvnyomtatás feltalálásáig ún. „hallási-tapintási térben" élt, s csak az írásbeliségnek az ezt követő széles körű elterjedése helyezte át az ún. „vizuális térbe", egyszersmind kiszakítva a látás érzékét a szenzórium egészéből (MCLUHAN 2001: 53).

A hang szenzóriumbeli szerepének részletes jellemzését adja egy másik írás — l. e kötet 25–42. oldalán! —; itt csak a legfontosabb vonatkozásokra tértünk ki.

3. 3. Az olvasási mód változásai. Mivel az írás alapvető célja a hangzó szöveg rögzítése volt, az olvasás természetszerűen csak a betűkbe kódolt hangzó szöveg visszanyerése, tehát a hangos olvasás lehetett. Az egész ókori társadalmi élet keretét a szóbeliség adta, a szövegeket azért írták le, hogy majd hangosan felolvassák őket (ADAMIK 1999: 6). A hangos olvasás mintegy természetesen simult bele a hellén-római ókor retorikus világába. A régi korok írója a fülhöz fordult, azt akarta megnyerni, mert az értelemhez csak a fülön át vezetett az út (CZEIZER 1998: 222).

Éppen ezért az antik ember még önmagának is hangosan olvasott, mert úgy érezte, hogy csak *kimondva* — főképpen pedig *hallva* — veheti birtokába a szavakat. A hang iránti vonzódáson kívül persze szerepet játszott ebben a viszonylag kezdetleges írástechnika (pl. a szóközök hiánya), amely kezdetleges olvasástechnikával járt együtt. Az ún. *scriptio continuá*t (folyamatos írást) csak lassan, kibetűző módon lehetett olvasni, s a betűsorok elolvasását a kimondással, a hang bizonyosságával kellett megerősíteni, alátámasztani. A szóköz használata a 7. században bukkan fel a latinul gyengén tudó ír szerzetesek között, hamarosan átveszik a kontinensen is, de csak a 12–13. századra válik általánossá a használata (vö. SAENGER 1997). A szóköz mellett a minuszkula 800 körüli megjelenése erősítette még jelentős mértékben az írott szöveg tagolását, s ezáltal az olvasási sebesség növekedését, aminek viszont egy szint elérése után szükségképpen az olvasás elnémulásához kellett vezetnie.

A néma olvasásnak persze már az ókorban is vannak szórványos, ám épp ezért kuriózumnak tekintett példái. BALOGH József idézi (BALOGH 1998: 249–250) PETRONIUS *Satyricon*jából Trimalchiót, aki el van ragadtatva író-

deák rabszolgájától, mert az „tud tízzel osztani, s pusztán a szemével is elolvas egy könyvet” [ti. nem a szájával, azaz némán]. Ugyancsak BALOGH József idézi SZENT ÁGOSTONt, aki feljegyezte, hogy tanítójukat, SZENT AMBRUS milánói püspököt egyszer azon érték, hogy hangtalanul olvasott (’eum legentem vidimus tacite’) (BALOGH 1998: 229).

A néma olvasás terjedését segítette az is, hogy az írások „sokszorosításának” módszereként az antikvitásban szokásos *diktálást* a középkorban felváltotta a kódex*másolás*. A másoló szerzetes nem okvetlenül hangoztatta is a másolt szöveget, tevékenységét valószínűleg csak elmosódó szubvokalizációval kísérte — a tevékenység természete mintegy „rákényszerítette” a néma olvasást.

A néma olvasás térhódításának természetesen a könyvnyomtatás feltalálása adta a legnagyobb lökést. Ennek köszönhetően jelentősen megnőtt az olvasnivalók mennyisége, ami szintén az olvasási sebesség felgyorsulásának, közvetve pedig az olvasás elnémulásának az irányába hatott. A nyomtatott szövegek egységes betűi szintén segítették az olvasót abban, hogy adott időegység alatt több szöveget legyen képes elolvasni, mint korábban. Az olvasás tempónövekedését segítette elő továbbá az is, hogy a 13. századtól kezdve a szöveg írásképe kezdi tükrözni (bekezdések stb. alkalmazásával) a szöveg tartalmát, meggyorsítva a szövegben való tájékozódást.

Az olvasás általános elnémulása valamikor a 18. század második felében következik be: ekkor a filozófiai szövegek hangos olvasását már kifejezetten célszerűtlennek tartották, ám a szépirodalomét nem (vö. NEUMER 2003: 251). A szépirodalom hangos olvasásának/felolvasásának a szokása — persze nem általános gyakorlatként — egészen a 20. század második harmadának a végéig fennmarad.

Itt csak utalunk rá, hogy a néma olvasás általánossá válása nem pusztán kommunikációs technológiai változás: az embernek a közösségtől határozottan elkülönülő belső világa, amelyben a tudat önmaga tárgyává válhat, csak a néma olvasás által létrehozott sémákra alapulva bontakozhat ki (vö. DEMETER 2003: 169); emellett nagy szerepe volt a néma olvasásnak az individuális gondolkodásmód és általában a privát élet kialakulásában is (vö. CHARTIER 1987).

Akusztikum és irodalmi szöveg

4. 1. Folklór. A folklór az ongi értelemben vett elsődleges szóbeliség irodalma: ekkor — nem lévén írás — a szöveg kizárólagos létformája a hang, s a szöveg csak addig él, amíg a hang el nem enyészik. Sőt, addig sem: fizikai formában egyáltalán nem létezik szöveg, hiszen a hangzó nyelv kereteit az egydimenziós időbeli linearitás kegyetlenül szigorú világa adja: egy adott pillanatban csak egyetlen hang létezhet, a következő hang megszületésének az előző hang elenyészése az előfeltétele.

A hang illékonyságából és azonos formában történő megismételhetőségének a lehetetlenségéből következik, hogy minden előadás egy-egy külön „performance", amelyben értelemszerűen nemcsak az előadásmód, hanem maga a szöveg sem azonos teljesen egyetlen más előadásával sem. Ezt a változékonyságot kompenzálandó, a közösség szigorú szabályokat szab mind a szöveg, mind az előadásmód tekintetében. Erre is érthető JAKOBSONnak az a megállapítása, miszerint a folklór a közösség szigorú cenzúrája alatt áll (vö. JAKOBSON l969: 336). A folklór jellemzésére JAKOBSON SAUSSUREtől kölcsönöz terminus-metaforát, s a folklórt „langue-jelenségnek" nevezi; egyébként talán ugyanilyen joggal rokoníthatnánk a folklór szabályozottságát DERRIDA „archi-écriture" fogalmával is.

Természetesen az írás megjelenése után az írott szövegek nem kevéssé visszahatnak a folklórra, de az igazi „élethelye" a folklórnak ekkor is a szóbeliség, s ezen nem változtat az sem, hogy szorgos tudós gyűjtők időről időre lejegyzik a szövegeket.

4. 2. Kirografikus kor — az auralitás kora. Az írás megjelenése alternatív létformát teremt a szöveg számára, az írott forma azonban nem válik rögtön egyenrangúvá a hangzóval: létét kizárólag az igazolja, hogy lehetővé tegye az utóbbi minél pontosabb kiteljesedését. „Minden szó — *hangos*. Mert amikor írásban van, nem szó, hanem a szónak csupán jele. A betű látása az olvasót hirtelen a megfelelő hangra emlékezteti. Az írott betűnek tudniillik kettős hatása van: *önmagát* az olvasó *szeme* elé tárja, de önmagán felül az olvasó *értelme* elé tárja — a *hangot*" — idézi BALOGH József SZENT ÁGOSTONtól (BALOGH 1998: 246) (kiemelések tőlem — B. V.). SZENT ÁGOSTON szavaiból világosan kiderül, hogy szerinte az értelem csak a hangra fogékony, ily módon a betű csupán egy állomás az értelemhez vezető úton.

A betűírás görögök által történt feltalálásától (Kr. e. 8. század) bő kétezer évnek kellett eltelni addig, amíg egy másik találmány, a könyvnyomtatás

röpke három-négy évszázad alatt az emberek többsége életének a részesévé teszi az írást.

Persze az írás hatása nem elhanyagolható a könyvnyomtatás feltalálását megelőző bő kétezer év alatt sem: ez a hatás mindenekelőtt a nyelv akusztikus regiszterének a szegényítését jelenti. Ez a szegényítő hatás két irányból bontakozik ki: 1. az írás birtokában az akusztikus szövegszervezés elveszíti mnemonikus funkcióját — nem muszáj emlékezetes ritmikus formákba rendeznünk az olyan szöveget, amelyet le is írhatunk. Ez a körülmény megszüli a *prózát*. 2. Az írás nem képes a nyelv akusztikai szempontból igen releváns szupraszegmentális eszköztárának a rögzítésére — ez a hiányossága óhatatlanul azt eredményezi, hogy a szupraszegmentális nyelvi eszközök relatív súlya a hangzó beszédben is csökken.

Az akusztikus szervezettség persze a prózában sem tűnik el, csak jelentős mértékben visszaszorul. A prózai szöveg akusztikus szervezettségének a helyes mértéke már ARISZTOTELÉSZt is foglalkoztatja. A Rétorikában a következőket írja: „A prózai szöveg formája nem lehet metrikus, de ritmustalan sem. A metrikus próza ugyanis nem hitelt érdemlő (mert mesterkéltnek tűnik), ugyanakkor elvonja a hallgató figyelmét […] A ritmustalan szöveg pedig határtalan, ezért határozottá kell tenni, de nem versmértékkel, mert ami határtalan, az unalmas és megismerhetetlen" (1408b). ARISZTOTELÉSZ véleménye időtállónak bizonyult, mert közel két és félezer év múltán INGARDEN hasonlóan vélekedik a próza akusztikus szervezettségéről: „Valójában minden irodalmi szövegnek van valamilyen ritmusa. Ennek azonban különböző fokú lehet a kifejező ereje és hatásossága, különösen a »szabad« ritmusokhoz tartozónak. Ha azonban egy ritmusminőség nagyon kevéssé »hatásos«, feltűnő vagy markáns, vagy ellenkezőleg, túl komplikált és »nehéz«, akkor sajátossága alig tudatosul. Ezért sokszor hajlamosak vagyunk, hogy jelentésüket tagadjuk. Itt két dolgot kell még megkülönböztetni: 1. az olyan ritmust, amelyet egy meghatározott szóhangzás-sokaság úgyszólván előír, annak *immanens* tényezője, és 2. az olyan ritmust, amely egy *meghatározott olvasás* az *előadás* ilyen vagy olyan fajtája által többé-kevésbé mesterségesen idéz elő és *kényszeríthet rá* az illető szövegre" (INGARDEN 1977: 55–6).

Az antikvitás nyelvhasználatában — s kitüntetetten az irodalmi célú nyelvhasználatban — meghatározó szerepe van az akusztikus dimenziónak: SZERB Antal például úgy gondolja, hogy az antik görög drámák korabeli előadásai leginkább egy mai opera-előadásra emlékeztethettek. NIETZSCHE pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy az antik prózát a fülnek írták, ezért

érezzük túlságosan retorikusaknak ezeket a szövegeket, amikor manapság hangtalanul olvassuk őket.

A kéziratos kort — amelyet Joyce COLEMAN az auralitás, a felolvasás korának nevez (COLEMAN 2003) — a szóbeliség és írásbeliség olyan elegyének tekinthetjük, amelyben egyetlen pillanatra sem rendül meg a szóbeliség (tehát az akusztikum) prioritása.

4. 3. Az elterjedő írásbeliség kora: a nyomtatás. „Amint a Gutenberg-féle tipográfia betöltötte a világot, az emberi hang megszűnt" — írja a rá jellemző sarkított megfogalmazásban MCLUHAN (MCLUHAN 2001: 279). Ha az emberi hang persze nem is szűnt meg, az írott szövegeknek a hanghoz való kötődése csökkent. Elsősorban azért, mert a nyomtatás erőteljesen hangsúlyozza az írásnak a — persze a nyomtatás előtt is meglevő — technológiai jellegét: a szövegmennyiségek megsokszorozódása már önmagában is felerősítette az érzést, hogy az írott szöveg egy más, autonóm valami, egy „dolog a térben", ahogy MCLUHAN mondja. Ez a technológiai jelleg rásugárzik a kézírásra is: míg korábban azért írtak le kézzel szövegeket, hogy utána *hangosan* felolvassák őket (ez volt a „közzététel"), a nyomtatás feltalálását követően a cél egyre gyakrabban a *kinyomtatás* (mint a közzététel új formája). Míg korábban a szöveg létrehozójának a *felolvashatóság* — többnyire akusztikus — szempontjaira kellett tekintettel lennie, most a *kinyomtathatóság* korlátait kellett folyamatosan szem előtt tartania.

Háttérbe szorul az „úgy írjunk, ahogy beszélünk" elve. Az írásbeli szövegalkotás lehetőségeinek köszönhetően egyre bonyolultabb mondatstruktúrák jönnek létre, amelyeket hallás után nem is lehetne megérteni. Persze felolvasni is nehéz lenne az ilyen mondatokat, mivel nem rendelkeznek saját markáns akusztikus sémával, mivel nincs előképük a szóbeliségben. Az elbeszélő szövegformával szemben megnő a szóbeliségben ritkaságszámba menő leírások aránya a szövegekben — s ez ismét az akusztikumtól való távolodásnak egy újabb forrása lesz.

A könyvnyomtatás feltalálását követően válik széles körűvé a rímtelen, egyszerű ritmusú *blank vers* használata. MCLUHAN a kiáltó sajtószövegek korai ősét látja a prózától alig eltérő versformában, amely szerinte azért vált népszerűvé, mert „a táncoló rímek nem alkalmasak arra, hogy az új korszak sodró érzéstömegét kifejezzék" (MCLUHAN 2001: 222), s arra is rámutat, hogy „a blank vers akkor jött létre, amikor különvált a szó és a zene" (226), ez pedig a nyomtatott oldalakon történt meg először. Az írás már megszülte a prózát mint akusztikailag szervezetlen, illetve kevéssé szervezett szövegformát; a nyomtatás az akusztikai szervezettséget megőrző szövegformán, a

versen belül is létrehoz egy olyan formát, amelyben éppen csak annyi akusztikus szervezettség van, hogy még versnek lehessen nevezni. Talán nem véletlen, hogy a blank vers először éppen az angol nyelvterületen vált általánossá, ahol az írni-olvasni tudás mutatói szinte mindig a legmagasabbak voltak Európában.

A könyvnyomtatás — s vele az írni-olvasni tudás — elterjedése az akusztikumhoz szorosabban kötődő verses formák folyamatos visszaszorulását eredményezi a „néma" prózai formák javára, mindenekelőtt az epikában. Ez a folyamat korábban megy végbe azokban az országokban, ahol magasabbak a lakosság literációs mutatói: a 19. század első felében Nyugat-Európában az epikának szinte kizárólagos szövegformája a próza, Kelet-Európában ekkor még virágzik a verses epika.

A szövegek egyre némábbá válása egészen a 18. század utolsó harmadáig tart, amikor az oralitás reneszánsza megszüli a romantikát — vagy éppenséggel a romantika szüli meg a szóbeliség újrafelfedezését.

4. 4. A romantika — és ami utána jött. Az oralitás 18. századvégi reneszánszát szokás a racionalizmus könyvkultúrája elleni lázadásnak is tekinteni, bár, mint NEUMER Katalin rámutat, ebben az időben pl. a német nyelvű lakosságnak csak kb. mintegy 1%-a van könyvolvasói szinten birtokában az írás-olvasás tudományának (NEUMER 1998: 118). A lázadás sokirányú, s egyaránt veszi célba a *koncipiális* és a *mediális* írásbeliséget.

A *koncipiális* írásbeliség bástyáit mindenekelőtt egyes új műfajok — legfőképp a *naplóregény* és a *levélregény* — ingatják meg. A mediálisan írásbeli szövegformák közül ugyanis leginkább a napló és a levél áll a legközelebb az élőszóbeli szöveg szemantikai és szerkesztési elveihez. A naplót alapesetben magunknak írjuk, a levelet pedig rendszerint egyetlen, általunk jól ismert személynek, akivel „félszavakból" is értjük egymást, szükségtelen tehát törekednünk az írott szövegeket jellemző szemantikai és szintaktikai pontosságra, explicitségre. A nyitányt e tekintetben RICHARDSON *Pamela* című, 1740-ben írott regénye jelenti. A szóbeliség nyelvéhez való közeledés a magasabb rendűnek tekintett verses szövegekben is tapasztalható.

MACPHERSON (1764–66) és HERDER (1778–79) a népköltészet felé fordul — a jelen dolgozat szempontjából nincs jelentősége annak, hogy MACPHERSON hamisított, HERDER pedig valódi népköltészetet gyűjtött. A brit és a német szerző munkásságában már a *mediális* vonatkozások is szerepet játszanak; HERDER *Volkslieder* című gyűjteményének 1808-as második kiadása már — minden bizonnyal a hang szerepének időközbeni tudatosodása eredményeként — a *Stimmen der Völker in Liedern* címet viseli.

AKUSZTIKUM ÉS IRODALMI SZÖVEG

Az oralitás új kultuszának elméleti alapjait ROUSSEAU veti meg *Essai sur l'origine des langues* ('Esszé a nyelvek eredetéről', 1781) című munkájával. Dühödten támadja az általa — teljes joggal — mesterségesnek nevezett írást, és ódákat zeng a hangzó nyelv értékeiről, majd kétszáz esztendőre megvetve ezzel a nyugati kultúra deklarált fonocentrizmusának alapjait. ROUSSEAU még a hangok között is különbséget tesz: a többnyire tagolt mássalhangzókkal szemben a folyamatosan, vég nélkül és zengőn ejthető magánhangzókat tekinti a természetesebbnek, őseredetibbnek. ROUSSEAU nyomán mi is magától értetődőnek tartjuk, hogy RIMBAUD a magánhangzókról írt szonettet, s nem a mássalhangzókról, színeket álmodva az egyes hangok mögé, mert, mint találóan írja a ROUSSEAU-val egyébként perlekedő DERRIDA, „nem adhatunk színt egy mássalhangzónak" (DERRIDA 1998: 322).

A 18. század végén formálódó új irodalomfogalom meglepően sok tekintetben magába ötvözi a rousseau-i gondolatokat a szóbeliség magasabbrendűségéről. Az írásbeli nyelvhasználatra jellemző szemantikai tagoltsággal szemben irodalmi értékjeggyé válik a szavak multivalenciája, többrétegű jelentésstruktúrája, osztatlan szemantikai komplexitása. Az irodalmi szövegre is érvényes lesz az, amivel ONG az elsődleges szóbeliséget jellemezte, azaz hogy ott „a szavak nem jelek". Ettől kezdve a szépirodalom mintegy „szóbeliség az írásbeliségben". Természetszerű tehát, hogy az olvasás ekkortájt bekövetkező elnémulásának ellenhatásaként megjelenjen az irodalmi szöveg *virtuális akusztikuma*. Az író némán ír, az olvasó némán olvas, az irodalmi szövegek döntő többsége soha nem nyer akusztikus konkretizációt, ennek ellenére az irodalmi kritika tárgyának fontos része a vizsgált mű hangzásvilága.

Nem kis részben ROUSSEAU-nak köszönhetően az európai ember számára az irodalom alapvetően orális, hallható valami (vö. BUTOR 1971: 243). Vég nélkül lehetne hozni a példákat a legnagyobb írók és költők gyakorlatából arra, hogy milyen nagy gondot fordítottak műveik hangzásbeli architektúrájára.

A szövegoldalak ezreit létrehozó BALZAC *A huhogók* című regényének előszavában az orális olvasás feltámasztása mellett tör lándzsát — megfeledkezve arról, hogy az általa megalkotott szövegmennyiséget *hangosan* lehetetlen lenne végigolvasni. GOGOL Köpönyeg című elbeszélésének létrejöttéről írva EICHENBAUM mutat rá, hogy az elbeszélés kezdőmondata „… nem annyira a főszereplő külsejének leírása, mint inkább mimikai-artikulációs ábrázolása; a szavak nem a jellemző vonások megjelölésének elve, hanem a hangzásbeli szemantika elve alapján vannak összeválogatva és

bizonyos rendbe rakva" (EICHENBAUM 1974). Nem sokkal később VERLAINE számára a szövegből már a zene (a hangzás) a legfontosabb, a „többi csak irodalom". A virtuális akusztikum valószínűleg PROUST műveiben éri el szerepének a csúcsát — minden elemzője megkülönböztetett figyelmet szentel a prousti szöveg akusztikus architektúrájának. Ő maga így vall erről — olvasóként: „Ahogy olvasni kezdek egy szerzőt, egykettőre kiveszem a szavak között a dallamvonalat, amely minden szerzőnél más és más, és miközben olvasom, oda se figyelve, folyamatosan dúdolgatom, gyorsítom vagy lassítom, vagy megszakítom a hangokat, hogy kiüssem a taktust, amíg a hang visszatér, mint amikor énekelünk, s a dallam ritmusa szerint gyakran hosszan kitartjuk a hangot, mielőtt kimondanánk a szó végét [...] ha egy író rátalál a dallamra, a szavak már maguktól adódnak" (PROUST 1996: 73).

A virtuális hang centrális szerepét először KAFKA ingatja meg „száraz" stílusával, amely a hivatalok írott nyelvezetének a süket csendjét idézi. VERLAINE, GOGOL vagy akár BALZAC szövegei felolvasásra csábítanak, s a néma olvasás közben is halljuk „belső hallásunkkal" a szavak muzsikáját. KAFKA fogalmiságban tobzódó pontos mondatai viszont a csendbe ágyazódnak; a taktusukat még csak-csak ki lehetne ütni, dúdolgatni azonban bizonyosan nem lehetne őket. Persze a kafkai mondatok csendje a korabeli — és a régebbi — irodalmi szövegek fülbemászó vagy éppen fület sértő, de mindenképpen hangzásvilágának a kontextusában nyeri el hatását és jelentését: a csend hang nélkül nem értelmezhető. Ám KAFKA még csak elnémul, szövege nem anti-hang, egyszerűen csak nincs autentikus fonikus inkorporációja, mint ahogy például ÖRKÉNY egyperceseinek sincs.

JOYCE szövegei viszont már nem mint autentikus fonikus inkorporációt nélkülöző szövegek tűnnek a szemünkbe — igen, csak a szemünkbe, a fülünkbe nem! —, hanem mint olyanok, amelyeknek ilyen inkorporációjuk nem is lehetne, amelyeknek kizárólagos létformája maga az írás (l. erről bővebben ORBÁN 1998). JOYCE szövegei azok, amelyekben DERRIDA közel fél évszázaddal későbbi írás-fordulatának — továbbá a dekonstruktivizmusnak és a posztmodern nyelvszemléletnek — a csírái megtalálhatók.

4. 5. Fonocentrizmus, logocentrizmus — pró és kontra. E két fogalom 1967-ben, DERRIDA nagy hatású *Grammatológia* című munkájából került be a szakmai köztudatba. Ha a szavak nem is, az általuk jelölt jelenségek — amennyiben DERRIDÁval összefüggésben szabad egyáltalán a jelölőtől függetlenül létezőnek tekinteni a francia tudós által „transzcendentálisnak" mondott jelöltet — persze évszázadok, sőt évezredek óta léteztek. Az emberek konstatálták is e jelenségek létezését, ám teljesen természetesnek tartot-

ták őket, s ezért nem is beszéltek róluk. Mert mit is lehetne mondani olyan evidenciákról, hogy a nyelv elsődleges létformája a hangzó forma, az írás pedig ezt a hangzó formát rögzíti grafikus jelekkel, vagy éppen arról, hogy a szavaknak pontos, a valóság tárgyaira, jelenségeire megbízhatóan vonatkoztatható jelentésük van. Az is megélt tapasztalat volt az emberek többsége számára, hogy a szavak összefonódtak a jelentésükkel, s a nyelvhasználók többsége anyanyelve szavait nem önkényesen hozzárendelt jelnek, *szimbólumnak* tekintette, hanem *ikonnak*, amely ténylegesen hasonlít az általa jelölt dologra — önkényesen hozzárendelt, „mesterséges" jelnek legfeljebb a tanult idegen nyelv szavait tartotta. KOSZTOLÁNYI így ír erről: „A *tej* számomra csakugyan *tej*, mert harminchat éves múltja van, ahány éve élek, de a *Milch* bennem csak huszonhat éves, a *lait*, a *latte* és a *milk* pedig alig húsz. Néha nem is hiszem el, hogy valóban *tej*-et jelentenek" (KOSZTOLÁNYI 1971: 41).

KOSZTOLÁNYI idézett szavai kétségkívül a logocentrizmus legköltőibb példázataihoz tartoznak, abban a tekintetben azonban nem nyújtanak támpontot, hogy a szónak a jelentéssel való összeforrottságát a szó fonikus sajátságaiból vezessük le, miként ezt DERRIDA teszi. KOSZTOLÁNYI szellemes megfogalmazása inkább a dolgok és az anyanyelv szavai közötti viszony elsődlegességére, valamiféle nyelvi imprintingre utalnak, amiben a fonikus jelleg legfeljebb járulékos szerepet játszhat. „Az elsődleges szóbeliségben a szavak nem jelek" — idéztük már korábban helyeslőleg az ongi szentenciát, ez azonban nem okvetlenül azért van így, mert az elsődleges szóbeliségben a szavak kizárólagos létformája fonikus, hanem azért, mert a szavak jelentése az elsődleges szóbeliségben soha nem válik el élesen a szituációtól, a kontextustól, s ezáltal a denotátumtól sem. Jelölő és jelölt összeforrottságának az oka tehát legalább annyira szemantikai, mint amennyire akusztikai természetű.

A 20. századi nyelvtudomány megalapítója, SAUSSURE megrögzött fonocentrikus: a nyelv hangzó formáját tekinti elsődlegesnek, s az írásra kifejezetten haragszik, amiért az a tényleges jelentőségénél fontosabb szerepet tölt be. Ám a nyelv akusztikus medialitását csupán *elsődlegesnek* tekinti, de nem *lényegbelinek*: „Ami [...] hanganyag egy jelben, kevésbé fontos, mint az, ami körülötte van a többi jelben" (SAUSSURE 1997: 140, vö. még DERRIDA 1992: 87, továbbá KULCSÁR-SZABÓ 2002: 387).

Amiként SAUSSURE „haragszik" az írásra, DERRIDA ugyanúgy „haragszik" a hangra. A harag azonban — miként tudjuk — nem mindig jó tanácsadó. Mindazonáltal DERRIDÁnak az írás iránti vonzódását igencsak hatható-

san alátámasztja az elmúlt kétszáz esztendő általános néma olvasási gyakorlata is: a szövegeket ténylegesen némán írják és olvassák. A szövegek keletkezésének és befogadásának a hang már jó ideje nem valóságos szereplője. Másik nyomós érv az egyoldalú fonocentrizmus bírálata mellett az európai kultúra közel évezredes egyértelmű grafocentrizmusa is: amióta csak bevezették a királyi kancelláriákon az írásbeliséget, minden fontosnak tekintett dolgot kötelezően írásba foglalunk.

A szövegnek a hangtól való megfosztása érdekes módon elősegíti a szójelentések komplexebbé válását — a szemantikai multivalenciát. Ez ellentétes irányban ható változás, mint amit az írás megjelenése kiváltott a nyelvben, az írás ugyanis éppenséggel a szemantikai tagolódást és a szójelentések pontos körvonalazódását mozdította elő. Az afonikussá válás — ami magába foglalja a virtuális akusztikum eltűnését is — viszont éppenséggel elmosódott jelentésűvé teszi az írott szöveget, lévén hogy még az írott szöveg jelentésének is nem elhanyagolható hányadát a benne virtuálisan jelenlevő szupraszegmentális nyelvi eszközök hordozzák. Az afonikussá válás tehát paradox módon az esztétikai értékjegyként számon tartott szemantikai multivalencia növekedésének a forrása lehet. Ez a vonatkozás is odasorolható a DERRIDA-féle íráskoncepciót alátámasztó tényezők közé.

Más körülmények viszont egyértelműen a fonocentrizmus-kritika ellen szólnak. Ezek között az első az a vitathatatlan tény, hogy az oralitás egy csomó pozíciót megőrzött a szélsőséges grafocentrizmus évszázadaiban is: mindenekelőtt a hitéletben, az oktatásban és a politikában — s ennek egyértelműen nyomós oka van. Ez pedig nem más, mint az, hogy az írás bizonyos értelemben *kasztrálja* a nyelvet: elvesz belőle valamit, ami a lényegéhez tartozik, nevezetesen a szupraszegmentális nyelvi jeleket, amelyeknek rögzítésére az írás nem képes.

Az irodalmi szövegek vonatkozásában az sem kevésbé fontos körülmény, hogy a művészetektől ma is erőteljes szenzuális hatást várunk el, erre pedig a végletekig redukált, a különbségek kvintesszenciájáig absztrahált betűírás szinte egyáltalán nem képes. A strukturalista Northrop FRYE egyenesen az irodalmi tapasztalat lényegében gyökerezőnek látja a hang szerepét — de nem egyértelműen afonikus a posztmodern irodalmi gyakorlat sem. KRASZNAHORKAI László *Az urgai fogoly* című regénye „példaszerűen" néma: pontos szóhasználatra törekvő, sorok tucatján át kígyózó, beékelésekkel teletűzdelt mondatait felolvasni sem lenne könnyű; ezzel szemben PARTI NAGY Lajos *A test angyalá*nak hatását szinte teljes egészében a beszélt

nyelv pongyolaságait egyszerre utánzó és karikírozó középpontba állítására alapozza.

Napjainkra a hang már nem lényegbeli kelléke az irodalmi szövegnek, ám nem is szorult ki belőle teljesen. Makacs utóvédharcot folytat, nem egykönnyen adja meg magát. Ha mégis eljutnánk egyszer oda, hogy a hangtalanság az irodalmiság kritériumává válnék, azt a néma írás is jócskán megsínylené. Mivelhogy akkor nemcsak a hangot veszítenénk el, hanem a csendet is. Mert a némaságban nemcsak hang nincsen, hanem csend sincs. Csak osztatlan és konstatálhatatlan némaság van.

IRODALOM, OLVASÁS, VILÁGHÁLÓ*

Az internet már ma is a világ leghatalmasabb könyvtára: igaz, kissé eklektikus állományú, kissé rendezetlen, nem könnyű célirányosan keresni benne, ám némi gyakorlattal azért lehet, s egy olyan ország jámbor filosza, akinek hazája nincsen benne a világ kulturális-tudományos főáramában, olyan remek dolgokhoz férhet hozzá általa, amilyenekről egyébként álmodni sem merne.

Nem csoda hát, ha a bölcsészettudományok művelőinek egyre gyakrabban van mondanivalójuk az internetről — ez a mondanivaló a feltétlen rajongástól a dühödt elutasításig terjed, ritka az olyan vélemény, amely higgadtan veszi számba az új közlési hely sajátosságait. Ez a polarizáltság jellemzi a Könyv és Nevelés hasábjain kibontakozott vitát is, amelyhez magam is szeretnék néhány — szándékaim szerint higgadt — gondolatot hozzáfűzni.

1. Kezdeném azzal: nem hiszem, hogy a weben található szövegek egy *másik irodalmat* alkotnának — miként ez elhangzott a vitában—, legalábbis jelenleg még bizonyosan nem. A bölcsész számára az internet kincsesbányáinak számító nagy szövegarchívumok tartalmának elsöprő többsége nem webes publikálásra íródott szöveg, hasonlatosan ahhoz, ahogyan a nyomtatás első évszázadának könyvkiadása is zömében a kéziratos kor szellemi termékeit tette közkinccsé az új technika segítségével (MCLUHAN 2001: 162). A tipográfiai kor egyes jellemzőihez való általános kötődés jól tetten érhető pl. abban, hogy az internetes szövegközzétételekben az utóbbi időben teret nyert a *pdf*-formátum a *htm(l)*-formátummal szemben; ez azért érdekes, mert éppenséggel a *htm(l)*-formátum az elektronikus közlés lehetőségeit maximálisan kiaknázó multimediális hipertextnek az „ágya", a *pdf*-formátum viszont a nyomtatott könyvoldalak s ezáltal az állandóság és pontosabb hivatkozhatóság lehetőségét (vagy legalábbis ennek az illúzióját) kínálja. Tehát: ez az állítólagos „másik irodalom" görcsösen próbálja utánozni az állítólagosan meghaladni kívánt „egyik irodalmat".

2. Egyáltalán: az internet kérdéséről szólva okvetlenül kiküszöbölendőnek érzem az „irodalom" szó kettős jelentését. Mit értünk irodalmon: *minden írott szöveget*, vagy közülük csupán azokat, amelyeket elsődlegesen esztétikai igényű olvasás céljára írtak, azaz az ún. *szépirodalmat*? A megkülönböztetés elengedhetetlen, ugyanis az elektronikus szövegépítés sajátos-

* Az írás először vitairatként jelent meg: *Könyv és Nevelés,* V. évfolyam, 2003/3. szám, 7–11.

ságai és lehetőségei teljesen más fényben jelennek meg az *információs* célú, illetve az *esztétikai* célú olvasmányok esetében.

2. 1. Az *információs* célú szövegek hatékonyságát a hipertextes szövegépítés megsokszorozhatja. Az ilyen szövegek az explicitségre, egyértelműségre való természetes törekvésből adódóan eredendően lineárisak, miközben a lineáris szekvencialitásba szervesen bele nem rendezhető, ám egyéb — tartalmi vagy akár praktikus, didaktikai — szempontból fontos szövegelemek kilépnek a lineáris sorból, s egy második rétegben helyezkednek el. Ez a második réteg a nyomtatott médiumban tipikusan láb- vagy végjegyzet, vagy éppen csak zárójellel vagy gondolatjellel elkülönített beékelés. A papíron megjelenített, természeténél fogva egydimenziós[1] írás ezt a második réteget még elviseli, egy harmadikat azonban már nem: a lábjegyzet valamelyik szavához nem fűzhetünk további jegyzetet írásunk olvashatóságának a kockáztatása nélkül. Az elektronikusan szervezett szövegekben viszont a főszövegből akár soklépcsősen más szövegekre mutató hivatkozások („linkek") gazdag szövetű, mégis első pillantásra kirajzolódó hierarchiájú jegyzetapparátus megjelenítését teszik lehetővé, nem beszélve arról, hogy a hivatkozások képekre, hangokra, sőt mozgóképfájlokra is mutathatnak. Így pl. egy ragadozó madarakról szóló írásba beágyazhatjuk nemcsak az illető madár képét, hanem hangját is, sőt, rövid filmrészletet az illető madár életének jellemző momentumáról (pl. arról, miként ejti el zsákmányát). Könnyen belátható, hogy ily módon a cikk által nyújtott ismeretanyag sokkal nagyobb lehet annál, mint amire akár a legdrágább tipográfiai eljárással (többszínnyomás stb.) közzétett cikk képes. Az információs célú szövegek elektronikus közzétételében a többrétegű tartalom technikailag is adekvát, többrétegű megjelenítési formát kap.

2. 2. Az *esztétikai* célú szövegekkel a dolog kissé másként áll (vö. KAPPANYOS 2003). A jó esztétikai célú szövegek is többrétegű tartalommal bírnak, ám ezek a rétegek nem különülnek el egymástól, s egyértelműen számba sem vehetők. Sőt, az őket közvetítő jelek[2] testétől sem választhatók el: ezt a jelenséget szokták úgy jellemezni, hogy az irodalmi (nyelvből építkező)

[1] Attól, hogy a papírlap kétdimenziós, a rajta megjelenő írott szöveg nagyobbrészt még egydimenziós marad, hiszen a sortöréseket fizikai kényszer (a papír széléhez értünk) idézi elő. A maradéktalanul (időbelileg) egydimenziós hangzó beszédhez viszonyítva persze a papírra írott/nyomtatott szöveg kétségtelenül mutathat fel kétdimenziós jegyeket, pl. a verssorok vagy a bekezdések tekintetében.

[2] A posztstrukturalista irodalomtudomány a nyelvi műalkotást (az irodalmi művet) sem egészében, sem alkotórészeiben nem tekinti *jel*nek, mondván, hogy ez a szavak valóságra való vonatkoztatásának (referencialitásának) lehetőségét implikálná, ez viszont, úgymond, legalábbis kétséges. Tehát: korunk irodalomtudománya a végletekig tagadja az irodalmi mű nyelvi anyagától elválasztható tartalom létezhetőségét.

műalkotás nyelve — szemben az információs szöveg vegytisztán eszköz jellegű nyelvével — nem transzparens (áttetsző). A szavak és az általuk a befogadó tudatában generálódott, egymásba fonódó — pontosabban egymástól el nem váló — jelentés rétegei és ezek kölcsönhatásai semmiképp nem rendezhetők világos hierarchiába vagy viszonyrendszerbe. Az elvileg nem létezhető (ám mégis létező) — vö. KIBÉDI-VARGA 2002: 132–133 — irodalmi hermeneutika persze megpróbálkozhat ilyen hierarchia vagy viszonyrendszer felvázolásával, ám semmiképpen sem számíthat rá, hogy az értelmezői közösségek (vö. KÁLMÁN C. 2001) ezt maradéktalanul a magukévá tegyék. Ezért igencsak kétséges vállalkozásoknak tűnnek azok a próbálkozások, amelyek hipertextes kiadásban (jellemzően CD-ROM-on) tesznek közzé gazdag belső viszonyrendszerű műveket[3], hiszen a szavak, mondatok, bekezdések lebegő, vibráló, hol elmosódó, hol élesen-plasztikusan kirajzolódó, folytonosan újrarendeződő viszonyrendszerét kell egy — bármennyire komplex, gazdag — ám mégiscsak pontosan kidolgozott és rögzített hivatkozási hálóba „belekényszeríteni".

Az irodalom szövegéről beszélve szinte kötelezően merül fel az *alinearitás* fogalma. Joggal, mivel az irodalmi szöveg — legalábbis a romantika óta — programszerűen törekszik rá, hogy szabaduljon attól a linearitástól, amelyet a hang időbeli, illetve az írás térbeli lineáris jellege kényszerít rá a nyelvi közlésre, s amely a nem művészi célú kommunikáció alapvető, etalonnak tekintett szerveződési módja. Azzal a jelentésbeli szimultaneitással[4], időbontásos technikával, kollázzsal, a szabálytalanul cikázó és villódzó asszociációk nyelvi megjelenítésével stb., amely a jó irodalmi szöveget jellemzi, a nyelvi műalkotás részben tényleg megszabadul a nyelv természetéből adódó kényszerű linearitástól. Ám mindez csak addig hoz létre esztétikai hatást, amíg a béklyók megvannak, amíg a művész birkózik a médiummal, amíg olyasminek a kifejezésére (vagy ha tetszik: olyan illúzió létrehozására) törekszik általa, amire a médium természeténél fogva elvileg nem alkalmas — ahogyan a festő a kétdimenziós vásznon a harmadik dimenziót, a szobrász pedig a statikus anyaggal a mozgást kívánja megjeleníteni/megalkotni. Ha az irodalmi szöveg olyan médiumba — például a

[3] Pl. Robert MUSILnak *A tulajdonságok nélküli ember* című regényét tették közzé CD-ROM-on. A kérdésről l. még MÜLLNER 2003.

[4] Northop FRYE írja a következőket: „Henry JAMES kései regényeinek hosszú mondatai tartalmazó mondatok: valamennyi kvalifikáció és közbevetés egy alakzatba illeszkedik, s ahogy egyik tételt követi a másik, nem a gondolkodás lineáris folyamata bontakozik ki, hanem egy egyidejű értelem. Amit megmagyaráz, azt körbeforgatja, minden oldalról megmutatja, de az teljes egészében jelen van, úgyszólván a kezdetektől" (FRYE 1998: 229–230).

hipertextbe — települ át (vagy éppenséggel eleve ilyen médiumban születik meg), amelynek nem kényszerű velejárója a linearitás, önnön létét kockáztatja. Az irodalmi szöveg alinearitása csak addig érték, amíg egy természeténél fogva lineáris médiumban jön létre: ilyen a hangzó szöveg, a kétdimenziós anyagra írt szöveg, de ilyen a számítógépes szövegszerkesztők papírlapot utánzó monitorképe is. Ha az alinearitás adekvát alineáris közegbe települ, akkor megszokott lesz, szürke és unalmas.

3. Mivel a számítógép és a világháló nem csupán betűk, hanem képek és hangok tárolására/továbbítására is képes, eme kommunikációs/tudástárolási alternatívák kapcsán ismételten felmerül annak lehetősége/igénye, hogy a betűírástól/betűolvasástól — mint (a vita egyik résztvevője szerint) „nagyon-nagyon rossz hatásfokú találmánytól" — megszabaduljunk[5].

Érdemes itt néhány dolgot pontokba foglaltan is leszögeznünk:

3. 1. Az ún. fonetikus ábécé mintegy 2800 éves, s azóta a lényeget tekintve változatlan formában szolgálja az embert. Abból a körülményből, hogy ilyen hosszú idő során — miközben az ember életét befolyásoló egyéb tényezők mindegyike szinte a felismerhetetlenségig átalakult — a betűíró ábécé működési elve nem változott, kézenfekvően vonhatjuk le a következtetést, hogy ez bizony az emberiség történelmének egyik legnagyobb találmánya, s egyáltalán nem „rossz hatásfokú". A fonetikus ábécé éppenséggel olyan jelentős mértékben formalizált és redukált rendszer, amely az olvasás igen nagy sebességét teszi lehetővé, s ez a nagy sebesség magában hordja annak a veszélyét, hogy az olvasó megreked a szavak felszíni, „betű szerinti" jelentésénél, s átsiklik az e mögött megbúvó további jelentésrétegeken. Tehát, ha van hibája a fonetikus ábécének, akkor az bizony éppen a felszínességre csábító „túl jó hatásfok". A betűírás igen jó hatásfokának köszönhető a vitában említett ún. „digitális olvasás"[6] (valójában *gyorsolvasás*) lehetősége is. Fontos leszögeznünk, hogy ilyen módon a szövegeknek csak az a fajtája olvasható, amelyben a nyelv kizárólag eszközjelleggel funkcionál, tehát a nyelvi köntös világosan elválasztható a tartalomtól; olyan szövegeket — mindenekelőtt irodalmi szövegeket — viszont *nem*, amelyekben a nyelv a jelentés létrehozásának fontos tényezője.

3. 2. A fenti állítás mögött persze annak feltételezése húzódik meg, hogy az írást a hangzó nyelv rögzítésére kívánjuk használni. Ha *nem* ezt akarjuk,

[5] A kérdéskör igen árnyalt áttekintését nyújtja NYÍRI 1996.

[6] A *digitális* elnevezés a *gyorsolvasásra* nem igazán szerencsés, ugyanis éppenséggel a lassú, kibetűző olvasás mutat szemiotikai szempontból digitális vonásokat. A gyorsolvasás a sebességnövelés érdekében ignorálja az írott szöveg aprólékos tagoltságát, s a digitális (tagolt, diszkrét) jelek minél terjedelmesebb nyalábját igyekszik egységes kontinuummá összefogva kezelni.

akkor visszaléphetünk a jelentésrögzítő írásmódokhoz (piktogrammok, ideogrammák, logogrammák stb.), amelyek mintegy átnyúlnak a hangzó nyelven. Egy-egy komplex tartalmú jelentésrögzítő írásjegy persze átmenetileg keltheti bennünk azt a benyomást, hogy hatékonyabb a betűírásnál, azonban a jelentésrögzítő írásmódok *rendszerként* (már csak a több ezer írásjegy miatt is) roppant nehézkesnek bizonyulnak.

3. 3. Ha már „rossz hatásfokról" beszélünk, akkor nem kerülhetjük meg a nyelv kritikájának a kérdését sem. A valóságban ugyanis nem a betűírás, hanem a nyelv primer formája, a hangzó nyelv a „rossz hatásfokú", s a fonetikus ábécé éppenséggel jelentős mértékben javított a hangzó nyelv hatásfokán: adott időegység alatt kb. háromszor–ötször több szöveget tudunk elolvasni, mint meghallgatni. Ha mindenáron hatásfokot kívánunk javítani, akkor a nyelvet kellene elvetnünk, ám, ahogy FLUSSER mondja, innen csak két irányban vezet út: vissza kellene lépnünk a képekhez, vagy előre kellene menekülnünk a komputáláshoz, a számítógépes programnyelvekhez (FLUSSER 1997: 135). Valószínűnek látszik ugyanakkor, hogy a nyelvtől való bármilyen irányú jelentős elmozdulás ellentétes lenne az emberi természettel, ezért a nyelvet nem haladhatjuk meg, eltéphetetlenül hozzá vagyunk kötve. Ez a körülmény áthághatatlan határokat jelöl ki minden új kommunikációs technológia számára; persze ennek lehet örülni, s lehet akár bánkódni is felette.

A NÉMA OLVASÁSRÓL*

1. Az olvasás természetes formája a hangos olvasás

A betűírást mindenekelőtt a hangzó beszéd rögzítésének az igénye hívta létre. Így szinte természetes, hogy az olvasásnak eredeti és természetes formája a hangos olvasás: ha az írás az élőbeszéd megrögzítése, az olvasás a „megdermedt" szót újból élőbeszéddé oldja fel. Az írás az ókori felfogás számára voltaképpen hangjegy (BALOGH 1921: 246).

A teljes ábécét a görögök hozták létre Kr. e. 800 körül, amikor a fóníciaiaktól átvett mássalhangzóíró ábécét magánhangzójelekkel egészítették ki, s ezzel először hoztak létre olyan írást, amely képes volt a hangzó beszédet többé-kevésbé hiánytalanul rögzíteni. Így az olvasás történetének vizsgálatát is a görögökkel kell kezdenünk.

A korábbi, ún. jelentésrögzítő írásrendszerek olvasása ugyanis jelentős mértékben eltér a fonetikus írás olvasásától. A jelentésrögzítő írások a szavak jelentését rögzítik (a hangalaktól függetlenül — hasonlatosan például az arab számjegyekhez)), a hangrögzítő fonetikus ábécé pedig a hangalakokat regisztrálja (a jelentéstől függetlenül). A kétféle írás olvasása merőben más olvasási technikát igényel. Írásunk további megállapításai kizárólag a hangrögzítő írások olvasására vonatkoznak.

ADAMIK Tamás írja ARISZTOTELÉSZ *Rétorikájának* a bevezetésében: „A korai görög társadalmi élet szóbeli közlésen alapult: a politikai és társadalmi érintkezés eszköze évszázadokig az élőszó volt, így az irodalomé, filozófiáé és minden más tudományé is. Még később is, amikor az írás általánossá vált, a görög műveket *hangos olvasás céljából írták le*, a görög ember még magában is hangosan olvasott" (ADAMIK 1999: 6; kiemelés tőlem — B. V.). Az olvasás hangos voltát támasztják alá a görögben az „olvasni" értelemben használt szavak alapjelentése is, pl. a *nemein* szó és igekötős származékai (*ananemein, epinemein* stb.) „szétosztást" jelent — az olvasó, pontosabban a felolvasó „szétosztja" azt, amit az írás közöl (SVENBRO 2000: 46–47).

---

* Az írás korábban kétszer is megjelent. Először: *Magyartanítás* 42. évf. (2001) 2. szám, 3–7.; másodszor: in: Katona András – Ládi László – Széplaki György – Szombatiné Kovács Margit (szerk.): *A tanári mesterség gyakorlata. Tanárképzés és tudomány.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó – ELTE Tanárképzõ Fõiskolai Kar, 2003, 309–316.

A hangos olvasás tovább él Rómában is. A betűk még a Kr. u. első századbeli QUINTILIANUS számára is a hangok „megőrzésére" és az olvasónak való „visszaadására" szolgálnak[1], sőt a késő ókori SZENT ÁGOSTON is *Vallomásai*nak tanúsága szerint mindenekelőtt hangokat lát a betűkben: „Minden szó — hangos. Mert amikor írásban van, nem szó, hanem a szónak csupán *jele*. A betű látása az olvasót hirtelen a megfelelő *hangra* emlékezteti. Az írott betűnek tudniillik kettős hatása van: önmagát az olvasó szeme elé tárja, de önmagán felül az olvasó értelme elé tárja — a *hangot*" (idézi BALOGH 1921: 246).

A hangos olvasást egyebek között szükségessé tette a folyamatos írásmód, az ún. *scriptio continua* is, amely az ókor egészében általános volt: a szavakat a folyóbeszéd mintájára szóközök nélkül írták le, bár mutatkoztak törekvések a szövegnek a felolvasást támogató tagolására is (vö. BISCHOFF 1995: 169–173). S nem utolsósorban az olvasás hangos volta mellett szól az a körülmény is, hogy az ókorban igen kevesen tudtak olvasni, tehát az olvasni tudók általában nem csupán maguknak olvastak: az írni-olvasni tudók aránya a szabad athéni polgárok körében a Kr. e. 5. század végén mintegy 5-10%-os lehetett (HARRIS 1989: 114). Nem volt jobb a helyzet Rómában sem: az olvasni tudók aránya az összlakosságra vetítve még a császárkorban is minden bizonnyal 20% alatt maradt[2] (BOWMAN 1991: 122).

A fenti okok miatt az olvasás a Kr. u. 8. századig dominánsan hangos olvasást jelentett. A 8–12. század között a néma olvasás példái már számosabbak, a 12. századtól kezdve pedig igencsak gyakoriakká válnak. Az olvasás teljes elnémulása csak a 17–18. században következik be (vö. DEMETER 1998: 49–50).

Talán kézenfekvő volta miatt ritkábban szokott szó esni arról, hogy a hangos olvasást általában hangos írás is kísérte. A szavak hangos kimondásával az író ember mintegy önmaga számára is bizonyossá tette, hogy „íme, ezt írom le"; a szövegnek természetes, hangzó létet is kellett szereznie, mielőtt írásba dermedt volna.

[1] „Ego (...) sic scribendum, quomodo sonat. Hic enim est usus litterarum, ut custodiant voces et velut depositum reddant legentibus" (*De institutione oratoria*, I. 7. 30–31; idézi SCHLIEBEN-LANGE 1992: 107).

[2] Az ókor legkiterjedtebb literációs szintjét valószínűleg a görög poliszok érték el a hellenisztikus korban, itt a szabad férfiak között 30-40%-os lehetett az írástudók aránya (HARRIS 1989: 329).

2. Az olvasás elnémulásának előfeltételei és folyamata

A néma olvasás természetesen az ókorban sem volt teljesen ismeretlen, ritka példáit azonban általában rendkívüli esetként, mondhatni kuriózumként jegyzik föl. Már EURIPIDÉSZ *Hippolütosz*ában és ARISZTOPHANÉSZ *Lovagok* című vígjátékában előfordul olyan jelenet, amely néma olvasásra utal (vö SVENBRO 2000: 57–58), Fél évezred múltán PETRONIUS *Satyricon* című művében Trimalchio el van ragadtatva íródeák rabszolgájától, mert az „tud tízzel osztani, s pusztán a szemével is elolvas egy könyvet" (vö. BALOGH 249–250). Ismét pár évszázaddal később SZENT ÁGOSTON írja csodálkozva Ambrosius milánói püspökről — SZENT AMBRUSról —, hogy némán olvasott: *„eum legentem vidimus tacite"* (vö. BALOGH 1921: 229). A némán olvasót azonban nem okvetlenül csodálat illette. LUKIÁNOSZ egy Kr. e. 170 körül írt pamfletjében rosszallóan írja: „... nagy sietve olvasol [...] s közben *a szemed megelőzi a szájadat*" (vö. BALOGH 1921: 227). Másfelől még a 17. századból is akad minta az önmagának való hangos olvasásra: GRIMMELSHAUSEN *Simplicius Simplicissimus*ában (1670) a gyermek Simplicissimus a Remetét hangos Biblia-olvasás közben lepi meg (vö. BALOGH 1921: 239).

A néma olvasás elterjedéséhez három fő előfeltétel lehetőleg együttes megléte szükséges.

Ezek közül az első **az írás nagymértékű formalizáltsága és tagoltsága**. A hangos olvasás egyszersmind az írás kontrollja is. Gyakorlatlanabb olvasó nehezebb szöveg esetében ma is ehhez folyamodik, egy kusza kézírásos szöveg silabizálását pedig a gyakorlott olvasó is így végzi. A korai írásmódok pedig a mai követelmények szerint bizony „kuszának" tekinthetők. Az olvasónak a kézírás egyedi jegyeinek tömegéből kell mintegy absztrahálnia az egyes betűket, s akadály volt a szóközözés, illetve a következetes központozási jelek fentebb említett hiánya is. Ilyen körülmények között az olvasó nem mondhatott le az írásnak a hangzó beszéd eszközével történő ellenőrzéséről. Azok, akik némán is tudtak olvasni, az átlagos olvasónál nyilvánvalóan lényegesen nagyobb jártassággal rendelkeztek a kibetűzés műveletében (valószínűleg azért, mert többet gyakorolták), s feltehetően általános intelligenciaszintjük is magasabb volt a többiekénél.

Ugyanilyen fontos az is, hogy **viszonylag nagy mennyiségben álljon rendelkezésre olvasható szöveg**: ez ugyanis szélesebb körben teszi lehetővé az olvasás mesterségének az állandó gyakorlását, ez pedig már önmagában is az olvasási sebesség növekedéséhez vezet. A nagy mennyiségű írott szöveg emellett már létével is gyorsabb olvasásra sarkallja az olvasót, hiszen a végesre mért időben még annyi érdekes olvasnivaló vár rá.

A hangos olvasás sebességének azonban határt szab az artikulációs szervek működése. Egy perc alatt legfeljebb 100–130 szó közötti szövegmennyiséget olvashatunk el hangosan, miközben egy az interneten közzétett spanyol olvasásmérés adatai szerint[3] — szórakozási célú olvasás esetén — akár 500 szót is. A sebességet növelni kívánó olvasó célját kézenfekvően az artikuláció rovására érhette el: kezdetben a beszédhangok artikulációja vált elmosódottabbá s egyszersmind a hangereje csökkent, majd „motyogásba" ment át, ezt követően teljesen hangtalanná lett, végül pedig a „csökevényként" utolsóként fennmaradt tétova, elnagyolt ajakmozgás is megszűnt. Nem elhanyagolható módon járult hozzá az olvasás sebességének a növekedéséhez az artikulációs tevékenység „megtakarítása" következtében felszabadult energia is: ennek köszönhetően sokkal hosszabban tud az ember egyhuzamban olvasni, s létrejöhet a *kitartó néma olvasás* ('sustained silent reading') (vö. TRELEASE 1995).

Fontos itt leszögeznünk, hogy a néma olvasás nem jelenti a hangzó nyelvvel való teljes szakítást. Az olvasás gyakori kísérője valamilyen mértékű szubvokalizáció, de az olvasó ember tudatában az olvasott szöveg még ennek teljes elmaradása esetén is kiegészül — a szöveg megértését elősegítendő — szupraszegmentális elemekkel az akusztikus emlékezetben elraktározódott intonációs sémák alapján. Ez a „kísérőzene" csupán a néma olvasás különleges esetének tekinthető *gyorsolvasásban* marad el.

A fenti két feltétel megvalósulásában kitüntetett szerep jutott a nyomtatásnak. A nyomtatás tette lehetővé — mind technikailag, mind gazdaságilag — egyfelől azt, hogy egyre több ember számára több és több írott szöveg váljon hozzáférhetővé, másfelől a nyomtatás biztosította — mintegy kikényszerítette — az íráskép nagymértékű formalizáltságát is.

A harmadik előfeltétel **az olvasni tudás viszonylag széles körű elterjedtsége**. Ennek fontos ösztönzője a rendelkezésre álló olvasható szövegek nagy mennyisége, de természetesen a társadalmi körülmények is jelentős szerepet játszanak. A görögök literációja például a római hódítást követően csökkenni kezdett, a bizánci korban pedig mondhatni zuhant, s így a teljes ábécét megalkotó nép a 19. század hajnalán szinte teljesen analfabéta volt, pedig az olvasható szövegek mennyisége a közben eltelt közel kétezer év alatt a sokszorosára nőtt (vö. HARRIS 1989: 332). Hasonlóan társadalmi okokkal magyarázható hanyatlás következett be Itáliában is: Firenzében 13–14. században 25-35%-os volt a literáció, az 1841-es toszkánai adatok pedig

[3] http://bavo.c5.cl/~malarcon/habit/Lec4.htm

alig 20% körüli írástudásról tudósítanak (GRAFF 1987: 77; CIPOLLA 1969: 83).

Az olvasás elnémulásának folyamatában lényeges körülmény, hogy az olvasni tudás széles körű elterjedése csökkenti a mások számára történő felolvasás szükségességét, s ezzel a hangos olvasás megszűnik az olvasásnak mintegy sztenderd formája lenni.

3. Az olvasás elnémulásának következményei

Az olvasás elnémulásának jelentőségét mindenekelőtt az olvasás hatékonyságának a megnövekedésében szokás látni, ami által az ismeretek terjedésének a sebessége korábban elképzelhetetlen csúcsokra jut el. Ez vitathatatlanul így is van: az európai kultúra — s vele a gazdaság — elmúlt fél évezredes fejlődése a néma olvasás nélkül nem következett volna be.

A néma olvasás azonban nemcsak az ember külső világát alakította át, hanem ezzel együtt a belsőt is. Bár természetesen hangosan is olvastak az emberek maguknak, valójában mégis a néma olvasás az igazi individuális tevékenység. 1500 és 1800 között a néma olvasással az ember új privát szférát teremtett, ahova visszavonulhatott pihenni, mintegy menedéket keresve a közösség elől[4] (CHARTIER 1987: 111).

A néma olvasásnak egyszersmind igen fontos tudatbeli következményei is lettek. Most először kerül kapcsolatba az ember szöveggel oly módon, hogy az nélkülözi a fizikai természeténél fogva közösségi jellegű hangzó formát. Korábban ha az ember a tudattartalmának elemeit nyelvi formába öntötte, ezt mindjárt ki is mondta. A néma olvasás először adott mintát a hangzás nélkül működő nyelvre, s vált alapjává a belső beszédnek és a verbális gondolkodásnak. Az ember óriási jelentőségű lépést tett meg ezáltal: úgy tudta a nyelvet gondolatai körvonalazására, pontosítására, árnyalására használni, hogy a félig kész gondolatokkal nem kellett egyszersmind a kommunikáció kockázatait vállalnia, meg tudta őket tartani magának. „Gondolataink önmagunknak való megtartása bonyolult tevékenység” — állapítja meg Gilbert RYLE (idézi DEMETER 1998: 54). E folyamat jelentőségét ismeri fel PALÁGYI Menyhért már 1904-ben, amikor a következőket írja: „... a halk olvasás ügyességét csak úgy szerezhetjük meg, hogy elébb megtanultunk hangosan olvasni, a halk gondolkodás csodálatos mesterségére csak

[4] „Between 1500 and 1800 man’s altered relation to the written word helped to create a new private sphere into which the individual could retreat, seeking refuge from the community.”

úgy tehettünk szert, hogy elébb megtanultunk hangosan gondolkodni, hallható (vagy látható) jelekbe értelmet helyezni" (idézi NYÍRI 1998: 11).

Egyébként az ontogenezis szintjén VIGOTSZKIJ hasonló irányú fejlődésként rajzolja meg a beszédgondolkodás, illetve a gondolkodás kialakulását. Ő kísérletei során úgy találta, hogy a gyermekek szociális beszédének fokozatos individualizálódása során jön létre az egocentrikus beszéd, amely azután látszólag elhal, valójában azonban belső beszéddé, „beszédgondolkodássá" változik (vö. VIGOTSZKIJ 2000: 345–363).

4. A szépirodalom és a néma olvasás

A szépirodalom az írásbeliség sajátos, s egyszersmind kitüntetett létformája. Sajátos jellegét mindenekelőtt a fiktivitása adja: bár formailag kommunikáció folyik író és olvasó között, mindkét fél tudja, hogy ez nem valóságos kommunikáció, mégis úgy tesznek, mintha az lenne. Kitüntetettnek azért tekinthető ez a létforma, mivel az írott-nyomtatott szövegeken belül a szépirodalom mennyiségi aránya igen magas, s az emberi olvasási tevékenység is jelentős részben szépirodalmi szövegekre irányul.

Az ókor és a középkor dominánsan hangzó irodalma után az írásbeliségnek a reneszánszot követő expanziója után a szépirodalom is eltávolodott a hangzó nyelvtől. Csupán a hangsúlyosan az oralitás felé forduló romantika idején tér vissza hozzá[5], ezt követően viszont se szeri, se száma a szépirodalom akusztikus jellegére való utalásoknak BALZACtól kezdve GOGOLon, VERLAINE-en, PROUSTon és BABITS Mihályon át egészen Michel BUTORig. A szépirodalom akusztikus volta a közgondolkodásnak is meghatározó elemévé vált: széles körben vallják, hogy „verset csak hangosan szabad olvasni", a kritikusok gyakorta beszélnek a prózai szövegek ritmusáról és dallamáról is. Közmegegyezéses dolog, hogy az irodalmi szövegben *a nyelvi jel nem transzparens*. (S nyelvi jelen kizárólag a *hangot*, nem pedig a hangot rögzítő grafikus jelet szokás érteni.)

Ily módon a szépirodalmi szöveg néma olvasása nyilvánvalóan másképpen történik, mint az információközlő szövegeké. Míg ez utóbbiaknál a CHOMSKY által felszíni struktúrának nevezett nyelvi konkretizáció néha igen

[5] WORDSWORTH és COLERIDGE 1798-ban megjelent *„Lírai balladák"* című kötetük előszavában arra figyelmeztetik az olvasót, hogy költeményeik zöme kísérlet arra, hogy a középosztály és az alsóbb osztályok *társalgási nyelve* mennyiben alkalmas a költészet céljaira („The majority of the following poems are to be considered as experiments. They were written chiefly with a view to ascertain how far the *language of conversation* in the middle and lower classes of society is adapted to the purposes of poetic pleasure.")

jelentős mértékben elmosódhat, irodalmi szöveg esetén ez nem következhet be, sőt az olvasott szöveg a tudatban kivételesen gazdagon intonálódik. (Amennyiben mégsem így történik, akkor a szövegbefogadás nem lehet igazán teljes.) Akár azt is mondhatnánk, hogy az irodalmi szöveg néma olvasása a legkevésbé „néma".

Mindez azonban csak megszorításokkal vagy egyáltalán nem érvényes a 20. századi modern irodalom által létrehozott egyes szövegekre. Ezekben olyan sajátos szövegformákkal is találkozhatunk, amelyek a szóbeliségben nem léteztek, így nincs mögöttük szilárd akusztikus séma. Az olvasó akusztikus elbizonytalanodását eredményezheti az elbeszélői nézőpont jelzés nélküli váltogatása is, s így jönnek létre azok a szövegek, amelyeket BARTHES „írható szövegeknek" nevez a klasszikus irodalom „olvasható szövegeivel" oppozícióba állítva (BARTHES 1997: 45–47, 61–62).

5. A néma olvasás történetének néhány tanulsága a pedagógiai gyakorlat számára

A néma olvasás jelensége viszonylag későn keltette fel a tudomány figyelmét, s a romantika óta rendíthetetlen hangzáskultusznak megfelelően inkább negatív reflexiókat váltott ki. „Elfajzásnak nevezhetnénk, ha egy irodalom teljesen olvasott irodalommá válna" — írta NIETZSCHE indulatosan (NIETZSCHE 1998: 21). A hangtalan olvasást mint pedagógiai problémát pedig először E. B. HUEY ismerte fel egy 1908-ban megjelent munkájában[6].

A dolog lényege az, hogy a néma olvasást — lévén nem természetes formája az olvasásnak — *tanítani kell, méghozzá célirányosan*. Nem lehet abban bízni, hogy mintegy a hangos olvasás melléktermékeként" magától is kialakul. Nem lehet egyetérteni azzal az elgondolással, amely a néma olvasást az ún. „követő olvasással" (amikor az osztályban egy valaki hangosan olvas, a többi tanuló pedig némán követi a szöveget) gondolja megtanítható-nak, két okból sem. Először is azért nem, mert a követő olvasás során a tanuló nincs kettesben a szöveggel, állandóan készenlétben kell lennie, hiszen bármikor felszólíthatják — hiányzik tehát az igazi néma olvasáshoz szükséges intim alaphelyzet. Másodszor pedig azért, mert a követő olvasásnál a tempót a hangosan olvasó diktálja, őt kell „követni", tehát nem alakulhat ki a néma olvasást jellemző nagyobb sebesség.

Tény, hogy tíz-húsz évvel ezelőttig a tanulók nagy része spontán módon — tehát célirányos tanítás nélkül is — elsajátította a néma olvasás többé-

[6] HUEY, E. B.: *The psychology and pedagogy of reading.*

kevésbé hatékony „technológiáját". Ne feledkezzünk azonban meg róla, hogy az olvasás egészen a legutóbbi időkig a meseigény — tehát egy *szórakozási* igény — kielégítésének lényegében az egyetlen folyamatosan rendelkezésre álló eszköze volt. Aki tehát történetekkel akarta szórakoztatni magát, az rá volt szorítva a néma olvasás elsajátítására. Ma — a számtalan televíziós csatorna és a videokészülékek korában — ez a kényszer megszűnt: meseigényünk kielégítéséhez nincs szükségünk olvasásra.

A néma olvasás tanítása — és főleg ellenőrzése — nem egykönnyen megoldható feladat. Főként azért nem, mert az iskolai, tanórai munka alapvetően csoportos, közösségi jellegű, s ebbe ugyancsak nehéz beilleszteni egy ilyen maradéktalanul individuális tevékenységet. Másodsorban pedig azért, mert a teljesítmény értékelésének alapjául szolgáló mérés igen nehezen megoldható, hiszen valójában két egymással összefonódó dolgot kellene mérni egyszerre: magának az olvasásnak a sebességét, illetve a szöveg megértését. Az e célra kidolgozott módszerek — pl. „mondatkiegészítő" — egyike sem bizonyult hatékonynak, még kevésbé pontosnak.

Lévén hogy alapvetően belső, intim tevékenység kívülről való megközelítéséről van szó, igazán egzakt mérési, de még tanítási módszerek kidolgozását sem remélhetjük. Ennek ellenére meg kell próbálkozni a néma olvasás tanításával, hiszen itt sincs másról szó, mint a tanítás, oktatás egész folyamatában: a lehetetlennel kell birokra kelni. Ha ez nem történik meg, akkor nem várhatjuk, hogy az új nemzedékek egyre zsugorodó könyvolvasási hajlama felélénküljön. Pedig a néma könyvolvasás végleges kiszorulása a napi tevékenységből nemcsak a műveltségi szint esésével, a nyelvi készségek sorvadásával járhat, hanem a belső beszéd elszürkülésével, majd megszűnésével és a verbális gondolkodás elszegényedésével is járhat.

HÁZI OLVASMÁNYOK ÉS OLVASÓVÁ NEVELÉS AZ ÁLTALÁNOS ISKOLÁBAN*

Bő egy évtizede John UPDIKE mondatta egy képzelt beszélgetés keretében Bill GATESszel — a Microsoft szoftvercég tulajdonosával — Gutenbergnek: „Ma már egy egész nemzedék nőtt fel, ha nem éppen kettő, amelyet ki lehet üldözni a világból azzal, hogy valamit el kell olvasnia; minden információjukat a televízióból és a videoklipekből veszik" (idézi NYÍRI 1996: 13).

Bizakodhatunk benne ugyan, hogy nálunk azért kedvezőbb a helyzet, de bizakodásunknak nem sok valós alapja van. Egy ilyen nemzedék bizony Magyarországon is felnőtt már (a továbbiak pedig felnövőben vannak), ezt jól mutatják a magyar könyvkiadás alábbi kiragadott adatai:

1. számú táblázat

Könyvkiadás Magyarországon** **(tankönyvek, valamint ifjúsági és gyermekirodalom nélkül)**			
Év	**Művek száma**	**Átlagos példányszám**	**Összpéldányszám**
1980	6515	7 981	51 977 000
1990	5939	13 598	80 761 000
1994	7074	6 118	43 276 000
1996	6744	4 556	30 727 000
1997	6723	3 964	26 652 000
1998	8273	3460	28 626 000
1999	6824	3380	23 068 000
2000	7451	3161	23 551 000
2001	7283	3207	23 358 000
2002	7219	3086	22 282 000
2003	6672	2830	18 884 000

A fenti táblázat a felnőttek számára készült könyvek adatait tartalmazza. Jól látható, hogy az elmúlt közel egy emberöltőben a műszám enyhe — hullámzástól sem mentes — emelkedése mellett a kiadott összpéldányszám mintegy harmadára esett vissza. Még elszomorítóbb képet kapunk, ha elkü-

* Ez az írás eddig két rövidített változatban jelent meg. Az első: BOLLÓKNÉ PANYIK Ilona (szerk.): *Gyermek–nevelés–pedagógusképzés.* A Budapesti Tanítóképző Főiskola Tudományos Közleményei XVII. Budapest: Trezor Kiadó, 1999. 109–138. A második megjelenés: *Magyartanítás*, XL. évfolyam, 2. szám, 41–52.

** Valamennyi könyvkiadási, könyvtári stb. statisztikai adatot a Magyar Statisztikai Évkönyv köteteiből merítettük.

lönítetten vizsgáljuk az ifjúsági és gyermekkönyvkiadás teljesítményét:

2. számú táblázat

Az ifjúsági és gyermekirodalom könyvkiadási adatai*			
Év	**Művek száma**	**Átlagos példányszám**	**Összpéldányszám**
1980	397	43 645	17 327 000
1990	347	33 559	11 645 000
1994	664	13 149	8 731 000
1996	557	7948	4 427 000
1997	450	6340	2 853 000
1998	657	6592	4 331 000
1999	550	5351	2 943 000
2000	546	4311	2 354 000
2001	459	4599	2 111 000
2002	472	4283	2 022 000
2003	531	4337	2 303 000

A fenti két táblázat adataiból könnyen kiszámítható, hogy amíg a felnőttek számára készült könyvek összpéldányszáma a szóban forgó időszakban „csak” *63,67%-kal* esett vissza, az ifjúsági és gyermekirodalomé *86,7%-kal*! (Eközben az általános iskolai tanulók száma csupán mintegy 18-19 százalékkal apadt.) A számok tehát azt mutatják, hogy az ifjabb korosztályok olvasási kedve sokkal jelentősebben csökken, mint a felnőtteké: a második táblázatból hiányzik a felnőtt könyvek esetében látható 1990-es fellendülés is, amelyet egyértelműen a könyvkiadás állami ellenőrzésének 1989. májusi eltörlése eredményezett.

Nem szükséges jósnak lenni annak megjövendöléséhez, hogy a 2. sz. táblázat eredményei fokozatosan „gördülnek” tovább az elsőbe: a mai nem olvasó gyerekből holnap nem olvasó felnőtt lesz. Például az 1. sz. táblázatban a 2003-as adatnak az 1999-eshez mért csökkenése lényegében abból adódik, hogy négy évjáratnyi nem olvasó fiatal belenőtt a felnőtt nemzedékbe, miközben a korfa tetején ugyanennyi idősebb — öt-hat évtizeddel ezelőtt még olvasásra szocializálódott — ember elhalálozott.

Szokásos a könyvvásárlás drasztikus visszaesését kizárólag a könyvárak — tagadhatatlan — emelkedésének a rovására írni. Ha ez a feltételezés helytálló lenne, az anyagi okok miatt beteljesületlen olvasási kedvnek a könyvtárakban kellene kielégülést keresnie. A statisztikai adatok azonban cáfolják ezt a vélekedést:

3. számú táblázat

Könyvtári adatok		
Év	**Könyvtárak állománya**	**Beiratkozott olvasók száma**
1980	40 654 000	2 222 000
1990	51 608 000	1 856 000
1994	47 858 000	1 584 000
1996	46 269 000	1 444 000
1997	45 966 000	1 431 000
1998	46 905 000	1 445 000
1999	46 248 000	1 457 000
2000	43 906 000	1 357 000
2001	45 630 000	1 416 000
2002	44 907 000	1 425 000
2003	45 031 000	1 487 000

A beiratkozott olvasók számának mintegy 31,1%-os visszaesése azt mutatja, hogy olvasáskultúránk hanyatlása semmiképpen sem magyarázható egyszerűen a magas könyvárakkal: az okok sokkal inkább a képi információhordozók rohamos elterjedésében gyökereznek. A nyolcvanas évek derekától nálunk egyfajta „képrobbanás" következett be: a képi kultúra sokkal gyorsabban, hirtelenebb módon zúdult ránk, mint a szerves fejlődésű országokra.

Nyilvánvaló, hogy kívánatos lenne a folyamat megállítása, netán visszafordítása. Erre a legtöbb lehetősége az iskolának van, mindenekelőtt a házi olvasmányok révén. A továbbiakban kísérletet teszünk az ezzel kapcsolatos kérdések áttekintésére.

1. Helyzetkép

1. 1. A televíziós csatornákon áradó filmdömping és a videotékák kínálata, legújabban pedig a DVD, a házimozik elterjedése azt eredményezte, hogy a 6–14 éves korosztály jó része számára az olvasás mint *szórakozási forma* megszűnt. Az emberben szunnyadó meseigény kielégítése sokkal kisebb fáradsággal lehetséges mozgóképfogyasztással, mint könyvolvasással. S a gondolkodó embernek alapvető tulajdonsága, hogy ökonomikusan bánik az erejével: igényeinek kielégítése során ösztönösen „költség–haszon" elemzést végez, s ennek során energiaráfordításának a minimalizálására törekszik.

Így tesz nyilvánvalóan a másodlagos élményszerzést szolgáló természetes meseigényének a kielégítése során is. Ennek a racionalizáló tendenciának az

érvényesülését csak a már meglévő beidegződések fékezhetik: a korábbi időszakokban a meseigényt dominánsan könyvolvasással kielégítő korosztályok a képdömping hatására sem hagyják el — legalábbis nem teljes mértékben — megszokott „fikciófogyasztási" módjukat, az olvasást.

Az új korosztályok viszont már alapvetően képfogyasztásra szocializálódnak. Ennek az alapvetése az óvodás években kezdődik meg, amikor az olvasás mint alternatíva csak felolvasásként merülhet fel, amihez viszont a felnőtt aktív tevékenysége szükséges. S természetesen ekkor is működik az ökonómia: a felnőtt is a lehető legkisebb erőráfordítással igyekszik a gyermek ilyen irányú szükségletét kielégíteni — bekapcsolja neki a televíziót.

S mivel a bővülő képzési feladatok következtében a mesélés az óvodában is jelentősen visszaszorult, az iskolába érkező gyermek számára már a meseigény kielégítésének alapvető eszköze a mozgókép. Az óvodai mesélés térvesztése azzal a negatív következménnyel is jár, hogy a gyermek nem sajátítja el a szövegfeldolgozás elemi készségét sem, s ez a hiányosság komoly fékező erőt jelent az olvasástanítás folyamatában (vö. GÓSY 1996: 168–169).

1. 2. Itt most nem árt egy kis látszólagos kitérőt tennünk annak érdekében, hogy számba vegyük, mit is várunk az olvasástól, s mely funkciói azok, amelyeket a mozgókép is „kiválthatja". Olvasáson a továbbiakban kizárólag szépirodalmi szövegek olvasását értjük, két okból is. Elsősorban azért, mert a kialakult szokásrend szerint a házi olvasmányok kizárólag a szépirodalmi szövegek köréből kerülnek ki, másodsorban pedig mert az ismeretterjesztő szövegek olvasása — legalábbis a 6–14 éves gyermekek esetében — többnyire igen sikeresen helyettesíthető mozgóképpel.

1. 2. 1. Az olvasástól mindenekelőtt azt várjuk, hogy a gyermek olvasási rutinja megfelelő szintet érjen el. Valószínű, hogy az általános iskola 1–4. osztályában a szó szoros értelemben vett tananyag által tartalmazott szövegmennyiség elolvasása a gyermekek nagyobb részénél nem elegendő az olyan szintű olvasási rutin kialakításához, amely lehetővé tenné az 5. osztálytól belépő új tantárgyak anyagmennyiségének a zökkenőmentes elsajátítását. Lépten-nyomon előforduló jelenség, hogy viszonylag jó mentális képességekkel rendelkező tanulók a felső tagozatban az olvasási rutin hiánya miatt mutatnak gyenge tanulmányi teljesítményt. Nyilvánvaló, hogy az olvasásnak ezt a funkcióját a mozgóképfogyasztás nem válthatja ki.

1. 2. 2. Az olvasás fontos funkciója még a nyelvi kompetencia fejlesztése. Közhelyszerű megállapítás, hogy az, aki sokat olvas, szebben, választéko-

sabban, szabatosabban fejezi ki a gondolatait. Ennek a közismert ténynek a forrása abban keresendő, hogy az írott szöveg a beszéltnél szervezettebb, gazdagabb, árnyaltabb, mind a felhasznált szókészlet, mind a szavak szintagmákká, mondatokká, szöveggé szerveződése tekintetében[1]. A mozgóképet kísérő redukált mennyiségű és funkciójú beszélt szöveg semmiképpen sem kelhet versenyre árnyaltság, gazdagság tekintetében az írott szöveggel (vö. BALATONI 1996: 8).

1. 2. 3. Az olvasásnak a helyesírási készségre gyakorolt fejlesztő hatása elvileg az előző két funkcióhoz képest alárendelt jelentőségű, a gyakorlatban viszont annál fontosabb. A jó vagy rossz helyesírás — releváns jellege folytán — igen nagy (el kell ismerni: az indokoltnál nagyobb) hatással lehet a tanuló iskolai (és a felnőtt társadalmi) előmenetelére.

A helyesírás valójában csak részlegesen tárolható ismeretként az emlékezetben, döntő mértékben készségként van jelen az életünkben. Ehhez viszont gyakorlás kell: a helyes írásképpel való ismételt találkozások végtelen sora. A mozgókép az olvasásnak ezt a funkcióját sem vállalhatja át.

A fentiekben tárgyalt három nyelvi funkció kapcsán rá kell mutatnunk két körülményre. Az egyik az, hogy még a lektűrnek — tehát irodalmi érték tekintetében nem kiemelkedő, de jó mesterségbeli tudással megalkotott szépirodalmi szövegnek — a gyermekolvasóra gyakorolt nyelvfejlesztő hatása is sokszorosan felülmúlja a legkiválóbb filmét is. A másik körülmény pedig az, hogy csak igen laza kapcsolat mutatható ki egy szöveg irodalmi értékszintje és a gyermekolvasóra gyakorolt nyelvfejlesztő hatás között; ennek oka abban keresendő, hogy a gyakorlatlan olvasó az irodalmilag értékesebb szövegnek is csak azokat az elemeit és rétegeit ismeri fel, amelyek az igényes lektűrben is megtalálhatók.

1. 2. 4. Az olvasás — mindenekelőtt a nyelvi kompetenciára gyakorolt fejlesztő hatása révén — jelentős mértékben fejleszti a gondolkodást is. Ha fenntartással is kell kezelnünk a wittgensteini „nyelvem határai világom határait is jelentik” szentenciát[2], tagadhatatlan, hogy az ember verbális és

[1] Az 5. számú táblázat *Type/token* oszlopában megfigyelhető, hogy a legalacsonyabb értéket az orális eredetű *Többsincs királyfi* mutatja.

[2] Ez csak akkor lenne így, ha gondolkodásunk kizárólag verbális lenne. VIGOTSZKIJ azonban — véleményünk szerint helyesen — a verbális gondolkodással lényegében egyenrangúnak tekinti az *ikonikus* és a *fogalmi* gondolkodást (VIGOTSZKIJ 2000: 122–123). Az ikonikus gondolkodás Friedhardt KLIX szerint (ő *archaikus* gondolkodásnak nevezi) valójában az emberi gondolkodás alapvető formája (KLIX 1985: 281).

mentális teljesítményei között meggyőző korreláció fedezhető fel. A mozgóképfogyasztás is fejlesztheti a gondolkodást, mindenekelőtt annak ikonikus (ritkábban fogalmi) válfaját, a nem verbalizált gondolat azonban különleges formáktól (pl. a képzőművészet közlésmódja) eltekintve nem kommunikálható, ezért társadalmilag lényegében irreleváns.

1. 2. 5. Az olvasmányok jelentős szereppel bírnak az alapvető erkölcsi fogalmak, a deklarált társadalmi értékrendnek megfelelő attitűdök kialakításában is. A gyermekek általában a népmesékből ismerkednek meg az erkölcsi jó és rossz fogalmával, belőlük tanulják meg a társadalmi igazságérzetet kifejező „a jó elnyeri méltó jutalmát, a bűnös pedig megérdemelt büntetését" típusú sztereotípiákat. De bőséggel kínálnak az olvasmányok a tipikus élethelyzetekben eligazító magatartásmintákat is. A pedagógiai gyakorlat hagyományosan az olvasmányoknak ezeket a funkcióit helyezi előtérbe, s döntő mértékben az olvasmányok kiválasztásánál is ezt a szempontot alkalmazza.

Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy ennek a funkciónak a betöltésére a mozgókép is maradéktalanul képes, esetenként még hatékonyabban is, mint az írott szöveg.

1. 2. 6. Az irodalmárok jó részének berzenkedése ellenére tagadhatatlan, hogy a szépirodalmi olvasmányoknak ismeretközlő funkciójuk is van. És minél fiatalabb, tapasztalatlanabb, s ebből adódóan minél kevesebb ismerettel rendelkezik az olvasó, ez a funkció annál hangsúlyosabb. (Gyakorló könyvtárosok tapasztalata bizonyítja, hogy a felnőtt olvasók könyvválasztásában is jelentős szerepe van az ismeretszerzési vágynak: pl. a történelmi regények kedvelőinek többségét ez a vágy motiválja.) Mint fentebb már volt szó róla, az ismeretszerzési funkció tekintetében a mozgókép maradéktalanul helyettesítheti az olvasást: gyakran még jóval hatékonyabb is lehet nála.

1. 2. 7. Végül — de természetesen nem utolsósorban — az olvasást az esztétikai nevelés eszközeként is számon tartjuk. Nyilvánvaló, hogy a nyelvi esztétikum területén a mozgókép nem lehet versenytársa az olvasásnak, egyéb vonatkozásban azonban a válasz nem egyértelmű. Az esztétikai értékek felfedezéséhez és befogadásához szükséges képességek (belső képlátás, fantázia stb.) fejlesztésében ugyanis az olvasás és a mozgóképfogyasztás egymást kiegészítő és erősítő szerepet tölthet be.

Összegzésként elmondhatjuk, hogy a gyermeki olvasás lehetséges funkciói közül a nyelvi funkciók azok, amelyeket a mozgókép egyáltalán nem, vagy csak igen kis mértékben válthat ki. Kívánatos lenne tehát, hogy a

gyermekek házi olvasmányainak a kiválasztása is e körülmény figyelembevételével történjék.

2. A házi olvasmányok kiválasztása

2. 1. A házi olvasmányokat a szakma hagyományosan az *olvasóvá nevelés* és az *irodalmi nevelés* együttes eszközeként kezeli. A két cél közül a hangsúly mindig az irodalmi nevelésen, sőt az irodalomtörténeti és irodalomelméleti ismeretek elsajátíttatásán volt, s ez — legalábbis a felszínen — nem okozott komolyabb problémát. A berzenkedés a házi („kötelező") olvasmányokkal szemben persze nem új keletű, ám régebben a tanulóknak viszonylag jelentős hányada olvasott, legfeljebb mást, nem azt, amit a tanítója vagy magyartanára szeretett volna. Az évenkénti egy-két házi olvasmány cselekményét elmeséltette egy szorgalmasabb osztálytársával, a bevallatlanul is az ellenőrzés céljára kitalált olvasónaplót pedig egy-két változtatással lemásolta valakijéről. S közben olvasta a maga örömére a titokban beszerzett detektív-, kém- és indiánregényeket, vagy éppen szerelmes giccseket. Olvasott, hiszen természetes meseigényét (fikcióigényét) szinte kizárólag csak olvasással elégíthette ki.

A kijelölt házi olvasmányok olvasásának tekintetében ma sem jobb a helyzet — jól példázzák ezt a tömegével megjelenő rossz vagy kevésbé rossz sűrítmények, valamint a kötelező olvasmányok film- és videováltozatainak felívelő könyvtári és videotékabeli forgalma. Csak hát ma már a gyerekek többsége semmit nem olvas a házi olvasmány helyett: meseigényét (fikcióigényét) bőségesen kielégítheti a tévécsatornákból és a videotékák tarkálló polcairól. S eközben nyelvi készségei sorvadnak, szövegalkotási képessége — szóban nem mindig feltűnően, írásban viszont kirívóan — szegényessé válik, helyesírástudása alacsony szinten reked meg. S így természetesen nemcsak az olvasóvá nevelés, hanem az irodalmi nevelés kitűzött célja sem teljesül.

2. 2. A jelenlegi *iskolai gyakorlatban alkalmazott házi olvasmányok* áttekintése során az alábbi megállapítások rajzolódnak ki előttünk:

2. 2. 1. Az alsó tagozat olvasmányainak kiválasztásában az irodalmi kánon mérsékelten érvényesül, nagyobb hangsúlyt kap a hazafias nevelés (*Kinizsi Pál*), a domináns szerep az egyéb nevelési céloknak, mint például a természet szeretetére való nevelésnek jut (Fekete István művei).

2. 2. 2. A felső tagozatban az irodalmi kánon már igen markánsan jelen van, s a kánon körébe tartozó művek között is kiemelt szerep jut azoknak, amelyek egyszersmind a hazafias nevelés célkitűzéseit is segítik (*Egri csillagok*).

2. 2. 3. Általánosan elmondható az, hogy az olvasmányok kiválasztásánál a fentieken túl legfeljebb bizonyos felszínesen értelmezett témaszempont érvényesül, a befogadást befolyásoló egyéb tényezők (mennyiségi mutatók, a szövegformák belső aránya, nyelvi sajátosságok stb.) viszont teljesen figyelmen kívül maradnak.

Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a házi olvasmányokra a programok kidolgozói, a tankönyvírók és a gyakorló pedagógusok összehasonlíthatatlanul kevesebb figyelmet fordítanak, mint a tankönyveknek a tanórán feldolgozandó szövegeire. Pedig ez utóbbiaknál mindig jelen van a pedagógus, aki a nem megfelelő tanszöveg okozta problémákat megoldhatja vagy áthidalhatja. A házi olvasmány olvasása közben viszont a gyerek magára marad; ez így természetes, mivel az olvasás individuális jellegű tevékenység. Ha olvasás közben a gyerek rendszeresen külső segítségre szorul, akkor ezzel az olvasási tevékenység intimitása sérül, s meghiúsul a sikeres olvasás alapvető feltétele, a beleélés.

A házi olvasmányok marginális kérdésként való kezelését jól példázza az a tény, hogy a listán szereplő művek többsége három-négy évtizeddel ezelőtt került fel oda, s bármennyit is változott közben a világ, rendületlenül őrzi a helyét.

2. 2. 4. Nem meglepő, hogy a fentebb vázolt felszínesség néhány szembeötlően téves választást is eredményezett. Ilyen például a *Tüskevár* esete. Fekete Istvánnak ez az irodalmi szempontból nem kiemelkedő, de jól megírt műve a témaválasztás szempontjából ideális olvasmánya lehetne a negyedikeseknek: felső tagozatos fiúk egy nyárra elszakadnak a szülőktől, s amúgy „férfi módra" belevetik magukat a természet világába. A gyerekek szeretnek „felfelé" olvasni, s ebben a korban már a szülőktől való elszakadás is ott motoz a gondolataikban. Csakhogy a tizenhárom íves vaskos könyv már mennyisége okán is a kívánatosnál is jobban próbára teszi a legtöbb negyedikes olvasási készségét. A mű bő harmadát kitevő természetleírás megemésztése pedig szinte megoldhatatlan feladat elé állítja a 9-10 éves gyerekeket. Generációk kínlódtak vele: az irodalomra fogékony gyerekek többsége is csak szülők, nagyszülők felolvasó segítségével verekedte át magát rajta.

A kis herceg más szempontból minősíthető téves választásnak. A terjedelme nyúlfarknyi, domináns szövegformája a párbeszéd és az elbeszélés, leírás szinte nincs is benne. A főhőse egy kisgyerek, tehát — látszólag — az azonosulás feltétele is adva van. Itt a probléma a cselekmény kapcsán merül fel. A felső, konkrét szinten ugyanis a cselekmény valószerűtlen, életszerűtlen, az egyes cselekményelemek valódi értelmüket csak egy mélyebb, szimbolikus szinten nyerik el. Ennek az érzékelésére viszont a 3-4. osztályos kisgyermek nem képes: ő csak a felső szintet érzékeli, ezt konkrétumként fogadja be, ebből a nézőpontból viszont csak zűrzavarral és inkoherenciával találkozik. A mű egyes epizódjai közös, órai feldolgozásra alkalmasak lehetnek — egy-két oldalnyi szövegnél tanítói segédlettel még képes lehet a gyerek a szimbolikus jelentésszint felfogására —, otthoni, önálló olvasásra azonban a teljes mű semmiképpen sem[3].

A *Micimackó* esetében is hasonló a probléma. *A kis herceg*gel ellentétben azonban itt a felső, konkrét jelentésszint is képes műélményt létrehozni: a mélyebb filozofikus jelentés nélkül azonban legfeljebb csak az óvodáskorúak számára. A 3-4. osztályosok a konkrét jelentéssík eseményeit már „kinőtték”, a szimbolikus síkba pedig még nem „nőttek bele”.

Nem volt szerencsés választás a *Bambi* sem. A 8-9 éves gyerek számára a történet egyébként meglehetősen közhelyszerű filozófiája is olvasást zavaró tényező, s ezt csak tetézi a közel 40%-nyi leíró szövegrész, amely zömében szintén kissé lapos életfilozófiai tartalmak kódolására szolgál.

2. 3. Ha tanulóinknak legalább egy — a mainál azért nagyobb — részét olvasóvá akarjuk nevelni, nagyobb figyelmet kell szentelnünk a házi olvasmányok megválasztásának, s a választási kritériumok kijelölése során háttérbe kell szorítanunk az irodalmi nevelés szempontjait az olvasóvá nevelés javára (vö. KÁDÁRNÉ FÜLÖP JUDIT 1997: 16–17; BENCZIK 1998: 19). Lehetőség szerint — különösen az alsóbb osztályokban — kerüljük a kockázatot: a nem körültekintően kiválasztott házi olvasmány okozta sikertelenség, negatív élmény hosszabb időre (esetleg örökre) elveheti a gyermek kedvét az olvasástól.

[3] KAPPANYOS András így ír erről: „*A kis herceg* [...] nem igazi gyerekkönyv. [...] [A gyerekolvasóknak] még nincs kellő érzékük a szimbólumok és absztrakciók iránt. Ők egy könyvtől alapvetően mesét: fordulatos és kalandos, de minden tekintetben koherens és lineáris történetet várnak...” (KAPPANYOS: 1996: 209).

2. 3. 1. A leglényegesebb az, hogy olyan művet válasszunk, amelynek elolvasása a gyermek számára *szórakozást* nyújt. Esetleg nem tanul vele sokat, nem nemesbedik a lelke, de örömmel olvassa, s közben izmosodik az olvasási rutinja, jó színvonalú (ha nem is okvetlenül művészi) mondatok sorával találkozva mintákat kap saját gondolatainak a pontos, szabatos, s egyszersmind árnyalt és érzékletes kifejezésére.

2. 3. 2. Az olvasmányok kiválasztásánál kezeljük óvatos fenntartással azt a gyakran emlegetett, de csak részben igaz közhelyet, miszerint „a gyermek fantáziája nem ismer határokat". A gyermek gondolkodása csakugyan csapongó, inkább körkörös irányú, mintsem lineáris, ez a szabálytalanság azonban az *ő saját szabálytalansága*. A neki címzett üzenetben — s az általa olvasott könyv szövege is ilyen — bizony linearitást vár el a csapongás, a szabálytalanság helyett: ezek a sajátosságok csak a pallérozott felnőtt elmét töltik el az egyediség, a megismételhetetlenség élményéből fakadó gyönyörűséggel. Azért van ez így, mert a gyermek — az életkorából adódó ismeret- és tapasztalathiánya okán — *biztos eligazodásra, áttekinthetőségre vágyik*.

2. 3. 3. Miként ezt hinni szoktuk, a csodás hősöket, történéseket a gyermek valóban természetesnek fogadja el, de *csak bizonyos sémák, sztereotípiák keretében*. A legtöbb kisgyermek a csodás elemekkel többnyire a szóbeli eredetéből következően sematikus szerkezetű és motívumkincsű — s a számára ezáltal a csoda mellett a kiszámíthatóság és a biztonság élményét is nyújtó — népmesében találkozik; e pontosan körülcövekelt világon kívül már csak a pozitív csodákat fogadja szívesen. Ezért keltenek sok gyermekben szorongást az Alice-mesék, melyek „borzalmai" pedig nem múlják felül az élvezettel olvasott-hallgatott népmesékét.

2. 3. 4. Különleges figyelemmel mérlegeljük az olyan művek kiválasztását, amelyeknek *metaforikus jelentésrétegük* is van. Legyünk tudatában annak, hogy a 8–12 éves gyermekek többsége *egyáltalán nem vagy csak igen kis mértékben képes az áttételes jelentések érzékelésére*, legyenek ezek a jelentések bármennyire is kézenfekvők, világosak a felnőtt számára. Ha az adott műnek van egy vagy több ilyen jelentésrétege, próbáljunk elvonatkoztatni tőlük, s gondolatban felmérni, hogy vajon a mű felső, konkrét szintje önmagában — a metaforikus jelentéssík(ok) nélkül — képes-e megfelelő műélményt nyújtani a gyermek számára. Ha úgy találjuk, hogy igen, bátran kijelölhetjük a művet házi olvasmányként, s a jobb képességű gyerekek esetleg még a metaforikus jelentéselemek egyikére-másikára is ráérezhetnek. Ha viszont nem vagyunk bizonyosak ebben, keressünk másik olvasmányt.

2. 3. 5. A műben feltétlenül legyen *azonosulásra alkalmas hős* mind a lányok, mind a fiúk számára. A gyermekolvasó — a tapasztalt felnőtt olvasóval ellentétben — *azonosulás nélkül nem képes beleélésre*, beleélés nélkül viszont nincs műélmény, a műélmény nélküli olvasás pedig nem szórakozás, hanem egy iskolai kötelezettség teljesítése. A lányok még hellyel-közzel hajlandók ún. „fiús könyvek" elolvasására, a fiúk nagy része azonban berzenkedik a „lányos könyvektől", mindazonáltal a lányok tűrőképességének a próbára tételével sem célszerű kockáztatni az olvasás sikerét.

2. 3. 6. A házi olvasmány önálló elolvasása a 6–12 éves gyermekek jelentős része számára *nemcsak műélmény, hanem teljesítményélmény forrása is*. Ezért igen fontos — főleg a kisebbek számára —, hogy a könyv ne csak tartalmában, hanem kivitelében is vonzerőt s egyszersmind tekintélyt sugározzon: lehetőleg kemény kötésű legyen.

2. 3. 7. Figyelem szükséges az illusztrációk és a tipográfia tekintetében is. A házi olvasmány legyen *olvasmány, s nem képeskönyv*, amelyben a szöveg alárendelt szerepbe kerül. A képek aránya a másodikos gyermek házi olvasmányában se haladja meg a nyomási felület 40%-át, s ez hatodik osztályig fokozatosan csökkenjen 5-10%-ra.

Az olvasás sikere érdekében megkülönböztetett figyelmet kell fordítanunk a kiválasztott házi olvasmány *szövegtipográfiájára* is. Az olvasásnak az elmúlt egy-két évtizedben bekövetkezett jelentős visszaszorulása azt eredményezte, hogy még a 13–14 évesek olvasási teljesítményét is számottevően befolyásolja a betűméret (GÓSY 1998). A házi olvasmány *minimálisan kívánatos betűmérete* a másodikosok esetében 14 pont, harmadikosoknál 13 pont, negyedikeseknél 12 pont, ötödikben és hatodikban 11 pont; a sorközöknek a 14 pontos betűk esetében körülbelül 5 ponttal, a 11 pontos betűkkel szedett szövegben pedig legalább 3 ponttal meg kell haladniuk az alkalmazott betűméretet.

2. 3. 8. Az olvasóvá nevelés szempontjai azt kívánják meg, hogy a lehető legkorábbi életkorban adjunk házi olvasmányt. Ez a legkorábbi lehetséges időpont a gyermekek többségének esetében a *második osztály második féléve*. Közismert, hogy ebben az életkorban a kisgyermek még maximálisan mintakövető, tehát a jól kiválasztott olvasmány, a világosan megfogalmazott tanítói igény és a sikeres házi olvasás alapos előkészítése azzal kecsegtethet, hogy a kisgyermek valóban *szórakozási formaként* ismerkedik meg az olvasással.

A legkisebbek olvasmányainak a kiválasztásában fokozott figyelmet kell szentelnünk az olvasmányok mennyiségi, nyelvi és szövegjellemzőinek (l. az **4.** pontot!).

2. 3. 9. Ha tanulóinkat olvasóvá akarjuk nevelni, semmiképpen sem szabad az olvasmányok tartalmát tananyagként kikérdeznünk, még kevésbé olvasónaplót íratnunk velük. Persze kemény, szigorú, kitartó és következetes kényszerrel is elérhetjük, hogy tanulóink — legalábbis alsó tagozatban — elolvassák a kijelölt műveket, az olvasást azonban biztosan nem kedveltetjük meg velük.

Természetesen meg kell beszélnünk tanórán az elolvasott házi olvasmányokat — ezt a gyerekek igénylik is. Fontos azonban, hogy ez egyfajta élménybeszámoló legyen, amelynek során mindenki — a tanítót is beleértve — elmondja, mi tetszett neki leginkább az adott műben. A megbeszélés legaktívabb résztvevői jelessel jutalmazhatók. Aki nem olvasta el a könyvet, ne kapjon elmarasztalást: a házi olvasással negatív élmény semmilyen formában ne asszociálódjék.

Ügyeljünk rá, hogy a házi olvasmány megbeszélése ne legyen „tananyagszagú": ne essen szó sem a jellemek rendszeréről, se a mű szerkezetének a sajátosságáról, se a stílus egyéni vonásairól. Mindez maradjon az olvasásórára vagy az irodalomórára.

3. Néma olvasás

A tanórán a tanuló többnyire *hangosan* olvas, legalábbis a pedagógus általában a hangos olvasási teljesítményét értékeli. A házi olvasmány olvasása azonban *némán* történik, hiszen csak néma olvasással érhető el a műélményhez kívánatos olvasási sebesség, valamint a szükséges intimitás is. E kettősség miatt szükségesnek látszik legalább nagy vonalakban áttekintenünk a hangos és a néma olvasás kérdéskörét[4].

3. 1. Az olvasás természetes formája a *hangos* olvasás. Ez könnyen belátható, ha arra gondolunk, hogy az írást mindenekelőtt a mondott szöveg rögzítésének az igénye hozta létre, az olvasás pedig ebből következően sokáig mintegy a betűkbe dermedt szavak „visszanyerésének" a művelete volt (vö. BALOGH 1921: 246). A néma, hangtalan olvasás persze kivételszerűen mindig előfordult, szélesebb körű térhódítására azonban csak a könyvnyomtatás megjelenése után került sor. Az olvasás elnémulását az olvasni való szövegek ugrásszerű növekedése tette szükségessé: az olvasási tempó növelésének

[4] A néma olvasás történetéről l. e kötet 235–242. oldalát!

kézenfekvő módjaként az idő- és energiaigényes artikuláció visszaszorítása kínálkozott. (Az artikuláció visszaszorult, de teljesen nem tűnt el. Változó intenzitású szubvokalizáció formájában megmaradt; az ún. „gyorsolvasási" módszerek fő törekvése éppen a szubvokalizáció teljes kiiktatására vagy legalábbis minimalizálására irányul, az olvasási tempó további növelése érdekében. Szépirodalmi szövegek olvasásakor viszont a szubvokalizáció jelenléte kifejezetten kívánatos: nélküle nem jöhet létre teljes műélmény[5].)

3. 2. A néma olvasás tehát *nem természetes* művelet, következésképpen *tanítani kell*. Akkor is így van, ha a látszat ellene szól ennek a kategorikus megállapításnak. Igaz ugyan, hogy évszázadok során nemzedékek sokasága sajátította el a néma olvasást célzott tanítás nélkül, mintegy spontán módon; ez azonban egy erőteljes objektív kényszer hatására történt így, ugyanis a gyermek természetes mese/fikcióigényét csak a néma olvasás készségének birtokában elégíthette ki. Mint már volt szó róla, e tekintetben a helyzet megváltozott — az olvasás többé nem feltétlenül domináns eszköze a fikcióigény kielégítésének, s ezzel eltűnt a néma olvasási technika spontán elsajátítását kikényszerítő körülmény.

S ez azt jelenti, hogy a néma olvasást is tanítani kell, ami nem könnyű feladat, ugyanis a hangos olvasással ellentétben ez a tevékenység jellegénél fogva rejtve van a pedagógus előtt. Az ehhez szükséges módszerek még kidolgozásra várnak, ugyanis egyáltalán nem meggyőző az az A. JÁSZÓ Anna által megfogalmazott álláspont, miszerint a néma olvasás gyakorlása az ún. követő olvasással megoldható (A. JÁSZÓ é. n. 78). Bár a követő olvasás során az artikuláció ténylegesen visszaszorul valamelyest, mivel azonban a tanulónak bármely pillanatban készen kell állnia a hangos olvasásra való áttérésre (ha a pedagógus őt szólítja fel), a visszaszorulás itt valószínűsíthetően csupán a hangerőre korlátozódik. Emellett a követő olvasás tempóját a hangosan olvasó tanuló diktálja, s ezáltal éppen a néma olvasás leginkább kívánatos sajátossága, a növekvő olvasási tempó nem érvényesülhet.

3. 3. Ahhoz, hogy felelősséggel válasszunk házi olvasmányt a tanulóinknak, feltétlenül szükséges, hogy viszonylag pontos képünk legyen róla, milyen teljesítményre képesek a néma olvasásban. Némiképp meglepődve tapasz-

[5] Ez abból következik, hogy míg az informatív szöveg főszereplője a jeltárgy, a szépirodalmi szövegben a nyelvi jel (a szó) egyenrangú a jeltárggyal; a szó elsődleges megjelenési formája pedig a hangzás (vö. ÉDER 1996: 31; PROUST 1996: 73).

taltuk, hogy a különböző programok nem szentelnek komolyabb figyelmet a néma olvasásnak, teljesítménynormákat pedig egyedül a Zsolnai-program tankönyveiben találtunk[6]; sajnos meglehetősen szétszórva, hol a nyelvtankönyvben, hol az irodalomkönyvben, hol pedig a *Múltunk, jelenünk* című olvasókönyvben. Nem kevésbé sajnálatos, hogy a követelmények megfogalmazása különböző mértékeket használ — hol betűket, hol szavakat, hol pedig mondatokat. Szigorúan ragaszkodva az itt található mennyiségi megjelölésekhez, közös nevezőre hoztuk az egyes követelményszinteket, s *percenként elolvasandó szószámban* fejeztük ki őket[7].

Kivételt ez alól a negyedik osztályos szintek jelentenek, itt ugyanis a program kifejezetten ismeretterjesztő szövegekre adja meg a teljesítménynormákat, s ezek a normák jóval magasabbak a harmadikban vagy akár nyolcadikban megkívánt teljesítményszinteknél. Nyilvánvalóan arról van szó (bár nem ártott volna leírni), hogy a program készítői itt az ún. válogató olvasásnak, a lényeg kiemelésének a képességére gondoltak. Mivel ezek az értékek szépirodalmi szöveg olvasására nem alkalmazhatók, a leginkább kézenfekvőnek tűnő megoldással a harmadikos és az ötödikes követelményszint átlagában jelöltük meg a negyedikes teljesítménynormát.

[6] A régi oktatási program (*Az általános iskolai nevelés és oktatás tanterve, Országos Pedagógiai Intézet, 1981*) a másodikosoktól „fél oldalnyi" (178. oldal), a harmadikosoktól 20-25 sornyi (189. oldal) szöveg néma olvasását várja el, időnormát azonban nem tüntet fel.

[7] A Zsolnai-program az időnormákba beleérti a szöveggel kapcsolatos feladatok elvégzését is. Mivel a Zsolnai-program szerint tanuló gyerekek elvárhatóan jobban olvasnak más programok szerint tanuló társaiknál, úgy gondoltuk, hogy — frissebb és megbízhatóbb támpont híján — a Zsolnai-program teljesítménynormái feladatmegoldás nélkül alkalmazhatók hipotetikus általános követelményszintként. Vitathatatlan ugyanakkor, hogy megbízható metodika kidolgozása után szükség lenne a tanulók néma olvasási teljesítményének a széles körű felmérésére.

4. számú táblázat

Osztály	2 (megfelelt)	3 (közepes)	4 (jó)	5 (jeles)
1. osztály[8]	7,5 szó/perc	11,25 szó/perc	22,5 szó/perc	22,5 szó/perc
2. osztály[9]	15 szó/perc	15 szó/perc	22,5 szó/perc	22,5 szó/perc
3. osztály[10]	18 szó/perc[11]	24 szó/perc	30 szó/perc	36 szó/perc
4. osztály[12]	20 szó/perc	27 szó/perc	33 szó/perc	40 szó/perc
5. osztály[13]	24 szó/perc	30 szó/perc	36 szó/perc	44 szó/perc
6. osztály[14]	25 szó/perc	31 szó/perc	36 szó/perc	50 szó/perc

4. Néhány általános iskolai házi olvasmány nyelvi szempontú vizsgálata

Tudatában kell lennünk annak, hogy a gyermekolvasó számára az irodalmi mű mindenekelőtt szövegként, nyelvi anyagként jelenik meg. A mű tartalma csupán akkor tárul fel a számára, ha ezt a nyelvi anyagot megfejtette, dekódolta. Minél kisebb a gyermek, következésképpen minél kevésbé gyakorlott olvasó, annál inkább így van ez. S gyakorta előfordul, hogy a gyermekolvasó már ezzel az első feladattal sem tud megbirkózni, vagy nagy nehezen esetleg igen, de ez szellemi energiájának olyan nagy hányadát köti le, hogy a műbefogadási folyamat további fázisaira (összefüggések megértése, az új tartalmi elemekre való rácsodálkozás, az ismert momentumokra való biztonságot nyújtó ráismerés stb.) a maradék szellemi energiából már nem futja.

A gyermekirodalomnak és az ifjúsági irodalomnak a pedagógusképző intézményekben történő oktatása során ez a körülmény nem kap elegendő figyelmet. E tantárgyaknak az olvasástanításhoz való kötődése igencsak la-

[8] Csillagjáró Fehér Ráró. Olvasókönyv az általános iskola 1. osztálya számára. Alkotó szerkesztő: Zsolnai József. Írták: Csík Endre, Farkas Julianna et al. Tankönyvkiadó, 1988. 137–138. o.

[9] Ismerd meg a világot! Olvasókönyv az általános iskola 2. osztálya számára. Alkotó szerkesztő: Zsolnai József. Írták: Csík Endre, Farkas Julianna et el. Tankönyvkiadó, 1987. 165–166. o.

[10] Múltunkról, jelenünkről. Olvasókönyv az általános iskola 3. osztálya számára. Alkotó szerkesztő: Zsolnai József. Írták: Csík Endre, Heffner Andrea, Máté Magdolna. Tankönyvkiadó, 1990. 165–166. o.

[11] A program 120 szó elolvasását várja el időmegjelölés nélkül. Az itt szereplő szószámot a táblázat egyéb értékeihez igazítva mi adtuk meg.

[12] Múltunk, jelenünk, jövőnk. Olvasókönyv az általános iskola 4. osztálya számára. Alkotó szerkesztő: Zsolnai József. Írták: Farkas Júlia, Kojanitz László et al. Tankönyvkiadó, 1997. 187–189. o.

[13] Magyar nyelv az általános iskola 5. osztálya számára. Alkotó szerkesztő: Zsolnai József. Írták: Csizmazia Sándor, Csizmazia Sándorné. Tankönyvkiadó, 1990. 193–194. o.

[14] Irodalom az általános iskola 6. osztálya számára. Alkotó szerkesztő: Zsolnai József. Írta: Zsolnai Józsefné, Zsolnai Anikó. Tankönyvkiadó, 1992. 188–189. o.

za, már ahol egyáltalán beszélhetünk ilyen kötődésről. A gyermekirodalmi és ifjúsági irodalmi műveket kizárólag az irodalom vizsgálata során általában szokásos módon közelítik meg, s így természetszerűleg gyakorta előfordul, hogy olyan művek kapnak kedvező értékelést, amelyek kevéssé alkalmasak gyermekolvasmány céljára. (Például: az irodalmi művek értékelésénél fontos szempont a *metaforikusság* megléte — és mélysége —, illetőleg hiánya. Ez a sajátosság azonban éppen gátló tényező lehet a gyermekek által történő olvasás során.)

4. 1. A vizsgálatba bevont művek kiválasztásának szempontjai

A vizsgálatba olyan műveket vontunk be, amelyeket valamely program házi olvasmányként ajánl az általános iskola 2–8. osztályában, illetve amely művek az iskolai gyakorlatban ilyen ajánlás nélkül is előfordulnak házi olvasmányként. „Kontroll-műként" szerepel Stendhal *Vörös és fekete* című regénye: ezt a művet senkinek sem jutna eszébe 8–14 éves gyerekekkel olvastatni, s ezért tanulságos lehet e mű nyelvi és szövegjellemzőinek az összevetése a házi olvasmányok megfelelő adataival.

4. 2. A vizsgálati szempontokról

Vizsgálatunk célja az egyes olvasmányok olyan mérhető, számszerűsíthető és ebből következően egymással összevethető nyelvi sajátosságainak a számbavétele volt, amelyek feltételezésünk szerint jelentékenyen befolyásolhatják a sikeres olvasást. Adataink egy része az olvasmányszövegek *tagoltságának* a mértékét próbálja meg feltárni: az önállóan olvasó gyermek számára ez igen fontos szempont, hiszen a jobban tagolt szöveget egyértelműen könnyebb áttekinteni; az adatok egy másik része a szókincsgazdaságot, valamint a különböző befogadási nehézségű szövegtípusok arányait rögzíti.

Természetesen tudatában vagyunk annak, hogy a vizsgálat által föltárt nyelvi és szövegadatok szerepe a sikeres olvasásban nem abszolút és kizárólagos. Hiába megfelelő egy könyv az általunk vizsgált szempontok alapján házi olvasmánynak, ha a témája távol áll a gyermektől, vagy egyszerűen csak unalmasan, rosszul van megírva. És fordítva: jó tanító szerencsés esetben sikerre vihet egy adott tanulócsoportban olyan művet is, amely vizsgálatunk egzaktságra törekvő szempontjai szerint erre teljességgel alkalmatlannak mutatkozik. Úgy gondoljuk azonban, hogy táblázatunk adatai az esetek jelentős részében figyelembe veendők, mivel a 8–14 éves gyermekek többségének az olvasási rutinja nem igazán szilárd, s az olvasási tevékeny-

ségből szerezhető műélményt és teljesítményélményt számottevő mértékben csökkenthetik a nem megfelelő nyelvi és szövegjellemzőket tartalmazó olvasmányok.

Az alábbiakban az 5. sz. táblázat (262–265) oldal) összeállításának a módszereit ismertetjük, indokoljuk, s helyenként utalunk a táblázatban szereplő adatok értelmezési lehetőségeire is.

Szerzői ív:

A szövegeknek a kiadói gyakorlatban alkalmazott „mértékegysége", 40 000 leütés, beleszámítva a szóközöket is. Azoknál a műveknél, amelyeknél a teljes szöveget vizsgálhattuk, a leütések számát a számítógép adta meg. A többi mű esetében hagyományos módon „n"-eztünk; ennek során a csonka sorokat is teljes soroknak számítottuk. A kétféle szempontú mérés természetesen hamis arányokat eredményezett volna. Ezért néhány mű esetében mindkét módon elvégeztük a mennyiség meghatározását, s így kirajzolódott a kétféle mérés eredményeinek aránya. A továbbiakban az ebből nyert együtthatóval korrigáltuk a hagyományos módon „n"-ezett művek terjedelmét.

Talán nem szükséges indokolni, miért fontos egy házi olvasmány valós szövegmennyiségének a pontos meghatározása, hiszen a „szemre" való becslés különösen gyerekkönyveknél igen nehéz az oldal- és betűméretek különbözősége, valamint az illusztrációk mennyiségének jókora eltérései miatt.

Átlagos fejezethossz (szavak száma):

A mű egésze felől elindulva a tagoltság első szintjét a fejezetek jelentik. Az új oldalon kezdődő, esetleg címmel ellátott fejezet a gyermek számára a mű jól elkülönülő, megragadható egysége, sok esetben mintegy iránymutatás arra, mennyit olvasson el a könyvből egyszerre. Mint látható, a vizsgált művek átlagos fejezethossza igen jelentős eltéréseket mutat, a *Bambi*ban és Fekete István regényeiben pedig egyáltalán nincs fejezetekre bontás. Természetesen ezekben a művekben is tagolódik a szöveg, az egy-két üres sorral elválasztott szövegegységek különállása viszont a gyermekolvasók többsége számára nem eléggé szembetűnő. A fejezetekre való tagolás hiánya különösen kirívó a viszonylag nagy terjedelmű *Tüskevár*ban.

Átlagos bekezdéshossz (szavak száma):

A fejezetek után a következő szint a bekezdés. A bekezdés valamilyen tartalmilag szorosan összetartozó esemény- vagy gondolatsor szövegbeli megjelenítése; már látványával is azt sugallja, hogy illik egy szuszra elolvasni. Nem szorul indoklásra, hogy a hosszabb bekezdések esetében a gyakorlatlan olvasó csak nehezen vagy egyáltalán nem képes ennek a követelménynek megfelelni.

A táblázatban szereplő adatok az *átlagos* bekezdéshosszról tájékoztatnak; ebben az átlagban benne foglaltatnak a párbeszédes részekben oly gyakori egy-két soros bekezdések is. Tehát a nem párbeszédes részek valós bekezdéshossza — a párbeszédes részek arányától függően — a közölt átlagnál 20–50 százalékkal magasabb lehet. Az is igaz viszont, hogy az ilyen szövegekben a hosszabb bekezdések csak ritkábban bukkannak elő, s velük így könnyebben megbirkózik az olvasó gyerek.

A bekezdések száma:

Az ebben az oszlopban szereplő számok a teljes bekezdésszám megadásával lényegében csupán az előző oszlop adatait kívánják szemléletesebbé tenni, valamint az ívszám után egy más „mértékegységben” megjelölni a szövegmennyiséget.

Az átlagos mondathossz (szavak száma):

A bekezdés után a következő szövegtagoltsági szint a mondaté. A mondat tartalmilag igen koherens nyelvi egység, feltétlenül egyszerre kell elolvasni, s az elolvasás befejeztéig a mondat szövegének minden szemantikai, grammatikai és szintaktikai elemét fejben kell tartani. A mondathossz még a gyakorlott olvasó számára is jelentős mértékben befolyásolja a szöveg olvashatóságát, s ez fokozottan érvényes a kevés gyakorlattal bíró kisgyermek esetében. Természetesen ebben az esetben sem tekinthető kizárólagosnak a mennyiségi kritérium, hiszen azonos hosszúságú mondat esetében sem teljesen mindegy, hogy mondjuk egy felsorolást tartalmazó egyszerű bővített mondatról vagy többszörösen összetett mondatról van-e szó. S még ez utóbbi esetben is jelentős különbség van a csupán mellérendelő tagmondatokat vagy a többlépcsős alárendelést tartalmazó összetett mondatok befogadásának nehézsége között. Gépi módszerrel azonban ilyen mélységű vizsgálatra nem nyílt lehetőségünk; úgy gondoljuk, hogy a mechanikus hosszmérés is figyelemreméltó adatokat mutat fel. Ha az ismét kiugró értéket mutató Gullivertől eltekintünk is, az átlagos mondathossz 5,5 és 14,9 szó között mozog,

tehát a szélső értékek közötti különbség csaknem háromszoros! Különösen elgondolkodtató, hogy a harmadikosokkal is olvastatott *Kincskereső kisködmön*ben (11,5 szó), valamint a negyedikben ajánlott *Kelé*ben (12,3 szó), *Robinson*ban (11,1 szó) és *A vadon szavá*ban (14,9 szó) nagyobb az átlagos mondathossz, mint a *Vörös és feketé*ben (10,2 szó).

A mondatok száma:

A bekezdések száma után ismét egy jól megragadható „mértékegységben" kifejezett mennyiségi érték.

Hány szavanként vannak tagoló írásjelek?

A mondaton belül az első pillantásra felfogható tagoltságot a központozási jelek adják. A két központozási jel közötti szövegrészt okvetlenül egy lendülettel kell elolvasni. A központozási jelek funkciója valójában kettős: *grammatikai* (ez az újabb keletű; a grammatikai célú központozás csupán az írásbeliség szélesebb körű elterjedésével bontakozott ki), valamint *akusztikai* (vö. KESZLER, 60). (A két funkció gyakorta csak nehezen választható el egymástól.) Az akusztikai funkció a szövegnek a szövegalkotó szándékai szerinti helyes belső („néma") intonálását segíti. Ezért a gazdag központozás két okból is igen jelentős mértékben járul hozzá egy szöveg könnyű olvashatóságához: egyfelől csökkenti a feltétlenül egy lendülettel elolvasandó szövegmennyiséget, másfelől több támpontot ad a szövegértelmezéshez elengedhetetlenül fontos helyes belső intonálásra.

Az oszlop adatai 2,3 és 4,4 között mozognak (ha a Gullivertől ismét eltekintünk), ami jelentős szóródásnak tekinthető. Legalábbis elgondolkodtató, hogy a *Kincskereső kisködmön* esetében az érték ugyanúgy 3,8, mint a *Vörös és feketé*ben. A központozás gazdagsága egyébként természetesen nem kizárólag az író „jó szándékától" függ: a magyar helyesírás igencsak szigorúan szabályozza a központozási jelek használatát. Áttételesen azonban a szövegalkotónak meghatározó szerepe van e tekintetben is — a bonyolult tartalom vagy az inadekvát stílusú kifejtés jelentős hatással van az írásjelhasználatra.

5. számú táblázat

Szerző, cím ***(A dőlt betűs művek esetében a teljes szöveget vizsgáltuk)***	**Szerzői ív**	**Átlagos fejezethossz (szavak)**	**Átlagos bekezdéshossz (szavak)**	**Bekezdések száma**	**Átlagos mondathossz (szavak száma)**	**Mondatok száma**	**Hány szavanként vannak tagoló írásjelek?**
Aszlányi Károly: Kalandos vakáció	3,6	764	21	868	9,0	2036	3,5
Bálint Ágnes: Frakk, a macskák réme	1,8	1339	22	492	7,7	1383	3,3
Benedek Elek: Többsincs királyfi	17,0	1845	22	4116	13,8	6670	3,5
Collodi: Pinokkió	4,7	793	17	1680	8,8	3243	3,0
Defoe: Robinson	10,9	2995	54	1002	11,1	4862	4,3
Fekete István: Kele	10,2	-	30	2657	12,3	6481	3,7
Fekete István: Tüskevár	13,2	-	20	5264	7	15 039	3,0
Fekete István: Vuk	2,4	-	22	866	7,8	2443	3,5
Jókai Mór: A kőszívű ember fiai	27,4	2809	20	7138	10	14 021	3,9
Gárdonyi Géza: Egri csillagok	25,3	1426	14	9825	7,6	17 853	3,4
Kästner: A két Lotti	3,1	1521	16	1141	6,4	2894	3,0
Lázár Ervin: A Négyszögletű Kerek Erdő	4,5	1979	12	1878	5,5	3972	2,3

5. számú táblázat

Átlagos szó-hossz (grafé-mák száma)	A 10 grafé-mánál hosz-szabb sza-vak %-os aránya	Szavak száma	Type/ token és token/ type ér-ték	Pár–beszéd (száza–lék)	Elbeszé–lés (száza-lék)	Leírás és belső tör-ténés el-beszélése (százalék)	Olvasás idő (Zsolnai-féle teljesítmény-norma, közepes szint) (óra, perc)
5,5	6,48	18 338	477 (2,1)	53,3	46,7	0	12^h 44’(3. o.) 11^h 19’ (4. o.)
5,6	7,23	10 712	499 (2,0)	33	67	0	11^h54’ (2. o.)
5,1	5,14	92 251	351 (2,85)	26,8	73,2	0	56^h 57’ (4. o.)
5,4	5,56	28 555	452 (2,21)	57,8	42,2	0	19^h 50’ (3. o.) 17^h 37’ (4. o.)
5,9	5,66	53 906	516 (1,94)	3,5	90,5	6,0	33^h 17’ (4. o.)
5,1	5,0	79 718	459 (2,18)	23,5	43,3	33,2	49^h 13’ (4. o.)
5,0	4,36	105 276	421 (2,38)	32,4	29,6	38,0	64^h 59’ (4. o.)
5,1	4,40	19 057	469 (2,13)	12,8	77	10,2	13^h 14’ (3. o.) 11^h 4’ (4. o.)
5,2	4,53	135 450	429 (2,33)	39,8	53,1	7,1	83^h 37’ (4. o.) 72^h 49’ (6. o.)
5,6	6,38	140 428	557 (1,79)	52,6	28,9	18,5	68^h 50’ (7. o.)
5,6	7,55	18 257	493 (2,03)	25	40,5	34,5	11^h 16’ (4. o.)
5,9	6,58	21 764	448 (2,23)	57	30,7	12,3	15^h 7’ (3. o.) 13^h 26’ (4. o.)

5. számú táblázat

Szerző, cím	Szerzői ív	Átlagos fejezethossz (szavak)	Átlagos bekezdéshossz (szavak)	Bekezdések száma	Átlagos mondathossz (szavak száma)	Mondatok száma	Hány szavanként vannak tagoló írásjelek?
London: A vadon szava	5,1	3746	72	365	14,9	1854	4,4
Mark Twain: Tom Sawyer kalandjai	8,6	1385	30	1709	10	5126	3,5
Milne: Micimackó	3,5	1787	14	1289	6,2	2870	2,8
Molnár F.: A Pál utcai fiúk	7,8	4184	19	2162	7,8	5364	3,4
Móra Ferenc: Kincskereső kisködmön	6,6	1482	24	1435	11,5	2977	3,8
Móricz Zsigmond: Légy jó mindhalálig	14,8	6640	23	3454	9,2	8680	3,2
Saint-Exupéry: A kis herceg	2,3	433	15	768	5,8	2031	2,8
Salten: Bambi	5,4	-	19	1731	6,2	5303	2,7
Swift: Gulliver utazása Lilliputban	2,7	2101	63	269	22,6	747	4,8
Tatay Sándor: Kinizsi Pál	4,8	1181	26	999	8,7	3400	3,5
Tersánszky J. Jenő: Misi Mókus kalandjai	2,7	673	18	918	6,7	2397	3,1
Stendhal: Vörös és fekete	25,9	2754	31	4182	10,2	12181	3,8

5. számú táblázat

Átlagos szó-hossz (grafé-mák száma)	A 10 grafé-mánál hosz-szabb szavak %-os aránya	Szavak száma	Type/ token és token/ type ér-ték	Pár–beszéd (száza–lék)	Elbeszé–lés (száza-lék)	Leírás és belső tör-ténés el-beszélése (százalék)	Olvasás idő (Zsol-nai-féle teljesít-ménynorma, köze-pes szint) (óra, perc)
5,6	6,94	26 221	559 (1,79)	4,9	72,8	22,3	16^h 11’ (4. o.)
5,5	6,66	51 255	497 (2,01)	23,2	56,4	20,4	33^h 18’ (4. o.) 28^h 29’ (5. o.)
5,5	5,12	17 873	422 (2,37)	59,7	40,3	0	12^h 24’ (3. o.) 11^h 2’ (4. o.)
5,1	4,86	41 843	493 (2,03)	26	58,3	15,7	25^h 50’ (4. o.) 23^h 15’ (5. o.)
5,5	3,92	34 087	482 (2,07)	22,2	51,3	26,5	23^h 40’ (3. o.) 21^h (4. o.)
5,1	4,51	79 676	473 (2,11)	22,8	56,9	20,3	35h54 (8. o.)
5,4	6,15	11 687	462 (2,16)	45,7	54,3	0	8^h 7’ (3. o.) 7^h 13’ (4. o.)
5,3	5,68	32 281	524 (1,91)	13,6	50,6	35,8	22^h 50’ (3. o.) 20^h 18’ (4. o.)
6,3	17,91	16 813	5,58 (1,79)	0	90	10	10^h 23’ (4. o.)
5,2	4,59	25 984	504 (1,98)	31,1	47,5	21,4	20^h 33’ (3. o.) 18^h 15’ (4. o.)
6,4	6,1	16 153	438 (2,28)	64	36	0	17^h57’ (2. o.)
5,8	8,03	127 719	560 (1,79)	36,3	36,6	27,1	-

Átlagos szóhossz (grafémák száma):

A két írásjel által közrefogott „szövegszelet” után a következő tagolási egység a *szó*. A szavak átlagos hossza a még olvasástechnikai gondokkal küszködő kezdő könyvolvasó számára nem elhanyagolható szempont. Az oszlopban található adatok első pillantásra nem mutatnak jelentős szóródást, de ha figyelmesebben szemügyre vesszük az adatokat, kiderül, hogy a legalacsonyabb (5,0) és a legmagasabb (5,8) érték között a különbség 16%-os (ha eltekintünk a *Gulliver*nek még a *Vörös és feketé*ét is meghaladó kirívóan magas értékétől); ezen a nyelv által amúgy nagymértékben determinált szinten ez igazán nem elhanyagolható.

A 10 grafémánál hosszabb szavak százalékos aránya:

Természetesen az átlag gyakran igen jelentős értékszóródásokat fedhet el. Ezért szükségesnek tartottuk azt is megvizsgálni, hogy a hosszabb (tíznél több grafémát) tartalmazó szavak aránya milyen a teljes szómennyiségben. Mint az adatokból látható, jelentős különbségek is mutatkozhatnak. Például az átlagos szóhossz a *Kincskereső kisködmön*, a *Micimackó* és a *Pinokkió* esetében egyaránt 5,4 graféma, a tíz grafémánál hosszabb szavak aránya viszont Móra művében csak 3,92%, a *Micimackó*ban 5,12%, a *Pinokkió*ban pedig 5,56%. (Úgy tűnik egyébként, hogy azonos átlagos szóhossz mellett a fordításokban nagyobb sűrűséggel fordulnak elő hosszabb szavak, mint az eredeti magyar művekben.)

Szavak száma:

Ismét a teljes szöveg mennyiségi adatának az ismétlése egy szemléletesebb, közvetlenebbül felfogható mértékegységben.

Type/token érték:

Type = jeltípus, lexéma; *token* = jel, szóelőfordulás. A G. V. HOZ által kezdeményezett, majd G. HERDAN által részleteiben kidolgozott módszer egy adott szöveg szókincsgazdagságának a nyelvstatisztikai feltárására szolgál (vö. NAGY FERENC 1986: 69–72). A módszer széles körben használatos a sérült személyek nyelvhasználatának, valamint az idegennyelv-oktatás eredményességének a mérésére. Irodalmi művek vizsgálatára ritkán alkalmazzák, de ez is előfordul; a *Világirodalmi lexikon* adatokat közöl több neves író művének a type/token értékéről. A puskini életmű például 544 777 szóból áll, s ebben a költő 21 197 különböző szót írt le, tehát a type/token érték 0,0389. Arany János az 56 177 szavas Toldiban 2873 különböző szót hasz-

nál, a type/token érték itt 0,0511. A két érték természetesen nem hasonlítható össze, mivel egy nagyobb szószámú szövegben (korpuszban) nagyobb az egyes szavak ismétlődésének a valószínűsége. Ha azonban minden műből egy azonos méretű korpuszt választunk ki azonos módszerrel, akkor az eredmények már összevethetők.

Mi ezt tettük a vizsgált házi olvasmányokkal. Véletlenszerűen mindegyikből egy tömbben 1000-1000 szavas korpuszt választottunk ki, s ezeket a korpuszokat vizsgáltuk. Az eredmények elvileg 0,001 és 1 között szóródhattak: 0,001 lett volna az érték, ha az 1000 szavas szöveg kizárólag egyetlen szó ezerszeres ismétlődéséből állt volna, 1 pedig akkor, ha egyetlen ismétlődő szó sem lett volna a szövegben. Mint látható, az értékek 0,351 és 0,585 között szóródtak: az értékek elől a jobb érzékelhetőség kedvéért elhagytuk a nullát. Így például a Micimackónál szereplő *422* azt jelenti, hogy a mű szövegéből találomra kiválasztott 1000 szavas szövegrészletben 422 különböző lexéma fordult elő.

Token/type érték: a *type/token* érték reciproka. Azt fejezi ki, hogy a korpuszban használt lexémák átlagosan hányszor ismétlődnek. Ez az érték egy másik szempontból s talán szemléletesebben világítja meg a kiválasztott szöveg szóhasználatát. A Micimackó esetében ez az érték 1000/422=2,37. A token/type értékeket zárójelben közli a táblázat.

Ez a vizsgálat — amelynek elvégzésénél a számítógép csak szerény segítséget nyújthatott — természetesen külön lexémaként különítette el a homonim alakokat, viszont nem tudta kezelni a poliszémiát, még kevésbé a szavak metaforikus használatát. Ily módon a kapott értékek önmagukban nem nyújtanak alapot általános érvényű következtetések levonására a szöveg jelentésgazdagságát illetően, ám a többi mérési adathoz hasonlóan fontos adalékként szolgálhatnak az egyes művek általános megítéléséhez.

A szövegtípusok:

A különböző szövegtípusokat nem feltétlenül a szövegtanban használatos kritériumok alapján különítettük el, hanem az olvasási nehézség fokai szerint.

A tapasztalatok azt mutatják, hogy a legkönnyebben olvasható szövegrészek a **párbeszédek**. (A szövegtani felosztás szerint a párbeszéd nem önálló szövegforma, hanem az *elbeszélés*nek — narrációnak — egy sajátos megjelenési formája, amelyet talán dialogizált narrációnak nevezhetnénk.) A pár-

beszéd nem absztrahál, lényegében csupán egy virtuálisan elhangzott szöveg írásbeli lejegyzése.

Az **elbeszélés** valamilyen cselekvés- vagy eseménysor nyelvi eszközökkel való rögzítése. Az elbeszélés már óhatatlanul absztrahál, a bemutatott cselekvéssorból a lényeges elemeket emeli ki (még a legegyszerűbb cselekvésnek sem rögzíthető nyelvileg minden eleme, mert akkor a nyelvi anyag végtelenül és unalmasan hosszú lenne), a hiányzó elemekkel a befogadó fantáziája egészíti ki a történetet. Az elbeszélés esetében a befogadótól sokkal nagyobb aktivitás váratik el, mint a párbeszédnél, ezért az elbeszélő részek nehezebben olvashatók. Könnyíti valamelyest az olvasást az a körülmény, hogy az elbeszélő szöveg általában *dinamikus*. Mivel azonban a dinamikus jelleg csak a külső történéseket elbeszélő szövegekre jellemző, kizárólag az ilyen szövegeket soroltuk ebbe a kategóriába. A belső történéseket elbeszélő, valamint a reflektív szövegeket a *leíró* szövegrészekkel egy kategóriába soroltuk, alárendelve a szövegtani rendszerezési szempontokat a jelen vizsgálat gyakorlati célkitűzéseinek[15].

A **leíró** szövegrészek befogadása a legnehezebb. A felületes vagy gyakorlatlan olvasó (nemcsak a gyerek, hanem a felnőtt is) hajlamos az ilyen szövegeket csak átfutni vagy egyszerűen átugrani. A befogadó fantáziájára az ilyen szövegek olvasásakor hárul a legnagyobb teher, mivel valamilyen érzékszervileg — legtöbbször vizuálisan — felfogható jelenséget kell a szimbolikus (nyelvi) jelekből belső képlátása segítségével „újrateremtenie". A *leíró* részek ráadásul a lényegükből adódóan *statikusak*, nem nyújtják a dinamikus tartalmú szövegek változatosságélményét. Emellett leírások a bemutatott tárgynak (pl. tájnak, hang- vagy más érzékszervileg appercipiálható jelenségnek) — az elbeszélő szövegrészekhez hasonlóan — csak a szövegalkotó által leglényegesebbnek ítélt elemeit tartalmazzák, a kiegészítés itt is a befogadó fantáziájára hárul. Mint az előző bekezdésben már szó esett róla, befogadási nehézség tekintetében a leírásokkal egy kategóriába esnek a belső történést elbeszélő és a reflektív szövegrészek is, ezek ugyanis nem

[15] A *párbeszédes* és az *elbeszélő* szövegforma könnyebb befogadhatóságának tapasztalati tényét támasztja alá az a körülmény is, hogy mindkét szövegforma érzékelhetően orális eredetű, s a szóbeli nyelvhasználatnak ma is domináns eleme. Ebből adódóan a befogadó hangemlékek formájában rendelkezik az ilyen szövegek intonálási sémáival, így könnyen létrejön az ún. „néma intonálás", ami többnyire — a kevéssé gyakorlott olvasó esetében elengedhetetlenül — a megértés feltétele. Ezzel szemben a *leírás* és a *reflexió* kimutathatóan az írásbeliség terméke, a szóbeli nyelvhasználatban ma is ritkán fordul elő, s így velük kapcsolatos hangemlékei a felnőtt embernek is kevéssé vannak. A gyermek számára — akinek nyelvtudatában az írásbeliség még nem vert mély gyökereket — ez a különbség meghatározó jelentőségű.

valóságos történést beszélnek el, s ezáltal inkább statikus, mint dinamikus jellegűek.

A táblázatban szereplő százalékos adatok a teljes szövegek 5–20 százalékát kitevő, 3-4 helyről véletlenszerűen kiválasztott szövegminták vizsgálatát tükrözik. Az ilyen minták alapján végzett vizsgálatok általában 85–95%-os pontosságú eredmény nyújtanak.

Olvasási idő (a Zsolnai-féle teljesítménynorma szerint):

Kézenfekvő, hogy a tanítónak vagy magyartanárnak nem árt tudnia, ténylegesen mennyi időre van szüksége a gyereknek a házi olvasmányként kijelölt könyv elolvasásához. Az idő kiszámításánál nem voltunk tekintettel a mű nehézségi fokára — mivel ez a feltárt, számszerűleg megragadható jellemzők ellenére sem nélkülözne szubjektív elemeket —, hanem csupán a műben előforduló szavak számát osztottuk az egyes évfolyamokon a közepes tanulók számára előírt percenkénti teljesítménynormával. Az azért persze a tévedés kockázata nélkül valószínűsíthető, hogy a sok párbeszédet és kevés leírást tartalmazó művek esetében a gyerekek alapos olvasás feltételezése mellett is nagyobb sebességet érnek el, mint azoknál a műveknél, amelyekben túlteng a leírás és alig található párbeszéd. Jelentősen befolyásolhatják az olvasási sebességet a szövegek tagoltsági mutatói is: az átlagos szóhossz, bekezdéshossz, mondathossz stb.

S mint ezt már többször hangsúlyoztuk, az olvasás sebességét és egyáltalán sikerességét lényegesen befolyásolhatják olyan körülmények is, amelyek számszerűleg nem megragadhatók: a könyv témája, a gyerek motiváltsága és egyéb hasonló tényezők.

A táblázatban szereplő időmegjelelölések mindazonáltal tekinthetők egy óvatosan kezelendő sztenderdnek, s így megérdemelnek egy kis utánagondolást. Ha abból indulunk ki, hogy egy negyedikes gyerektől átlagosan napi fél óra, egy hatodikostól pedig egy óra könyvolvasás várható el, akkor azt az eredményt kapjuk, hogy a negyedikes tanuló 167 napig (a vasárnapokat és ünnepnapokat is beleértve bő öt hónapon át), a hatodikos pedig 73 napig (szünnap nélkül két és fél hónapon át) olvassa a *Egri csillagok*at. (A Zsolnai-program negyedikben ajánlja az *Egri csillagok*at.) Felettébb kérdéses, hogy az ilyen korú gyermekekben van-e akkora kitartás, amely lehetővé tenné hónapokon át egy adott tevékenység napi rendszerességgel visszatérő végzését. Hasonló problémákat vet fel a negyedik osztályban olvastatott *Tüskevár* is, amelynek az elolvasásához 65 óra, azaz 130 nap (négy hónap-

nál hosszabb idő) szükséges. S akkor még figyelmen kívül hagytuk a 38%-nyi leíró szöveg miatt felmerülő, évtizedek óta tapasztalt nehézségeket. Arról pedig már nem is szólva, hogy a *Tüskevár*ban található leírások zöme természetleírás, s a 9-10 éves gyerekek általában még igen mérsékelt fogékonyságot mutatnak a természeti szépségek iránt — ők inkább a nagyobbrészt szabályos, szimmetrikus elemeket tartalmazó látványokat érzik szépnek.

Sorolhatnánk tovább a szövegvizsgálatok által sugallt következtetéseket, de talán ennyi is elegendő annak bizonyítására, hogy nem haszontalan dolog ilyen elemzésnek is alávetni azokat a műveket, amelyeket tanítványaink kezébe adunk.

* * *

A fenti eszmefuttatásban kísérletet tettünk a házi olvasmányok és általában a gyermekek olvasása kérdéskörének a szokásostól némileg eltérő megközelítésére. Úgy gondoljuk, hogy a szöveg számszerűsíthető formai jegyeire irányuló — s a tartalmi vonatkozásoktól elvonatkoztató — vizsgálatunk összhangban van a modern irodalomtudománynak és nyelvtudománynak azzal a tendenciájával, amely a korábbinál jóval nagyobb figyelmet szentel a jelölőnek — és az olvasó gyermek is a jelölővel találja magát szemben: a jelöltig vagy eljut, vagy nem.

Természetesen nem hihetjük, hogy az általunk felvetett szempontok alkalmazása révén gyógyír található az olvasáskultúránkban tapasztalható vészhelyzetre, hiszen ennek kiváltó okai jóval mélyebben gyökereznek annál, mintsem hogy az iskola felszámolhatná őket. Bizonyos korlátozott lehetőségek azonban kétségkívül rendelkezésére állnak az oktatásnak. Célunk az volt, hogy lépéseket tegyünk e lehetőségek feltárásának a hosszú, még előttünk álló útján. Ha sokan együtt gondolkodunk a „vészhelyzet” által megkövetelt módszerek, eljárások és stratégiák kimunkálása érdekében, akkor esetleg sikerülhet megfordítanunk a bevezető részben felvázolt hanyatlást, s tíz esztendő múlva talán kevesebb olyan gyermek lesz Magyarországon, akit „ki lehet üldözni a világból” azzal, hogy valamit el kell olvasnia.

A tét ugyanis nemcsak az iskolai irodalmi nevelés sikere, s ezáltal az irodalom jövője, még csak nem is az olvasáskultúra megmentése, hanem az emberiség által az elmúlt évezredek folyamán fokozatosan elért interiorizált írásbeliség megóvása a megkezdődött enyészettől.

IRODALOMJEGYZÉK

Aarons L. (1971): Subvocalization: Aural and EMG feedback in reading. In: *Perceptual Motor Skills, 33*. [1971] 271–306.

Adamik Tamás (1998): *Antik stíluselméletek Gorgiastól Augustinusig. Stílus, kritika, értelmezés.* Budapest: Seneca Kiadó.

Adamik Tamás (1999): Előszó. In: Arisztotelész: *Rétorika.* Fordította, a bevezetést és a jegyzeteket írta Adamik Tamás. Budapest: Telosz Kiadó.

Adamik Tamás (2005): A szóképek rendszere az antik retorikában. In: A. Jászó Anna – Aczél Petra: *A szóképek és a szónoki beszéd.* Budapest: Trezor Kiadó. 15–28.

AkH. 1923: *A magyar helyesírás szabályai.* Második kiadás. Budapest: Magyar Tudományos Társulatok Sajtóvállalata Rt.

AkH. 1943: *A magyar helyesírás szabályai.* Nyolcadik, javított és bővített kiadás. (Harmadik lenyomat.) Budapest: a Magyar Tudományos Akadémia kiadása, 1943.

Alarcos Llorach, Emilio (1981): Condicionamientos gráficos en la fonética del español. In: *Actas de II congreso internacional de lengua española.* Las Palmas, 1981. 35–44.

Arisztotelész (1982): *Poétika.* Fordította Sarkadi János. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.

Arisztotelész (1999): *Rétorika.* Fordította, a bevezetést és a jegyzeteket írta Adamik Tamás. Budapest: Telosz Kiadó.

Atkinson, Rita L., Atkinson, Richard C. et al. (1997): *Pszichológia.* Budapest: Osiris.

Bal, Mieke (1998): A leírás mint narráció. In: Thomka Beáta (szerk.): *Történet és fikció. Narratívák 2.* Budapest Kijárat Kiadó. 135–171.

Balázs Géza (1998): A nyelvtan jó! Új iskolai kommunikációs szükségletek a digitális-információs forradalom árnyékában. In: *Magyartanítás*, 1998/2. 22–29.

Balázs Géza (2001): *Magyar nyelvstratégia.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

Bally, Charles (1912): Le style indirect libre en français moderne. In: *Germanisch–Romanische Monatschrift II.* 549–556; 597–606.

Bally, Charles (1914): Figures de pensée et formes linguistiques. In: *Germanisch–Romanische Monatschrift VI.* 405–422; 456–470.

Balogh József (1921): *„Voces paginarum". Adalékok a hangos olvasás és írás kérdéséhez.* Budapest: Franklin-Társulat Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda.

Balogh József (1998): Adalékok a hangos és hangtalan olvasás magyarázatához. In: Nyíri–Szécsi 1998. 225–243.

Balatoni Teréz (1996): A „Fahrenheit-effektus". In: *Új Pedagógiai Szemle,* XLVI. évfolyam, 1996. 3. szám, 3–9.

Bárczi Géza (1996): *A magyar nyelv életrajza.* Budapest: Custos Kiadó.

Bárdos László – Szabó B. István – Vasy Géza (szerk.) (2001): *Irodalmi fogalmak kisszótára, kiegészítésekkel.* Budapest: Korona Kiadó.

Barthes, Roland (1997): *S/Z.* Mahler Zoltán fordítása. Budapest: Osiris Kiadó.

Bence György – Kis János (1970): A nyelv a mindennapi életben. In: Telegdi Zsigmond (szerk.): *Általános nyelvészeti tanulmányok.* Budapest: Akadémiai Kiadó. 17–55.

Benczik Vilmos (1998): Irodalmi kánon és olvasóvá nevelés. In: *Magyartanítás,* XXXIX. évfolyam, 1998. 2. szám, 19–20.

Benczik Vilmos (2001): *Nyelv, írás, irodalom — kommunikációelméleti megközelítésben.* Budapest: Trezor Kiadó.

Benkő Loránd (1960): *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában.* Budapest: Akadémiai.

Berkeley, George (1985): Tanulmány az emberi érzékelés alapelveiről. In: *Tanulmány az emberi megismerés alapelveiről és más írások.* Budapest: Gondolat. 147–272.

Bischoff, Bernhard (1990): *Latin Paleography. Antiquity and the Middle Ages.* Cambridge: Cambridge University Press.

Blanc, M. (1998): *A nyelv labirintusa.* Budapest: Holnap Kiadó.

Bloomfield, L. (1933): *Language*. London: George Allen & Unwin Ltd. (1970).

Boehm, Gottfried, ed. (1995): *Was ist ein Bild?* 2nd. ed. München: Wilhelm Fink Verlag.

Bókay Antal: Nietzsche és Freud. http://www.c3.hu/scripta/replika/1920/bokay.htm

Bowman, Alan K. (1991): Literacy in the Roman empire: mass and mode. In: Beard, Mary (ed.): *Literacy in the Roman world.* Ann Arbor, MI, 1991. Journal of Roman Archeology, Supplementary Series Number 3. 119–131.

Buben, Vladimír. (1935): *Influence de l'ortographe sur la prononciation du français modern.* Bratislava: Spisy Filosofické Fakulty University Komenského v Bratislavě.

Bunak, V. V. (1974): A gondolkodás és a nyelvi képesség fejlődési szakaszai és kutatásuk útjai. In: Pap Mária 1974. 259–283.

Burke, Kenneth (1945): A négy alapvető trópus. Barkász Emőke fordítása. *Helikon* XLIII. évfolyam (1997) 1–2. szám, 46–57.

Butor, Michel (1971): *Irodalom, fül és szem.* Budapest: Európa Könyvkiadó.

Bühler, Karl (1965): *Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache.* 2., unveränderte Auflage. Stuttgart: Gustav Fischer Verlag.

Büky Béla (1986): *A pszichikumra vonatkozó szókincs korai rétege a magyarban.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

Cameron, Road (1994): A világgazdaság rövid története a kőkorszaktól napjainkig. Budapest: Maecenas Könyvkiadó.

Casson, Herbert N. (1910): *The History of the Telephone.* Chicago: A. C. McClurg & Co.

Chandler, Daniel (2002): *Semiotics. The Basics.* London: Routledge.

Chartier, Roger (1987): The Practical Impact of Writing. In Chartier, Roger (ed.): *A History of Private Life III.* Cambridge: Harvard University Press. 111–159.

Cicero (1987): A szónok. In: *Cicero válogatott művei.* Válogatta Havas László. Budapest: Európa.

Cipolla, Carlo M. (1969): *Literacy and development in the West.* London: Penguin Books.

Coleman, Joyce (2003): Túl Ongon: a szóbeliség-írásbeliség módosított elméletének alapjai. Lehmann Miklós fordítása. In: Neumer 2003. 110–142.

Cornificius (1987): *A C. Herenniusnak ajánlott rétorika.* Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Adamik Tamás. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Coulmas, Florian (1989): *The Writing Systems of the World.* Oxford: Basil Blackwell.

Coy, Wolfgang (2002): Szöveg és hang. A számítástechnika változó szerepe a kommunikációban. In: Nyíri Kristóf (szerk.): *Mobilközösség, mobilmegismerés.* Tanulmányok. Budapest: MTA Filozófiai Kutatóintézete. 79–89.

IRODALOMJEGYZÉK

Coye, Dale F. (1998): Orthoepic Piracy: Spelling Pronunciations and Standard English. In: *American Speech*, vol. 73, no. 2 (Summer 1998). 178–196.

Crystal, David (1998): *A nyelv enciklopédiája.* Budapest: Osiris.

Cuddon, J. A. (1999): *Dictionary of Literary Terms & Literary Theory.* London: Penguin Books.

Culler, Jonathan (1975): *Structuralist Poetics: Structuralism, Linguistics and the Study of Literature.* London: Routledge & Paul Kegan.

Culler, Jonathan (1985): *Flaubert. The Uses of Uncertainty.* Revised edition. Ithaca–London: Cornell University Press.

Czeizer Zoltán (1998): A hangos olvasástól a második szóbeliségig. Bevezetés Balogh József „Voces paginarum" című írásához. In: *Replika,* 1998/31–32. sz. 221–225.

Csíkvári Gábor (1998): *Kalliopé a Mária téren. Elemzések a magyar regény közelmúltjából.* Budapest: Trezor Kiadó.

De Mauro, Tullio (1963): *Storia linguistica dell'Italia unita.* Bari: Editori Laterza.

Deme László (1965): A Kazinczy-érmek, és a helyes magyar kiejtés kérdései. *Nyr.* 1965. 188–200.

Deme László (1967): Kiejtésünk vitatott kérdései. In: Grétsy László – Szathmári István (szerk.): *Helyes kiejtés, szép magyar beszéd.* Budapest: Tankönyvkiadó. 23–58.

Deme László (1984): *A beszéd és a nyelv.* Budapest: Tankönyvkiadó.

Deme László (1994): *Nyelvünkről, használatáról, használóiról. Tanulmányok.* Szeged: JGYTF Kiadó.

Deme László (1999): Az anyanyelvészet fogalma és társadalmi feladatai. In Glatz Ferenc (szerk.): *A magyar nyelv az informatika korában.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia. 49–56.

Demeter Tamás (1998): A hangos olvasás problémája. *Világosság*, 39. 11. 47–57.

Demeter Tamás (2003): A szkepticizmus színeváltozása. In: Neumer 2003. 167–179.

Derrida, Jacques (1992): *Grammatológia.* Első rész. Transzformálta Molnár Miklós. Szombathely: Életünk — Magyar Műhely.

Derrida, Jacques (1998): *A disszeminácio.* Orbán Jolán fordítása. Pécs: Jelenkor Kiadó.

Dracsuk, Viktor (1983): *Évezredek útjain. Amiről az írásjegyek mesélnek...* Budapest–Uzsgorod: Móra Könyvkiadó – Kárpáti Kiadó.

Eco, Umberto (1976): A metafora szemantikája. Berényi Gábor fordítása. In: Eco, Umberto: *A nyitott mű.* Budapest: Gondolat. 320–364.

Eco, Umberto 1984: *Semiotics and the Philosophy of Language.* London: The MacMillan Press Ltd.

Eco, Umberto (1998): A tökéletes nyelv keresése. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó.

Éder Zoltán (1996): „Én hangosan írok". Hangzás és íráskép viszonya Babits Mihály *A gólyakalifa* című regényében. In: Bolla Kálmán (szerk.): *Írott szöveg — hangzó forma.* Egyetemi Fonetikai Füzetek 18. Budapest: ELTE BTK Fonetikai Tanszék. 31–35.

Eichenbaum, Borisz Mihajlovics (1974): *Az irodalmi elemzés.* Budapest: Gondolat Kiadó.

Erfurt, Jürgen (1996): Sprachwandel und Schriftlichkeit. In: Günther, Hartmut – Ludwig, Otto: *Schrift und Schriftlichkeit — Writing and Its Use. Ein interdisziplinäres Handbuch internationaler Forschung / An Interdisciplinary Handbook of International Research.*

Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft. Band 10.2. Berlin – New York: Walter de Gruyter. 1387–1404.

Erős Ferenc (1979): Életpszichológia és művészetpszichológia: Lukács György 1' jelzőrendszer-elméletéről. In: Bálint Éva (szerk.): *A közvetítő. Egy irodalomtanár emlékezete.* Budapest: Tankönyvkiadó.

Fábián Pál (1967): *Az akadémiai helyesírás előzményei.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

Fekete László (1995)*: Kiejtési szótár.* Második, bővített kiadás. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Ferencz Sándor (2001): A modern informatikai eszközök hatása információs habitusunkra. In: Nyíri Kristóf (szerk.): *Mobil információs társadalom.* Tanulmányok. Budapest: MTA Filozófiai Kutatóintézete. 55–62.

Flusser, Vilém (1997): *Az írás. Van-e jövője az írásnak?* Budapest: Balassi Kiadó – BAE Tartóshullám – Intermedia.

Fónagy Iván (1963): A metafora a fonetikai műnyelvben. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Fónagy Iván (1989): *A költői nyelv hangtanából.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

Fónagy Iván (1996): A nyelvi félrenevelésről. In: *Irodalomtörténet,* 1996/1–2. 10–22.

Fónagy Iván (1998): A kognitív metaforáról. In: Zoltán 1998, 140–53.

Fónagy Iván (é. n.): *A költői nyelvről.* Budapest: Corvina.

Földi Éva (1990): A beszéddallam észlelése. (Egy intonáció-észlelési kísérlet részeredményei). In: *Studia in honorem K. Bolla. Oblata collegis et discipulis.* Szerk. Földi Éva. Egyetemi Fonetikai Füzetek 3. Budapest: ELTE BTK Fonetikai Tanszék. 35–44.

Frohock, W. M. (1949): Camus: Image, Influences and Sensibility. In: *Yale French Studies,* ii, no. 2, 91–9.

Frye, Northrop (1998): *A kritika anatómiája.* Budapest: Helikon Kiadó.

Genette, Gérard (1972): *Figures III.* Paris: Éditions du Seuil.

Golden Dániel – Tóth Tünde – Turi László (1998): Virtuális örökkévalóság: objektumok a digitális könyvtárban. http://www1.neumann-haz.hu/digital/studies/object/objects.html

Goody, Jack & Watt, Ian (1968): The consequences of literacy. In Jack Goody, ed., *Literacy in Traditional Societies*. Cambridge: Cambridge University Press. 27–42.

Goody Jack – Ian Watt (1998): Az írásbeliség következményei. In: Nyíri–Szécsi 1998. 111–128.

Goody, Jack (1998): Nyelv és írás. In: Nyíri–Szécsi 1998. 189–221.

Greenberg, J. H. (1974): A nyelv és az evolúció elmélete. In: Pap Mária 1974. 69–83.

Gósy Mária (1996): Az olvasott szöveg és az elhangzott szöveg megértésének összefüggései. In: *Magyar Nyelvőr,* 1996. 2. szám, 168–177.

Gósy Mária (1998): Az olvasásértés függősége a vizuális információ sajátosságaitól. Zoltán 1998, 173–178.

Gósy Mária (1999): *Pszicholingvisztika.* Budapest: Corvina.

Graff, Harvey J. (1987): *The Legacies of Literacy. Continuities and contradictions in western culture and society.* Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.

Grassi, Ernesto (1997): *A szépség ókori elmélete.* Pécs: Tanulmány Kiadó.

Guiraud, Pierre (1969): *Essais de stylistique.* Paris: Éditions Klincksieck.

IRODALOMJEGYZÉK

Günther, H. – Ludwig, O. (eds.) (1994): *Schrift und Schriftlichkeit — Writing and Its Use. Ein interdisziplinäres Handbuch internationaler Forschung / An Interdisciplinary Handbook of International Research. Band 10.1.* Berlin – New York: Walter de Gruyter.

Haas, William (1983): Determining a level of a script. In: Florian Coulmas & Konrad Ehlich (eds): *Writing in focus.* (Trends in linguistics, Studies & monographs, 24). Berlin: Mouton, 15–29.

Hajnal István (1998): Írásbeliség és fejlődés. *Replika,* 30. sz., 195–210.

Halmi János (Dr. Grétsy Zsombor) (2002): A csatornák nyelvezete. In Balázs Géza (szerk.) *Informatikai technológia és nyelvhasználat.* Budapest: Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma – Trezor Kiadó. 179–212.

Harnad, Stevan (1995): A Gutenberg utáni galaxis. A negyedik forradalom a tudás-előállítás eszközeiben. http://www.mek.iif.hu/porta/szint/tarsad/konyvtar/inftars/gutenbrg.hun

Harris, Roy (1994) Semiotic Aspects of Writing. In: Günther–Ludwig 1994, 41–48.

Harris, William R. (1989): *Ancient Literacy.* Cambridge–London: Harvard University Press.

Havelock, Eric A. (1982): *The Literate Revolution in Greece and Its Cultural Consequences*. Princeton: Princeton University Press.

Havelock, Eric A. (1998): Előszó Platónhoz. In: Nyíri–Szécsi (szerk.) 1998: 89–107.

Hawkes, Terence (1972): *Metaphor.* London – New York: Methuen.

Hedley, Jane (1988): *Power in Verse. Metaphor and Metonymy in the Renaissance Lyric.* University Park and London: The Pennsylvania State University Press.

Heidegger, Martin (2000): *„A dolog”* és *„A nyelv”.* Két tanulmány. Sárvár: Sylvester János Könyvtár.

Hernád István (1995): A Gutenberg utáni galaxis. A negyedik forradalom a tudás-előállítás eszközeiben. http://www.mek.iif.hu/porta/szint/tarsad/konyvtar/inftars/gutenbrg.hun

Hobbes, Thomas (1998): *Logika, rétorika, szofisztika.* Válogatta és fordította Bánki Dezső. Budapest: Kossuth Kiadó.

Hunyadi László (1981): Nyelv és zene. In Gráfik Imre – Voigt Vilmos (szerk.): *Kultúra és szemiotika.* Budapest: Akadémiai Kiadó. 365–370.

Ingarden, Roman (1977): *Az irodalmi műalkotás.* Budapest: Gondolat Kiadó.

Jakobson, Roman (1969): *Hang–jel–vers.* Összeállította: Fónagy Iván és Szépe György. Budapest: Gondolat Kiadó.

Jakobson, Roman (1956): Two aspects of language and two types of aphasic disturbances. In: Jakobson, Roman – Halle, Morris: *Fundamentals of language.* The Hague – Paris – New York: Mouton Publishers. Fourth edition, 1980 [1956]. 69–96.

Jakobson, Roman (with P. Bogatyrev) (1966): Die Folklore als eine besondere Form des Schaffens. In *Selected Writings IV. Slavic Epic Studies.* The Hague & Paris: Mouton. 1–15.

Jakobson, Roman (1969): Az afázia nyelvi tipológiája. In: Jakobson, Roman: *Hang–jel–vers.* Szerkesztette Fónagy Iván és Szépe György. Budapest: Gondolat Kiadó. 186–208.

A. Jászó Anna (szerk.): *Az anyanyelvi nevelés módszerei. Általános iskola 1–4. osztály.* Kaposvár–Budapest: Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola – Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó, é. n.

A. Jászó Anna (szerk.) (1991): *A magyar nyelv könyve.* Budapest: Trezor Kiadó.

Kádárné Fülöp Judit (1997): Irodalmi kánon és magyar pesszimizmus. In: *Magyartanítás,* XXXVIII. évfolyam, 1997. 5. szám, 12–17.

Kálmán C. György (szerk.) (2001): *Az értelmező közösségek elmélete.* Budapest: Balassi Kiadó.

Kappanyos András (1996): A kis herceg. In: Borbély Sándor (szerk.): *Ötven nagyon fontos „gyerekkönyv”.* Budapest: Lord Könyvkiadó. 209–214.

Kappanyos András (2003): Irodalom a digitális közegben. *Literatura*, 2003/1. 59–79.

Károly Sándor (1956): *Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában.* Budapest: Akadémiai.

Kéky Béla (1975): *Az írás története.* Budapest: Gondolat.

Kemény Gábor (1998): Szövegstílus és konnotáció. In: Zoltán 1998, 140–53, 289–293.

Kemény Gábor (2002): *Bevezetés a nyelvi kép stilisztikájába.* Budapest: Tinta Könyvkiadó.

Kemény Gábor (2005): A nyelvi képek többféle csoportosításának lehetőségéről. In: A. Jászó Anna – Aczél Petra: *A szóképek és a szónoki beszéd.* Budapest: Trezor Kiadó. 33–50.

Kenesei István (szerk.) (1995): *A nyelv és a nyelvek.* Harmadik, átdolgozott kiadás. Budapest: Akadémiai.

Kermode, Frank (2006): BBC interview (M McLuhan). http://www.videomcluhan/interv1.htm

Keszler Borbála (1993): *Fejezetek az európai írásjelhasználat történetéből.* Budapest: ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszéke.

Kibédi Varga Áron (1996): A műfajokról. *Irodalomtörténet,* 3–4., 412–425.

Kibédi Varga Áron (2002): Narráció és kommentár. Az irodalmi értelmezés határvidékéről. *Világosság,* 2–3. sz. 131–140.

Klix, Friedhart (1985): *Az ébredő gondolkodás. Az emberi intelligencia fejlődéstörténete.* Budapest: Gondolat.

Koch, Peter – Oesterreicher, Wulf (1994): Schriftlichkeit und Sprache. In: Günther–Ludwig 1994, 587–604.

Kocsány Piroska (1996): A szabad függő beszédtől a belső monológig. In: Szathmári István (szerk.): *Hol tart ma a stilisztika?* (Stíluselméleti tanulmányok). Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 329–348.

Kocsány Piroska (1998): A szerző hangja, az elbeszélő hangja és a szereplő hangja (Németh László: Gyász, Móricz Zsigmond: A betyár). In: Szathmári István (szerk.): *Stilisztika és gyakorlat.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 179–193.

Koeppel, E. (1901): *Spelling-pronunciations.* Strassburg.

Kosztolányi Dezső (1971): *Nyelv és lélek.* Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.

Kovalovszky Miklós (1977): *Nyelvfejlődés — nyelvhelyesség.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

Kovács Endre (1970): Belső monológ. In: Király István (szerk.): *Világirodalmi lexikon* I. kötet. Budapest: Akadémiai Kiadó. 814–815.

Kulcsár Szabó Ernő (1984): *A zavarbaejtő elbeszélés.* Budapest: Kozmosz.

Kulcsár Szabó Ernő (é. n.): Nyelvtől az irodalomig. In: Sipos Lajos [szerk.]: *Pannon enciklopédia. Magyar nyelv és irodalom.* Hely és év nélkül: Dunakanyar Kiadó. 186–188.

IRODALOMJEGYZÉK

Kulcsár Szabó Ernő (2002): A látható nyelv elkülönböződése: hermeneutika és filológia. *Literatura* 4. sz., 379–394.

Kulcsár Szabó Ernő – Szirák Péter (szerk.) (2003): *Történelem, kultúra, medialitás.* Budapest: Balassi Kiadó.

Kulcsár Szabó Ernő 2003. Előszó. In: Kulcsár–Szirák 2003.

Lausberg, Heinrich (1990): *Handbuch de Literarischen Rhetorik. Eine Grundlegung der Literaturwissenschaft.* 3. Auflage. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Lehmann Miklós (2001): A digitális kép. In: Radnainé Szendrei Julianna (szerk.): *Ezredforduló, műveltségkép, kisgyermekkori nevelés.* Budapest: Trezor Kiadó. 111–118.

Lengyel Zsolt (1999): *Az írás.* Budapest: Corvina Kiadó.

Lips, Marguerite (1926): *Le style indirect libre.* Paris: Payot.

Lodge, David (1977): *The Modes of Modern Writing. Metaphor, Metonymy, and the Typology of Modern Literature.* London: Edward Arnold.

Losada, Basilio (2006): El alentador testimonio de José Saramago. (http://www.ctv.es/USERS/borobar/saramago.htm)

Ludassy Mária (2006): Magánhangzók és matematika (Rousseau és Condorcet történelemfilozófiája nyelvelméletünk tükrében).
http://philosophy.elte.hu/colloquium/2001/September/Ludassyjav.html

Marcone, J. (1996): *La oralidad escrita. Sobre la reivindicación y re-inscripción del discurso oral.* Lima: Pontificia Universidad Católica del Perú, Fondo Editorial.

Marcus, Solomon (1977): *A nyelvi szépség matematikája.* Szerkesztette Máté Jakab. Budapest: Gondolat Kiadó.

Maróti Lajos (1971): *A múló jövő nyomában.* Budapest: Magvető.

Martinet, André (1967): *Éléments de linguistique générale*. Paris: Armand Colin.

Martinet, André (1973): A nyelvfejlődés kutatásának szempontjai. In: Szépe György (szerk.): *A nyelvtudomány ma.* Budapest: Gondolat. 347–391.

Matsunaga Sachiko (1996): Reading kanji: Eye-movements and subvocalization. East Asian Language Conference, University of Maryland, May 14–17. 1996.
http//www/colstatela.edu.academic/mld/sachiko.htm

McLuhan, Marshall (1964): *Understanding Media. The Extensions of Man.* New York: McGraw-Hill.

McLuhan, Marshall (1970): Lecture by Marshall McLuhan. Florida State University. http://members.aol.com/doepage/appendix.html

McLuhan, Marshall (2001): *A Gutenberg-galaxis. A tipográfiai ember létrejötte.* Kristó Nagy István fordítása. Budapest: Trezor Kiadó.

Menuhin, Yehudi —Davis, Curtis W. (1981): *Az ember zenéje.* Budapest: Zeneműkiadó.

Miller, Jonathan (1971): *McLuhan.* Fontana: Collins.

Mitchell, William J. T. (1986): *Iconology: Image, Text, Ideology.* Chicago: The University of Chicago Press.

Mitchell, William J. T. (1994): *Picture Theory: Essays on Verbal and Visual Representation.* Chicago & London: University of Chicago Press.

Molnár Ildikó (1990): Az intonációs összetevők a beszédészlelésben és -megértésben. In: *Studia in honorem K. Bolla. Oblata collegis et discipulis.* Szerk. Földi Éva. Budapest: Egyetemi Fonetikai Füzetek 3. ELTE BTK Fonetikai Tanszék. 111–117.

Monod, Jacques (1974): Az emberi nyelv kialakulása. In: Pap Mária 1974. 131–137.

Murvai Olga (1980): *Szöveg és jelentés. A szabad függő beszéd szövegnyelvészeti vizsgálata.* Bukarest: Kriterion.

Müllner András: A hipertextuális közlés anomáliái és a *Megbocsátás* hipertextualizálásának kérdése. *Literatura,* 2003/1. 80–97.

Nagy Ferenc (1986): *Kvantitatív nyelvészet.* Budapest: Tankönyvkiadó.

Neumer Katalin (1998): *Gondolkodás, beszéd, írás.* Budapest: Kávé Kiadó.

Neumer Katalin (szerk.) (2003): *Kép, beszéd, írás.* Budapest: Gondolat Kiadói Kft.

Neumer Katalin (2003): Ongon innen és túl. In: Neumer 2003. 7–22.

Neumer Katalin (2003): Wittgenstein könyve — hangosan és magunkban olvasva. In: Neumer 2003. 236–263.

Nietzsche, Friedrich (1998): A görög irodalom története. Vajda Károly fordítása. In: Nyíri–Szécsi 1998, 21–37.

Nordquist, Ása (2001): *Speech about speech. A developmental study on form and function of direct and indirect speech.* Gothenburg Monographs in Linguistics 19. Göteborg: Departement of Linguistics, Göteborg University, Sweden.

Nöth, Winfried (2000): *Handbuch der Semiotik.* Metzler: Stuttgart.

Nyíri Kristóf – Szécsi Gábor (szerk.) (1998): *Szóbeliség és írásbeliség. A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig.* Budapest: Áron Kiadó. 7–17.

Nyíri Kristóf (1989): *Keresztúton.* Budapest: Kelenföld.

Nyíri Kristóf (1994): *A hagyomány filozófiája.* Budapest: T-Twins Kiadó – Lukács Archívum.

Nyíri Kristóf (1996): Bölcsészettudomány az írásbeliség után. In: *Világosság,* 1996/6. 3–16.

Nyíri Kristóf (1997): Wittgenstein as a Philosopher of Secondary Orality. (http://www.uniworld.hu/nyiri/ gps97/gps.htm)

Nyíri Kristóf (1998): Adalékok a szóbeliség-írásbeliség paradigma történetéhez. In: Nyíri Kristóf – Szécsi Gábor (szerk.): *Szóbeliség és írásbeliség. A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig.* Budapest: Áron Kiadó.

Nyíri Kristóf (2000): A gondolkodás képelmélete. http://www.uniworld.hu/nyiri/ELTE_2000 _conf/tlk.htm

Nyíri Kristóf (2001a): Képjelentés és mobil kommunikáció. Vázlat. In: Nyíri Kristóf (szerk.): *A 21. századi kommunikáció új útjai. Tanulmányok.* Budapest: MTA Filozófiai Kutatóintézete, 59–79.

Nyíri Kristóf (2001b): *Rationality and Irrationality*. Wien: öbv-hpt. 242–266.

Nyíri Kristóf (2001c): A poszt-literalitás mint a huszadik század filozófiájának a forrása. In: Andor J. – Szűcs T. – Terts I. (szerk.): *Színes eszmék nem alszanak...* Szépe György 70. születésnapjára. Pécs: Lingua Franca Csoport. 893–906.

Nyíri Kristóf (2001d): Mobil információs társadalom: visszatérés a gyökerekhez. http://wap. phil-inst.hu/2001_maj/Nyiri_prez/nyiri_text.htm

IRODALOMJEGYZÉK

Nyíri Kristóf (2001e): Bevezetés. In: Nyíri Kristóf (szerk.): *Mobil információs társadalom.* Tanulmányok. Budapest: MTA Filozófiai Kutatóintézete. 5–12.

Nyíri Kristóf (2001f): A multimédia ismeretfilozófiájához. http://www.fil.hu/uniworld/kkk/mm/mm.htm

Nyíri Kristóf (szerk.) (2002): *Mobilközösség, mobilmegismerés.* Tanulmányok. Budapest: MTA Filozófiai Kutatóintézete.

Ong, Walter J. (1967): *The Presence of the Word. Some Prolegomena for Cultural and Religious History.* New Haven & London: Yale University Press.

Ong, Walter J. (1971): The Literate Orality of Popular Culture Today. In: *Romance and Technology*. Ithaca: Cornell University Press.

Ong, Walter J. (1977): *The Interfaces of the Word. Studies in the Evolution of Consciousness and Culture.* Ithaca & London: Cornell University Press.

Ong, Walter J. (1982): *Orality and Literacy: The Technologizing of the Word.* London: Methuen.

Ong, Walter J. (1998a): Nyomtatás, tér és lezárás. In Nyíri Kristóf – Szécsi Gábor (szerk.): *Szóbeliség és írásbeliség. A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig.* Budapest: Áron Kiadó. 245–267.

Ong, Walter J. (1998b): „Látom, amit mondasz" — az értelem érzékanalógiái. In: Nyíri–Szécsi Gábor 1998. 167–188.

Ong, Walter J. (1998c): Az elsődlegesen szóbeli kultúrák legújabb kori felfedezése. In: Nyíri Kristóf — Szécsi Gábor (szerk.): *Szóbeliség és írásbeliség. A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig.* Budapest: Áron Kiadó. 39–55.

Orbán Jolán (1998): Írásaktusok — Derrida és Joyce. *Tiszatáj* 11. sz., 68—81.

Pap Mária (szerk.) (1974): *A nyelv keletkezése.* Budapest: Kossuth Könyvkiadó.

Pease, Allan (1989): *Testbeszéd. Gondolatolvasás gesztusokból.* Budapest: Park Kiadó.

Pei, Mario (1966): *Szabálytalan nyelvtörténet.* Budapest: Gondolat.

Peirce, Charles Sanders (1909): *The Essential Peirce. Selected Philosophical Writings*. Vol. 2 (1893–1913), edited by the Peirce Edition Project, 1998. Indiana University Press. Bloomington and Indianapolis.

Péter Mihály (1991): *A nyelvi érzelemkifejezés eszközei és módjai.* Budapest: Tankönyvkiadó.

Petőcz Károly (1984): *Az emlékezettől a nyomtatott betűig. Írástörténeti tanulmány.* Békéscsaba.

Platón (1983): Phaidrosz. In: *Válogatott művei.* Budapest: Európa Könyvkiadó. 495–566.

Pléh Csaba (1987): A nyelvi kompetencia evolúciója. In: Balogh Tibor (szerk.): *A tudat evolúciója — mai szemmel.* Budapest: Akadémiai. 37–48.

Polányi Mihály (1994): *Személyes tudás. Úton egy posztkritikai filozófiához I–II.* Budapest: Atlantisz Kiadó.

Posner, Roland (1983): Sprache — Schriftsprache — Plansprache. *Zeitschrift für Semiotik,* Band 5, Heft 4 (1983). 311–329.

Proust, Marcel (1996): „Ahogy olvasni kezdek egy szerzőt..." In: *Világosság*, 1996/3. 73–79.

Quintilianus, M. Fabius (1913–1921): *Szónoklattana 1–2.* Fordította: Prácser Albert. Budapest: Franklin Társulat.

Raible, Wolfgang (1994): General Aspects of Writing and Its Use. In: Günther–Ludwig 1994, 1–17.

Ratcliffe, Robert R.(2001): What do „phonemic" writing systems represent? Arabic huruuf, Japanese kana, and the Moraic Principle. In: *Written Language and Literacy.* Volume 4, Number 1, 2001. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. 1–14.

Rousseau, J-J. (1995): Essai sur l'origine des langues. In: Rousseau, J-J.: *Œuvres complètes V.* Paris: Gallimard. 375–429.

Rudin, Ernst (2003): Introducción a la terminología de Genette. http://www.elneto.com/hispa/genette/Z2conceptos.htm

Saenger, Paul (1997): *Spaces Between Words: The Origins of Silent Reading.* Stanford: Stanford University Press.

Sándor Kára (2003): A nyelvi arisztokratizmus alkonya. In: Nyíri Kristóf (szerk.) *Mobilközösség, mobilmegismerés. Tanulmányok.* Budapest: MTA Filozófiai Kutatóintézete. 67–77.

Saussure, Ferdinand de (1997): *Bevezetés az általános nyelvészetbe.* Budapest: Corvina Kiadó.

Schlieben-Lange, Brigitte (1994): Geschichte der Reflexion über Schrift und Schriftlichkeit. In: Günther–Ludwig 1994: 102–121.

Schoenherr Steve (2006): Recording Technology History. http://history.acusd.edu/gen/recording/notes.html

Şuteu, Flora (1976): *Influenţa ortografiei asupra pronunţării literare româneşti.* Bucureşti: Editura Academiei.

Svenbro, Jesper (2000): Az archaikus és klasszikus Görögország. A csöndes olvasás feltalálása. In: Cavallo, Guiglelmo – Chartier, Roger: *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban.* Budapest: Balassi Kiadó. 44–70.

Szabó Zoltán (1977): *A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai.* Kolozsvár-Napoca: Dacia Könyvkiadó.

Szabó Zoltán (1998): A posztmodern irodalom főbb stiláris sajátosságai. In: *Nyr.* 122. évf. (1998) 1. sz. 46–57.

Szécsi Gábor (1998): Nyelv, gondolkodás, kommunikáció. In: *Világosság*, XXXIX. évf. [1998], 10. sz. 8–22.

Szépe György (2001): *Nyelvpolitika: múlt és jövő.* Pécs: Iskolakultúra.

Szerdahelyi István (1995): *Irodalomelméleti enciklopédia.* Budapest: Eötvös József Könyvkiadó.

Szikszainé Nagy Irma (1994): *Stilisztika.* Budapest: Trezor Kiadó.

Szili József (1993): *Az irodalomfogalmak rendszere.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

Sztyepanov, Jurij Szergejevics (1976): *Szemiotika.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

Tarnóczy Tamás (1984): Kempelen Farkas beszélőgépe és a mai beszéd-összeállító berendezések. In: *Kempelen emlékezete.* Magyar Fonetikai Füzetek 13. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete. 22–32.

Terestyéni Tamás (1987): Az anyanyelvi kommunikációs kultúra néhány jellegzetessége. *JelKép,* 4. sz. 43–53.

Terestyéni Tamás (1996): Írás- és olvasásnélküliség Magyarországon. In: Terts István (szerk.): *Nyelv, nyelvész, társadalom.* Szépe György 65. születésnapjára barátaitól, kollé-

gáitól, tanítványaitól. Pécs–Budapest: Janus Pannonius Tudományegyetem – PSZM Projekt Programiroda. 289–298.

Tesauro, Emanuele (1962): Aristotelési messzelátó... In: Bán Imre (szerk.): *A barokk.* Budapest: Gondolat. 166–8.

Theall, Donald F. (1992): James Joyce and the Pre-History of Cyberspace. http://www.acmi.net.au/AIC/CYBERSPACE_THEALL.html

Thienemann Tivadar (1931): *Irodalomtörténeti alapfogalmak.* Pécs: Danubius Könyvkiadó.

Thomka Beáta (1980): *Narráció és reflexió.* Újvidék: Fórum.

Tompa József (szerk.) (1961): *A mai magyar nyelv rendszere I–II.* Budapest: Akadémiai.

Trelease, Jim (1995): *The Read-Aloud Handbook.* London: Penguin Books.

Trofin, Roxana Anca (2006): Mario Vargas Llosa ou la mise en narration de la quête de soi. http://www.biblioteca.ase.ro/eresurse/reviste/9/Mario%20Vargas%20Ilosa%20ou%20la%20miseen%20narration%20de%20la%20quete%20de%20soi.pdf

Ullmann, Stephen (1964): *Language and Style. Collected Papers by Stephen Ullmann.* London: Basil Backwell.

Várkonyi Nándor (1943): *Az írás története.* Budapest: Turul Kiadás.

Vértes O. András (1980): *A magyar leíró hangtan története az újgrammatikusokig.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

Vigotszkij, Lev Szergejevics (2000): *Gondolkodás és beszéd.* Fordította Páll Erna és Tóth Tiborné. Budapest: Trezor Kiadó.

Voigt Vilmos (1977): *Bevezetés a szemiotikába.* Budapest: Gondolat Kiadó.

Волошинов В. Н. [Mihail Bahtyin álneve!] (1930): *Марксизм и философия языка.* Ленинград: Прибой.

Wacha Imre (1990): Szempontok a drámai nyelv akusztikumának, akusztikus stílusváltozásainak a vizsgálatához. In: Földi Éva (szerk.): *Studia in honorem K. Bolla. Oblata collegis et discipulis.* Budapest: Egyetemi Fonetikai Füzetek 3. ELTE BTK Fonetikai Tanszék.

Wilden, Anthony (1987): *The Rules Are No Game: The Strategy of Communication.* London: Routledge & Paul Kegan.

Williams Joseph M. (1976): Synaesthetic Adjectives: A Possible Law of Semantic Change. In: *Language*, 52 [1976]. 461–478.

Wittgenstein, Ludwig (1963): *Logikai-filozófiai értekezés.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

Zolnai Béla (1926): *A látható nyelv.* Budapest: Minerva.

Zolnai Béla (1939): *Szóhangulat és kifejező hangváltozás.* Szeged: Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Barátainak Egyesülete.

Zolnai Béla (1957): *Nyelv és stílus.* Budapest: Gondolat.

Zoltán András (szerk.) (1998): *Nyelv, stílus, irodalom. Köszöntő könyv Péter Mihály 70. születésnapjára.* Budapest: ELTE BTK Keleti Szláv és Balti Filológiai Tanszék.

Zsadányi Edit (1999): *Krasznahorkai László.* Pozsony: Kalligram Könyvkiadó.

Zumthor, Paul (1984): *La poésie et la voix dans la civilisation médiévale.* Paris: Presses Universitaires de France.

BENCZIK VILMOS: JEL, HANG, ÍRÁS

NÉVMUTATÓ

Aarons, L. 125
Aczél Petra 159
Adamik Tamás 151, 159, 161, 217, 235
Alarcos-Llorach, Emilio 133
Arany János 117
Arisztophanész 237
Arisztotelész 26, 151, 159, 202, 216, 220, 235
Atkinson, Rita et al. 109, 149, 216
Austen, Jane 189

Babits Mihály 34, 207, 240
Bacon, Francis 124
Bahtyin, Mihail 199
Balatoni Teréz 247
Balázs Géza 43, 62, 63, 98, 116, 127, 210
Baldner, Joshua Graham 38
Bally, Charles 181, 184, 187, 194, 195, 196, 199
Balogh József 125, 217, 218, 219, 235, 236, 237, 255
Balzac, Honoré de 34, 207, 223, 224, 240
Bárczi Géza 118
Bárdos László 186
Barthes, Roland 172, 175, 197, 207, 241
Bell, Chichester 35
Bell, Graham 34, 64
Bence György 21, 114, 125
Benczik Vilmos 17, 64, 75, 76, 170, 178, 189, 190, 252
Benkő Loránd 118, 124, 125
Benn, Gottfried 209
Berkeley, George 27
Berliner, Emile 35
Bischoff, Bernhard 106, 236
Blanc, Max 14, 110
Bloch, Ernst 210
Bloomfield, Leonard 14, 54, 102, 110, 126, 131, 136, 152
Bódi Zoltán 63
Boehm, Gottfried 56, 64
Bókay Antal 157
Bollinger, Dwight 73
Bollókné Panyik Ilona 243
Bowman, Alan K. 136
Buben, Vladimír 20, 130, 131
Burke, Kenneth 160, 173
Butor, Michel 24, 34, 76, 207, 223, 240
Bühler, Karl 152
Büky Béla 153

Cameron, Road 122
Camus, Albert 173, 174
Chandler, Daniel 33, 57, 67, 68, 69, 71, 140, 168
Chartier, Roger 91, 218, 239

Chateaubriand, François René de 189
Chomsky, Noam 115, 241
Cicero, Marcus Tullius 151, 161, 167, 193, 208
Cipolla, Carlo M. 19, 239
Coleman, Joyce 221
Coleridge, Samuel Taylor 204, 210, 240
Cornificius 151, 159
Coulmas, Florian 110, 129, 130, 131, 133
Coy, Wolfgang 35, 38
Coye, Dale F. 81, 133
Crystal, David 48, 73
Cuddon, J. A. 186
Culler, Jonathan 68, 188
Czeizer Zoltán 101, 126, 217
Csíkvári Gábor 80

Davis, Curtis 28
De Mauro, Tullio 20, 132
Deme László 65, 129, 134, 136, 137, 138
Demeter Tamás 16, 97, 116, 218, 236, 239
Derrida, Jacques 24, 176, 193, 199, 214, 216, 217, 219, 223, 224, 225, 226
Descartes, René 54, 198
Dessewffy József 135
Diderot, Denis 188
Donáth Péter 43, 105
Donne, John 154
Dracsuk, Viktor 117
Dujardin, Edouard 187

Eco, Umberto 105, 157, 159, 161
Éder Zoltán 34, 207, 255
Edison, Thomas Alva 34, 35, 64
Eichenbaum, Borisz Mihajlovics 24, 207, 223
Erfurt, Jürgen 131
Euripidész 237

Fábián Pál 134, 135
Farkas Mária 43
Faulkner, William 187
Fekete László 135
Ferencz Sándor 91
Fielding, Henry 189
Flaubert, Gustave 188, 194, 195
Flusser, Vilém 13, 19, 39, 59, 60, 61, 79, 93, 97, 102, 103, 105, 112, 115, 126, 233
Fónagy Iván 27, 118, 152, 153
Földi Éva 119
Frohock, W. M. 173
Frye, Northrop 157, 206, 208, 226, 231
Fukuyama, Francis 112

Gates, Bill 243
Genette, Gérard 161, 162, 182, 183, 186
Goethe, Johann Wolfgang 189
Gogol, Nyikolaj Vasziljevics 34, 207, 223, 224, 240
Golden Dániel 40, 81
Goody, Jack 13, 46, 75, 96, 110, 111, 113, 121, 122, 194
Gósy Mária 74, 120, 246, 253
Graff, Harvey 239
Grassi, Ernesto 26
Greenberg, J. H. 107, 108, 124
Grimmelshausen, Hans Jakob Christoffel 237
Guiraud, Pierre 152, 155, 165, 166, 210

Haas, William 14, 45
Hajnal István 15, 111, 124
Halmi János 79
Hangay Zoltán 105
Harris, Roy 143
Harris, William 236, 238
Havelock, Eric A. 46, 96, 100, 114, 123, 129

Hawkes, Terence 159
Hedley, Jane 165, 179
Heidegger, Martin 214
Herdan, G. 266
Herder, Johann Gottfried 109, 152, 192, 222
Hernád István 66
Hintikka, Jaakko 58
Hobbes, Thomas 151
Hockett, Charles F. 110
Homérosz 152
Hoz, G. V. 266
Huey, E. B. 241
Hugo, Victor 189
Humboldt, Wilhelm 105, 107, 152
Hunyadi László 73, 141
Ingarden, Roman 20, 38, 202, 220

Ivins, William 56

Jakobson, Roman 21, 51, 80, 161, 163, 164, 165, 166, 174, 179, 201, 219
James, Henry 231
Jaquier, Henri 182

Jászó Anna, A. 110, 120, 127, 159, 255
Jaynes, Julian 115
Joyce, James 56, 65, 175, 187, 189, 209, 224

Kádárné Fülöp Judit 252
Kafka, Franz 224
Kálmán C. György 231
Kappanyos András 230, 251
Kardos Albert 207
Karinthy Frigyes 207
Károly Sándor 124
Kéky Béla 105
Kemény Gábor 147, 150, 160, 162
Kempelen Farkas 31
Kenesei István 100, 108, 121
Keszler Borbála 116, 261
Kibédi Varga Áron 81, 215, 231
Kis János 21, 114, 125
Klix, Friedhart 97, 115, 116, 122, 248
Koch, Peter 18, 47, 191, 215
Kocsány Piroska 186, 189
Koeppel, E. 133
Kolmár József 135
Koltói Ádám 127
Kosztolányi Dezső 225
Kovács Endre 186
Kovalovszky Miklós 136
Krasznahorkai László 186, 226
Kroeber-Riel, Werner 152
Kruszewski, Mikolaj 164
Kulcsár Szabó Ernő 23, 79, 80, 213, 214, 225

La Fontaine 188
Lausberg, Heinrich 159, 160, 161, 167
Le Corbusier (Charles-Edouard Jeanneret) 30
Lehmann Miklós 56, 81
Lengyel Zsolt 18
Lessing, Gotthold Ephraim 56
Levin, Harry 21, 201
Lipari, Michela 7
Lips, Marguerite 181, 183, 184, 185, 187, 188, 189, 194, 195, 196
Locke, John 149
Lodge, David 80, 174
Losada, Basilio 34, 207
Ludassy Mária 142
Lukács György 209
Lukiánosz 237
Lurija, Alekszandr Romanovics 113

Macpherson, James 102, 222
Manutius, Aldus 117
Marcone, Jorge 23, 193, 196, 197
Marcus, Solomon 155
Marót Károly 20
Martinet, André 43, 108, 147
Matsunaka Sachiko 125
McCoy, Roy 25
McLuhan, Marshall 16, 21, 25, 26, 27, 30, 31, 32, 33, 38, 58, 65, 84, 88, 103, 130, 190, 201, 213, 216, 217, 221, 229
Mehrabian, Albert 32
Meillet, Atoine 196
Menuhin, Yehudi 28
Miller, Jonathan 24, 27, 77, 217
Milton, John 32
Mitchell, William J. T. 56, 64, 69, 71, 168
Molnár Ildikó 119
Monod, Jacques 107, 115
Móricz Zsigmond 188
Murvai Olga 182, 183, 193, 194, 195
Musil, Robert 231
Müllner András 231

Nagy Ágnes, B. 11
Nagy Ferenc 266
Nagy Katalin 181
Németh László 152
Neugebaur, O. 125
Neumer Katalin 109, 125, 191, 218
Nietzsche, Friedrich 58, 116, 152, 157, 209, 220, 241
Nodier, Charles 189
Nordquist, Åsa 185
Nöth, Winfried 40, 80, 141, 170
Nyíri Kristóf 11, 12, 21, 25, 35, 37, 56, 57, 58, 59, 64, 65, 76, 77, 79, 83, 88, 92, 95, 96, 101, 102, 111, 113, 114, 118, 126, 169, 190, 232, 240, 243

Oesterreicher, Wulf 18, 47, 191, 215
Ong, Walter J. 13, 16, 19, 23, 25, 26, 27, 28, 29, 31, 32, 33, 34, 35, 37, 47, 55, 63, 64, 65, 74, 76, 77, 78, 95, 96, 97, 100, 101, 113, 114, 115, 123, 125, 143, 149, 190, 213, 216, 223
Orbán Jolán 224

Örkény István 224

Palágyi Menyhért 239
Pap Mária 107
Parry, Milman 114
Parti Nagy Lajos 210, 226
Paul, Hermann 152
Pease, Allan 32
Pei, Mario 110
Peirce, Charles Sanders 67, 71, 167
Péter Mihály 39, 73, 168
Petronius Arbiter 217, 237
Piaget, Jean 43
Platón 13, 46, 105, 123, 149, 216
Pléh Csaba 108
Plótinosz 106
Poe, Edgar Allan 206
Poewe, Karla 179
Polányi Károly 121
Polányi Mihály 44, 57, 67, 71, 83, 129, 140, 148, 149, 150
Proust, Marcel 34, 161, 162, 175, 207, 224, 240, 255
Puskin, Alekszandr Szergejevics 189

Quintilianus, Marcus Fabius 131, 151, 159, 136

Rabelais 188
Raible, Wolfgang 47
Révai Miklós 134
Ricardou, Jean 162
Richardson, Dorothy 189
Richardson, Samuel 222
Rimbaud, Arthur 34, 223
Rousseau, Jean-Jacques 140, 141, 142, 168, 169, 170, 188, 189, 192, 204, 223
Rudin, Ernst 182, 187
Ryle, Gilbert 239

Saenger, Paul 74, 97, 116, 217
Sándor Klára 59
Sapir, Edward 214
Saramago, José 34, 207
Saussure, Ferdinand de 14, 29, 56, 73, 109, 110, 127, 129, 144, 162, 171, 187, 201, 216, 219, 225
Schleicher, August 107
Schlieben-Lange, Brigitte 236
Schoenherr, Steve 35
Scott, Walter 189
Spengler, Oswald 21, 117
Spitzer, Leo 194
Staël, Madame de 189
Şuteu, Flora 133
Svenbro, Jesper 236, 237
Szabó B. István 186
Szabó Zoltán 97, 115, 153
Szajbély Mihály 181
Széchenyi István 148
Szécsi Gábor 76, 113
Szegedy-Maszák Mihály 205
Szent Ágoston 175, 218, 219, 236, 237
Szent Ambrus 216, 218
Szépe György 7, 8, 11
Szerb Antal 220
Szerdahelyi István 154
Szikszainé Nagy Irma 153
Szili József 20
Szirák Péter 214
Sztyepanov, Jurij Szergejevics 70

Tagore, Rabindranath 28
Tainter, Charles 35
Tarnóczy Tamás 31
Terestyéni Tamás 11
Tesauro, Emanuele 151
Thibaudet, A. 194
Thienemann Tivadar 35, 64, 77
Thomka Beáta 80, 174, 175
Tolsztoj, Lev Nyikolajevics 165
Tompa József 110, 120, 135
Tóth Tünde 40, 81
Trelease, Jim 238
Turi László 40, 81

Ullmann, Stephen 173
Updike, John 243

Vargas Llosa, Mario 185
Várkonyi Nándor 123
Vasy Géza 186
Verlaine, Paul 34, 206, 224, 240
Verne, Jules 35
Verseghy Ferenc 134
Vértes O. András 135
Vico, Giambattista 152
Vigny, Alfred de 189
Vigotszkij, Lev Szergejevics 16, 26, 43, 47, 144, 207, 240, 248
Voigt Vilmos 67
Volosinov, Valentyin Nyikolajevics 199

Wacha Imre 99